

નવતત્વ પ્રકરણ

બાલાવબોધ એક અધ્યયન

સાધ્વી વિસ્તીર્ણાજી

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

□ એક અધ્યયન □

બા. બ્ર. વિસ્તીર્ણાજી મહાસતીજી
એમ.એ., પીએચ.ડી.

શ્રી જયભિખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ

૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખુ માર્ગ,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

Navtatva Prakran Balavbodh
by Vistirnaji Mahasatiji

© લેખક

પ્રથમ આવૃત્તિ : મે, ૨૦૦૩, સંવત ૨૦૫૯

પ્રત : ૫૦૦

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૩૩૨ + ૧૨

કિંમત : રૂ. ૧૦૦/-

પ્રાપ્તિસ્થાન :

❑ રોહિતભાઈ ગાંધી

૬, હરેરામ ફ્લેટ્સ, પંચવટી બીજી લેન, આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ • ફોન : ૬૪૩૧૫૦૨

❑ સૌરભભાઈ કામદાર

સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, પહેલે માળે, કેલીકો ડોમ સામે,
રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ • ફોન : ૨૧૩૧૨૩૦

મુદ્રક : વિરલ ટ્રેડર્સ, ગોલવાડ સામે, ખાડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન : (ઓ.) ૨૧૪૩૪૭૩ (ઘર) ૭૪૮૫૭૫૬

ગ્રંથ સહાયદાતા

❑ નવીન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સ્પીરીચ્યુઅલ સાયકોલોજી
C/o. નવીન હાઉસ, સરદાર પટેલ સેવા સમાજ સામે, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

❑ શ્રી કાંતિલાલ વ્રજલાલ ખંધાર પરિવાર (લીંબડી)

હસ્તે : વસંતભાઈ : કોકિલા ❑ કિશોરભાઈ : સુખ્યા
મહેન્દ્રભાઈ : વીણા ❑ રમેશભાઈ : અર્યના
હસમુખભાઈ : સુરેખા

सत्प्रयास और श्रुतभक्ति की अनुमोदना

यह जानकर मन को अत्यंत प्रसन्नता मिली कि बहन महाराज श्री विस्तीर्णाजीने 'नवतत्त्व प्रकरण : बालावबोध' के आधार पर जो महानिबंध लिखना प्रारंभ किया था; वो पूर्ण हो गया और युनिवर्सिटीने वो महानिबंध मान्य भी कर लिया ! युनिवर्सिटी के द्वारा महानिबंध को मान्यता देना यह बहन श्रीविस्तीर्णाजी के सत्प्रयास का समादर है !

नवतत्त्वों को पुरातन एवं अर्वाचीन संयोगो मे सुगम्य बनाने के लिए आपने यह जो प्रयास किया है, मैं आपके इस प्रयास को भूरि-भूरि अनुमोदना करता हूं और आपसे कहना चाहता हूं कि यह तो आपने पहली सीढ़ी पर अपना पांव रखा है अभी शिखर तो दूर है । आपको अनवरत श्रुतज्ञान की सत्विषय स्वरूप इन सीढ़ियों पर क्रमशः चढते ही रहना है; रुकना नहीं है ।

धर्मतीर्थ की स्थापना के समय बीजबुद्धि के धनी, प्रकृष्ट ज्ञानी जिज्ञासु व्यक्तियोंने सर्वज्ञ, सर्वदर्शी तीर्थकर भगवंतो से मात्र 'किं तत्तं' तत्त्वविषयक जिज्ञासा ही तो प्रस्तुत की थी ! तत्त्वविषयक जिज्ञासा और तत्संबंधी समाधान ही जैन परंपरासंबंधी या लोक, अलोक में व्याप्त तत्त्व संबंधी सूक्ष्मातिसूक्ष्म सम्यग् - यथार्थ ज्ञान का मूल है । इस बात की साक्षी के लिए प्रत्येक तीर्थकर भगवंत का जीवन चरित्र देखा जा सकता है।

नवतत्त्वों की महत्ता और उपयोगिता के विषय में नवतत्त्व प्रकरण की दो गाथाओं को उद्धृत करना चाहता हूं -

जीवाइनवययत्थे, जो जाणइ तरस होइ सम्मत्तं ।
भावेण सहहंतो, अयाणमाणे वि सम्मत्तं ॥५१॥
अंतोमुहत्तमित्तं पि, फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
तेसिं अवड्डुपुग्गलपरियट्ठो चेव संसारो ॥५३॥

जो जीव अजीवादि नवतत्त्वों को सम्यग् रीत्या जानता है उसको सम्यक्त्व होता है; या फिर जो नवतत्त्वों को नहीं जानता है मगर सम्यग् भाव पूर्वक उन पर श्रद्धा रखता है तो भी उसको सम्यक्त्व होता है ।

अनादिकालीन भवभ्रमण करते हुए जिन जीवों ने मात्र अंतर्मुहूर्त प्रमाणसमय तक भी यदि सम्यग् दर्शन का स्पर्श किया है तो उनका संसार में भ्रमण अर्धपुद्गलपरावर्त समय से अधिक नहीं रहता !

इतना महत्त्व है नवतत्त्वों का सम्यग् दर्शन के लिए । सम्यग् दर्शन के बिना मुक्ति असंभव ही है । नवतत्त्व तो मूल भी हैं और सार भी हैं श्रुतज्ञान के । नवतत्त्व जैन परंपरा के आत्मवाद, कर्मवाद का विशद् विवेचन है । चाहता हूं कि नवतत्त्व विषयक आपके इस सत्प्रयास का जन-जन लाभ उठाए । पौनःपुन्येन आपके सत्प्रयास की एवं श्रुतभक्ति की अनुमोदना के साथ विरमामि ।

विजय ए. प्रदीपराज सारि

विशिष्ट ग्रंथ की उपलब्धि

विदुषी साध्वी विस्तीर्णाजी ने जैन धर्म के प्रधान तत्त्व जीवादि नौ तत्त्वों पर विस्तारपूर्वक विवेचन करनेवाला ग्रन्थ नवतत्त्व बालावबोध (अज्ञातकर्तृक) पर अपनी विशिष्ट शैली में महानिबंध लिखकर एक विशिष्ट ग्रन्थ उपलब्ध करवाया है । यह ग्रन्थ मननीय तो है ही साध्वीश्रीने अपने ढंग से उसका सुन्दर विवेचन कर उसे अधिक जनोपयोगी बनाया है । इस कठिन पुरुषार्थ के लिए साध्वीजी धन्यवाद के पात्र है ही । पाठक भी इस मननीय तत्त्वचिंतन प्रधान ग्रंथ को पढकर धन्यता का अनुभव करेंगे .ऐसा मेरा मंतव्य है ।

रूपेन्द्रकुमार पगारिया

પિપાસા અમૃતપાનળી

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જૈનદર્શન તેમજ આધ્યાત્મ સાધનાનું સર્વોપરિ અને અનુપમસ્થાન રહેલું છે. આધ્યાત્મિક સાધનાનું ચરમલક્ષ્ય છે કર્મબંધથી મુક્તિ ! આત્માનુભૂતિનો આસ્વાદ ! અને એજ માનવીયજીવનની નિષ્પત્તિ છે. આજના તનાવગ્રસ્ત માનવની સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની ચૈતસિકવૃત્તિ તેને વિજ્ઞાન જગતમાં હરણકાળ ભરાવી રહી છે. આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં યંત્રસત્તાની સ્થૂલશક્તિ દ્વારા માણસે અનેક યાંત્રિક સિદ્ધિઓ મેળવી છે. માણસ ભૌતિકસ્પર્ધામાં વિદ્યુતવેગે દોડી રહ્યો છે. વિજ્ઞાને ધરતીના પેટાળ ભેદી ખનિજસંપત્તિ બક્ષી, અગાધ સાગરનાં ઊંડાણ માપી અમૂલ્ય-અલભ્ય વસ્તુ સહજ બનાવી, અવકાશયાનના નિર્માણથી આકાશનાં અંતર અલ્પ કર્યાં, અવકાશમાં વસવાટ કરવા અવકાશી રહસ્યો ઉકેલ્યાં અને અગણિત ભૌતિક ઉપલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી, પરંતુ આધ્યાત્મિક જગત અને નૈતિક જીવનનું અવમૂલ્યન વૃદ્ધિ પામતું રહ્યું છે. વિજ્ઞાનના ચક્રવાતી વાયુથી તત્ત્વજ્ઞાનનો દીપક પ્રાયઃ બુઝાઈ ગયો છે, ત્યારે આત્મશક્તિને ઉજાગર કરવા તેમજ આત્મશાંતિ માટે જરૂરી છે તત્ત્વજ્ઞાનનો આલોક ! મનુષ્યશરીરમાં જેવું મહત્ત્વ મસ્તકનું છે, વૃક્ષમાં જેટલું મહત્ત્વ મૂળનું છે તેવું જ મહત્ત્વ જીવનમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું છે.

બાલ્યવયમાં મારું વિદ્યાઉપાર્જન સુષુપ્ત અને અલ્પ રહ્યું પરંતુ સંયમજીવન સ્વીકાર્યા બાદ ગુરુણીશ્રીઓની અમીદૃષ્ટિ, મારાં બંને માસીસ્વામીના આત્મિક સિંચને અને મારી અગ્રજા ભગિનીનાં સહવાસે જ્ઞાનોપાર્જનની રુચિ તીવ્રતર બનતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૯૮૯ના ડિસેમ્બર માસની એક નમણી સાંજે મારાં અગ્રજા ભગિની જિતપૂર્ણાજીએ મારી જ્ઞાનપિપાસાને ઢંઢોળીને તીવ્રતમ બનાવી અને પ્રારંભ થયો આ જ્ઞાનયજ્ઞનો !

કોઈ અગમ્ય સત્ત્રેરણા અને વાત્સલ્યપૂર્ણ આશીર્વાદના સંબલ સાથે એમ.પી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવી ગુજરાતી સાહિત્યમાં બી.એ. તથા એમ.એ. કર્યું. ત્યારબાદ ફરી એકવાર મન મૂઝવણમાં સરી પડ્યું કે હવે પીએચ.ડી. માટે વિષયની પસંદગી કેમ કરવી ? જૈનદર્શનના મૂર્ધન્ય મનિષીઓ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, ડૉ. કુમારપાળભાઈ દેસાઈ વગેરેની સાથે વિચારવિમર્શ કરતાં નિર્ણય લેવાયો કે કોઈ આધ્યાત્મિક વિષય કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિષય ઉપર સંશોધન કરવું.

સાથોસાથ મારા મનમાં એક ઇચ્છા એ પણ જાગી કે આ સંશોધન કાર્ય તો ડૉ. કુમારપાળભાઈ દેસાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ જ કરવું. બીજો વિચાર એ પણ આવ્યો કે કોઈ પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથને કેન્દ્રમાં રાખીને સંશોધન કરવું, જેથી 'એક પંથ દો કાજ' થાય. એકતરફ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ થાય અને બીજી તરફ પ્રાચીન લિપિ અને હસ્તપ્રતિઓ વગેરે આપણાં તેજસ્વી પૂર્વજોએ આપેલા વારસાનું અવલોકન પણ થાય તથા કુશળ માર્ગદર્શક એવા શ્રી કુમારપાળભાઈ દેસાઈ સાહેબના બહોળા અનુભવનો લાભ પણ મેળવી શકાય. આવા ધ્યેય સાથે શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિરના હસ્તપ્રત વિભાગમાં ખોજ કરતાં 'હર્ષવર્ધનગણિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણ બાલાવબોધ' (વિક્રમની ૧૫મી સદી આસપાસ)ની પ્રત કે જે અપ્રકાશિત હતી તે પ્રાપ્ત થઈ અને શરૂ થઈ આ શોધપ્રબંધની યાત્રા !

પ્રસ્તુત 'નવતત્ત્વપ્રકરણબાલાવબોધ'માં શોધપ્રબંધ માટે એટલા માટે પસંદ કર્યો છે કે જીવનમાં જેટલી હવા-પાણીની આવશ્યકતા છે એટલી જ આવશ્યકતા નવતત્ત્વના પરિજ્ઞાનની છે. પામરમાંથી પરમાત્મા બનવા માટેની કળા નવતત્ત્વમાં ગુંથાયેલી છે.

આ પ્રમાણે જિનેશ્વર પ્રરૂપિત આગમમાં ગુંથાયેલ નવતત્ત્વના અગાધ રહસ્યમાંથી યત્કિંચિત્ ઉદ્ઘાટિત કરવાનો મેં અલ્પમતિએ યત્ન કર્યો છે.

“જેની વહાલપની વસંતમાં વિહરતા મેળવી આ 'જિત',
વીતરાગ શાસનની 'છાયા'માં વાહ્મયી કૃપા અભિવર્ધિત,
'ચિંતામણી'ના અનુગ્રહથી વિદ્યા વ્યાસંગે બની પ્રમુદિત,
'વિસ્તીર્ણ' થજો વાણીનો પરિસ્પંદ આશીષ યાયું થઈ વિનીત.”

આ અધ્યયનમાં પાયાની ઇંટ સમાન મારા જન્મદાતા મમતાળુ માતૃશ્રી રંજનબેન તથા સ્વ. પ્રેમાળ પિતાશ્રી મહાસુખલાલ નારણદાસ શાહ છે. જેમણે 'સાદુ જીવન ઉચ્ચ વિચાર'ના ન્યાયે સંતાનોમાં સુસંસ્કારોનું સિંચન કર્યું. બાળપણમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યની જ્વલંત કથાઓ દ્વારા મારા જીવનને સંયમમાર્ગે વાળવામાં મારા સ્વ. નાનીમા મરઘાબેન લલ્લુભાઈ ખંધારનો અનંત ઉપકાર છે. મારા આ કાર્યની સફળતા તેમના ઉપકાર અને સંસ્કારોની પ્રસાદી છે.

મારા પર અસીમકૃપાની વર્ષા વરસાવી સંયમનું દાન આપનાર પૂ. ગુરૂભગવંતો તેમજ વાત્સલ્યવારિધિ પૂ. વેલબાઈ મહાસતીજી, બહુશ્રુતા સિદ્ધાંતપ્રેમી પૂ. માણેકબાઈ મહાસતીજી, શાસનરત્ના વિદુષી બા. બ્ર. પૂ. ઉજ્જવલકુમારીબાઈ મહાસતીજી અને તપસ્વીરત્ન, સેવાના ગુણથી સમાલંકૃત મારા

વડિલ માસીસ્વામી પૂ. છાયાબાઈ મહાસતીજી આદિ ગુરૂણીવર્યો પ્રતિ હું શ્રદ્ધા સુમનો અર્પણ કરું છું.

મારા સંયમ સંરક્ષિકા અને મારી ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયત્ન કરનાર માસીસ્વામી બા. બ્ર. પૂ. ચિંતામણીજી મહાસતીજી તથા મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં જેમનું સતત સાનિધ્ય, પ્રેરણા અને અમૂલ્ય યોગદાન મળી રહ્યું છે તેવાં મારા વડિલ ભગિની બા. બ્ર. જિતપૂર્ણાજીની હું આજીવન ઋણી રહીશ.

મારા આ મહાનિબંધમાં વિષયની પસંદગીમાં, લેખનકાર્યમાં જેમનું મને સતત માર્ગદર્શન મળ્યું છે તે મારાં માર્ગદર્શક શિક્ષક ડૉ. કુમારપાળભાઈ દેસાઈની હું ખૂબ ખૂબ આભારી છું. આ કાર્યમાં શ્રી હરિવલ્લભભાઈ ભાયાણી, શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક જેવા વિદ્વાનોના સમયે સમયે સૂચનો પ્રાપ્ત થતા એનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. પ્રાધ્યાપિકા સ્વ. નીલા શાહે સાહિત્યક્ષેત્રમાં મારી રુચિ જગાડી હતી તેમનું સ્મરણ કરું છું. આ કાર્યમાં દામિનીબહેન દેસાઈએ નિસ્પૃહભાવે મને તમામ પ્રકારની સુવિધા કરી આપી મારા કાર્યને વેગ આપ્યો એમને હું કઈ રીતે ભૂલી શકું!

શ્રી લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર - અમદાવાદ, આચાર્ય શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનભંડાર - કોબા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ લાઇબ્રેરી, ભોળાભાઈ જેસીંગભાઈ વિદ્યાભવન અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજીના કાર્યકર્તાઓએ આપેલી હસ્તપ્રતોની સુવિધા તેમજ પુસ્તક પ્રાપ્તિની સવલત માટે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું..... !!!

આ મહાનિબંધને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં સમાજરત્ન ઉદારદિલ શ્રી નવીનભાઈ શાહે પ્રારંભથી અંત સુધી તન, મન, ધનથી સહયોગ આપી કાર્યને પૂર્ણતાના આરે પહોંચાડ્યું છે તેમજ શ્રી કાંતિલાલ વ્રજલાલ ખંધાર પરિવારે ઉદારતા દાખવી જ્ઞાનદાનનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

આ ઉપરાંત મારા આ કાર્યમાં મને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપે મદદરૂપ થનાર નામી અનામી સર્વે પ્રતિ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અંતમાં પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં મારી અલ્પમતિ તથા છદ્મસ્થતાના કારણે જિનાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કંઈ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડં.

તા. ૪-૫-૨૦૦૩

સાધ્વી વિસ્તીર્ણાજી

વિદ્યાતપની ફલશ્રુતિ

જ્ઞાન એ તપ છે, પરંતુ સાધુ કે મહાસતીજીને માટે તો એ અતિ કઠિન મહાતપ છે. કોઈ સંશોધકને ગ્રંથ મેળવવો હોય તો એ તરત હાથવગો બને છે, પરંતુ કોઈ સાધુ કે મહાસતીજીને આવા ગ્રંથની પ્રાપ્તિ માટે કઠિન પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. સાધ્વી વિસ્તીર્ણાજી મહાસતીના આવા અવિરત જ્ઞાનપુરુષાર્થના અને શ્રુતભક્તિના સાક્ષી બનવાનું બન્યું તેને મારા જીવનની એક મહત્વની ઘટના માનું છું.

સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પણ ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિષયને લઈને કામ કરવું અતિ દુષ્કર છે. સૌ પ્રથમ તો એ માટે હસ્તપ્રતો મેળવવી જુદાજુદા ગ્રંથભંડારોની સૂચિ જોવી. એમાંથી હસ્તપ્રતની પસંદગી કરવી અને છેલ્લે એ ગ્રંથભંડારમાંથી હસ્તપ્રતની નકલ મેળવવી – આ બધી બાબતો સમય માગનારી અને મુશ્કેલ હોય છે. આટલા બધા કોઠા ભેદવાના હોવાને કારણે આજે ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પાંચ આંગળીના પૂરા વેઢા ગણી શકાય એટલાય સંશોધકો સાંપડતા નથી.

વળી મધ્યકાલીન પદ્યરચનાઓ વિશે પુષ્કળ ખેડાણ થયું છે, પરંતુ મધ્યકાલીન ગદ્ય વિશે ઓછું સંશોધન કાર્ય થયું છે. આવે સમયે "નવતત્ત્વ પ્રકરણ" ગ્રંથનો બાલાવબોધ વિષયરૂપે પસંદ કરવો એ સ્વયં મોટો પડકાર હતો. પૂજ્ય મહાસતીજીએ આ વિષયનું ઊંડાણભર્યું સંશોધન કાર્ય કર્યું અને સૌથી વધુ તો નાનામાં નાની વિગત રહી જાય નહીં તેની ચીવટ રાખી. "નવતત્ત્વ પ્રકરણ" પરની મૌલિક રચનાઓ અને તેના પર લખાયેલા બાલાવબોધની હસ્તપ્રતો જોઈ અને એ પ્રત્યેક હસ્તપ્રતનું જરૂરી તારણ પણ આપ્યું. એટલું જ નહીં પણ એ હસ્તપ્રતના લેખનની અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદની પણ ચર્ચા કરી. આના રચનાકાર શ્રી હર્ષવર્ધનગણિ વિશે કોઈ

વિશેષ માહિતી મળતી નથી. તેમ છતાં પ્રાપ્ય સામગ્રીના આધારે તેઓ આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય હોવાનું તારવ્યું છે. જૈનતત્ત્વજ્ઞાન અને એમાંય એના હાર્દરૂપ નવતત્ત્વનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ અહીં આપ્યું છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગદ્ય પર અંગ્રેજી કે અન્ય ભાષાની છાયા નથી. આથી એના બાલાવબોધ તથા તેના શબ્દોનો અર્થ આપીને પૂ. મહાસતીજીએ ગુજરાતી ગદ્યની એક પ્રકારે સેવા કરી છે. વળી બાલાવબોધમા આવતા પારિભાષિક શબ્દો આપવાની સાથોસાથ એક મહત્ત્વની બાબત તે બાલાવબોધનો શબ્દકોશ છે. આ શબ્દકોશ અત્યંત મૂલ્યવાન ગણાય. બાલાવબોધમાં આવતી ગાથાઓ, ઉધ્ધરણો તેમજ નવતત્ત્વ વિષયક હસ્તલિખિત પ્રગટ સાહિત્યની સૂચિ – આ બધું આપીને એક વિષયનું તેઓશ્રીએ સંપૂર્ણતયા સંશોધન કર્યું છે. પૂ. મહાસતીજીનો આ શોધનિબંધ જરૂરી સુધારા-વધારા સાથે ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થાય છે તે આનંદની વાત છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધનમાં આ ગ્રંથ મહત્ત્વના ઉમેરારૂપ બનશે અને આશા રાખું છું કે પૂ. મહાસતીજી દ્વારા આવાં વધુને વધુ સંપાદનો મળતા રહે, જે ધર્મતત્ત્વ જિજ્ઞાસુ અને સાહિત્યપિપાસુઓ બંનેને ઉપયોગી બનશે.

૧૨-૫-૨૦૦૩

– કુમારપાળ દેસાઈ

વિશિષ્ટ સંશોધનગ્રંથ

જૈનધર્મનો પ્રાણ અથવા મુખ્ય પાયો નવતત્ત્વ છે. જૈનધર્મ અને નવતત્ત્વ એક બીજાના પૂરક છે.

પુરાણા સમયમાં જે ધર્મો પ્રચલિત હતા તેમાં ઈશ્વરકૃપા ઉપર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તથા યજ્ઞો અને ક્રિયાકાંડમાં જ સમાજ ફસાયો હતો, જેમાં પશુહિંસા પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતી હતી. દુઃખ નિવારણ માટે આ જાતના ધર્મો પ્રચલીત હતા. જૈનધર્મ નવીન વિચારસરણી આપી અને આ બધી રૂઢિચૂસ્ત પ્રથાઓનો નિષેધ કર્યો અને નવા વિચારમાં એવી સ્થાપના કરી કે તમારા પૂર્વકર્મો જેવા હોય તેવા સુખદુઃખના પરિણામ માણસે ભોગવવા પડે છે. વાવે તેવું લણો, ખાડો ખોદે તે પડે અને હાથના કર્યા હેયે વાગે - એવી શાણપણ ભરેલી કહેવતો આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ આ કહેવતો આ જીવનને લક્ષમાં રાખીને રચાઈ છે. આ વિચારોને નવતત્ત્વ અને કર્મવાદમાં સિદ્ધાંત તરીકે જૈનધર્મ વિસ્તૃત કર્યા છે. અને તેનું ધ્યેય આવતા જન્મમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાનું છે. આમ પુનર્જન્મ અને પરલોક, મોક્ષ અને નર્ક જેવા તત્ત્વો એ સિદ્ધાંતમાં વણાયા છે.

નવતત્ત્વની રચના પૌરાણિક કાળમાં થઈ હતી તેથી તેની ભાષા અને તેના પારિભાષિક શબ્દો આધુનિક સમાજમાં સમજાય તેમ નથી. અને અભ્યાસ માટે એ અતિ-કઠિન અને સમજવા દુર્લભ છે. આથી આધુનિક સમયમાં તેને લોકગ્રાહ્ય બનાવવા માટે : (૧) સરળ ગુજરાતી ભાષામાં તેની રજૂઆત થાય તે ખૂબજ જરૂરી છે. (૨) વળી નવતત્ત્વમાં ટીકા અને વિવરણવાળા પુસ્તકો મળે છે. પણ ઘણા જ ટૂંકા અને સંક્ષિપ્ત અનુવાદો જોવામાં નથી આવતા. (૩) વળી પારિભાષિક શબ્દોની યોગ્ય અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા દર્શાવતા ગ્રંથો બહુ જ ઓછા છે.

બા. બ્ર. મહાસતીજી વિસ્તીર્ણાજીએ જે જુની ગુજરાતીનો નવતત્ત્વનો ગ્રંથ પસંદ કર્યો છે, તે વર્તમાન બધી જરૂરીયાતોને સંતોષે છે, અને તેમનું પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ જૈનધર્મના અભ્યાસને માટે પંડિતો અને મુમુક્ષુને સમજાય તેવો ગ્રંથ હોવાથી તેનો ઉપયોગ લોકગ્રાહી થાય તેવી આશા વ્યક્ત કરું છું.

વિવિધ વિષયો ઉપર અભ્યાસ કરીને જૈન સાધુ-સાધ્વીજીઓ પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવે છે તે એક ઘણું જ આવકાર્ય પગલું છે. આમ કરવાથી તેમના ઉપદેશમાં વ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉઘાડ થશે.

શ્રી નવીનભાઈ શાહ

પ્રેરણારૂપ જ્ઞાનયાત્રા

પરમ પૂજ્ય સાધ્વી વિસ્તીર્ણાજીના ધર્મ અને સાહિત્યના અભ્યાસમાં સંસ્થા રૂપે એમ.પી. આર્ટ્સ કૉલેજ નિમિત્તરૂપ બની તેનો આનંદ અનુભવું છે. પૂ. સાધ્વીજીએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. આવો વિચાર કરવો તે પણ સાહસ ગણાય, કારણ કે એ સમયે તેઓ એસ.એસ.સી. પણ પાસ નહોતા. આ સમયે સાધ્વીજીને જાગૃતિબહેન મળ્યા અને એમણે એમ કહ્યું કે એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીની પ્રવેશ પરીક્ષા આપવાથી એફ. વાય. બી.એ.માં એડમિશન મળે છે. સાધ્વીશ્રીને માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની નવી ક્ષિતિજ ઉઘડી ગઈ ! તેઓ નવા વાડજથી વિહાર કરીને રાયપુરમાં આવેલી એમ.પી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં આવ્યા. આ સમયે કૉલેજના તે સમયના આચાર્ય શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ બહાર ગયા હતા, પ્રિન્સિપાલ શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ આવ્યા અને એમણે જાણ્યું કે એક સાધ્વીશ્રી તેઓને મળવા આવ્યા હતા એટલે તેઓ જાતે સાધ્વીશ્રીને મળવા દોડી આવ્યા.

આ ઘટનાથી સાધ્વીશ્રીના અભ્યાસનો પ્રારંભ થયો અને ૧૯૯૩માં એમણે બી.એ.ની પદવી મેળવી. ૧૯૯૬માં એમ.એ. થયા અને ત્યારબાદ ૧૯૯૯માં પીએચ.ડી.ની પદવી માટેનું ફોર્મ ભર્યું. તત્ત્વજ્ઞાનમાં રુચિ અને સાહિત્યનો વિષય - આ બંનેનો સંયોગ મુશ્કેલ ગણાય, પણ આ બંને ક્ષેત્રોમાં વિદ્વાન એવા સાહિત્યકાર અને જૈનદર્શનના ચિંતક ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ તેઓને પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક તરીકે મળ્યા, તે સુભગ સંયોગ ગણાય. સાધ્વીશ્રીએ એમના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી એટલું જ નહિ, કિંતુ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ સાધ્વી બન્યા છે. એમ.પી. આર્ટ્સ કૉલેજના પૂર્વ આચાર્ય તરીકે આનું હું ગૌરવ અનુભવું છું અને સાધ્વીજીની આ જ્ઞાનયાત્રા સૌને પ્રેરણારૂપ બનશે તેમ નિશંક પણે માનું છું. પૂ. સાધ્વીજીનાં ચરણોમાં વંદના કરીને એમના વિદ્યાતપમાં મને અને મારી સંસ્થાને નિમિત્ત બનાવવા માટે ઉપકારનો ભાવ અનુભવું છું.

પ્રિ. શ્રી એસ. એન. સંઘવી

પૂર્વ આચાર્ય

એમ.પી. આર્ટ્સ એન્ડ એમ. એચ. કોમર્સ કૉલેજ

અનુક્રમ

ક્રમ	વિગત	પાના નંબર
૧.	મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પરિચય	૧
૨.	નવતત્ત્વવિષયક સાહિત્ય અને પ્રસ્તુત સંપાદન	૧૭
૩.	બાલાવબોધકાર અને રચના સમય	૩૯
૪.	જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ	૪૩
૫.	બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યની સમીક્ષા	૧૧૯
૬.	નવતત્ત્વપ્રકરણ બાલાવબોધ (મૂળ)	૧૪૯
	૧. શબ્દસૂચિ	૨૫૧
	૨. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઉદ્ધરણો, ગાથાઓનો આકારાદિક્રમ	૩૦૬
	૩. નવતત્ત્વવિષયક સાહિત્યની સૂચિ	૩૧૦

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પરિચય

સાહિત્ય અને સાહિત્યપ્રકારો :

જેમાં વાણી અને અર્થનો સમતોલ, સુચારુ વ્યવહાર થાય છે તેવું 'સહિતત્વ' જેમાં છે તે સાહિત્ય.

મમ્મટે લખ્યું છે તે મુજબ 'રામાદિવત્ વર્તિતવ્યં'નો જીવનસંદેશ સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાથી ભાષામાં, વ્યવહારમાં સંસ્કારિતા, શાલીનતા અને સૌહાર્દ ઝળહળે છે તથા જીવનમાં સાત્ત્વિક ભાવોનું સર્જન અને સંવર્ધન થાય છે તે સાહિત્ય. માટે જ શબ્દસ્વામી કાલિદાસને યાદ કરીને કહીએ તો શબ્દ અને અર્થ (સાહિત્ય) એ જગતનાં માતા-પિતા છે.

સાહિત્યમાં જે કંઈ વર્ણન, કથન કે લેખન કરવામાં આવે છે તેમાં કવિ, લેખક કે વક્તા પોતાના હૃદયની ઊર્મિઓ અને ભાવજગતની હૃદયંગમ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિનું, સૂક્ષ્મ વિચારોના અટપટા તાણાવાણાઓનું ગુંફન પોતાની આગવી લાક્ષણિક શૈલીમાં કરતા હોય છે. તેમાં ઊર્મિઓ કે કલ્પનાઓના ભાતીગળ પોતનું સુંદર ચિત્રણ થાય છે. ઊર્મિપ્રધાન, કલ્પનાપ્રધાન વાઙ્મયને 'લલિત વાઙ્મય' પ્રકારનું સાહિત્ય કહેવાય છે. ગહન વિચારતંતુઓના તર્કપ્રધાન નિરૂપણને 'શાસ્ત્ર' કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિકોણથી કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખર (૯મી શતાબ્દી)ના 'વાઙ્મયમુખ્યયા શાસ્ત્રં કાવ્યં ચા' આ કથનને મૂલવવું જોઈએ.

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પરિચય

વિચારપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન વિષયો – વિશ્વ, વિશ્વનું સર્જન, વિભાજન, આત્મા, મોક્ષ વગેરે તાત્ત્વિક છણાવટ – જેમાં છે તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિલ્પ, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોને આવરી લેતાં શાસ્ત્રો ભારતીય સાહિત્યપરંપરામાં ત્રણ ધારાઓમાં મુખ્યત્વે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. હિન્દુ પરંપરામાં વેદ, વેદાંગ શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાય છે. જૈન પરંપરામાં આગમ, પ્રકરણ વગેરે શાસ્ત્ર તરીકે પ્રચલિત છે અને બૌદ્ધ પરંપરામાં ત્રિપિટકોનો શાસ્ત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે.

ઊર્મિ અને કલ્પનાઓનો રસાત્મક વાણીપ્રવાહ તે કાવ્ય કહેવાય છે. ઊર્મિઓ તથા ભાવોને ઝંકૃત કરતા લલિત વાક્યમય-સાહિત્યના બંધારણની બાહ્યકક્ષાએ બે વિભાગ છે – ગદ્ય અને પદ્ય. જેમાં છંદના બંધારણનું બંધન નથી છતાં રસથી ભરપૂર એવું અનિબદ્ધ સાહિત્ય તે ગદ્ય છે અને જેમાં છંદશાસ્ત્ર અનુસાર માત્રાઓનું, અક્ષરોનું અને પંક્તિઓનું બંધન છે તે પદ્ય છે.

આમજનતામાં જેનાથી વાગૂવ્યવહાર ચાલતો હોય અને અભિવ્યક્તિનું જે ગ્રામસ્વરૂપ તે બોલીઓ તથા સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલી અને વ્યવહારનું શિષ્ટ સ્વરૂપ તે ભાષાઓ. આ બોલીઓ અને ભાષાઓનાં નામ સ્થળ, સમય આદિના કારણે જુદાં પડતાં હોય છે.

ભારતના આર્યોની ભાષા તે ભારતીય આર્યભાષા. આ ભાષાનો વિકાસ ત્રણ તબક્કામાં જોવા મળે છે.

૧. પ્રાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાકાળ :

(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦) વૈદિક ભાષા અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા વગેરે.

૨. મધ્યમ ભારતીય આર્ય ભાષાકાળ :

(ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦) પાલી ભાષા, પ્રાકૃત ભાષા પરિવાર વગેરે.

૩. અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાકાળ :

(ઈ. સ. ૧૦૦૦થી અત્યાર સુધી) હિન્દી, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓ.

વેદકાલીન લોકભાષામાંથી પ્રાચીન પાલી, અર્ધભાગધી વગેરે ભાષા અને શિલાલેખની ભાષા ઉદ્ભવી. પ્રદેશ અને સમયભેદે અનુક્રમે સામાન્ય જનતાની

બોલીઓમાંથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો અને અપભ્રંશનો પણ વિકાસ થયો. ઈ. સ.ની પાંચમી શતાબ્દી પછી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યિક ભાષા તરીકે ઉદય પામી. ત્યારબાદ ધીરે ધીરે અપભ્રંશમાંથી વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓ પ્રચલનમાં આવતી ગઈ. આવો પરિવર્તનનો કાળ કે સંક્રાન્તિની પ્રક્રિયા ઈ. સ.ના અગિયારમા શતકથી શરૂ થઈ ગણાય.

દસમી-બારમી સદીમાં અપભ્રંશોત્તર ભાષાભૂમિકાવાળી હિંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી ભાષા વિકસવા લાગી તેથી આજની ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવકાળ દસમી-બારમી સદી ગણી શકાય. પણ તે દસમી-બારમી સદીની ગુજરાતી ભાષા આજના ગુજરાતની સીમાઓ પર્યંત મર્યાદિત ન હતી. આઠમી સદીથી અગિયારમી સદી સુધી પશ્ચિમ રજપૂતાના અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઘણો ભાગ સંયુક્તપણે ગુર્જરત્રા તરીકે ઓળખાતો.

ચીની મુસાફર હ્યુ-એન સંગે જોયેલું ગુર્જરોનું રાજ્ય તે ભિન્નમાલનું રાજ્ય હતું. દસમા શતકના મધ્યભાગમાં ઉત્તરદિશાથી મુસલમાનોનાં આક્રમણ થવા લાગ્યાં. તેનાથી બચવા માટે ગુર્જરોએ ભિન્નમાલ છોડી અત્યારના ઉત્તર ગુજરાતમાં વસવાટ કર્યો ત્યારથી ગુર્જરોને આશ્રય આપનારી ભૂમિ તરીકે એ પ્રદેશ 'ગુર્જરત્રા ભૂમિ' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ 'ગુર્જરદેશ' એટલે ઉત્તરમાં મારવાડ— મેવાડ, કચ્છ, દક્ષિણમાં કોંકણ, પૂર્વમાં માળવા, ખાનદેશ અને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર એની વચ્ચેનો પાઘડીપનાનો પ્રદેશ તે ગુર્જરત્રા ભૂમિ. પ્રાચીનકાળમાં આ ભૂમિ સમયે સમયે આનર્ત, ગુર્જરદેશ, અનૂપ, શૂર્પારક અને લાટ નામથી ઓળખાયેલ છે.²

સાતમી સદીમાં દંડીએ અપભ્રંશને આભીરોની ભાષા તરીકે ઓળખાવી છે. આભીરો સિંઘ, રાજસ્થાન, ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રથી ખાનદેશ અને વરાડ, વ્રજ સુધીના પ્રદેશો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દસમી સદીમાં કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખર તો મારવાડ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશોને અપભ્રંશના પ્રદેશ તરીકે ગણાવે છે. તદ્દુપરાંત ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય વિદર્ભ તેમજ ગુજરાત-રાજસ્થાનના જૈન કવિઓનું જ છે.

હેમચંદ્રાર્યાચ્છએ અપભ્રંશ ભાષાનું વિસ્તૃત વ્યાકરણ આલેખ્યું છે. તેમાંથી પણ સૂચિત થાય છે કે અપભ્રંશને પશ્ચિમ પ્રદેશ સાથે વિશેષ સંબંધ હતો. તે વાત નિર્વિવાદ છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા અને ગુજરાતી ભાષાનો સંબંધ માતા-પુત્રીવત્ છે.³

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસકાળ ત્રણ યુગમાં વિભક્ત થાય છે.

પહેલો યુગ : દસમા-અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો કાળ તે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાયુગ.

હેમચંદ્રાચાર્યજીએ (ઈ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) સિદ્ધહેમવ્યાકરણમાં અપભ્રંશના વ્યાકરણમાં જે દુહાઓ ઉદાહરણ અર્થે પ્રયોજ્યા છે તે ભાષાને પશ્ચિમી વિદ્વાન ગ્રિયર્સન અને ભારતીય વિદ્વાન કે. હ. ધ્રુવ પ્રાચીન ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવે છે. અપભ્રંશોત્તર ભાષા પ્રાદેશિક લઢણ સાથે છેક મથુરાથી દ્વારકા સુધી પ્રચલનમાં હતી. ડૉ. તેસિતોરી તેને પ્રાચીન રાજસ્થાની ભાષા ગણાવે છે. શ્રી કે. હ. ધ્રુવ તેને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી કહે છે. શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયા તેને અંતિમ અપભ્રંશ કે ગુર્જર અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવે છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ તેને મારુ-ગુર્જર તરીકે સંબોધી છે. કે. કા. શાસ્ત્રી તેને ગુર્જરભાષા કે જૂની ગુજરાતી તરીકે ઉલ્લેખે છે.

બીજો યુગ : પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધ સુધીનો ભાષાકાળ તે જૂની ગુજરાતી - મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાયુગ.

ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યું અને ગુજરાતની રાજધાની પાટણને જીતી લીધી ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્યનાં મંડાણ થયાં અને તે સમયથી ગુજરાત-રાજસ્થાનના સંબંધમાં ઓછપ આવી. સંપર્ક તૂટતો ગયો. ઈ. સ. ૧૪૦૭માં ગુજરાત સ્વતંત્ર સલ્તનત બન્યું, દિલ્હી સાથેનો તેનો સંબંધ પણ કપાઈ ગયો અને ગુજરાતી ભાષા તથા રાજસ્થાની ભાષાને છેટું પડવા લાગ્યું. ઈ. સ. ૧૪૧૧માં ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ આવી. ગુજરાત રાજ્ય મુસલમાન સત્તાના અમલ નીચે આવ્યું. તેના કારણે મુસલમાન સંપર્ક વધવાથી ગુજરાતી ભાષામાં અરબી, ફારસી અને તુર્કી શબ્દોનો પેસારો શરૂ થયો. આ મુસ્લિમ શાસનના પ્રારંભકાળમાં પ્રજા ક્ષુબ્ધ બની ગઈ પરંતુ થોડા સમયમાં નવા શાસકોની નીતિ-રીતિને સ્વીકારી લઈને પ્રજા ધીરે ધીરે પૂર્વવત્ સ્વસ્થ બની ગઈ. આ બાહ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં જ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને માટે અનુકૂળ સમય પ્રાપ્ત થયો. આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષામાં સારું એવું સાહિત્ય સર્જન પામ્યું.

ઈ. સ. પંદરમી સદીના આરંભમાં ગુજરાતી - રાજસ્થાની જૂથમાંથી

સૌથી પહેલી જયપુરી જુદી પડી. ત્યારબાદ પંદરમી સદીમાં જ ગુજરાતી, મારવાડી, માળવી વગેરે ભાષા પણ અલગ પડે છે અને ત્યારથી આજના ગુજરાતની ગુજરાતી ભાષા વિકસવા લાગે છે.

ત્રીજો યુગ : સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધથી આજ સુધીની ભાષાનો કાળ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાયુગ.

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી અર્થાત્ પ્રેમાનંદના સમયથી ગુજરાતી ભાષાનો ઢાંચો બંધાયો, તેનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયું, તેનાં અંગરૂપો, ધ્વનિપરિવર્તનો અને રૂપતંત્રોનું સ્વરૂપબંધારણ થયું અને તે સ્થિર બન્યાં. ત્યાર પછી ઉચ્ચારણ, વ્યાકરણ જેવી બાબતમાં કોઈ મૂલગત ફેરફાર કે ઉમેરો થયો નથી. પછીના સમયમાં અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્કને કારણે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં વૃદ્ધિ થઈ. અનુક્રમે ગુજરાતી ભાષાની નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ, બળવંતરાય જેવા સાક્ષરવર્યોના હાથે ગૂઢ શક્તિઓ આવિર્ભાવ પામી.

ટૂંકમાં, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ક્રમબદ્ધ ભૂમિકા તેમજ તે તે સમયમાં સર્જાયેલ સાહિત્યના પ્રકારો જોતાં ગુજરાતી ભાષાના ક્રમિક વિકાસને સારી રીતે સમજી શકાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ સમજવા માટે અપભ્રંશ સાહિત્યને સમજ્યા સિવાય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવું દુષ્કર છે. અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા જોતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય અને જૂના ગુજરાતી સાહિત્યને બિંબ-પ્રતિબિંબ જેવો સંબંધ છે એમ કહી શકાય.

અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાનાં લક્ષણોવાળી પ્રાચીન ગુર્જર ભાષામાં બારમી-તેરમી સદીમાં રચાયેલ સાહિત્યકૃતિઓ જોવા મળે છે; જેમ કે -

વજ્રસેન કૃત (ઈ. સ. ૧૧૬૮ આશરે) ‘ભરતેશ્વર-બાહુબલિધોર

શાલિભદ્રકૃત (ઈ. સ. ૧૧૮૫) ‘ભરતેશ્વર-બાહુબલિ રાસ.’

ધર્મકૃત (ઈ. સ. ૧૨૧૦) ‘જંબુસામિ ચરિય.’

આ કૃતિઓ જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તો સાહિત્યભાષા તરીકે અપનાવાઈ ચૂકી હતી.

ત્યારબાદ સાહિત્યના એક વિસ્તૃત સમયપટનો આવિર્ભાવ થયો તેનું નામ મધ્યકાલીન સાહિત્ય. તેનો અંતિમ છેડો છેક દયારામ સુધી વિસ્તર્યો. મધ્યકાળમાં ગુજરાતની પ્રજાના જીવનરસને ટકાવવા તેમજ પ્રજાના મનને

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પરિચય

આશ્વસ્ત કરવામાં કે નૈતિક બળ પૂરવામાં અને મનોરંજનસભર બનાવવામાં કવિઓનો ફાળો બહુમૂલ્ય છે. મુસ્લિમ આક્રમણ અને રાજકીય વિપત્તિ સમયે જૈનોએ કોઈ જાતના ભેદભાવ સિવાય ઉપાશ્રયના ભંડારોમાં ભૂગર્ભમાં જૈન-જૈનેતર સાહિત્યને ગોપવી રાખ્યું છે. તેથી આ હસ્તલિખિત મધ્યકાલીન સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ જાણી શકાય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની એક મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે સાહિત્યનું મુખ્ય વાહન પદ્ય રહ્યું છે અર્થાત્ મોટાભાગનું સાહિત્ય પદ્યમાં સર્જાયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની નજરે ચડે એવી બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે મધ્યકાળના જૈન કે જૈનેતર બધાં સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને ધર્મ રહ્યો છે. જૈન સાધુઓના હાથે લખાયેલ રાસ, ફાગુ, પ્રબંધો, ચરિત્રો, ધર્મકથાઓ, પદો, સ્તવન-સજ્જાઓ કે બાલાવબોધો વગેરે કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય ચાહે શૃંગારિક હોય, પૌરાણિક હોય, સામાજિક હોય કે સાહિત્યિક હોય પરંતુ દરેક કૃતિને અંતે ધર્મના મહિમાને કે વૈરાગ્યના પરિણામને આલેખેલ છે. જૈનેતર કવિઓએ પણ જે પદો, ભજનો, ગીતો, રાસ, ચોપાઈ, દુહા, આખ્યાનો વગેરે સાહિત્ય લખ્યું છે તેમાં ભગવાન-ભક્તિ-ભક્તનો મહિમા તેમજ સંસારની ક્ષણભંગુરતા, અસારતાને દર્શાવી ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે એવાં વૈરાગ્યપ્રદ ગાન મુક્ત કંઠે ગાયાં છે. આમ મધ્યકાલીન સાહિત્ય બહુધા ધર્મમૂલક હોવાથી તેમાં કલા કરતાં ધર્મને વધારે સ્થાન-માન મળ્યું છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પરલોકની ચિંતા વધારે હોવાથી તેમાં સમકાલીન જીવનના રંગો એકંદરે ઓછા પુરાયા છે. વૈરાગ્ય-ભક્તિ-ધર્મના કૂંડાળાને ફરતું સાહિત્ય જ પ્રાયઃ રચાયું છે તેમ છતાં માનવીય સંવેદનો પ્રેમ, વિરહ, હર્ષ, શોક, પરાક્રમ આદિનું વર્ણન પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ તેમજ પશુપંખીઓનું વર્ણન પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક માહિતી પણ જોવા મળે છે તેમજ સામાજિક રીતરિવાજોના વર્ણનનું પ્રતિબિંબ પણ ક્યાંક ઝળકે છે.

ઢગલાબંધ મધ્યકાલીન સાહિત્યના સર્જક વિશાળ કવિવૃંદમાં બધા વર્ણ-નાતના કવિઓ સમાવિષ્ટ થાય છે. તે દરેકને સમાજમાં માનદૃષ્ટિથી જોવામાં આવતા. સાહિત્યસર્જનમાં તેઓને ધર્મ, વર્ણ, જાતિ કે ઊંચ-નીચના ભેદો ક્યાંય નડ્યા નથી. આ કવિઓના સર્જનમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે કારણ કે એક જ વિષય ઉપર અનેક કવિઓએ પોતાની લેખનકળા અજમાવી છે તેથી એક

જ વસ્તુના વર્ણનમાં અનુકરણ સાહજિક લાગે છે જેના કારણે વિરલ કવિપ્રતિભા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.^૪

મધ્યકાલીન સાહિત્યના પ્રકારો

ઈ. સ. ચૌદમા સૈકાથી લઈ અઠારમા સૈકા સુધીના કાલખંડને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ કહેવાય છે. આ સમય દરમ્યાન અનેક સાહિત્યસ્વરૂપો ઉદ્ભવ્યાં, વિકાસ પામ્યાં, પરિવર્તિત થયાં અને નષ્ટ પણ થયાં. મધ્યકાલીન સાહિત્યના પ્રકારોમાં લોકસાહિત્યનો પ્રભાવ અનેક રીતે જોવા મળે છે. આ સાહિત્યને પ્રેરણા આપનાર ધાર્મિક અને સામાજિક પરિબળો હતાં. મધ્યકાલીન સાહિત્યસ્વરૂપો અર્વાચીન સાહિત્યસ્વરૂપો કરતાં ઘણાં જુદાં પડે છે. આ સમયની પદ્યરચનાઓ વૈવિધ્યસભર, રસમય કાવ્યપ્રકારોથી સમૃદ્ધ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિમાર્ગી આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતા પહેલાંનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય પ્રાયઃ જૈન સાહિત્ય છે. એનો અર્થ એવો ન થઈ શકે કે જૈનેતર નહીં રચાયું હોય પરંતુ જૈનોની જ્ઞાન પ્રત્યેની ભક્તિ-બહુમાન, નવસર્જન અને પ્રાપ્ત સાહિત્યને સુરક્ષિત રાખવાની નીતિના કારણે જૈન સાહિત્ય વ્યવસ્થિત રીતે સચવાયું છે અને સમૃદ્ધ બન્યું છે. ઈ. સ. ૧૪૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો સમય જૈન સાહિત્ય માટે પુષ્ટિવાન અને વેગવંત છે. આ સમય દરમ્યાન જૈન સાધુ, સાધ્વી તેમજ શ્રાવકોએ પોતાની કવિત્વશક્તિથી વિવિધ સાહિત્યપ્રવાહ વહેતો કર્યો.

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં બે પ્રકારની પદ્યરચનાઓ મળે છે : (૧) ઊર્મિ કવિતા, (૨) કથાત્મક કવિતા.

આ યુગમાં સાહિત્ય, સમાજ અને ધર્મ એકબીજા સાથે ઘનિષ્ઠ ભાવે સંકળાયેલાં હતાં. આથી એકનો એક પ્રકાર જુદા જુદા નામે ઓળખાતો. સાહિત્ય ધર્મપ્રચારનું માધ્યમ હોવાથી ઉપદેશાત્મક સાહિત્યરચના વધારે મળે છે. આ રચનામાં ધાર્મિક વાતાવરણ ચોક્કસ દેખાય છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ તે અભ્યાસકો માટે મનગમતો અભ્યાસનો વિષય છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પ્રારંભ પ્રાયઃ મુક્તકથી મનાય છે.

૧. મુક્તક :

મુક્તકમાં કવિઓ સંક્ષિપ્ત રચના દ્વારા સહેલાઈથી રસપ્રવાહ વહાવી

શકે છે, માટે સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ અને ગુજરાતી ભાષાના કવિઓને મુક્તક કાવ્યપ્રકાર અતિપ્રિય છે. મુક્તકના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી બને છે. તેમાં પણ કાવ્યાદર્શની વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ, ‘મુક્તક સ્વતંત્ર પદ્ય છે, તેમાં એક છંદ તથા ચાર ચરણ હોય છે અને તે ચમત્કારક્ષમ હોય છે.’^૫

મુક્તક લઘુકાવ્ય પ્રકાર છે.^૬ તે નૈસર્ગિક ઋજુતાભરી શૈલીવાળું મનાય છે.^૭

મુક્તકો સ્વતંત્ર રૂપે તથા પ્રબંધો, રાસાઓ, કથાઓ અને લોકવાર્તાના દુહામાં ઉપલબ્ધ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશ વ્યાકરણના ઉદ્દાહરણમાં આવતાં પદ્યોથી શરૂ થતાં ગુજરાતી ભાષાનાં મુક્તકો શામળ, નરભેરામ સુધી વિકાસ પામે છે. મુક્તકનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર પ્રહેલિકા પણ છે. પ્રહેલિકા એટલે બીજાને સંશયમાં નાખવા વર્ણનીય વસ્તુનું નામ ગુપ્ત રાખવું તે. આ પ્રહેલિકાનો ઉપયોગ વિદ્વાનોનો સમય પસાર કરવા, માનવીની વ્યવહારુ બુદ્ધિનો તાગ મેળવવા, સ્વયંવરમાં યોગ્ય પતિની પસંદગી કરવા માટે થતો હતો.

૨. રાસ :

મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યનો આગવો કહી શકાય તેવો કાવ્યપ્રકાર તે ‘રાસ’ છે. આ પ્રકાર મોટાભાગે જૈન સાધુ અને શ્રાવક કવિઓના હાથે ખેડાયેલો છે. ‘રાસ’ એટલે સુગેય કાવ્યપ્રબંધ. સુગેય એટલા માટે કે તેમાં છંદોશિયા, પદ્ધતિઓ જેવા દેશ્યરાગોમાં તેની રચના કરવામાં આવતી. રાસ શબ્દ છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે એક છંદનું નામ છે. રાસ સમૂહગેય રૂપમાં અથવા તો સમૂહનૃત્યના રૂપમાં પ્રચલિત છે. આ રાસમાં કેટલીક વાર ગોળ ગોળ ફરતાં તાલીઓ પાડવામાં આવતી તે તાલારાસ અથવા મંડલરાસ તરીકે ઓળખાતો. કેટલીક વાર દાંડિયાથી રમાતો તે દંડકરાસ. લતાની જેમ એકબીજાને વળગીને નૃત્ય કરતા તે લતારાસ કહેવાતો.^૮

સૌપ્રથમ રાસ ‘શાલિભદ્રસૂરિનો ભરતેશ્વર-બાહુબલિ રાસ છે.’ (રચના સંવત ૧૨૪૧ - ઈ. સ. ૧૨૮૭). ત્યાર પછીનાં બસો વર્ષના સમયગાળામાં એટલા રાસો લખાયા છે કે ‘તે સમય રાસાયુગ તરીકે ઓળખાય છે.’^૯

શરૂઆતની રાસાકૃતિઓ નાની અને નાજુક છે. ઈ. સ.ના પંદરમા શતક પછીના રાસોમાં કથા અને કથાનકો વધવા માંડ્યાં. કૃતિને વિસ્તૃત બનાવવા માટે અવાન્તર કથાનો આશ્રય લેવો તે વિશિષ્ટ ગણાતો. શ્રોતાઓને મુગ્ધ

બનાવવા માટે ચમત્કારોનું વર્ણન કરવામાં આવતું. જૈન રાસાઓમાં પ્રાયઃ ઈશ્વરકૃત ચમત્કારો નથી આવતા પરંતુ શીલના પ્રભાવથી રોગમુક્તિ;^{૧૦}

પોતાના ચારિત્ર વિષેની શંકા દૂર કરવા અગ્નિ પરીક્ષા;^{૧૧}

મેલી વિદ્યાથી મનુષ્યનું પ્રાણીમાં પરિવર્તન^{૧૨} વગેરે આવે છે.

રાસકારોએ સમાજને નીતિ અને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાના હેતુથી કથાનાયકો તરીકે પૌરાણિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક પાત્રોના જીવનને પોતાના રાસામાં વણી લીધાં છે. રાસામાં કથાઘટકોની ભરમાર વધતાં તેમાં ઊર્મિતત્વ આણું અને ઓણું થતું ગયું. તે રાસાઓની એક મર્યાદારૂપ બની ગયું.

ઐતિહાસિક રાસોની રચનામાં જોવા મળતી મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો પરથી જાણી શકાય છે કે રાસ ઇતિહાસને પણ જાળવી રાખે છે.^{૧૩}

રાસ દ્વારા કૌટુંબિક વ્યવહારો તેમજ પ્રજાની રાજકીય જાગૃતિનો ખ્યાલ આવે છે. પ્રજા રાજાને માન આપે, તેની આજ્ઞા માને અને છતાંય જો રાજાજ્ઞા પ્રજાના હિત વિરુદ્ધ હોય તો પ્રજા રાજકીય હિંમત દાખવતી. રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી યોગ્ય વારસદારને સત્તા સોંપતી. આવા કાર્યમાં પ્રજા મહાજનના અવાજને અનુસરતી હતી. આ પ્રમાણે રાસ દ્વારા તત્કાલીન સમાજજીવનની પણ થોડાઘણા અંશે ઝાંખી થાય છે.^{૧૪}

૩. ફાગુ : (સં. ફલ્ગુ = વસંતઋતુ)

ફાગણ માસના વિહારનું વર્ણન જે ગીતકાવ્યમાં કરવામાં આવે તે ફાગુ ફાગુની રચના છંદોબદ્ધ અને અલંકારયુક્ત હોય છે. ફાગુ એ ખંડકાવ્ય સમાન નાનું પ્રસંગકાવ્ય છે. ફાગુની શરૂઆત સંસ્કૃતનાં ઋતુકાવ્યોને આધારે થઈ હશે એવું માની શકાય. ફાગુની રચનાનો વિષય વસંતઋતુ હોવાથી તેમાં વસંતઋતુનું વર્ણન, પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના સંયોગ-વિયોગનું વર્ણન કરાતું હોવાથી તેમાં ઊર્મિતત્વ અને રસદર્શન સારી રીતે થાય છે. વસંતના સ્વાભાવિક સૌંદર્યના માધ્યમ દ્વારા સંયોગ-વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા શૃંગારરસનું વર્ણન કવિ સુમધુર રસાસ્વાદથી કરે છે. પ્રણય કે શૃંગારકાવ્યનું બીજું નામ ફાગુ. જૈન ફાગુઓનો આરંભ શૃંગારરસથી કરવામાં આવે છે પણ અંતમાં ત્યાગ, સંયમ અને ઉપશમભાવ દ્વારા પૂર્ણાહુતિ પામે છે. જૈન અને જૈનેતર કવિઓના હાથે ખેડાયેલા આ મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રકારમાં ફાગુઓની રચના આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે :

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પરિચય

જૈન ફાગુ - સ્થૂલિભદ્ર ફાગુ (સં. ૧૩૮૦-૧૪૦૦, ઈ. સ. ૧૩૩૪-૧૩૪૪); જિનપદ્મસૂરિકૃત

આદિ -

પળમિય પાસજિણંદ પય અનુસરસઙ્ગ સમરેવી,
થૂલિભદ્ર મુણિવઙ્ગ ભણિસુ ફાગુ બંધિ ગુણકેવી.... 11૧11

અંત -

નંદુ સો સિરિથૂલિભદ્ર જો જુગહ પહાળો,
મલિયડ જિણિ જગિ મલ્લસલ્લ રઙ્ગવલ્લહમાળો,
સ્વરતરગચ્છિ જિણપદ્મસૂરિકિય ફાગુ રમેવડ,
સ્વેલા નાચઙ્ગ ચૈત્રમાસિ રંગિહિ ગાવેવડ..... 11૨૭11

જૈનેતર ફાગુ - પુરુષોત્તમપાંચપાંડવફાગ (વિ. પંદરમો સૈકો); અજ્ઞાત.

આદિ -

પંડુનરેસર નિયકુમરુ પરિણાવિય સાળંદુ,
હત્થિણડરિ પુરિ આવિયડ, સાથિ કરિડ ગોવિંદુ..... 11૧11

અંત -

જાદવ પાંડવકુમર સવે તે ગુણહિ સમિદ્ધા,
ઉત્તિમ ધમ્મ પવિત્ત ગુત્ત ત્રિહુ ભુવણિ પ્રસિદ્ધા ।
રાજ કરંતડ ધરહ જગત્ર રિસ્ત્રિ તીરથ વંદડ,
જસુ વિત્થારહુ રિદ્ધિ વૃદ્ધિ પાવડ ચિરુ નંદડ 11૨૪11

૩. બારમાસી :

આ કાવ્યોમાં બારેમાસનું વિશિષ્ટ રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે. પ્રાયઃ બારમાસી કાવ્યનો પ્રારંભ અષાઢ માસથી થતો હોય છે, ક્યારેક વૈશાખ માસથી પણ શરૂઆત કરાય છે. બારમાસી કાવ્યોમાં ઋતુઓનાં વર્ણન, નાયક-નાયિકાના વિરહ-મિલનની વાતો આવતી હોવાથી બારમાસી કાવ્યને પ્રકૃતિકાવ્ય અને વિરહકાવ્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના વર્ણન સાથે નાયિકાના વિરહનું દુઃખ પણ વણાયેલું હોય છે, છેવટે નાયકનું મિલન થાય ત્યારે સુખાન્ત વર્ણન આવે છે. સૌપ્રથમ બારમાસી કાવ્ય જૈન કવિના હાથે લખાયેલું 'નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા' છે. જૈનેતર કવિઓનાં બારમાસી કાવ્યોનો

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

વિષય પ્રાયઃ રાધાકૃષ્ણા હતાં. સુરતિ = સુરતા, ધ્યાન-સ્મરણ એવું અર્થઘટન કરી રાધાને કૃષ્ણનું સ્મરણ થાય તે વર્ણવ્યું છે. જ્ઞાનના ઉપદેશ માટે જ્ઞાનની ચર્ચા, ચિત્ત કઈ રીતે નિર્મળ બને ?, જ્ઞાનમાસથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય ? તે જ્ઞાનમાસમાં દર્શાવ્યું છે.^{૧૫}

સમાજજીવનનું દર્શન કરાવતા માસો પણ રચાયા છે. ધનપ્રાપ્તિ અર્થે પરદેશગમન કરનાર પુરુષોને સ્વજનોનો વિયોગ થાય છે. તેમની પ્રિયતમાને કુટુંબની જવાબદારી ઉપાડવી પડે છે તેનું વર્ણન કરતા માસો પણ રચાયા છે.^{૧૬}

સમાજમાં ખેડૂતની પ્રતિષ્ઠા, મહત્તા, તેનો સ્વતંત્ર મિજાજ, અયાચક વ્રત, કઠિન પરિશ્રમ બતાવનારી બાર મહિનાની દિનચર્યા, દૈનિક જીવનમાં બનતા બનાવોની નોંધ વગેરેનું વર્ણન કણબીના માસમાં કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૭} મૃતસ્વજન, દાતાર, વીર વગેરેની ગેરહાજરી પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સતાવે છે.^{૧૮} સમાજમાં વ્યસની પતિના કારણે ગૃહિણીના દુઃખને વ્યક્ત કરી સમાજસુધારનો સુંદર ઉપદેશ પણ આપવામાં આવ્યો છે.^{૧૯}

આમ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિઓએ પોતાની કવિત્વશક્તિનો પરિચય બારમાસી કાવ્યોની રચના કરી દર્શાવ્યો છે.

આખ્યાન :

રાસા-સાહિત્યના પ્રચાર માટે જૈન મુનિઓનો મોટો ફાળો હતો તેમ આખ્યાનોના પ્રચાર માટે માણભટ્ટોનો મોટો ફાળો છે. આખ્યાનં પૂર્વવૃત્તોક્તિઃ - પહેલાં બની ગયેલા બનાવોમાં લોકોની રુચિ અનુસાર થોડો ફેરફાર કરી કથાના ઘટક તત્ત્વમાં સમકાલીન સમાજજીવનના રંગો પૂરી કથા કરવી તે આખ્યાન.

આખ્યાનનો કથાવિસ્તાર લાંબો હોય છે. શ્રોતાઓનો રસ જળવાઈ રહે તે માટે આખ્યાનકાર કથાપટને કડવાં (કડવક) નામના મુખ્ય વિભાગમાં રજૂ કરે છે, અને આ કડવાંઓમાં વિવિધ રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવી ઢાળોની રચના કરવામાં આવે છે. તેથી 'વિવિધ રાગમય ઢાળબદ્ધ કડવાં' એ આખ્યાનનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાવી શકાય. તે આખ્યાનો મોટાભાગે રાત્રિના સમયે લોકો સમક્ષ માણભટ્ટો દ્વારા માણ ઉપર વીંટીના તાલપૂર્વક ગવાતાં, વગાડાતાં અને ભજવાતાં હતાં.

આખ્યાનો મોટાભાગે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત પરથી રચાતાં. ક્યારેક ભક્તજીવનના પ્રસંગો પરથી પણ આખ્યાનો રચાતાં; જેમકે સગાળશા આખ્યાન, કુંવરબાઈનું મામેરું, વલ્લભાખ્યાન વગેરે. કેટલીક વાર સુધારા-વધારા

કરો મૂળ ગ્રથમા ન હાય તવા પ્રસંગાનુ પણ આલખન કરવામા આવ છે, જેમકે અભિમન્યુ આખ્યાનમાં અભિમન્યુને મરાવી નાંખવા શ્રીકૃષ્ણે કરેલી યુક્તિઓનું વર્ણન^{૨૦} તથા નળાખ્યાનમાં મત્સ્યસંજીવન અને હારચોરીના પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે.^{૨૧} આખ્યાનકારોમાં રસસંક્રમણની કળા સારી જોવા મળે છે. આખ્યાનકારોની દૃષ્ટિ શ્રોતાઓને વધુ લક્ષમાં રાખતી હોવાથી આખ્યાનનાં પાત્રોમાં ભવ્યતા ઓછી જોવા મળે છે.^{૨૨}

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આખ્યાન કે આખ્યાયિકા નામનો કાવ્યપ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે ગદ્યકથા કે પ્રબંધરૂપે હોય છે.

કથાવાર્તા :

સામાન્ય પ્રજાજનો, રાજવીઓ અને રાજપુરુષો માટે એકસરખી મનોરંજક બનતી કથાવાર્તાઓએ ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાલનો ઘણો ભાગ રોક્યો છે. કથાવાર્તા દ્વારા શ્રોતાઓને સહેલાઈથી મનોરંજનપૂર્વક વિનોદ-ચાતુર્ય, નીતિ-સદાચારનો ઉપદેશ, મમ્મટે કહ્યું છે તેમ કાન્તાવત્ અપાતો.

કચ્ એટલે કહેવું, આ સંસ્કૃત ધાતુ મુજબ કથા એટલે જે કહી શકાય તે. કથામાં એક પાત્ર દ્વારા બીજા પાત્રને કથા કહેવાતી હોય છે. મનોરંજનનો હેતુ હોવાથી કથામાં અદ્ભુત રસ, વીરરસ અને શૃંગારરસને પ્રાધાન્ય અપાતું. કથાનું માળખું એકસરખું રહેતું. તેમાં આવતાં રાજા, નગર, નાયિકાનાં અંગો, ઋતુઓનું વર્ણન એકસરખું બીબાંઢાળ આવતું. પાત્રો મોટાભાગે 'લોક'માંથી આવતાં.

આ કથાના વિષયવર્ણનમાં પશુ-પક્ષીઓને પણ કથાનો વિષય બનાવતાં.^{૨૩} કારણ કે કથાવસ્તુ પૌરાણિક; ઐતિહાસિક નહિ પરંતુ લૌકિક રહેતાં. જૈન કવિઓના હાથે લખાયેલી આ વાર્તાને અંતે ધર્મનું બંધન જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં શૃંગારરસનું સુમધુર વર્ણન હોય છે, છેવટે વૈરાગ્ય અને સંસારત્યાગના મહત્વને દર્શાવતા સંસાર પ્રત્યે ઔદાસીન્યભાવ કેળવવાનો ઉપદેશ અપાતો હતો.

ગુજરાતીની જેમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં લોકકથાઓ પર આધારિત કૃતિઓ મળે છે; જેમકે બૃહદ્કથા (સં.), તરંગલોલા (પ્રા.). કથાસાહિત્ય માત્ર મનોરંજક હોવાથી અમુક કથાઓ ઉપર અનેક કવિઓએ પોતાનો કવિતા-કસબ કંડાર્યો છે.^{૨૪}

મધ્યકાલીન સાહિત્યને નીરસ ગણનારાઓ માટે આ વાર્તાસાહિત્ય જીવનનો થાક અને નીરસતાને દૂર કરી આનંદદાયી કલ્પનાવિહાર કરાવનાર છે.

ગદ્ય સાહિત્ય : આરંભ અને વિકાસ

ઈ. સ.ના ચૌદમા સૈકાથી શરૂ થયેલો સાહિત્યનો મુખ્ય એવો જે બીજો પ્રકાર મળે છે તે ગદ્ય છે. પદ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં જેટલું વિષયવૈવિધ્ય છે, તેટલું ગદ્યમાં નથી.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓમાં જૈન આગમગ્રંથો, બૌદ્ધ ત્રિપિટકગ્રંથો, વૈદિક ગ્રંથોમાં — બ્રાહ્મણ, આરણ્યકગ્રંથો, વ્યાકરણના ગ્રંથો વગેરે સૈદ્ધાંતિક સાહિત્ય ઉપરાંત કાદમ્બરી, પંચતંત્ર, બૃહદ્કથા, કુવલયમાલા વગેરે સાહિત્યિક ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના ગદ્યનું વિશદ ખેડાણ થયું છે. ગદ્ય રચનામાં કવિને પોતાની પ્રતિભા વિકસાવવાનો ભરપૂર અવકાશ મળે છે. ‘ગદ્યં કવીનાં નિકર્ષં વદન્તિ’ અર્થાત્ ગદ્યસ્વરૂપ કવિપ્રતિભાનું પરીક્ષણ છે.

પદ્યની અપેક્ષાએ ગદ્ય સાહિત્ય મર્યાદિત છે. જે કાંઈ ગદ્ય સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષાના અનુવાદરૂપે અથવા તો વિવરણરૂપે છે પણ ગદ્યવાર્તારૂપે અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. તેમ છતાં બાલાવબોધોમાં વિવરણ સાથે પ્રસંગને અનુરૂપ દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યાં છે તે અર્વાચીન સાહિત્યમાં વિકસિત થયેલી વાર્તાઓનું બીજ છે.

ગદ્ય સાહિત્યના પ્રકારોમાં સૌથી વધારે સંખ્યામાં બાલાવબોધો મળે છે. કારણ કે બાલાવબોધોનો પ્રવાહ ઈ. સ.ના ચૌદમા શતકથી લઈને વીસમા શતક સુધી પણ ચાલુ રહ્યો છે. તેમાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય અને માહાત્મ્ય રહેલું છે. આ મૂલ્યવાન સાહિત્ય ગદ્યનો વિકાસ, કથાના પ્રકારો અને શબ્દોની દૃષ્ટિએ અમૂલ્ય મૂડી સમાન છે.

બાલાવબોધ :

બાલાવબોધ એટલે બાલ + અવબોધ. અર્થાત્ સમજ અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બાલજીવો છે તેને અવબોધ એટલે જ્ઞાન થઈ શકે તેનું નામ બાલાવબોધ. બાલાવબોધની રચનાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતા ન હોય તેવા સામાન્ય લોકો પણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, ધર્મનું જ્ઞાન પામે તે હતો તે માટે મધ્યકાલીન યુગમાં જૈન વિદ્વાનો તે સમયની પ્રચલિત ભાષામાં બાલાવબોધોની રચના કરતા હતા.

બાલાવબોધની રચનાનો સમય ઈ. સ.ની તેરમી શતાબ્દીનો અંતભાગ

કહી શકાય, પરંતુ બાલાવબોધની પરંપરાને અનુસરતી કૃતિઓ ઈ. સ.ની ચૌદમી શતાબ્દીથી મળે છે. આગમગ્રંથો, ચરિત્રો, પંચતંત્ર જેવી લોકપ્રિય કૃતિઓ બાલાવબોધની રચના કરવામાં ઉપયોગી નીવડી છે

આચારપ્રધાન — ષડાવશ્યક, યોગશાસ્ત્ર વગેરેના બાલાવબોધ છે.

ઔપદેશિક કથાપ્રધાન — ઉપદેશમાલા, શીલોપદેશમાલા, ભવભાવના વગેરેના બાલાવબોધો છે.

બાલાવબોધની રચનામાં તરુણપ્રભાચાર્ય, સોમસુંદરસૂરિ, હેમહંસગણિ, માણિક્યસુંદર, મેરુસુંદરગણિ, હર્ષવર્ધનગણિ વગેરે અનેક આચાર્યાદિ મુનિરાજોએ મહત્ત્વનું પ્રદાન કરેલ છે.

આચારપ્રધાન, કથાપ્રધાન, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથો પર સંખ્યાબંધ બાલાવબોધો રચાયા છે.

આચારની બાબતોનું વર્ણન આરાધનાપતાકા બાલાવબોધમાં પણ જોવા મળે છે.

અવશ્ય કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનું વર્ણન ષડાવશ્યક બાલાવબોધમાં કરેલ છે.

અહિંસા, સત્ય, દાન, દયા, તપ, શીલ વગેરે બાબતોનું વર્ણન શીલોપદેશમાલા, ઉપદેશમાલા બાલાવબોધમાં છે.

કર્મબંધનાં કારણો, ભેદો, બંધ, ઉદય, ઉદીરણ વગેરેનું જ્ઞાન ષષ્ટિશતક બાલાવબોધમાં જોવા મળે છે.

જૈન ધર્મનું પાયાનું મૌલિક જ્ઞાન, જીવ-અજીવની જાણકારી, પુણ્ય-પાપનાં કારણો, કર્મપ્રવાહનું આવવું, આવતા પ્રવાહને કેવી રીતે રોકવો, તપ દ્વારા કર્મનાશ, કર્મનો બંધ અને તેનાં કારણો, જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન 'નવતત્ત્વપ્રકરણ' બાલાવબોધમાં આવે છે.

લોક-અલોકના વિભાગ, યુગોનાં પરિવર્તન, સૂર્ય-ચંદ્ર આદિની ગતિ વગેરે ગણિતવિષયક બાબતોનું વર્ણન ક્ષેત્રસમાસ, સંગ્રહણી, જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ જેવા બાલાવબોધમાં જોવા મળે છે.

આમ બાલાવબોધસાહિત્યનો વિષય કથા ઉપરાંત આચાર, કર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ન્યાય અને દર્શન વગેરે પણ છે.

બાલાવબોધમાં કેટલીક વાર મૂળ ગ્રંથનું ભાષાંતર હોય છે, તો કેટલીક વાર શબ્દાર્થ, શબ્દનિષ્પત્તિ, પદ્યાર્થવિવરણ અને દૃષ્ટાંતો દ્વારા ગ્રંથનો વિસ્તાર કરેલો પણ જોવા મળે છે.

બાલાવબોધને સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ શાસ્ત્રીય, તાત્વિક, ધાર્મિક કે ઉપદેશાત્મક ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષાના ટીકાગ્રંથો કે વિવરણગ્રંથો કહીએ તો ખોટું નથી, કારણ કે જેવી રીતે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોની વૃત્તિઓમાં શબ્દ, તેનો પર્યાય, તેનો અર્થ, ઉદાહરણ અને ઉદાહરણને સમજાવવા માટે પ્રતિ ઉદાહરણો દ્વારા અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાલાવબોધોમાં શબ્દ, અર્થ, પર્યાય અને મહત્વનાં લક્ષણોની છણાવટ કરી અર્થનું વિવરણ કરવામાં આવે છે. તેથી બાલાવબોધને માત્ર અનુવાદ જ નહિ, પણ વિવરણગ્રંથ કહી શકાય.^{૨૫}

આ પ્રમાણે જેવી રીતે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓની પદ્ય રચનાઓને અનુસરીને રાસાઓ વગેરે ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્ય રચાયું, તેવી રીતે તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી વિકસિત થયેલું ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય અનેક રૂપોમાં જેવાં કે વૃત્તિગ્રંથોરૂપે બાલાવબોધો, શબ્દના ભાષાટિપ્પણ સ્વરૂપે સ્તબકો કથાસાહિત્યરૂપે ચરિત્રો વગેરે મળે છે.

ટિપ્પણો

૧. 'ગુજરાતી સાહિત્ય' (મધ્યકાલીન), પ્રકરણ ૧, પૃ. ૩
૨. એજન, પૃ. ૧
૩. એજન, પૃ. ૪
૪. એજન, પ્રકરણ ૩, પૃ. ૩૧
૫. 'કાવ્યાદર્શ' - પ્રભાટીકા, પરિ. ૧, શ્લોક ૧૩
૬. 'મુક્તકશૈલી', પ્રો. ડોલરરાય માંકડ, 'શરદ' વાર્ષિક - ૧૯૩૬
પૃ. ૧૨૨-૧૨૬
૭. 'મુક્તકશૈલી' પ્રો. બ. ક. ઠાકોર, 'વિવરણ' પૃ. ૭, ૮
૮. લતારાસક નામ સ્યાદ્ તત્ત્રેધા રાસકં ભવેત્ ।
દણ્ડરાસકમેકં તુ તથા મણ્ડલરાસકમ્ ॥
'ગુજરાત સાહિત્યનાં સ્વરૂપો', પૃ. ૭૫
૯. 'મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકારો', પ્રકરણ ૭, પૃ. ૩૦૮
૧૦. 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ', મૌક્તિક ૧ અંતર્ગત 'પ્રેમલાલચ્છીરાસ',
અધિકાર ૭, પૃ. ૪૩૫
૧૧. એજન, પૃ. ૪૩૪
૧૨. A 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ', મૌક્તિક ૧ અંતર્ગત 'પ્રેમલાલચ્છીરાસ',
અધિકાર ૩, પૃ. ૩૫૯

- B એજન, મૌક્તિક ૩ અંતર્ગત 'સુરસુંદરીરાસ', ઢાળ ૧૭, પૃ. ૨૯૯
 C એજન, મૌક્તિક ૩ અંતર્ગત 'જયાનંદકેવળીરાસ', ઢાળ ૩, પૃ. ૧૩૭
૧૩. A પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ, 'સમરાસુ', પૃ. ૨૭
 B એજન, 'કચ્છુલીરાસ', પૃ. ૫૯
 C એજન, 'પેથડરાસ', પરિશિષ્ટ નં. ૧૦, પૃ. ૨૪
૧૪. 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ', મૌક્તિક ૧ અંતર્ગત 'પ્રેમલાલચ્છીરાસ',
 અધિકાર ૪, પૃ. ૩૬૮
 'આનંદકાવ્ય મહોદધિ', મૌક્તિક ૩ અંતર્ગત 'જયાનંદકેવળીરાસ',
 ઉલ્લાસ ૧, ઢાળ ૩
૧૫. 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો', પૃ. ૨૯૮ થી ૩૦૩
૧૬. એજન, પૃ. ૩૨૧
૧૭. એજન, પૃ. ૩૩૫
૧૮. એજન, પૃ. ૩૩૩
૧૯. એજન, પૃ. ૩૩૭
૨૦. 'ગુજરાતી સાહિત્ય', પ્રક. ૪, પૃ. ૪૨
૨૧. એજન, પ્રક. ૪, પૃ. ૪૨
૨૨. 'મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકારો', પૃ. ૪૩૬
૨૩. 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો', પૃ. ૧૯૬
૨૪. 'ગુજરાતી સાહિત્ય' પ્રકરણ ૪, પૃ. ૩૯
૨૫. 'શીલોપદેશમાલા' બાલાવબોધ, ભૂમિકા, પૃ. ૧

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ :

જૈનાચાર્યોએ સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રો—ન્યાય, દર્શન, કાવ્યો, ચરિત્રો, વ્યાકરણ વગેરેમાં પોતાની ઉચ્ચ પ્રતિભાનો પ્રકાશ પાથર્યો છે અને ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. તેમાં આગમગ્રંથોમાં આવતા વિવિધ પદાર્થોના સંદર્ભમાં રચનાની દૃષ્ટિએ જે મૌલિક રચના હોય તેને પ્રકરણસાહિત્ય કહેવાય છે. કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ પછી પ્રકરણ શબ્દ આવે છે, કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ પછી પ્રકરણ શબ્દ આવતો નથી. જેમ કે — (૧) તત્ત્વાર્થસૂત્ર, (૨) પ્રશમરતિ પ્રકરણ, (૩) બૃહદ્દસંગ્રહણી, (૪) કર્મગ્રંથ વગેરે.

“નવતત્ત્વ પ્રકરણ” જૈનદર્શનની રહસ્યમય અને સારભૂત એવી નવ બાબતોને રજૂ કરે છે. જે પ્રત્યેક અહિંસાપ્રેમી જિજ્ઞાસુ માટે આવશ્યક જ્ઞેય છે અને તેને જાણવી અતિ આવશ્યક છે. નવ બાબતો તે જ નવતત્ત્વ. તેનાં નામો આ પ્રમાણે છે —

(૧) જીવતત્ત્વ, (૨) અજીવતત્ત્વ, (૩) પુણ્યતત્ત્વ, (૪) પાપતત્ત્વ, (૫) આશ્રવતત્ત્વ, (૬) સંવરતત્ત્વ, (૭) નિર્જરાતત્ત્વ, (૮) બંધતત્ત્વ, (૯) મોક્ષતત્ત્વ.

વિવિધ ગ્રંથકારોએ એક જ નામ હેઠળ સંખ્યાબંધ રચનાઓ કરી છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

૧૭

જેમકે - કર્મગ્રંથ (પ્રાચીન અને નવ્ય), સંગ્રહણી (બૃહદ્-લઘુ), ક્ષેત્રસમાસ (બૃહદ્-લઘુ). તેવી જ રીતે “નવતત્ત્વપ્રકરણ”ની રચના અનેક ગ્રંથકારોની મળે છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ ઉપર મૌલિક રચનાઓ :

(૧) શ્રી જયશેખરસૂરિ વિરચિત ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ (ગાથા - ૩૦)

જીવાડજીવા પુણ્યં પાવાસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।

બંધો મુક્ત્યો ય તદ્વા નવતત્તા હુંતિ નાયવ્યા ॥૧॥

(૨) શ્રી દેવગુપ્તસૂરિ પ્રણીત ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ (ગાથા - ૧૫)

સમ્મં ચ મોક્ષબીયં તં પુણ ભૂયત્યસદ્દહનરૂવં ।

પસમાહ્લિંગગમ્મં સુહાયપરિણામરૂવં તુ ॥૧॥

આવા સ્વતંત્ર ગ્રંથો ઉપરાંત કેટલાક ગ્રંથકારોએ પોતાની કૃતિઓમાં નવતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે.

(૧) વાયક ઉમાસ્વાતિ વિરચિત પ્રશ્નરતિ (બારમા અધિકાર - અંતર્ગત શ્લોક - ૩૪)

જીવાજીવા: પુણ્યં પાપાશ્રવસંવરા: સનિર્જરણા: ।

બંધો મોક્ષશ્ચૈતે સમ્યક્ ચિન્ત્યા નવ પદાર્થા: ॥૧॥

(૨) દેવેન્દ્રસૂરિ રચિત ધર્મરત્ન પ્રકરણ અંતર્ગત ગાથા - ૧૦૭

જીયઅજીય પુત્ર પાવાસવ સંવર નિજ્જરા ૩ બંધમ્મિ ।

મુક્ત્ય તિ તત્તવગ્ને સયા રૂઠ્ઠે હોઠ્ઠે કાયવ્યા ॥૧॥

(૩) કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિ રચિત ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર અંતર્ગત શ્લોક - ૧૪૦

જીવાજીવાવાશ્રવશ્ચ સંવરો નિર્જરા તથા ।

બન્ધો મોક્ષશ્ચૈતિ સપ્ત તત્ત્વાન્યાહુર્મનીષિણ: ॥૧॥

(૪) શ્રી દેવાનંદસૂરિ રચિત સમયસાર અંતર્ગત

સલ્વચ્ચ મોક્ષમકલ્પંતિ ચરવગ્મમ્મિ ઉત્તમં ।

સુહં જઓ તિવગ્મમ્મિ વિદ્વમેગંતિઅં ન હુ ॥૧॥

નવતત્ત્વ વિષયક મૌલિક ગ્રંથો ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથકારોએ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સંસ્કૃત ગુજરાતી વગેરેમાં વિવરણસાહિત્ય રચ્યું છે.

૧. દેવગુપ્તાચાર્યના નવતત્ત્વ ઉપર અભયદેવસૂરિનું 'ભાષ્ય.'
૨. અજ્ઞાતકર્તૃક નવતત્ત્વ પ્રકરણ ઉપર ચિરંતનાચાર્યની 'અવચૂર્ણિ.'
૩. સાધુરત્નસૂરિ કૃત 'અવચૂર્ણિ'
૪. દેવેન્દ્રસૂરિ નિર્મિત 'વૃત્તિ'
૫. શાસનસમ્રાટ વિજયનેમિસૂરિ શિષ્ય ઉપા. ઉદયવિજયગણિ

વિરચિત 'બૃહદ્વૃત્તિ'

૬. નવતત્ત્વ પ્રકરણ ઉપર વિજયધર્મસૂરિ વિરચિત 'સુમંગલાટીકા'

જૈનદર્શનમાં નવતત્ત્વના તાત્ત્વિક મૂલ્યનો પ્રભાવ એટલો બધો છે કે જૈનાચાર્યોએ સમયે સમયે નવતત્ત્વનું વર્ણન કરતું સાહિત્ય સર્જ્યું છે. મધ્યકાલમાં જ્યારે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યસર્જનનું માધ્યમ બની ત્યારે બીજા વિવિધ વિષયોની જેમ જૈનાચાર્યોએ નવતત્ત્વ વિષયક રાસાઓ, ચોપાઈ, સ્તવન, બાલાવબોધો વગેરેની પણ રચના કરી છે.

(લે. સં. ૧૫૬૩માં સોમસુંદરસૂરિ તપા.) બાલાવબોધની રચના કરી.

(સં. ૧૭૬૬ પાટણમાં ભાગ્યવિજય તપા.) ૧૬૮ કડી પ્રમાણ નવતત્ત્વ સ્તવન રચ્યું છે.

(સં. ૧૮૭૨ દમણમાં વિવેકવિજય તપા.) ઢાલ-૧૧, દુહા-૧૪, ૯૮ કડી પ્રમાણ નવતત્ત્વ સ્તવનની રચના કરી.

(સં. ૧૮૬૧માં જ્ઞાનસારમુનિ ખરતર.) ૩૩ કડી પ્રમાણ ભાષા નવતત્ત્વ પ્રકરણની રચના કરી.

આમ નવતત્ત્વના વિષયમાં પ્રાચીન-અર્વાચીન સાહિત્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનું મળે છે.

નવતત્ત્વ ઉપર વિવિધ બાલાવબોધો :

મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં 'નવતત્ત્વ પ્રકરણ' ઉપર સંખ્યાબંધ બાલાવબોધો જુદા જુદા સમયે રચાયેલા મળે છે. તેમાંથી અગત્યના બાલાવબોધોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નવતત્ત્વ વિવરણ બાલાવબોધ : કર્તા - શ્રી સાધુરત્નસૂરિ, ૨. સં.

૧૪૫૬ આસપાસ, (લે. સં. ૧૬૫૯) પત્ર-સં. ૧૨ ભાષા - સંસ્કૃત,
ભંડાર - લા. ૬. - ભે. સૂચિક્રમાંક ૨૯૨૦૦

પુષ્પિકા : શ્રી સાધુરત્નસૂરિભિઃ કૃતં સમાપ્તમિતિ ॥ ૭ ॥ ગચ્છનાયક
પરમારાધ્ય પરમગુરુ ભ. પ્રભુ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ પાદપ્રસાદેન સા. શ્રેઢાકેન
લિ. પુસ્તકં ચિરનંદનાત્, ભ. શ્રી જયચ્ચંદ્રસૂરિ પાદપ્રસાદેન લિ. સર્વસોમગણિ
નિત્યં પ્રણમતિ શ્રેઢુઝ વારત્રયં ।

આચાર્યશ્રી કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - કોબાના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ
હસ્તપ્રતોની યાદી

૧. પ્રત નં. ૬૯૧૩૨, પત્ર સં. ૪૮

આદિપદ : શ્રી વીરં વિશ્વવિભું શ્રીમદ્વિધિપક્ષ ગચ્છનાયક ગુરુન્ ।
શ્રી મેરુતુંગસૂરીન્ નત્વા તત્વાનિ વિવૃણોમિ ।

પુષ્પિકા : ॥ ૭ ॥ ગ્રંથાગ્રં સર્વ શ્લોક ૩૦૦૦ ત્રિનિ સહસ્ર પરિપૂર્ણ
લિખિતં. સંવત ૧૫૩૧ વર્ષે કાર્તિક વદિ પંચમી દિને શ્રી બહાદુરપૂરે
શ્રી મૂનખાન રાજ્યે શ્રી તપાગચ્છેશ પ્રભો ભટ્ટારક શ્રી હેમહંસસૂરિ
પટ્ટમુકટ શ્રી હેમસમુદ્રસૂરિ પટ્ટાલંકાર આચાર્ય શ્રી હેમરત્નસૂરિ ઉ. શ્રી
હેમસારશિષ્ય લિખિતં. યાદિશં પુસ્તકે દૃષ્ટવા તાદિશં લિખિતં મયા,
યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમદોષો ન દીયતે. ॥૧॥

લેખક પાઠકયો શુભં ભવતુ ॥ ૭ ॥ ૭ ॥ શ્રી ॥ ॥ શ્રી ॥

૨. પ્રત નં. ૧૨૨૩૮, પત્ર સં. ૧૬

આદિપદ : ॥ ૬ ॥ ડ નમો શ્રી વીતરાગાય । શ્રી ગુરુભ્યો નમઃ ।
શ્રી મેરુતુંગસૂરીન્ નત્વા તત્વાનિ વિવૃણોમિ ।

પુષ્પિકા : ઇતિશ્રી નવતત્ત્વ બાલાવબોધ સમાપ્તા ॥ ૭ ॥ સંવત્
૧૫૬૮ વર્ષે માઘ માસે શુકલપક્ષે ચતુર્થ્યાં તિથૌ ગુરુવાસરે શ્રી
અણહિલ્લપુરપત્તન વાસ્તવ્ય આભ્યંતર નાગરજ્ઞાતીય ત્રવાડી હરિદાસ
લિખ્યતં ॥ ૭ ॥ શુભં ભવતુ । કલ્યાણમસ્તુ ॥ ૭ ॥ ॥ ૭ ॥ ॥ ૭ ॥
શુભં ભવતુ ॥ ૭ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥૧॥ ॥ ૭ ॥ ॥ ૭ ॥ ॥ શ્રી ॥

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩. પ્રત નં. ૨૦૫૨૨, પત્ર સં ૮૫
 આદિપદ : ॥ ૫ ॥ શ્રી વીતરાગાય ।
 શ્રી વીરં વિશ્વવિભું શ્રી અંચલગચ્છનાયકાંશ્ચ ગુરુન્ ।
 શ્રી મેરુતુંગસૂરીન નત્વા તત્વાનિ વિવૃણોમિ ॥૧॥
- પુષ્પિકા : ॥ ૬ ॥ ગ્રંથાગ્રં ૨૮૫૧ ॥ ૭ ॥
 યાદૃશં પુસ્તકે દૃષ્ટવા તાદૃશં લિખિતં મયા ।
 યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતે ॥૧॥
- સંવત ૧૫૭૨ વર્ષે શાકે ૧૪૩૭ પ્રવર્તમાને માઘ સુદિ ૧૫ શને લક્ષિતં ।
 શુભં ભવતુ । આશ્રી ૫૩૫૪૭૭.
૪. પ્રત નં. ૨૦૫૩૦, પત્ર સં. ૧૩
 આદિપદ : ॥ ૫ ॥ ઓં નમો શ્રી વીતરાગાય ।
 જીવાજીવા પુત્રં પાવાસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।
 બંધો મુખ્રો ય તહા નવતત્ત્વા હૃતિ નાયવ્વા ॥૧॥
- પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વ બાલાવબોધ સમાપ્તઃ ॥
 સંવત ૧૬૦૧ વર્ષે કાર્તિક વદિ ૨ શુભ દિને લિખિતં, વા. બુદ્ધિપ્રભા
 લોઢાગોત્રે શ્રી વીજદ્વો પઠનાર્થ ॥ શુભમસ્તુ ॥ શ્રી ॥
૫. પ્રત નં. ૬૩૧૦૦, પત્ર સં. ૧૧
 આદિપદ : ॥ ૬ ॥ નમિઋણ મહાવીરં નરિંદદેવિંદવંદિયં નિચ્ચં ।
 નવતત્ત્સ વિયારં સંઘ્રેવેણં ભણિસ્સામિ ॥૧॥
- અથ નવતત્ત્વ વિચાર લિખીયઇ છઇ.
 પુષ્પિકા : ઇય સિરિશ્વરતરગચ્છે પાદ્મગવરમાણકિત્તિસીસેણં ।
 સુમદ્કલસેણ મુણિણા લિહિઓ સપરોવયારાય ય ॥૧॥
 ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વબાલાવબોધઃ સંપૂર્ણાઃ ॥
૬. પ્રત નં. ૫૭૪૭૬, પત્ર સં. ૨૫
 આદિપદ : ॥ ૫ ॥ ઓં નમઃ ॥ શ્રી જિનપ્રવચનાય ॥
 નવતત્ત્વગાથા બાલાવબોધો લિખતે. યથા - યથાસ્થિતિ
 સાયઈ જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીઇ.

पुष्पिका : धति नवतत्त्वबालावबोधः सर्वत्मव्यञ्जव छितार्थ. श्री
तपागच्छनायक प्रभु श्री सोमसुंदरसूरि पादैर्विरचितः
साधारणग्रहात् ॥ धति लद्रम् ॥ ॐ ॥

संवत १७७२ वर्षे ज्येष्ठ सुदि ११ रवौ विभितमिति ॥ शुभमस्तु ॥

७. प्रत नं. २०७५३, पत्र सं. ३१

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ उ नमः श्री जिनप्रवचनाय ।

नवतत्त्वगाथा बालावबोधो विभ्यते - यथा स्थिति
सायुं जे वस्तुनुं स्वरूप ते तत्त्व कडीध

पुष्पिका : धति श्री नवतत्त्व बालावबोधः सर्वत्मव्यञ्जव छितार्थ श्री
तपागच्छनायक प्रभु श्री सोमसुंदरसूरि पादैर्विरचितः ॥ ॐ ॥
नवतत्त्व बालावबोधः समाप्त ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ साड
अमरसी पठनार्थ ॥ ॐ ॥

८. प्रत नं. ७२८१३, पत्र सं. १७

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ श्री जिनाय नमः ॥

नवतत्त्व गाथा बालावबोध विभ्यते यथा - यथा
स्थिति सायुं जे वस्तुरूप ते तत्त्व कडियध.

पुष्पिका : धतिश्री नवतत्त्व प्रकरणां समाप्तं.

सं. १७८८ वर्षे आसाढ सुदि ७ दिने वा. श्री
सुभनिधानगणि तत् शिष्य पं. गुणसेनमुनि
स्ववाचनार्थ. शुभं भवतु ॥ श्री ॥

९. प्रत नं. ८८००, पत्र सं. २२

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ जीवाजीवा पुत्रं पावासव संवरो अ निज्जरणा ।
बंधो मुखरो य तहा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥ ११ ॥

पुष्पिका : धति श्री नवतत्त्व बालावबोध संपूर्ण ॥ श्री रस्तु ॥ श्री ॥
संवत १७८५ वर्षे माघ मासे शुक्लपक्षे सप्तमी रविवासरे
उपाध्याय जिनरत्नगणि विभितं साध्वीश्री विद्याश्री
पठणार्थम् । श्रीरस्तु लेपक-पाठकयोः ॥ श्री ॥
श्री श्रमशसंधस्य शांतिर्भवतु ॥ श्रीः ॥

नवतत्त्व प्रकरणा बालावबोध

१०. प्रत नं. १११५७, पत्र सं. २३

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ श्री जिनप्रवचनाय नमः ॥

जीवाजीवा पुण्णं पावासव संवरो य निज्जरणा ।

बंधो मुखो य तथा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥

पुष्पिका : अतललठ नवतत्त्व नठं विथार पूर्षा थयठं. संवत १७०५
वर्षे यैत्र सुदि नवम्यां तिथौ सोमवासरे.... बृहत२
भरत२गच्छे भ. श्री जिनवद्वर्मान....

११. प्रत नं. १११३८, पत्र सं. १२

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ नमः श्री वीतरागाय ॥

नवतत्त्व आलावबोध लिप्यते. यथास्थित सायुं जे
वस्तुनुं स्व३प ते तत्त्व कडीछ.

पुष्पिका : छतिश्री विधिपक्षगच्छेश श्री पूज्यश्री जयशेभरसूरि
विरचित नवतत्त्व प्रकरशास्य आलावबोधः । लि. श्री
व३नगरे सं. १७४२ वर्षे भाद्रपद्य कृष्ण पक्षे ७ तिथौ
श्री सौम्यर्षिशा.

१२. प्रत नं. १७७७८, पत्र सं. २४

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ उं नमः । श्री सर्वज्ञाय नमः ॥

नवतत्त्वगाथा आलावबोध लिप्यते. यथा - यथास्थित
सायुं जे वस्तुनुं स्व३प ते तत्त्व कडीछ.

पुष्पिका : छतिश्री नवतत्त्व आलावबोध सर्व समाप्तं संपूर्षा ।
संवत १७७१ वर्षे ङागुषा सुदि १ दिने लपीतं.

१३. प्रत नं. १२२३०, पत्र सं. ४१

आदिपद्य : ॥ ॐ ॥ श्री परमगुरुभ्यो नमः ।

श्री वीरं विश्वविभुं श्री अंचलगच्छनायकांश्च गुरुन् ।

श्री मेरुतुंगसूरीन् नत्वा तत्त्वानि विवृणोमि ॥१॥

पुष्पिका : श्री पूज्यगच्छेश श्रीमेरुतुंगसूरिगुरु प्रसादान्नवतत्त्वविचारो
लिखितोऽस्ति यदुत्पुत्रं मयालेखि राभस्यान्मति मौद्ध्यत ।
कृपां विधीय संशोध्यं तद् बुधै विशदाशयैः ॥१॥

नवतत्त्व प्रकरशा

२३

इति बालावबोधो लिखियं(तं) सं. १७८६ वर्षे शा. १६५१
मिति ज्येष्ठघवलचतुर्थी बुधे श्री महिषदुर्गे शुभं भूयात् ।

१४. प्रत नं. ५८८५०, पत्र सं. १३

आदिपद : ॥ ॐ ॥ ओं नमो श्री वीतरागाय नमः ।

नवतत्त्वगाथा बालावबोधो लिप्यते यथा - यथास्थित
सायँ जे वस्तुनुं स्वरूप ते तत्त्व कडीँ.

पुष्पिका : इति नवतत्त्वबालावबोधः सर्वं लव्य जव डितार्थं. श्री
तपागच्छनायक प्रभु श्री सोमसुंदरसूरि पादै विरचितः
॥ ॐ ॥ इति श्री नवतत्त्व बालावबोधः समाप्त.
ग्रंथाग्रंथ ७८० । संवत् १७८५ वर्षे जेष्ठ वदि सप्तमी
तिथौ शनौवासरे नवानगर मध्ये लिपितं ऋषि श्री प.
आसकरेश तखिष्य ऋषि जगनाथ पठनार्थं श्रीरस्तु ।
कल्याणमस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमसुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

लेखक-पाठकयोः शुभं भूयात् ॥

त्यार पछी भूल भाव प नां नाम आप्यां छे अने निक्षेपानी गाथा
लभी छे.

१५. प्रत नं. ४५७५, पत्र सं. १८

आदिपद : श्री गुरुभ्यो नमः ।

जीवाजीवा पुण्णं पावासव संवरो य निज्जरणा ।

बंधो मुक्खो य तहा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥

पुष्पिका : इति नवतत्त्व बालावबोध सर्वं समकितधारी जवनै
डितार्थं श्री विधिपक्ष गच्छीय मुनि श्री मतिचंद्र
विरचितः समाप्तः । शुभं भवतात् । सं. १८१७ वर्षे
कार्तिक मासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ भौमवासरे
प्रातसमये ऋषि शिबनराम लिपीकृतं. कृष्णगढ मध्ये,
शुभं भवतु, कल्याणमस्तु शुभं श्रेयं ।

नवतत्त्व प्रकरणा बालावबोध

સવૈયા : દેહ અચેતન પ્રેક્ષતદરી [?] રજ રેત ભરી મલખેત કી ક્યારી,
 વ્યાધિ કી પોટ આરાધિકી ઓટ, ઉપાધિ કી જોટ
 સમાધિ સૌં ન્યારી,
 રે જિય દેહ કરૈ સુખહાનિ ઇતૈં પર તોહિ તૌ લાગત ખ્યારી,
 દેહ તૌ તોહિ તજૈગી નિદાંન પૈં તૂહિ તજૈ ન ક્યું દેહ
 કી ક્યારી ॥૧॥

૧૬. પ્રત નં. ૫૪૮૯૬, પત્ર સં. ૧૪

આદિપદ : ॥ ૬ ॥ જીવાજીવા પુત્રં પાવાસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।
 બંધો મુક્ષો ય તહા નવ તતા હુંતિ નાયવ્યા ॥૧॥

પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વ પ્રકરણ સમાપ્ત. સંવત ૧૮૨૫ વર્ષે
 શાકે ૧૬૯૦ પ્રવર્તમાને માહમાસે શુકલપક્ષે ૧૫
 પૂર્ણમાસ્યાં તિથૌ ભોમવાસરે કર્ણપૂરનગરે લિપિકૃતા
 લિખતાં દિપસાગરેણ લિપિકૃતા ॥ શ્રી ॥

૧૭. પ્રત નં. ૨૨૪૭, પત્ર સં. ૨૭

આદિપદ : ॥ ૭ ॥ નવતત્ત્વસ્ય બાલાવબોધ લખ્યતે.
 યથાસ્થિત સાચઉં જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીયછ.

પુષ્પિકા : ઇતિશ્રી નવતત્ત્વ બાલાવબોધ સમાપ્ત. સંવત
 ૧૮૯૩ના વર્ષે કાર્તિક અમાવાસ્યા તીથૌ લખાવીતં
 સાધવીશ્રી રાધકાપુર મધ્યે લખ્યી છું. શ્રી ગૌડીજી
 પાર્શ્વનાથ પ્રાસાદાત્ શ્રી ભવતુ સ્વાહા ॥૧॥

લા. દ. ભા. સં. વિ. અમદાવાદના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ હસ્તપ્રતોની નોંધ :

૧. પ્રત નં. ૩૧૫૪/૨, પત્ર સં. ૧૭

આદિપદ : ॥ ૭ ॥ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રસાદાય ॥ શ્રી ॥

નવતત્ત્વ ગાથા બાલાવબોધો લિખ્યતે. યથાસ્થિતિ સાચું
 જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીયછ.

પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વ સમાપ્ત. બાલાવબોધ સર્વજીવ હિતાર્થ
 શ્રી તપાગચ્છ નાયક પ્રભુ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ પાદૈ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

૨૫

વિરચિત: ગ્રંથાગ્ર: ૭૫૧ સંવત્ ૧૫૬૩ વર્ષે પોસુ સુદિ
ચતુર્થી દિને બૃહસ્પતિવારે શ્રી બાલાવલપુરે. સુશ્રાવિકા
પુન્ય..... બાઇજીણી વાયનાર્થે ॥ સુભં ભવતુ ॥
કલ્યાણમસ્તુ..... ॥

લિખિતં આત્માર્થે..... કિસેન દૌસ (કિસનદાસ ?)
પઠનાર્થે શ્રીરસ્તુ શ્રી

અણંતી પાવરાસીરો જયા ઉદયમાગયા ।

તયા ઇત્થિત્તણં પાવણ સમ્મં જાણાહિ ગોયમા ॥૧॥

૨. પ્રત નં. ૩૭૮૮/૩, પત્ર સં. ૧૫

આદિપદ : ॥ ૧ ॥ નમ: શ્રી જિનપ્રવચનાય

નવતત્ત્વગાથા બાલાવબોધો લિખ્યંતે. યથા - યથાસ્થિત
સાયઉં જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીછ.

પુષ્પિકા : ઇતિ નવતત્ત્વ બાલાવબોધ: સર્વભવ્ય જીવહિતાર્થ
શ્રી તપાગચ્છનાયક પ્રભુ શ્રી સોમસુંદરસૂરિ પાદે
વિરચિત: ॥ શુભં ભવતુ ॥ ૧ ॥

૩. પ્રત નં. ૨૫૮૨૮, પત્ર સં. ૩૩

આદિપદ : ॥ ૧ ॥

શ્રી વીરં વિશ્વવિભું શ્રી અંચલગચ્છનાયકાંશ્ચ ગુરુન્ ।

શ્રીમેરુતુંગસૂરીન્ નત્વા તત્વાનિ વિવૃણોમિ ॥૧॥

પુષ્પિકા : ગ્રંથાગ્રં ૨૮૫૧ ॥ ૧ ॥ સંવત્ ૧૬૦૬ વર્ષે ।

પરમગુરુ શ્રી આણંદવિમલસૂરિ શિષ્ય પં. શ્રી
ધનવિમલગણિ શ્રી કર્ણશિવવિમલ, સીહવિમલ પઠનાર્થે.

૪. પ્રત નં. ૨૧૮૮૭/૧૦. પત્ર સં. ૨૪

આદિપદ : ॥ ૧ ॥ નમ: શ્રી જિનપ્રવચનાય ।

નવતત્ત્વગાથા બાલાવબોધો લિખ્યંતે. યથાસ્થિત
સાયઉં જે વસ્તુનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીછ.

પુષ્પિકા : ઇતિ નવતત્ત્વ બાલાવબોધ: સર્વ ભવ્યજીવ હિતાર્થ
મપામ(મમાપ?) દેખી સોમસુંદરસૂરિ વિરચિતં સમાપ્તં.
ગ્રંથાગ્રં ૭૫૧ સંવતુ ૧૬૫૦ વર્ષે ફાલ્ગુણ વદિ ૧ સોમ
દિને અવંતીપુરી મધ્યે લિખિતં । શુભં ભવતુ । કલ્યાણં ચા
શ્રી આણંદવિમલસૂરિ પં. વીરવિમલ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

५. प्रत नं. ५३१, पत्र सं. २४

आदिपद : ॥ ॐ ॥

श्री वर्धमानस्य पदाब्जयुग्ममनेकलब्धिप्रदमानतानां ।
नत्वा प्रकुर्वे नवतत्त्वसूत्र-व्याख्यां समैर्मुक्त्वलोकवाक्यैः ॥१॥

पुष्पिका : इति नवतत्त्वावचूर्णिकां लोकोक्त्या —
हर्षवर्धनगणिर्नवतत्त्वचूर्णिकां विहितवान् सुगमार्थाम् ।
बालबोधनकृते जनतोक्त्या शोधयंतु जिनागमविज्ञाः ।
इति नवतत्त्वादिकनी विचारणा समाप्तः । शुभं भव ।
ग्रंथाग्र श्लोक ९२५ ज्ञातव्या. लेखक पाठकयोः शुभंभवतु ।
कल्याणऽस्तु ।

॥ ॐ ॥ श्री ॥ आर्या रूपाङ्गी आर्या लीलां २

६. प्रत नं. २८१८८, पत्र सं. ५८

आदिपद : ॥ ॐ ॥

श्री वीरं विश्वविभुं श्री अंचलगच्छनायकांश्च गुरुन् ।
श्री मेरुतुंगसूरीन् नत्वा तत्त्वानि विवृणोमि ॥१॥

पुष्पिका : इति श्री नवतत्त्व आलावबोध सभापतः संवत् १९८०
वर्षे भाद्रपद मासे कृष्णपक्षे पंचम्यांतिथौ शनिवासरे
लिपता श्री सीरोहीमध्ये लिपता. येदा टाडा लिपतां.
ग्रंथाग्र २८५१ ॥ ॐ ॥

७. प्रत नं. २३३८९, पत्र सं. ५०

आदिपद : ॥ ॐ ॥

श्री वीरं विश्वविभुं श्रीमद्विधिपक्षगच्छनाथ गुरुन् ।
श्री मेरुतुंगसूरीन् नत्वा तत्त्वानि विवृणोमि ॥१॥

पुष्पिका : इति नवतत्त्व आलावबोध संपूर्णः ॥ ॐ ॥ संवत्
१९०५ वर्षे भाद्रशर सुदि ३ वारे भोभे लिपितः ॥ ॐ ॥
॥ ग्रंथाग्रं ३००० ॥ ॐ ॥

नवतत्त्व प्रकरणा

२७

૮. પ્રત નં. ૧૭૭૨૪, પત્ર સં. ૧૩૧

આદિપદ : ॥૧૩॥ શ્રી જિનાય નમઃ । અથ નવતત્ત્વ બાલાવબોધ
લિખ્યંતે ।

શ્રીઅરિ(ર્હ)તં જિનં નત્વા તદિષ્ટ ભાવ ચક્રુ(ક્રં) વા ।
નવતત્ત્વાર્થવિવરણં કુર્વેહં બાલબોધાય ॥૧॥

પ્રશસ્તિ : સંવત્ સતરેં ૪૬૨સેં=૧૭૭૭ પાર્શ્વજન્મસુવિચાર,
તિણાદિન ગ્રંથ પૂરણ ભયો સ્વાતિ ઋષિ ગુરુવાર ॥૧॥
ખરતર કી સાખા ભલી ધોરી બિરૂદ વખાંણ,
શ્રી જિનચંદસૂરિસ્વરૂં પ્રથમ સિધ્ધ પરધાંન ॥૨॥
પદમચંદ ગુરુ પરગડા રોચક હે જસુ વાંણ,
તાસુ પ્રસાદૈ મેં લહી દિખ્યા દિખ્યા જાંણ ॥૩॥
સિંધુ દેસમેં સોહતો થકો નગર સુવાંણ,
પંચદસમ જિનવર તણાૈ દાસે કીચૌ વખાંણ ॥૪॥
નિરખો એક રિ આરસી જાંન પદારથ સાર,
દો દો લોચન સબ લહે પરે જાની અનંત અપાર ॥૫॥
જાંન ભાનુ સમ જાણીચેં જાન શુદ્ધ ગુણ ઠાંણ,
જાંની ભવહીન સંચરેં કરૈ જું મુક્ત પયાંણ ॥૬॥
ભણૌ ગુણૌ વાચૌ સુણૌ લિખૌ લિખાવૌ જોઈ,
જન્મ સફળ નર સૌ કરૈ સુલભ બોધ કુન હોઈ ॥૭॥

પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વબાલાવબોધ સંપૂર્ણ । શ્રી રસ્તુ । શુભં
ભવતુ । કલ્યાણમસ્તુ । લેખક-પાઠકયોઃ શુભં ભૂયાત્ ।
શ્રીઆદેશ્વરજીપ્રસાદાત્ ॥ શ્રી ॥ ॥ શ્રી ॥ ॥ સંવત્ ૧૮૯૪
ના વર્ષે કાર્તિક માસે શુક્લપક્ષે પૂર્ણમાસ્યાયાં તીર્થૌ
રવીવાસરે લખાવીતં ગરણીજી હેતસરીજી, લખતં ત્રવાડી
ભાણજી શ્રી પાદલીખનગરે.

૯. પ્રત નં. ૩૫૬૮૩, પત્ર સં. ૧૨૨

આદિપદ : ॥૧૬॥ શ્રી ગણપતયે નમઃ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

શ્રી ઇષ્ટદેવતાભ્યો નમઃ ।

અથ નવતત્ત્વ બાલાવબોધે લિખ્યતે. જ્ઞાનં પંચવિધં પ્રોક્તં ।

પુષ્પિકા : ઇતિ શ્રી નવતત્ત્વ બાલાવબોધ સંપૂર્ણઃ સં. ૧૯૩૩ના મિતિ પોસ્ટ સૂદી ૧૧ દીને લિં. પં. નરેન્દ્રસાગરેણ શ્રી ભૃગુપુરે કબીરપૂરા મધ્યે: શ્રી અજિતજિન પ્રાસાદાત્ શ્રી સુભં ॥ શ્રાદ્ધઃ અનોપચંદ મલુકચંદ સ્વાત્માર્થઃ ।

૧૦. પ્રત નં. ૨૨૫૮૪/૧૨, પત્ર સં. ૧૮

આદિપદ : અથ નવતત્ત્વના નામ કહે છે.

પુષ્પિકા : ઇતિ નવતત્ત્વ બાલાબોધ સમાપ્તઃ સંવત્ ૧૯૫૯ના અસાદ સુદી ૧૧ લ. ઉપાધ્યા જેષ્ટારામ દેવકૃષ્ણ શ્રી વર્ધમાનપુરી મધ્યે વાસ્તવ્યં. લેખક-પાઠકયો: શુભં ભવતુ ॥ ॥ ૐ ॥ ॥ શ્રી ॥ ॥ શ્રી ॥ ॥ ॥ શ્રી ॥

૧૧. પ્રત નં. ૩૧૭૩૦, પત્ર સં. ૧૩૫

આદિપદ : ૐ નમઃ સિદ્ધં ॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ।

અથ દલપતરાયજી કૃત મોટા નવતત્ત્વ લીખ્યતે. ॥૨૬૦

પુષ્પિકા : ઇતિશ્રી ભુવનદીપકાની નિદ્ધિ તત્ત્વ સમાપ્તં ॥ શ્રી ॥ એ સાસ્ત્ર લખતાં ગાથા, પદ, અક્ષર, કાનો, માત્રા, મીંડી કાંઈ પણ ઓછો, અધિકો, લખાણો હોય તો શ્રી કેવલી ભગવંતની સાખે મીછામી દુકડં હોજો.

સંવત ૧૯૭૯ના આસો વદ ૧૩ ભોમવારે સંપૂર્ણઃ લીપી. લહીયા છગનલાલ અવિચલભાઈ ॥ રહીશ પાલીયાદ ॥ શ્રી રસ્તુ ॥ ॥ સુભં ભવતુ ॥ શ્રી કલ્યાણમસ્તુ ॥ ૐ ॥

૧. નવતત્ત્વબાલાવબોધ. કર્તા : અજ્ઞાત.

લે. સં. ૧૭૭૫, પત્ર સં. ૨૮

ભંડાર : ઇંડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરી, બરોડા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

૨૯

આદિપદ : નવતત્ત્વ બાલાવબોધ લિખ્યતે. યથાસ્થિત સાચું જે વસ્તુ તેહનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ કહીઈ.

પુષ્પિકા : સમ્યક્ત્વનું પરિણામ આવઈ તુ એહ પુદ્ગલ પરાવર્તના અદ્દઈ જિ મોક્ષિ જાઈ.

૨. નવતત્ત્વબાલાવબોધ, કર્તા : અજ્ઞાત

લે. સં. ૧૭૭૪, પોષ વદિ ૯, પત્ર સં. ૯

ભંડાર : ઇંડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરી, બરોડા.

પુષ્પિકા : પહેલો જીવતત્ત્વ જીવતો જ્ઞાનમય, સુખદુઃખ ભોક્તા તે જીવ કહીઈ.

પુષ્પિકા : સમ્યક્ત્વ હુઈ તેહને અર્દ્ધપુદ્ગલસંસાર પર્યટન કરતાં મોક્ષ સિદ્ધિ સહી. ઇતિ નવતત્ત્વ ટબાર્થ. સંપૂર્ણ.

૩. નવતત્ત્વના બાલાવબોધ. કર્તા :

લે. સં. ૧૭૭૨, પત્ર સં. ૫૬-૧૧

ભંડાર : જસ વિજયસંગ્રહ

આદિપદ : ઊં નમઃ ૧૦૮ શ્રી આદિ તીર્થંકરાય નમઃ ૧૦૮. પં. શ્રી ૧૦૮ શ્રી ધીરકુશલગણિ ગણિશ્રી ૨૦૦૦ ગજકુશલગણિ. પરમગુરુભ્યો નમઃ ૧૦૮. શ્રી શારદાય નમઃ ૧૦૮, શ્રી જિનાય નમઃ ૧૦૮, શ્રી ગણેશાઈ નમઃ ૧૦૮. અથ નવતત્ત્વ પ્રકરણ વિવરણ અર્થ ભાસા પ્રાકૃત બાલાવબોધ યથાર્થ અર્થેણ લિખ્યતે.

પુષ્પિકા : સં. ૧૭૭૨ વર્ષે શ્રી અશ્વિનિ માસે શ્રી કૃષ્ણ પક્ષે વદિ ત્રિતીયા જ્યાયાં શ્રી સિંધૂ દેશેષુ શ્રી સિંધુ સંગમે સમુદ્રે જિહાજબંદિર શ્રી ઘઠા નગરે પં. શ્રી (૧૦ વાર) વૃદ્ધિ કુશલગણિ મોક્ષધર્મલાભઃ ।

૪. નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ અથવા વિવરણ.

લે. સં. ૧૮૯૩, કર્તા : માનવિજય (ગુણવિજયશિષ્ય તપા.)

ભંડાર : પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર (પાટણ), પત્ર સં. ૫૬

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

આદિપદ : શ્રીમત્તપગણભર્તૃ શ્રીવિજયરાનંદસૂરિરાજાનં,
 તત્પેટ્ટેહલંકુર્વતિ સૂરિચરે વિજય રાજાહહ્યે ॥૧॥
 વિબુધવરગુણવિજયાંતિષદા, બુધમાનવિજયગણિનામ્ના,
 નવતત્ત્વટ્વાહર્થોહયં લિખિતઃ સ્વાન્યોપકારાય ॥૨॥

- ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ’ પર જ્ઞાત કે અજ્ઞાત કર્તાઓની અનેક હસ્તપ્રતો અમદાવાદ, પાટણ, વડોદરા, રાજકોટ, લીંબડી, જેસલમેર વગેરે અનેક સ્થળોના જૈન ગ્રંથભંડારોમાં જોવા મળે છે.
- (ઈ. સ. ૧૩૭૪-૧૪૩૩, વિ. સં. ૧૪૩૦-૧૪૮૮)માં તપાગચ્છના આચાર્ય શ્રી સોમસુંદરસૂરિ થયા. જેમને અનેક વિદ્વાન શિષ્યો હતા. તેઓએ વિવિધ વિષયો ઉપર સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત બાલાવબોધના કર્તા શ્રી હર્ષવર્ધનગણિનું નામ જોવા મળતું નથી. તેમજ આ હર્ષવર્ધનગણિની અન્ય કોઈ કૃતિ હોય તેવું પણ જાણી શકાયું નથી.
- ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ બાલાવબોધની રચના કરી લેખકે તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયને સાદી સરળ ભાષા દ્વારા સામાન્યજન (બાલજન) પણ સમજી શકે તેવો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં આવતી પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ, વિશેષ પદાર્થ વિવરણ તેમજ “ઈશુ ભગવતી પ્રમુખ સિદ્ધાંતિ કહિઉં, કર્મપ્રકૃતિ પ્રમુખ ગ્રંથ-માંહિ કહિઉં, તત્ત્વાર્થગ્રંથ કર્તા ઇસિઉં કહઇ” વગેરે વાક્યાંશો જોતાં પ્રસ્તુત ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ એક અજ્ઞાતકર્તૃક સંગ્રહગ્રંથ ચોક્કસપણે માની શકાય.
- આ ઉપરથી એવું નક્કી કરી શકાય કે હર્ષવર્ધન ગણિના સમયમાં અને તેની પહેલા અને પછી પણ ‘નવતત્ત્વ પ્રકરણ’ ઉપર સંખ્યાબંધ બાલાવબોધો રચાયા છે.

પ્રતિ પરિચય :

પ્રસ્તુત સંપાદનમાં જે ચાર હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં બે

હસ્તપ્રતો લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર - અમદાવાદની છે. અને બે હસ્તપ્રતો હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડાર - પાટણની છે. તે ચાર હસ્તપ્રતોની સંજ્ઞા આ પ્રમાણે છે.

(૧) L1 (૨) L2 (૩) P1 (૪) P2

L.1: લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહની હસ્તપ્રતનો નંબર ભે. સૂ. ૫૫૨૦ છે. તેનું પરિમાણ 25.8 X 10.8 સે.મિ. છે. પત્ર ૪૦ છે. પ્રતિ પત્ર ઉપર ૧૫ પંક્તિ લખવામાં આવી છે. પ્રતિ પંક્તિમાં પ્રાય: ૪૫ અક્ષરો છે. પત્ર નંબર જમણી બાજુ હાંસિયામાં બતાવ્યા છે. લેખનસમય પ્રાય: પંદરમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ અથવા સોળમા શતકની શરૂઆત ગણી શકાય. કારણ કે હસ્તપ્રતમાં લેખનસંવત દર્શાવ્યો નથી. પ્રતની સ્થિતિ સારી છે. લિપિ પ્રાય: શુદ્ધ છે. તત્ત્વનાં લક્ષણો સંસ્કૃતમાં છે. બે-ત્રણ પદાર્થોના વિવરણમાં ચિત્ર આપવામાં આવ્યા છે. બે-ચાર સ્થાને પદાર્થના વિવેચનમાં ક્રમભંગ થયેલો પણ જોવા મળે છે.

શરૂઆતમાં ઓમ નમ: છે. અંતમાં ભલે મીંડું છે.

આદિ -

(આર્યા છંદ)

શ્રીવીરં તીર્થપતિં સૂરિશ્રીસોમસુંદરગુરુશ્ચ ।

શ્રીમત્તપોગણેશાનુ, પ્રણમ્ય વિવૃણોમિ તત્ત્વાનિ ॥૧॥

અપિ ચ

શ્રી વીરક્રમકમલં, નત્વા નવતત્ત્વસૂત્રવિવૃત્તિમહમ્ ।

પ્રાકૃતવચનૈર્જનતો-પયોગિભિર્મુક્તલૈઃ કુર્વે ॥

અંત -

પ્રશસ્તિ (વંશસ્થ છંદ)

તપાગણે શ્રીગુરુસોમસુંદર-ક્રમાબ્જભૂંગો ગણિહર્ષવર્ધનઃ ।

વિચારસિંધૌ નવતત્ત્વસૂત્રે બાલાવબોધં રચયાંચકાર ॥૧॥

ઉત્સૂત્રમત્રાચ્છિલમસ્તિ કિંચિત્ રાભસ્યતો વા ધિષ્ણાવિમોહાત્ ।

સંશોધનીયં કરુણાં વિધાય શુદ્ધાશયૈસ્તદ્ વિબુધૈઃ પ્રસદ્ય ॥૨॥

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

L.2: લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહની હસ્તપ્રતનો નંબર ૩૬૧૫ છે. પ્રતનું પરિમાણ 27 X 11.2 સે.મિ. છે. પત્ર ૨૦ છે. પ્રતિ પત્ર ઉપર ૧૪ પંક્તિ છે. પ્રતિ પંક્તિમાં પ્રાય: ૪૫ અક્ષરો છે. પત્ર ક્રમાંક જમણી બાજુ હાંસિયામાં બતાવ્યા છે. લેખનસમય સંવત્ ૧૫૫૮ (ઈ. સ. ૧૫૦૨) છે. પ્રતની સ્થિતિ પ્રાય: સારી કહી શકાય. લિપિ સુવાચ્ય છે. તત્ત્વ વગેરેનાં લક્ષણો ક્યાંક સંસ્કૃતમાં દર્શાવ્યાં છે. ક્યાંક પદાર્થની છંદાવટ માત્ર ગાથારૂપે જ કરેલ છે.

શરૂઆતમાં અર્હ છે. અંતમાં ભલે મીંડું છે.

આદિ -

(આર્યા છંદ)

શ્રીવીરક્રમકમલં, નત્વા નવતત્ત્વસૂત્રવૃત્તિમહમ્ ।
પ્રાકૃત-વચનૈર્જનતો-પયોગિભિર્મુત્કલૈ: કુર્વે ॥૧॥

(ઉપજાતિ છંદ)

શ્રીવર્ધમાનપ્રભુપાદપદ્મમનેકલબ્ધિપ્રદમાનતાનાં ।
નત્વા પ્રકુર્વે નવતત્ત્વસૂત્રવ્યાખ્યાં સમૈર્મુત્કલ લોકવાક્યૈ: ॥૨॥

અંત -

હર્ષવર્ધનગણિર્નવતત્ત્વ ચૂર્ણિકાં વિહિતવાન્ સુગમાર્થામ્ ।
બાલબોધનકૃત્તે જનતોક્ત્યા શોધયંતુ સુજિનાગમવિજ્ઞા: ॥૩॥

પુષ્પિકા :

હિતિ નવતત્ત્વવિવરણં બાલાવબોધ સમાપ્તં ॥૬॥

સંવત ૧૫૫૮ વર્ષે ભાદ્રપદમાસે કૃષ્ણપક્ષે પંચમ્યા તિથૌ - બુધવાસરે

સચ્ચ રાજવલ્લભેન લેચ્છિ ॥૭॥ શ્રી ॥

P.1: હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર - પાટણના હસ્તપ્રતના ગ્રંથાગારમાં સંગ્રહાયેલી આ હસ્તપ્રતનો નંબર ૧૦૮૬ છે. પ્રતનું પરિમાણ 10.1 X 4.1 સે.મિ. છે. તેના પત્ર ૧૪ છે. પ્રત્યેક પત્રમાં ૧૪ પંક્તિઓ છે. પ્રત્યેક પંક્તિઓમાં પ્રાય: ૪૫ અક્ષરો છે. પત્રનંબર જમણી બાજુ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

૩૩

હાંસિયામાં દર્શાવ્યા છે. પ્રતની સ્થિતિ સારી છે. લિપિ સુવાચ્ય છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ વિષયવર્ણન ટૂંકમાં આપ્યું હોવા છતાં બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે.

આદિ -

શ્રી હીરવિજયસૂરિ શિષ્ય પંડિત શ્રી ગુણવિજયગણિ ગુરુભ્યો નમઃ
(ઉપજાતિ છંદ)

શ્રીવર્ધમાનપ્રભુપાદ્યુમ્મમનેક્લબ્ધિપ્રદમાનતાનાં ।
નત્વા પ્રકુર્વે નવતત્ત્વસૂત્રવ્યાખ્યાં સમૈર્મુક્તલોકબોધાં ॥૧॥

અંત -

इति नवतत्त्वचूर्णि लोकोक्त्या -
हर्षवर्धनगणिर्नवतत्त्वचूर्णिकां विहितवान् सुगमार्थाम् ।
बालावबोधकृते जनतोक्त्या शोधयंतु जिनागमविज्ञाः ॥१॥
इति श्री नवतत्त्व बालावबोधः समाप्तः ॥ श्री रस्तु ॥

શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરશિષ્યપંડિતશ્રીગુણવિજયગણિચરણકમલ-મધુકરસમાન પં.
ધર્મવિજયેનાલેખિ સ્વપરોપકારાય. ॥ શુભં ભવતુ ॥

P.2: હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર - પાટણના હસ્તપ્રતના ગ્રંથભંડારમાં સંગ્રહાયેલી આ હસ્તપ્રતનો નંબર ૧૦૯૭ છે. હસ્તપ્રતનું પરિમાણ 10.1 X 4.2 સે.મિ. છે. પત્રસંખ્યા ૨૨ છે. તેમાં પ્રથમ પત્ર નથી. દરેક પત્રમાં ૧૪ પંક્તિઓ છે. દરેક પંક્તિમાં પ્રાયઃ ૪૫ અક્ષરો છે. પત્રના ક્રમાંકો જમણી બાજુ હાંસિયામાં દર્શાવ્યા છે. હસ્તપ્રતની સ્થિતિ સારી છે. અક્ષરો પ્રાયઃ સુવાચ્ય છે.

અંત -

इति नवतत्त्वचूर्णि लोकोक्त्या -
हर्षवर्धनगणिर्नवतत्त्वचूर्णिकां विहितवान् सुगमार्थाम् ।
बालबोधनकृते जनतोक्त्या शोधयंतु सुजिनागमविज्ञाः ॥१॥
इति नवतत्त्वावचूर्णिः समाप्ता ॥१॥
शुभं.

પસંદગીની પ્રતની વિશેષતા :

પ્રસ્તુત સંપાદનમાં જે ચાર હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં L.1ની

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હસ્તપ્રત (લા.દ.ભા.મં.- અમદાવાદ - સૂચિ ક્રમાંક ૫૫૨૦)ને આ શોધનિબંધ તૈયાર કરવા માટે મુખ્ય પ્રત તરીકે સ્વીકારી છે. પ્રસ્તુત સંપાદનના ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તપ્રતોમાંથી લેખનવર્ષ (સં. ૧૫૫૮) દર્શાવતી હસ્તપ્રત, જેની સંજ્ઞા L.2 છે. તેનો ઉપયોગ પાઠાન્તર લેવામાં કર્યો છે. કારણ કે તેમાં પદાર્થની છણાવટમાં, વર્ણનમાં ક્યાંક ક્યાંક અસંગતતા છે. વળી પાઠો ભ્રષ્ટ પણ ઘણા છે. આમ અન્ય પ્રતોની અપેક્ષાએ L.1ની હસ્તપ્રત પ્રાયઃ લિપિની શુદ્ધતાવાળી છે. ક્યાંક અપવાદ બાદ કરતાં પદાર્થોની છણાવટ વિશિષ્ટ રીતે કરવામાં આવી છે.

બાલાવબોધની રચનામાં મૂળ ગાથા સંસ્કૃત યા પ્રાકૃતમાં આપી તેનો અનુવાદ કરવો, અસ્પષ્ટ શબ્દોની સમજૂતી આપવી આ પ્રથા હોય છે. પ્રસ્તુત બાલાવબોધના કર્તા પણ એ જ પ્રથાને અનુસર્યા છે. આ બાલાવબોધમાં કુલ ૭૮ ગાથાઓ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૭૫૦ ગ્રંથાગ્ર જેટલો છે. આ બાલાવબોધમાં કેટલાક પદાર્થોનું વિવરણ મૂળગ્રંથ નવતત્ત્વ અને તેના બીજા બાલાવબોધમાં ન હોવા છતાં અન્ય આગમગ્રંથો, પ્રકીર્ણક ગ્રંથોના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. તે પદાર્થોનો વિષયનિર્દેશ આ પ્રમાણે છે.

જીવતત્ત્વ :

1. બાદર પૃથ્વીકાયમાં કૃષ્ણરાજીનું સચિત્ર વર્ણન.
1. બાદર અપકાયમાં તમસ્કાયનું સચિત્ર વર્ણન.
1. બાદર વનસ્પતિકાયમાં વનસ્પતિના ભેદો, પ્રભેદો, સોળ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ, તેમાં કઈ વનસ્પતિને કઈ સંજ્ઞા હોય તેનું વર્ણન.
1. જીવના ચૌદ ભેદમાં ચૌદ ગુણસ્થાનનું વિસ્તૃત વર્ણન.

અજીવતત્ત્વ :

1. પુદ્ગલાસ્તિકાયના ચાર ભેદમાં પરમાણુનું વિશદ વર્ણન કર્યું છે.

આશ્રવતત્ત્વ :

1. કર્મ આવવાનાં કારણોમાં પાંચ ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ તેના વિષયનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.
1. આઠ કર્મોનો આશ્રવ દર્શાવ્યો છે.

સંવરતત્ત્વ :

1. ચારિત્રના પાંચ ભેદનું ભેદ-પ્રભેદ સહિત વિસ્તારથી વર્ણન છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

૩૫

નિર્જરાતત્વ :

1. બાહ્યતપમાં અનશનના ભેદમાં ઉપવાસમાં કેવું પાણી કલ્પે તેનું વર્ણન છે.

બંધતત્વ :

1. આઠ કર્મ, કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ, કર્મની સ્થિતિ, અબાધાકાળ, પ્રદેશબંધ વગેરેનું પર્યાપ્ત વર્ણન છે.

ઉપરોક્ત વિશેષતાઓને ધ્યાનમાં લઈ L.1 પ્રતને મુખ્ય પ્રત તરીકે લીધી છે.

નવતત્વ બાલાવબોધ કૃતિનું આંતરિક મૂલ્યાંકન કરતાં પણ એવું જણાયું છે કે સં. ૧૫૫૮માં લખાયેલ પ્રત કરતાં પ્રસ્તુત પ્રત પ્રાચીન છે. કારણ કે તેમાં પ્રયોજાયેલા પ્રાચીન શબ્દપ્રયોગો, પૂરાં વાક્યો અને પદાર્થવિવરણમાં વિશદતા વગેરે દૃષ્ટિએ પણ L.1 પ્રત પ્રાચીન લાગે છે, તેથી મુખ્ય પ્રત તરીકે તેનો આધાર લીધો છે.

લિપિ પરિચય :

પ્રતના પરિચયમાં લિપિ પરિચયને અલગ આપવાનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ મૂળ પ્રતમાં આવતા પદાર્થની સ્પષ્ટ સમજૂતી થઈ શકે અને લિપિ શૈલીનો ખ્યાલ આવે તેથી અલગ આપેલ છે.

લિપિ પરિચયને સમજવા માટે અમુક ઉદાહરણો દર્શાવેલ છે.

૧. લિપિકાર પંક્તિઓમાં ફેરફાર, વધ-ઘટ અને અક્ષરોની વધ-ઘટ અંગે કંઈ સૂચના આપતા નથી; જેમ કે –

દુર્ભગનામ અને દુઃસ્વર નામકર્મમાં પંક્તિમાં ફેરફાર થયો છે.
તે સુધારવાનું ચિહ્ન નથી.

પચ્ચીસ કિયાના વર્ણનમાં પંક્તિ નિરર્થક બેવડાયેલ છે.

અગોચ સૂર = અગોચર મસૂર. અહીં ૨ અને મ પડી ગયા છે.

અનવ્યવસ્થિત = અનવસ્થિત. તેમાં વ્ય વધારાનો છે.

અણજાણીતઉ = જાણીતઉ અહીં અણ વધારાનો છે.

૨. લિપિકાર ક્યારેક શબ્દો અશુદ્ધ લખે છે, ન ના સ્થાને ણ વાપરે છે, શબ્દોમાં અવગ્રહ કરે છે.

અબાલા = અબાધા

ળાગ = નાગ

યોગિણિ = યોગિની

મતિહજ્ઞાન = મતિઅજ્ઞાન

૩. લિપિ વિશેષતા :

લિપિકારે પદનો ક્રમભંગ થયો હોય તો યોગ્ય ક્રમ દર્શાવવા અંક આપેલ છે.

એ ત્રિહુ માહિર આહાર = એ ત્રિહુ આહારમાહિ.

૪. ઇસ્વ ઇકારનું ચિહ્ન પૂર્વના શબ્દ અને માત્રા ચિહ્નની વચ્ચેથી પસાર કરે છે.

ભક્તાદિ = ભક્તાદિ

અવ્યાક્ષિપ્ત = અવ્યાક્ષિપ્ત

૫. ગુણાચ્છાદન શબ્દમાં 'ચ્છ' ઉપર છેકી નાંખવાનું ચિહ્ન છે. તે કાં તો લિપિકારની ભૂલ થઈ છે અથવા તો પ્રાચીન પ્રતિમાં 'ચ્છ' ભ્રામક હશે.

સંપાદન શૈલી :

બાલાવબોધની વિશિષ્ટ પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તુત સંપાદનમાં નીચે પ્રમાણે નિયમો જાળવ્યા છે.

૧. પ્રાકૃત ગાથાઓ મોટા અક્ષરોમાં લખી છે. તેના ક્રમાંક સળંગ આપ્યા છે. ગાથાઓની શુદ્ધિ માટે બાલાવબોધની પ્રતોનો આધાર ન રાખતા પ્રસિદ્ધ નવતત્ત્વના ગ્રંથો જોઈને પાઠશુદ્ધિ કરેલ છે.

- ગ્રંથાંતે બાલાવબોધમાં આવતી ગાથાઓના પ્રથમપદની સૂચિ અકારાદિ ક્રમથી આપી છે.

૨. મૂળ ગાથા પછી “ભાવાર્થ” એવા શીર્ષકથી ગાથાઓના ભાવાનુવાદ આપ્યા છે. “બાલાવબોધ” એવા શીર્ષક પછી બાલાવબોધ આપ્યો છે.

- બાલાવબોધમાં આવતાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉદ્ધરણો જુદાં તારવ્યાં છે.
- કયા પદાર્થને સમજાવવા કયું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે પાંચમા પ્રકરણમાં સમજૂતી સાથે દર્શાવ્યું છે.

- જે ગાથાઓ અપૂર્ણ હતી તે મૂળ ગ્રંથોના આધારે કૌંસમાં પૂર્ણ કરેલ છે.
 - બાલાવબોધમાં આવતા વિશિષ્ટ પદાર્થ વિવરણની શરૂઆતમાં શીર્ષક આપ્યાં છે. અંતમાં બે સ્વસ્તિકની નિશાની કરેલ છે.
૩. બાલાવબોધના સળંગ ગદ્યખંડના પરિચ્છેદ પાડી જરૂર જણાય ત્યાં વિરામચિહ્નો, શબ્દાર્થ સારી રીતે સમજી શકાય તે માટે લેખકે આપેલ પર્યાયો, અર્થો ને બરાબર(=)ના ચિહ્નથી દર્શાવ્યાં છે; જેમ કે
- એક સામયકિ = એક સમય પ્રમાણ
જીવનું વીર્ય ઉછાહ = વિશેષ સત્ત્વ રૂપ
સત્યં = સાચું વચન
- પર પ્રત્યયોને સ્પષ્ટ કરવા શબ્દ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ડેશ(-)નું ચિહ્ન કર્યું છે. જેમકે :
- આહાર-થિકુ, સ્વભાવ-તઉ, ઉદય-થિકુ
૪. અશુદ્ધ શબ્દાદિનું શુદ્ધ રૂપ ગૌળ કૌંસ () માં મૂકેલ છે.
- પાઠની સંગતતા માટે ઉમેરેલા શબ્દાદિ ચોરસ કૌંસ [] માં મૂક્યા છે.
 - સંદિગ્ધ શબ્દાદિ પછી (?) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂકેલ છે.
૫. પાઠભેદની નોંધમાં શાબ્દિક અને અર્થથી ભિન્ન પાઠોની નોંધ કરી છે.
૬. શબ્દો અશુદ્ધ હોય તેને સિપિદોષ ગણી સુધારો કર્યો છે.

બાલાવબોધકાર અને રચનાસમય

પ્રસ્તુત બાલાવબોધકાર હર્ષવર્ધનગણિ સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા, તેવી માહિતી બાલાવબોધના આદિશ્લોક, પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિકાના આધારે જાણવા મળે છે.

આદિ શ્લોક :

શ્રીવીરં તીર્થપતિ, સૂરિશ્રીસોમસુંદરગુરુશ્ચ ।

શ્રીમન્તપોગણેશાન્, પ્રણમ્ય વિવૃણોમિ તત્વાનિ ॥૧॥

પ્રશસ્તિ :

તપાગણે શ્રીગુરુસોમસુંદર-ક્રમાબ્જભુંગો ગણિહર્ષવર્ધનઃ ।

વિચારસિંધૌ નવતત્ત્વસૂત્રે બાલાવબોધં રચયાંચકાર ॥૧॥

પુષ્પિકા :

શ્રીચન્દ્રગચ્છમંડનબૃહત્ તપાગણાલંકાર, શ્રીદેવસુંદરસૂરિપટ્ટાલંકરણ,
યુગોત્તમમહારકપ્રભુગચ્છાધિરાજશ્રીસોમસુંદર-શિષ્ય હર્ષવર્ધનગણિકૃતઃ

નવતત્ત્વસ્ય સદ્ધાર્તા સાર્ધ સપ્તદશીમિતા ।

કૃતા બાલાવબોધાર્થં હર્ષવર્ધનસાધુના । ગ્રં. ૧૭૫૦.

તેથી પ્રસ્તુત બાલાવબોધના મંગલ શ્લોક, પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિકાના આધારે નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે હર્ષવર્ધનગણિના ગુરુ આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ હતા.

બાલાવબોધકાર અને રચનાસમય

સોમસુંદરસૂરિનો જન્મ ગુજરાતના પાલનપુર નામના ગામમાં સજ્જન નામના શ્રેષ્ઠિને ત્યાં માલ્હણદેવી નામનાં ધર્મપત્નીની કુક્ષિએ સંવત ૧૪૩૦ / ઈ. સ. ૧૩૭૪માં થયો. સોમકુમારના માતા-પિતા વિવિધ તીર્થોની યાત્રા, દાન-પુણ્યના કાર્યો કરી જૈનધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરતાં હતાં. બાલ્યાવસ્થામાં ધર્મના રંગે રંગાયેલા સોમકુમાર સં. ૧૪૩૭ / ઈ. સ. ૧૩૮૧માં સાત વર્ષની ઉંમરે માતા-પિતાની અનુમતિપૂર્વક તપાગચ્છના જ્યાનંદસૂરિ પાસે દીક્ષિત બન્યા. ત્યારથી તેમનું નામ 'સોમસુંદર' રાખવામાં આવ્યું. સંયમ ગ્રહણ કર્યા બાદ સતત શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી.

સં. ૧૪૫૦ / ઈ. સ. ૧૩૯૪માં દેવસુંદરસૂરિએ સોમસુંદરમુનિને ૨૦ વર્ષની ઉંમરે પાટણમાં ઉપાધ્યાય-વાચક પદથી વિભૂષિત કર્યા. ઉપાધ્યાયની પદવી પામ્યા પછી વિવિધ પ્રકારની શાસનસેવા કરી, જિનશાસનનો પ્રભાવ વધાર્યો.

ત્યારબાદ સં. ૧૪૫૭ / ઈ.સ. ૧૪૦૧માં દેવસુંદરસૂરિએ સોમસુંદર ઉપાધ્યાયને ૨૭ વર્ષની ઉંમરે પાટણમાં અદ્ભુત મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદ આપ્યું. ત્યારથી તેઓ સોમસુંદરસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. આચાર્ય પદારૂઢ થયા બાદ જૈનધર્મના મહોત્સવો જેવાકે - મંદિર નિર્માણ, આચાર્યપદ, ઉપાધ્યાયપદ પ્રદાન, તેની ઉજવણી, ગિરનાર-શત્રુંજય વગેરે તીર્થોની સંઘયાત્રા, તીર્થોનો જીર્ણોદ્ધાર વગેરે અનેકવિધ શાસનસેવાઓ કરી. સાથે સાથે પ્રાપ્ત જ્ઞાનધનને વ્યવસ્થિત સાચવવા માટે જ્ઞાનભંડારોની સંભાળ તથા ગ્રંથો-તાડપત્રીય પ્રતોમાંથી કાગળની પ્રતોમાં લેખન આદિ મૂલ્યવાન જ્ઞાનસેવા પણ બજાવી હતી.

તેથી સોમસુંદરસૂરિના જીવનકાળના આ મહત્વના અર્ધશતકને 'સોમસુંદરયુગ' એવું નામ આપી શકાય છે.

સોમસુંદરસૂરિ સ્વયં કુશળ સાહિત્યકાર હતા. સાહિત્યરચના દ્વારા તેમના પાંડિત્ય અને ભાષાકૌશલ્યનો સુપેરે પરિચય થાય છે. સોમસુંદરસૂરિએ સાહિત્યરચનામાં મુખ્યતયા બાલાવબોધોને સ્થાન આપ્યું છે. જેવા કે -

ઉપદેશમાલાબાલાવબોધ	: ૨. ઈ. સ. ૧૪૨૯ / વિ. સં. ૧૪૮૫
ષષ્ટિશતક બાલાવબોધ	: ૨. ઈ. સ. ૧૪૪૦/વિ. ૧૪૯૬ (પ્રકા.)
યોગશાસ્ત્ર બાલાવબોધ	: - - (અંશત: પ્રકા.)
ષડાવશ્યક બાલાવબોધ	:

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

નવતત્ત્વ બાલાવબોધ :
 ગૌતમપૃચ્છા બાલાવબોધ :
 ભક્તામરસ્તોત્ર બાલાવબોધ :
 આરાધનાપતાકા બાલાવબોધ :
 અનેકવિચાર સંગ્રહ બાલાવબોધ :

આમ વિવિધ વિષયો પર બાલાવબોધોની રચના કરી છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતીમાં સ્તવનોની રચના પણ કરી છે. જેવાં કે -

‘અર્બુદાયલસ્તવન’, ‘ગિરનારસ્તવન’, ‘નવખંડસ્તવન’, ‘સ્તંભનપાર્શ્વનાથ’ વગેરે.

આ ઉપરાંત તેમની સંસ્કૃત કૃતિઓની રચના પણ મળે છે - ‘ભાષ્યત્રયચૂર્ણિ’, ‘રત્નકોશ’, ‘કલ્યાણસ્તવન’, ‘નવસ્તવન’ વગેરે સંસ્કૃત ભાષાની રચના છે. ‘આરાધના રાસ’ પ્રાયઃ પ્રાકૃતમાં રચાયો છે. આમ વિવિધ ભાષાઓમાં રચના જોતાં તેમની સર્વદેશીય વિદ્વત્તાનો પરિચય થાય છે.

સોમસુંદરસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર પણ વિશાળ અને વિદ્વાન હતો. તેમના કેટલાક શિષ્યો લેખકો હતા, કોઈ ઉપદેશકો હતા તો કોઈ વાદીઓ તો કોઈ ગ્રંથકારો પણ હતા.

તેમના પટ્ટધરશિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ સહસ્રાવધાની હતા. તેમણે ‘શાન્તિકરસ્તવ’, ‘અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ’, ‘ઉપદેશરત્નાકરસ્વોપજવૃત્તિ સહિત’, ‘ત્રૈવિધ્યગોષ્ઠી’, ‘ગુર્વાવલી’ આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે.

બીજા શિષ્ય જયચંદ્રસૂરિએ ‘પ્રત્યાખ્યાનસ્થાનવિવરણ’, ‘સમ્યક્ત્વકૌમુદી’, ‘પ્રતિકમણ વિધિ’ આદિ ગ્રંથોની રચના કરી છે.

ભુવનસુંદરસૂરિએ ‘પરબ્રહ્મોત્થાપનસ્થલવાદગ્રંથ’ ‘લઘુમહાવિદ્યા વિડંબન’, ‘વ્યાખ્યાન દીપિકા’, આદિની રચના કરી છે.

રત્નશેખરસૂરિએ ‘શ્રાદ્ધપ્રતિકમણ’ તથા ‘ષડાવશ્યક ઉપર અર્થદીપિકા’, ‘આચારપ્રદીપ’, ‘હૈમવ્યાકરણ પર અવચૂરિ’ વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી છે.

બીજી એક નોંધનીય બાબત એ છે કે - મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનો પરિચય અનેક ગ્રંથોમાં છે તેમાં મુખ્યત્વે -

૧. જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ (પૃ. ૪૬૬-૬૭)માં શ્રી સોમસુંદર-સૂરિના વિશાળ શિષ્યાદિ પરિવારનો ઉલ્લેખ છે.

બાલાવબોધકાર અને રચનાસમય

૨. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ - ભાગ ૩
૩. પટ્ટાવલી પરાગસંગ્રહ (દ્વિતીય પરિચ્છેદ - પૃ. ૧૫૦)
૪. સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય -
૫. ગુરુગુણરત્નાકર -

વગેરે ગ્રંથોમાં શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્યમંડળની યાદી છે તેમાં પણ હર્ષવર્ધનગણિનો નામોલ્લેખ નથી.

હર્ષવર્ધનગણિનો જન્મ ક્યાં થયો ? તેમના માતા-પિતા કોણ હતા ? ગણિજી ક્યારે અને ક્યાં દિક્ષીત થયા ? તેમનો શિષ્ય પરિવાર કેટલો હતો ? હર્ષવર્ધનગણિએ કેવા પ્રકારની શાસનસેવા કરી ? તે ક્યારે સ્વર્ગવાસી થયા વગેરે કોઈપણ પ્રકારની માહિતી મળતી નથી.

પ્રાપ્ત સાધનસામગ્રીના આધારે એવું મંતવ્ય રજૂ કરી શકાય કે 'નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ'ના કર્તા શ્રી હર્ષવર્ધનગણિ આચાર્યશ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા.

પ્રસ્તુત બાલાવબોધમાં આવતા વિષયોની વિશદ છણાવટ જોતા એટલું તો સ્પષ્ટ માની શકાય કે શ્રી હર્ષવર્ધનગણિ અનેક આગમગ્રંથોના તેમજ પ્રકીર્ણક ગ્રંથોના સારા જાણકાર હશે. તેના ફલતઃ એક સ્વતંત્ર કહી શકાય તેવા ગ્રંથની રચના કરી પોતાની વિદ્વત્તાનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે.

પ્રસ્તુત બાલાવબોધની રચનાનો સમય પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ આપ્યો નથી. પરંતુ મંગલશ્લોકમાં 'શ્રીમત્ તપોગણેશાન્' અને પુષ્પિકામાં 'ગચ્છાધિરાજ' એમ વિશેષણો આપ્યા છે તે સોમસુંદરસૂરિના છે એટલે સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ બન્યા (સં. ૧૪૫૭) પછીની આ રચના હોઈ શકે. અને L2 સંજ્ઞક હસ્તપ્રત જેનો લે. સં. ૧૫૫૮ છે તેના કરતાં પ્રસ્તુત પ્રત પ્રાચીન જણાઈ છે તેથી આ બાલાવબોધનો સમય સં. ૧૪૫૭ થી સં. ૧૫૫૮ વચ્ચેનો માની શકાય. તેમજ પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતની લેખનશૈલી, લિપિ, અક્ષરોના મરોડ વગેરે જોતાં ડૉ. ભાયાણીસાહેબના અભિપ્રાય મુજબ આ પ્રત પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ કે સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધની છે. આથી પ્રસ્તુત બાલાવબોધનો રચના સમય સં. ૧૪૫૭ થી ૧૫૦૦નો માની શકાય.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

જૈનદર્શનની તત્ત્વધારાનો આરંભ ગણધર ભગવંતોના પ્રશ્ન — “ભયવં કિં તત્ત્વ”થી થાય છે. તીર્થંકર ભગવંતો તેના જવાબરૂપે — “उष्णं वा विगमेद् वा ध्रुवेद् वा”, આ ત્રિપદીની પ્રરૂપણા કરે છે. જેના દ્વારા સાપેક્ષ રીતે તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે — “જે ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય ગુણોથી યુક્ત છે તે તત્ત્વ છે.” આ ઉત્પાદ-વ્યયાત્મક (અસ્થિર) અને ધ્રૌવ્યાત્મક (સ્થિર)નો સિદ્ધાંત પ્રત્યેક પદાર્થ, પ્રાણી અને પરિસ્થિતિ સાથે સાપેક્ષ રીતે સંકળાયેલો છે.

આ સૂચક ત્રિપદી દ્વારા જૈનદર્શનના શાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે. આ શાસ્ત્રમાં જે બાબતોનું વર્ણન આવે છે તે કાં તો પદાર્થ વિષયક છે, કાં તો ખગોળ-ભૂગોળ આદિની ગણતરીનું છે, કાં તો સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાના આચાર-ક્રિયા, હેયોપાદેય, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક વગેરે વિષયક છે, અથવા તો ધર્મકથા વિષયક છે.¹ આ ચાર અનુયોગ અર્થાત્ વ્યાખ્યા દ્વારા આગમોમાં તત્ત્વવિષયક ચર્ચા થઈ છે.

“તત્ત્વજ્ઞાન એ તો જૈનદર્શનનો મેરુદંડ છે” તેથી તેને સમજાવવા માટે અલગ-અલગ દૃષ્ટિકોણથી ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યામાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વોની સંખ્યામાં ઓછા-વત્તાપણાનું કારણ જિજ્ઞાસુ જો કુશાગ્રબુદ્ધિનો હોય તો તત્ત્વનું પ્રતિપાદન સંક્ષેપથી કરવામાં આવે છે અને

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

જિજ્ઞાસુ જો મંદબુદ્ધિનો હોય તો પ્રતિપાદન વિસ્તારથી કરવામાં આવે છે. સ્યાદ્વાદને માનનારા જૈનદર્શનમાં સાપેક્ષરીતે જુદી જુદી સંખ્યામાં જે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો છે તેમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત નવતત્ત્વો છે.² કેટલાક ઠેકાણે સાતતત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે.³ તેમાં પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વને આશ્રવતત્ત્વમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. જ્ઞેય, હેય અને ઉપાદેય રૂપ ત્રણ પ્રકારનાં તત્ત્વો પણ કહ્યાં છે. સાધક આત્મા જીવ અને અજીવને જાણે નહિ ત્યાં સુધી તે સંયમને કેવી રીતે સમજે ? તેથી જીવ અને અજીવને જ્ઞેય = જાણવા યોગ્ય કહ્યાં છે. જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું કારણ આશ્રવ, પુણ્ય, પાપ અને બંધ છે. તેથી તે હેય = છોડવા યોગ્ય છે. જન્મ-મરણના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી તે મોક્ષ છે, તે મોક્ષના સાધનરૂપ સંવર અને નિર્જરા છે તેથી સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય = આદરવા યોગ્ય છે.⁴

સમસ્તવિશ્વની રચના ચૈતન્ય અને જડના કારણે છે. જીવ અને અજીવના સંયોગ-વિયોગથી આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ થાય છે. તેમાં પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ એ જડની અર્થાત્ પુદ્ગલની અવસ્થા છે તેથી તેનો સમાવેશ અજીવતત્ત્વમાં થઈ જાય છે. સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચૈતન્યના પર્યાય છે તેથી તેનો સમાવેશ જીવતત્ત્વમાં થઈ જાય છે. આમ સંક્ષેપથી બે તત્ત્વો પણ ગણાવ્યાં છે. જૈનદર્શન માન્ય તત્ત્વનું જે લક્ષણ છે — “તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વ”તે બે, ત્રણ, પાંચ, સાત કે નવ પદાર્થોમાં ઘટી શકે છે. જીવ, અજીવ વગેરે પદાર્થોમાં ‘તત્ત્વતા’ સામાન્ય છે, પરંતુ વિવરણ, વિભાગીકરણના દૃષ્ટિકોણથી સંખ્યામાં તારત્મ્ય જોવા મળે છે.

જીવ - જ્ઞાતા, ભોક્તા, શુભાશુભકર્મોનો કર્તા, કર્મબંધ અને કર્મક્ષયનો વિધાયક છે માટે તત્ત્વોમાં સૌ પ્રથમ જીવતત્ત્વ કહ્યું છે.

દેહ, ઇન્દ્રિય દ્વારા દૃષ્ટિગોચર થતા જીવનો પુદ્ગલ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી તેમજ ગમનાગમન વગેરે ક્રિયાઓમાં કે સ્પર્શદિ વિષયોને ગ્રહણ કરી સુખદુઃખનો અનુભવ કરવામાં પુદ્ગલનું પ્રબળ આલંબન હોવાથી જીવ પછી બીજા નંબરે અજીવતત્ત્વ મૂક્યું છે.

જીવે કરેલ કર્મબંધનું પરિણામ પુણ્ય અને પાપ છે. જગતમાં જીવ માત્ર સુખની આકાંક્ષા રાખે છે, દુઃખને ઇચ્છતો નથી તેથી જીવ-અજીવ પછી પુણ્ય અને પાપતત્ત્વ કહ્યાં છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સુખદુઃખના વેદનનું જે કારણ છે તે રૂપ જે કર્મનો પ્રવાહ આવે તે આશ્રવ. તેથી કાર્યના નિરૂપણ પછી કારણરૂપ આશ્રવતત્ત્વ કહ્યું છે.

આશ્રવ દ્વારા આવતા કર્મ પ્રવાહને અટકાવનાર સંવર છે તેથી આશ્રવ પછી સંવરતત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

ત્યારબાદ સત્તામાં પડેલ ભૂતકાળનાં કર્મોનું નાશક નિર્જરાતત્ત્વ કહ્યું છે.

આશ્રવ દ્વારા આવેલાં કર્મોનો આત્મપ્રદેશ સાથે સંબંધ થવો તે બંધ. આ બંધતત્ત્વ મોક્ષનું વિરોધી હોવાથી મોક્ષતત્ત્વની પૂર્વે બંધ તત્ત્વ કહ્યું છે.

મોક્ષ એ આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ છે. જીવ અને પુદ્ગલનો વિયોગ થતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તેથી અંતમાં મોક્ષતત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ પદાર્થોને જૈનદર્શનમાં અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ તત્ત્વ તરીકે નિરૂપિત કરવામાં આવેલ છે. તેમાં સમગ્ર સંસારનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું વર્ણન સાપેક્ષરીતે ગર્ભિત છે. જેમકે — જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપે છે. તે જ્યારે કર્મબંધ કરે ત્યારે અજીવ એવા કર્મના સંયોગથી જીવ સંસારનું સર્જન કરે છે અર્થાત્ દરેક જીવો જ્યારે જેવા પ્રકારે કર્મનો બંધ કરે છે તેના ફલસ્વરૂપે તે તે જીવો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકગતિમાં જન્મ ધારણ કરે છે, ત્યાં જીવન વ્યતીત કરે છે અને તેદેહ સંબંધી આયુ પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ પામે છે. આમ ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ અને જડરૂપ અજીવ કર્મના સંયોગે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સર્જાય છે.

આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરા આ ત્રણ તત્ત્વોના વર્ણનમાં જૈનદર્શન માન્ય આચારસંહિતા દર્શાવેલી છે. પુણ્ય અને પાપ આ બંને તત્ત્વો કર્મપ્રકૃતિના વિવરણ સ્વરૂપ છે. બંધતત્ત્વથી જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, પ્રદેશ અને અનુભાગ (રસ) એવા ચાર પારિભાષિક વિભાગો દ્વારા સૂચવ્યો છે. મોક્ષ એ જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય છે જે સર્વ ભારતીય આર્યદર્શનોનું અંતિમ ધ્યેય પણ છે.

જીવની અશુદ્ધ એવી વિભાવદશા, તેનાં કારણો, મોક્ષરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ દશા અને તેનાં કારણોનું શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં વર્ણન છે. અજીવતત્ત્વમાં જીવ અને પુદ્ગલની ગતિનો હેતુ, સ્થિરતાનો હેતુ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ વગેરે

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

ભૌતિક બાબતોનો જૈન સૈદ્ધાંતિક અભિગમ રજૂ થયો છે. તેમાં આકાશના વર્ણનમાં જૈનદર્શનસમ્મત ભૂગોળ-ખગોળનું વર્ણન છે. કાળના વર્ણનમાં સમયનું અતિસૂક્ષ્મ સમયથી માંડીને અતિશય વિશાળ પરિમાણ-સાગરોપમ, પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી નિરૂપિત થયું છે. પુદ્ગલના વર્ણનમાં સૌથી નાનો એકમ અણુ, પ્રદેશ, દેશ અને સ્કંધ વગેરે વિભાગો દ્વારા દૃશ્ય થતું પદાર્થોના ભૌતિકસ્વરૂપનું વિવરણ છે. આમ નવતત્ત્વમાં જીવ-અજીવ વગેરે દ્વારા જૈનદર્શનની આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક માન્યતા રજૂ થાય છે.

જૈનધર્મના પરમાર્થ, રહસ્યને સમજવાના હેતુથી જિજ્ઞાસુઓ નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કરે છે. જેના દ્વારા જૈનદર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને સારી રીતે સમજી શકાય છે.

જીવતત્ત્વ

મૂળગ્રંથમાં જીવનું લક્ષણ નથી આપ્યું પરંતુ બાલાવબોધકારે જીવનું લક્ષણ આપ્યું છે કે – જીવ જ્ઞાનમય છે, સુખદુઃખ ભોગવનાર છે, કર્મનો કર્તા છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.

જીવો જ્ઞાનમય: સુખદુઃખભોક્તા સ્વયંકૃતકાર્યસંસ્મારક: इत्यादि चेतनास्वरूप:

ચૈતન્યાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક જીવ :

જૈનદર્શનમાં જીવને જ્ઞાનમય અને ચૈતન્યસ્વરૂપ કહ્યો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાના કારણે ક્રિયાશીલ છે, જડ નથી. તેથી જીવમાં સ્વયંકૃત કર્મનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ ઘટી શકે છે. જૈનદર્શન અનુસાર ચૈતન્યયુક્ત આત્મા જ્ઞાનના કારણે કર્મ કરે છે અને ફલ પણ પોતે જ ભોગવે છે એવું કહ્યું છે. જીવ જો જ્ઞાનમય ન હોય તો ચૈતન્યધર્મ વિનાનો જીવ અન્ય જડ પદાર્થની જેમ નિષ્ક્રિય હોત.

કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા :

જીવ જ કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા હોવાથી જે જીવ પૂર્વની ક્ષણમાં હતો તે જીવ ઉત્તરની ક્ષણમાં છે એવું સ્વીકારવાથી જ કર્મનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ

જીવમાં સંભવી શકે છે. જીવને કર્મનો કર્તા સ્વીકારવાથી તે સંસારી અવસ્થામાં આવે છે અને જ્યારે જીવ સર્વથા કર્મનો ભોગવટો કરી લે ત્યારે સિદ્ધાવસ્થા પામે છે. આથી જ જીવના સંસારી અને સિદ્ધ એવા તાર્કિક ભેદો શક્ય બને છે.⁵ કર્મના સ્વયંકર્તા અને સ્વયં ભોક્તા એવા જીવને અન્ય કોઈ આ સંસારમાં લાવી શકતું નથી અને સંસારથી બહાર લઈ જઈ શકતું નથી પરંતુ જીવ કર્મના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વથી પોતે જ પોતાના સંસારનું સર્જન અને વિસર્જન કરે છે.

ઉપયોગાત્મક જીવ :

જૈનદર્શન પ્રમાણે ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.⁶ ઉપયોગ એટલે જેના દ્વારા જીવ તે તે પદાર્થનું જ્ઞાન કરે છે અને પદાર્થના જ્ઞાન પ્રત્યે વ્યાપારશીલ (પ્રવૃત્ત) બને છે. પદાર્થના જ્ઞાન પ્રત્યેની વ્યાપાર ક્રિયાથી, દ્રવ્ય, કષાય, યોગ, સાકારતા કે અનાકારતા, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્યમાં જીવનો જ્ઞાતૃત્વ વ્યાપાર ઘટતો હોવાથી જીવ-આત્માના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે.⁷

સ્વસંવેદ જીવ :

‘જીવો અણાહ્નિહણો’— જીવ અનાદિ નિધન છે, અરૂપી છે, છતાં સંવેદતાના તર્કથી અનુભવ ગમ્ય છે અને શરીરના માધ્યમથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સુખ-દુઃખ આદિ સંવેદનાની અનુભૂતિ સર્વ સજીવ દેહધારીઓને અનુભવાય છે પણ નિર્જીવમાં સંવેદનાની અનુભૂતિ થતી નથી. ઇન્દ્રિય અને મન સાધન છે અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનુભવ કરનાર તથા મનન કરનાર આત્મા છે. જ્યારે દેહમાં આત્મા ન હોય ત્યારે અક્ષત એવી પાંચે ઇન્દ્રિયો જોવા વગેરે વિષયોની અનુભૂતિ કરી શકતી નથી કારણ કે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પદાર્થની પ્રતિક્રિયા નિર્જીવ પદાર્થમાં થતી નથી.

જીવની સિદ્ધિ :

ઇન્દ્રિય વિષયાનુભૂતિ અને મનન શક્તિ એ પ્રત્યક્ષ ગુણો છે. તેના કારણે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાર, રંગ વગેરે પ્રત્યક્ષ ગુણોથી ઘટપદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે કારણ કે જેના જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય છે તે તે દ્રવ્ય હયાત હોય છે.⁸ સંશય વગેરે જ્ઞાનના પ્રકારો છે. જેને આત્મા છે

ક નાહે ? એવો સંશય થતો હોય તેને જ્ઞાન છે. જેના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ વિષે ચર્ચા થતી હોય તે વસ્તુ હંમેશા વિદ્યમાન છે, તેથી પણ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. કોઈ માણસ આકાશપુષ્પો કે ખરવિષાણના ગુણો વર્ણવી શકતો નથી કે તેના અસ્તિત્વની ચર્ચા પણ થતી નથી. ભારતીય છએ દર્શનોમાં આત્માના અસ્તિત્વ અને તેના ગુણો વિષે ચર્ચા થયેલી છે એ બાબત જ સિદ્ધ કરે છે કે આત્માનું અસ્તિત્વ છે.

જીવ શબ્દની સિદ્ધિ :

‘જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતિ યઃ સ જીવઃ’-⁹ જે જીવનને ધારણ કરે, પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય. ‘જીવિતવન્તો જીવન્તિ જીવિષ્યન્તીતિ વા જીવઃ’¹⁰ જીવના આ લક્ષણ દ્વારા જીવની ત્રિકાલાબાધિત સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રાણ એટલે જીવનશક્તિ. પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. આ પ્રાણધારણની પ્રક્રિયા શરીરધારી આત્માઓને જ ઘટે છે, મુક્ત આત્માઓને નહિ. જેના દ્વારા સંસારી જીવો જન્મ ધારણ કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે તે પ્રાણો દશ પ્રકારના છે. સર્વસંસારી જીવ પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રાણોને ધારણ કરે છે. સામાન્યતયા પાંચ ઇન્દ્રિયના પાંચ પ્રાણ, મનબળ, વચનબળ, કાયબળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય આ દશ નામો જ પ્રચલિત છે.

જ્યારે ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’¹¹ની બૃહદવૃત્તિમાં પાંચ ઇન્દ્રિય, મન, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ દશ નામો ભાવજીવના લક્ષણ તરીકે જણાવ્યાં છે. કષાયનું પ્રાણોમાં વર્ણન કરવાથી પ્રાણધારણની પ્રક્રિયા દેહધારી આત્માઓને જ ઘટે છે. કષાય એ સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી કષાયોની પ્રાણોમાં ગણતરી કરવામાં આવે છે. આ હેતુથી અદેહી એવા સિદ્ધોને તો જીવ કહ્યા જ નથી.¹²

અનંતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્યાત્મક એવા સિદ્ધોનું સ્વરૂપ તો નકારાત્મક શબ્દોથી વર્ણવ્યું છે.¹³

જીવના પર્યાયવાચી નામો :

નરકાદિ ચાર ગતિમાં શ્વાસોચ્છવાસ રૂપ જીવનને ધારણ કરતાં જીવના

પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વ, આત્મા, દેહી વગેરે એકાર્થવાચક નામો છે. ટીકા વગેરેમાં તેના તાત્ત્વિક ભેદો આ પ્રમાણે છે -

જે ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરમાંથી કર્માનુસાર જે શરીરને ધારણ કરે છે તેને દેહી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જીવ દેહ વગેરે ઔદયિકભાવોમાં, જ્ઞાનાદિક ક્ષાયોપશમિક ભાવોમાં તથા ગતિ વગેરેમાં સતત ભમે છે માટે જીવને આત્મા કહે છે.

સ્વકૃત શાતા, અશાતાના ઉદયથી સુખ-દુઃખને ભોગવે તે સત્ત્વ.

જે નરકાદિ ચારગતિમાં જીવે છે તે જીવ.

જે પ્રાણોને ધારણ કરે તે પ્રાણી.

જે થાય છે, થયા છે અને થશે તે ભૂત કહેવાય છે.

બાલાવબોધકારે જીવના લક્ષણનું વર્ણન કર્યા પછી જીવના મુખ્યતયા ચૌદ ભેદ ગાથા દ્વારા વર્ણવ્યા છે.

તેમાં - એકેન્દ્રિયના સૂક્ષ્મ, બાદર, અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તારૂપ - ૪ ભેદ,
બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તારૂપ - ૬ ભેદ,
અને પંચેન્દ્રિયના અસંજી, સંજી, અપર્યાપ્તા, પર્યાપ્તા રૂપ - ૪ ભેદ,
એમ સર્વે મળીને કુલ ૧૪ ભેદ.

બાદર એકેન્દ્રિયના પાંચ ભેદોમાં બાદર પૃથ્વીકાયનાં નામો જેવાં કે - હિંગલો, પારો, રત્ન, કૃષ્ણરાજી વગેરે બતાવ્યા છે. તેમાં પૃથ્વીકાય રૂપ કૃષ્ણરાજીનું વિસ્તૃતવર્ણન આપ્યું છે.

કૃષ્ણરાજી :

આઠ કાળી રેખા સમાન કૃષ્ણ પુદ્ગલોથી નિષ્પન્ન આ કૃષ્ણરાજી પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકના ત્રીજા રિષ્ટ નામના ઇંદ્રકવિમાનના પ્રતરમાં સચિત્તાચિત્ત રૂપ છે. તે કૃષ્ણરાજીનો વિષ્કંભ-સંખ્યાતયોજનનો અને આયામ અસંખ્યાતયોજનનો છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાના બબે છેડે આઠ કૃષ્ણરાજી રહેલી છે. તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બહારના ભાગની બે કૃષ્ણરાજી ષટ્કોણ આકારની છે. ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બહારના ભાગની બે કૃષ્ણરાજી ત્રિકોણાકાર છે. અંદરની ચારે કૃષ્ણરાજી ચતુષ્કોણાકારે છે.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

કૃષ્ણરાજી ગાઢ અંધકારમય હોવાથી ભયભીત થયેલા દેવોને પ્રચ્છન્ન = ઘૂપાવાનું સ્થાન છે. આ કૃષ્ણરાજીમાં વૈમાનિકદેવો વૈક્રિયલબ્ધિથી ગાજવીજ સહિત નિર્જીવ પુદ્ગલોનો વરસાદ વરસાવે છે.

બાદર અપકાયના વર્ણનમાં અપ્કાયરૂપ તમસ્કાય વિસ્તૃત વર્ણવેલ છે—

તમસ્કાય :

અરુણવરસમુદ્રના ઉપરના તલથી ઊંચા ઉછળેલા પાણી રૂપ મહાકૃષ્ણ બાદર અપકાયરૂપ તમસ્કાય છે. આ તમસ્કાયનું પાણી ૧૭૨૧ યોજન ઉપર જઈ પછી ત્રાંસુ વિસ્તાર પામી સૌધર્મ, ઈશાન, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર આ ચારે દેવલોકને આવરી લઈ પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકના અરિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતર ઉપર થઈ ચારે દિશામાં ફેલાઈ રહ્યું છે.

આ તમસ્કાય પણ ઘોર અંધકારરૂપ હોવાથી ત્રસ્ત દેવોને આશ્રયસ્થાન છે. ત્યાં પણ અસુરકુમાર આદિ દેવો અથવા વૈમાનિક દેવો વૈક્રિયલબ્ધિથી ગાજવીજયુક્ત વરસાદ વરસાવે છે.

બાલાવબોધકારે પંચેન્દ્રિયજીવોના સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞી ભેદના વર્ણનમાં ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાનું વર્ણન કરી કોને સંજ્ઞી અને કોને અસંજ્ઞી કહેવાય તે બતાવ્યું છે.

હેતુવાદિકી સંજ્ઞા :

દેહના પાલન માટે ઈષ્ટનું ગ્રહણ અને અનિષ્ટનો ત્યાગ.

દૃષ્ટિવાદિકી સંજ્ઞા :

જિનેશ્વરોએ કહેલાં તત્ત્વોને સારી રીતે જાણે.

દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા :

મનમાં આગળ-પાછળનો વિચાર કરીને કાર્ય કરે. જે જીવોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞીજીવ કહેવાય.

અસંજ્ઞીજીવોમાં સંજ્ઞાનો સદંતર અભાવ છે એવું નથી પરંતુ તેમની સંજ્ઞા સ્પષ્ટ કે વ્યક્ત નથી હોતી પણ અવ્યક્ત હોય છે, એટલે અસંજ્ઞી કહેવાય છે.

આ બાબતને બાલાવબોધકારે દીનારના દૃષ્ટાંતથી સમજાવી છે— “જિમ

દીનાર માત્રિં કરી ધનવંત ન કહાઈ તિમ બેંદ્રિયાદિક સંપૂરા મનોબલ પાખઈ સંજીયા ન કહી.”

સોળ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ :

જગતના દરેક જીવોને શારીરિક પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ કેટલીક માનસિક વૃત્તિઓ જેવી કે— આહારની ઇચ્છા, ભયની લાગણી, કામભોગની અભિલાષા, સંગ્રહવૃત્તિ, મૂર્ચ્છા, આવેશ, અહંકાર, ક્રૂડ-કપટ, લાલસા, કંઈક વિશેષ જાણવાની વૃત્તિ, સામાન્ય રીતે કાર્ય કર્યા કરવું, પ્રસંગોપાત સુખ-દુઃખનો અનુભવ, મતિનું મુંઝાઈ જવું, કાર્યપ્રસંગે ચિત્તભ્રાંતિ થવી, આઘાત લાગવો, પોતાને ઇષ્ટ લાગે તે પ્રમાણે ધર્મનું પાલન કરવું વગેરે છે.

તેમાં આહાર, ભય, કામભોગની અભિલાષા, સંગ્રહવૃત્તિ, આવેશ, અહંકાર, કપટ અને લાલસા એ બહુલતયા સ્વચિત્તાવલંબી છે અર્થાત્ પોતાના માનસિક પરિબળો ઉપર નિર્ભર છે, તેમાં બાહ્ય પરિબળો ઓછો ભાગ ભજવે છે. કોઈ બાબતના વિશેષજ્ઞાન માટે બહુલતયા બાહ્ય પરિબળની અપેક્ષા રહે છે. જે ક્રિયા જે રીતે થતી હોય તેને તે રીતે કરવા માટે પરંપરાની અપેક્ષા રહે છે. સુખ, દુઃખ, મોહ, શોકનો અનુભવ, ચિત્તભ્રાંતિ, ઇષ્ટધર્મ પાલન વગેરે સ્વતઃ અને પરતઃ બંને રીતે હોઈ શકે છે. તેના કારણો પરતઃ હોય છે પણ તેની અનુભૂતિ સ્વતઃ હોય છે.

જૈનદર્શને જીવની આ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને સંજ્ઞા નામ આપ્યું છે. સંજ્ઞાના ઉપાદાન કારણરૂપ જીવે બાંધેલાં તે તે પ્રકારનાં કર્મોને માન્યાં છે. અર્થાત્ વેદનીય અને મોહનીયકર્મના ઉદયથી તથા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જુદા જુદા પ્રકારની જે જે ઇચ્છા થાય તે તે પ્રમાણે જીવ પ્રવૃત્તિ કરે તેનું નામ સંજ્ઞા. આ સંજ્ઞાઓ સર્વ પ્રાણીને અનુભવગમ્ય છે તેના સોળ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—

૧. આહાર સંજ્ઞા : ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી આહારઅર્થે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા તે આહારસંજ્ઞા.
૨. ભય સંજ્ઞા : ભયમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનાર ત્રાસ રૂપ પરિણામનો વિચાર તે ભયસંજ્ઞા.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૩. મૈથુન સંજ્ઞા : પુરુષવેદ અથવા સ્ત્રીવેદ અથવા નપુંસકવેદના ઉદયથી કામભોગની જે અભિલાષા તે મૈથુનસંજ્ઞા.
૪. પરિગ્રહસંજ્ઞા : તીવ્રલોભના ઉદયથી પરિગ્રહની જે અભિલાષા, લોભના વિપાકોદયથી મૂર્ચ્છા પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે પરિગ્રહ સંજ્ઞા.
૫. ક્રોધ સંજ્ઞા : ક્રોધમોહનીયના ઉદયથી આવેશ ઉત્પન્ન થવાથી કઠોર હાવભાવ, ચેષ્ટા, અંગો ધ્રુજવા વગેરે પરિણામ જણાય તે ક્રોધસંજ્ઞા.
૬. માનસંજ્ઞા : માનમોહનીયના ઉદયથી અહંકાર, ગર્વ આદિ પરિણામ જણાય તે માનસંજ્ઞા.
૭. માયા સંજ્ઞા : માયામોહનીયના ઉદયથી અશુભ સંકલેશથી મિથ્યાભાષણ વગેરે ક્રિયા જેનાથી જણાય તે માયાસંજ્ઞા.
૮. લોભસંજ્ઞા : લોભ મોહનીયના ઉદયથી લાલસાથી સચિત્ત, અચિત્ત વગેરે પદાર્થોની ઝંખના જેના દ્વારા જણાય તે લોભસંજ્ઞા.
૯. લોક સંજ્ઞા : મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી વિશેષ અવબોધ (જાણવાની) ક્રિયા તે લોકસંજ્ઞા.
૧૦. ઓઘ સંજ્ઞા : મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી સામાન્ય જાણવાની ક્રિયા તે ઓઘસંજ્ઞા.
૧૧. સુખ સંજ્ઞા : શાતાવેદનીયના ઉદયથી જે સુખની અનુભૂતિ થાય તે સુખ સંજ્ઞા.
૧૨. દુઃખ સંજ્ઞા : અશાતાવેદનીયના ઉદયથી જે દુઃખની અનુભૂતિ થાય તે દુઃખ સંજ્ઞા.
૧૩. મોહ સંજ્ઞા : દર્શનમોહનીયના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન રૂપ જે જણાય તે મોહસંજ્ઞા.
૧૪. વિતિગિચ્છા સંજ્ઞા : મોહનીયના ઉદયથી ચિત્તભ્રમતા જણાય તે વિતિગિચ્છા સંજ્ઞા.
૧૫. શોક સંજ્ઞા : શોકમોહનીયના ઉદયથી દુઃખની લાગણી, આઘાત અનુભવાય તે શોકસંજ્ઞા.

૧૬. ધર્મ સંજ્ઞા : મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી ક્ષમા, કોમળતા, સરળતા, આદિ પરિણામ જેના દ્વારા જણાય તે ધર્મસંજ્ઞા.

ઉપરોક્ત સોળ સંજ્ઞામાંથી પ્રથમ દસ સંજ્ઞા ત્રસ અને સ્થાવર બંને પ્રકારના જીવોને હોય છે. બાકીની છ સંજ્ઞા ત્રસ જીવોને જ હોય છે. પ્રથમ દસ સંજ્ઞાઓ સ્થાવર જીવોમાં કઈ રીતે હોય તે વનસ્પતિની આહાર, વિકાસ, સંકોચન વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. આંબલી, કમળ વગેરે કેટલીક વનસ્પતિઓમાં નિદ્રા તથા જાગ્રત અવસ્થા દેખાય છે, તો કેટલીક વનસ્પતિઓ મેઘના ગર્જરવથી કે શીતળ મંદ વાયુથી હર્ષિત થાય છે ખીલે છે. તથા તિલક વગેરે વૃક્ષો નવયૌવનાના સંસ્પર્શથી મૈથુનવિષયક સુખાશિકાના આભાસ રૂપે પલ્લવિત થાય છે વગેરે બાબતોને બાલાવબોધકારે આ પ્રમાણે રજૂ કરી છે.

રુક્ષ્રાણ જલાહારો =¹ વૃક્ષો પાણી દ્વારા પોષણ મેળવે છે તે દ્વારા વનસ્પતિમાં આહાર સંજ્ઞાની સિદ્ધિ થાય છે.

સંકોચણિઆ ભણં સંકુચઙ્ =² લજામણીના છોડને સ્પર્શ કરતાં તે સંકોચાય છે તેથી તેમાં ભય સંજ્ઞા જોવા મળે છે.

નિયતંતુર્ણિ વેદ્ઙ્ વલ્લી રુક્ષ્વે પરિગ્ઙ્હે ય =³ વેલડીઓ પોતાના તંતુ=તાંતણાઓથી વૃક્ષને વીંટળાય છે તે પરિગ્રહસંજ્ઞાનો વિકાર જણાય છે.

ઈત્થિપરિરંભણે કુરુબગતરુણો ફલન્તિ મેઘુણે =⁴ પદ્મિનીસ્ત્રીના પાદપ્રહારથી અશોકવૃક્ષ, બકુલવૃક્ષ નવપલ્લવિત થાય છે તત્કાળ ફળ આપે છે. તે મૈથુનસંજ્ઞાનો વિકાર જણાય છે.

તહ કોનહસ્સ કંદો હુંકારે મુઝઙ્ કોહેણ =⁵ રક્તકમળનો કંદ પગ અડાડવાથી હુંકાર કરે છે તેથી ક્રોધ સંજ્ઞાની સિદ્ધિ થાય છે.

માણે જુરઙ્ રૂઝંતી =⁶ રુદ્રવંતી નામની વનસ્પતિ અહંકારના કારણે રુદન કરે છે કે - 'હું સુવર્ણસિદ્ધિ કરાવનાર છું છતાં લોકો દુઃખી કેમ છે ?'

છાયઙ્ વલ્લી ફલાઙ્ માયાણ =⁷ વેલડીઓ પોતાના પાંદડાથી ફળને ઢાંકી દે છે તે દ્વારા માયા સંજ્ઞા અભિવ્યક્ત થાય છે.

લોભે બિલ્લ-પલાસ ચિવંતિ મૂલે નિહાણુવરિં =⁸ શ્વેતાર્ક લોભને વશ થઈ નિધાન=ધન ઉપર પોતાનાં મૂળ ફેલાવે છે અર્થાત્ મૂળ વડે ધનને ઢાંકે છે તે લોભ સંજ્ઞા છે.

ચ્યનીં સંકોડ કમલાણં લોગસન્નાણં =⁹ સૂર્યથી કુમુદ (કમળો) સંકોચાય છે તે લોકસંજ્ઞાનું પ્રતિક છે.

ઓઘે ચ્યંતિ મગ્ગં ચડંતિ રુક્ષેસુ વલ્લીઓ =¹⁰ વેલાઓ પોતાનો માર્ગ છોડે છે અને વૃક્ષ ઉપર ચઢે છે તે ઓઘ સંજ્ઞા જણાય છે.

આ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય-સ્થાવર જીવોમાં અવ્યક્તરૂપમાં રહેલી સંજ્ઞાઓનો સદ્ભાવ જાણી શકાય છે.

પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ

કોઈપણ જીવ જે ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જીવનમાં કરવા યોગ્ય આવશ્યક કાર્યો માટે જે આહાર લેવો વગેરે ક્રિયાઓ માટે જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી પડે છે તેનું નામ પર્યાપ્તિ. જીવ સૌ પ્રથમ આહાર સ્વીકારે છે તે આહારનો યોગ્ય પરિપાક થતાં શરીર બંધાય છે, શરીરનો વિકાસ થવાથી ઇન્દ્રિયો વગેરેનો સ્પષ્ટ આકાર સર્જાય છે. જીવ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા હોય તે અને સમયે સમયે ગ્રહણ કરાતા આહારાદિ પુદ્ગલોને રસ, કૂચા રૂપે પરિણામવાવામાં તૈજસશરીર કારણરૂપ છે.

આત્માની પુદ્ગલના સમૂહથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ તેનું નામ પર્યાપ્તિ. ‘પર્યાપ્તિ: ક્રિયા પરિસમાપ્તિરાત્મન:’ । આત્મા અને પુદ્ગલનો સંબંધ થવાથી આહાર વગેરે પુદ્ગલોને સ્વીકારવાની અને તેના યોગ્ય પરિણામ આપવાની શક્તિ તેનું નામ પર્યાપ્તિ. જીવ પ્રતિસમયે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તેમાંથી જે પુદ્ગલો શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે રૂપે પરિણામવાનું સામર્થ્ય ધરાવે તે પુદ્ગલોને તે તે રૂપે પરિણામવાવાનું આત્માનું સામર્થ્ય તેનું નામ પર્યાપ્તિ.

કોઈપણ જીવ ઔદારિક કે વૈક્રિયપુદ્ગલો ધરાવતી યોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન)માં ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયે આ ઔદારિક કે વૈક્રિયપુદ્ગલોના સંબંધના કારણે, પ્રકટ થયેલી પોતાની શક્તિ દ્વારા પોતાની આજુબાજુમાં રહેલા આહાર યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને આહાર,

શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસ લેવા-મૂકવાની શક્તિ, બોલવાની શક્તિ અને વિચારવાની શક્તિ રૂપે પરિણમાવે છે. જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તેનું કારણ પૂર્વભવથી સાથે રહેલું તૈજસ-કાર્મણ શરીર છે. કાર્મણશરીરના કારણે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં રહેલા પુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરાય અને જુદી જુદી શક્તિરૂપે પરિણત કરવાનું કાર્ય તૈજસશરીરનું છે.

જે જુદી જુદી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેને જૈનદર્શનમાં પર્યાપ્તિ નામ આપ્યું છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે —

૧. આહારપર્યાપ્તિ, ૨. શરીરપર્યાપ્તિ, ૩. ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, ૪. શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ, ૫. ભાષાપર્યાપ્તિ, ૬. મનપર્યાપ્તિ.

આહારપર્યાપ્તિ :

જે શક્તિ દ્વારા જીવ આહારયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી સાર અને અસારરૂપે પરિણમાવે તે આહારપર્યાપ્તિ. અથવા શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન એ પાંચપ્રકારની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની પૂર્ણતાને આહારપર્યાપ્તિ કહે છે.

શરીરપર્યાપ્તિ :

જે શક્તિવડે સાર રૂપ પુદ્ગલોને સાતઘાતુ રૂપે પરિણમાવે અને શરીરની રચના કરે તે શરીર પર્યાપ્તિ. અથવા પ્રથમસમયે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલસંઘાતમાંથી શરીરની રચનાને યોગ્યપુદ્ગલો દ્વારા શરીર રચનાની ક્રિયાની પૂર્ણતા તે શરીરપર્યાપ્તિ.

ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ :

જે શક્તિ દ્વારા સાતઘાતુ રૂપે પરિણત પુદ્ગલોને યથાયોગ્ય ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમાવે તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ અથવા પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલો દ્વારા ઇન્દ્રિયો રચનાની ક્રિયાની પૂર્ણતા તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ.

શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ :

જે શક્તિ દ્વારા પ્રથમસમયે ગૃહીત પુદ્ગલોને શ્વાસોચ્છવાસરૂપે પરિણમાવે અર્થાત્ શ્વાસરૂપે લે અને ઉચ્છવાસરૂપે મૂકે તે શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ. અથવા શ્વાસ લેવાની અને ઉચ્છવાસ મૂકવાની શક્તિ રૂપ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ તે શ્વાસોચ્છવાસપર્યાપ્તિ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૫૫

ભાષા પર્યાપ્તિ :

જે શક્તિ વડે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી અને ત્યાગ કરે તે ભાષાપર્યાપ્તિ.

મનપર્યાપ્તિ :

મન યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી વિસર્જન કરવાની શક્તિ વિશેષ તે મનપર્યાપ્તિ.

સર્વજીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓને બાંધવાની શરૂઆત એક સાથે કરે છે. પરંતુ પૂર્ણાહુતિ જુદા જુદા સમયે કરે છે. તેમાં કયા જીવો કઈ પર્યાપ્તિ કેટલા સમયમાં નિષ્પન્ન કરે છે તે દર્શાવતાં બાલાવબોધકારે કહ્યું છે કે — વૈક્રિય શરીરધારી અને આહારક શરીરધારીઓને શરીરપર્યાપ્તિ એક અંતર્મુહૂર્તમાં નિષ્પન્ન થાય છે. અહીં આહારક શરીરધારીઓનો જે ઉલ્લેખ છે તે વિચારણીય છે. કારણ કે પ્રથમ કર્મગ્રંથની સ્વોપણ ટીકામાં શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીએ તે વિષયક ગાથા આપેલ છે કે —

વેડબ્ધિય પજ્જતિ સરીર અંતમુહુ સેસ ઇગસમયા ।

આહારે ઇગસમયા સેસા અંતમુહુ ઓરાલે ॥

અર્થ : વૈક્રિય શરીરધારીઓને શરીરપર્યાપ્તિ આંતર્મુહૂર્તિકી અને બાકીની પાંચ પર્યાપ્તિ એક સામયિકી હોય છે. ઔદારિક શરીરવાળાને આહારપર્યાપ્તિ એક સામયિકી અને બાકીની પાંચ આંતર્મુહૂર્તિકી હોય છે.

ઉત્પત્તિના એક અંતર્મુહૂર્તના સમય સુધી સર્વ જીવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ હોય છે, ત્યાર પછી કેટલાક જીવો અપર્યાપ્તરૂપે મરણ પામે છે અને કેટલાક જીવો પોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે છે. જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે નહિ અને મરણ પામે તે અપર્યાપ્ત અને જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે તે પર્યાપ્ત.

અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત બંને પ્રકારના જીવોના બે બે પ્રકાર છે. અપર્યાપ્ત જીવોના લબ્ધિઅપર્યાપ્ત અને કરણ અપર્યાપ્ત એ બે પ્રકાર છે.

લબ્ધિ અપર્યાપ્ત :

જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા પહેલા જ મરણ પામે તે લબ્ધિ અપર્યાપ્ત કહેવાય.

જ્યાં સુધી પ્રથમ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી પરભવનું

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૫૬

આયુષ્ય બાંધી શકાતું નથી અને પરભવનું આયુષ્ય બંધાયા પછી જ મરણ થઈ શકે છે. તેથી લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જીવ પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિ (આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય) પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ ચોથી પર્યાપ્તિ (શ્વાસોચ્છવાસ) પૂરી કરી શકતો નથી માટે તે જીવ લબ્ધિઅપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

કરણ અપર્યાપ્ત :

જે જીવ પર્યાપ્ત થવાનો છે પરંતુ જ્યાં સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય.

પર્યાપ્ત જીવોના બે પ્રકાર – લબ્ધિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત.

લબ્ધિ પર્યાપ્ત :

જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરીને મરણ પામે તે લબ્ધિપર્યાપ્ત.

કરણ પર્યાપ્ત :

જે જીવોએ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી લીધી હોય તે કરણપર્યાપ્ત.

આ છ પર્યાપ્તિમાંથી એકેન્દ્રિયજીવોને પ્રથમ ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. વિકલેન્દ્રિય, અસંજીતિર્યય અને અસંજીમનુષ્યને પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. સંજીતિર્યય, સંજી મનુષ્ય, દેવ અને નારકીને છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

અન્ય રીતે પણ જીવના ચૌદભેદ ગણાવતાં બાલાવબોધકાર ચૌદ ગુણસ્થાનક દ્વારા જીવનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે.

ગુણસ્થાનક પ્રમાણે જીવના ચૌદ ભેદ

આત્મશક્તિના વિકાસની ક્રમિક અવસ્થા તે ગુણસ્થાન.

આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધચેતના છે. તે મિથ્યાત્વ આદિ પરિણામોથી ઢંકાયેલું છે, તે અશુભપરિણામોની તીવ્રતા મંદ થતાં ધીરે ધીરે આવિર્ભાવ થતી આત્મશક્તિના અલ્પતમ વિકાસથી માંડી પૂર્ણ વિકાસ સુધીની અવસ્થા તે ગુણસ્થાનક.

૧. મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક :

આત્માની આ બહિર્મુખી અવસ્થા છે. બહિર્મુખ એટલે અનાત્મિક બાબતોમાં રાગવું તે. જેના કારણે જીવ કષાયોની ઉદ્દીરણા કરતો હોય,

અસંયમી બની પ્રમાદી બનતો હોય છે. આ અનાત્મક અભિગમ ધરાવતી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું કારણ જૈન દર્શન માન્ય મિથ્યાત્વ મોહનીય છે. આ ગાઠ મિથ્યાત્વ= અવાસ્તવિક અને મૂઝવનારી પોતાની વૃત્તિઓ જીવની સાથે નિગોદાવસ્થાથી પ્રગાઠ રીતે સંકળાયેલી હોય છે.

૨. સાસ્વાદાન ગુણસ્થાનક :

અનાદિકાલીન નિગોદાવસ્થામાં જીવની ભવિતવ્યતાના પરિપાકને કારણે અકામનિર્જરા કરતાં કરતાં તેની યોગ્યતા પ્રગટવાથી અને મિથ્યાત્વની તીવ્રતામાં ઘટાડો થવાથી કષાયના પરિણામોમાં થોડી કોમળતા આવે છે, જેવી રીતે પર્વતમાંથી નીકળતી નદીનો પથ્થર જ્યાં ત્યાં ટકરાઈ ટકરાઈને ગોળ અને લીસો બની જાય છે તેવી જ રીતે અનેક દુઃખોને સહન કરતાં કરતાં જીવ પણ કંઈક કોમળ અને શુદ્ધ પરિણામી બની જાય છે. પરિણામોની શુદ્ધતાના કારણે જીવ આયુષ્ય કર્મને છોડી બાકીનાં સાત કર્મોની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમ ન્યૂન કરે છે. મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની તીવ્ર ગાંઠ જ્યાં સુધી ભેદાય નહિ ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ પામી શકાય નહિ. આત્મા અધ્યવસાયની શુદ્ધિથી તીવ્ર ગાંઠને ભેદવાની ક્રિયા કરે છે તેને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે. આ ગાંઠ ભેદવાની પહેલી શરૂઆત થવાથી અપૂર્વકરણ ત્યારપછી અનિવૃત્તિકરણ અને અંતઃકરણ કરે છે. અંતઃકરણ પૂર્ણ થયા બાદ જીવ સમ્યક્ત્વનો આસ્વાદ માણે છે. અહીં જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયના દલિકોનો સંપૂર્ણ નાશ નથી કરી શકતો તેથી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય થવાથી સમ્યક્ત્વ નાશ પામે છે અને મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય છે. મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જીવને યથાર્થતાનો યત્કિંચિત્ આસ્વાદ તે સાસ્વાદાન. જાણે કે ‘અંધકાર છવાય તે પહેલાં ધુંધળી બનેલી સંધ્યાનો ઉજાસ.’

૩. મિશ્ર ગુણસ્થાનક :

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જીવની ચિત્તવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ. ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો સમય પૂર્ણ થયા પછી જીવના પરિણામોમાં શુદ્ધતા વધારે હોય તો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે અને અર્ધશુદ્ધતા હોય તો જીવ શુભ (સત્ય) અને અશુભ (અસત્ય) વચ્ચે જૂલતો રહે છે. આવી અનિર્ણયાત્મક યા સન્દેહશીલતાની સ્થિતિ ત્રીજા

મિશ્રગુણસ્થાનકમાં હોય છે. આવી ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુદુર્ત સુધીના અલ્પસમયની જ હોય છે.

૪. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અવિરત ગુણસ્થાનક :

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવની શ્રદ્ધા શુદ્ધ બને, તત્ત્વની રૂચિ પ્રગટે, તત્ત્વના સાચાસ્વરૂપને જાણી શકે. આના કારણે જીવના મનોજગતમાં કષાયનું ગાઢ દ્વન્દ્વ જામતું નથી. અને કદાચ કોઈ કારણસર કષાયને વશ બને તો પણ ચિત્તની વિષમ સ્થિતિ સમ બની જાય છે અર્થાત્ વિવેક જાગ્રત થાય છે.

કેટલીકવાર જીવ સાચું સમજવા કે જાણવા છતાં તેને આચરણમાં મૂકી શકતો નથી. વિચારોને આચારરૂપ મૂર્ત કરી શકતો નથી તે તેની દુર્બળતા છે. આ દુર્બળતાનું કારણ ચારિત્રમોહનો ઉદય છે. આવું સાચું સમજવા છતાં આચરણમાં અસમર્થ ચિત્તવૃત્તિને જૈનદર્શનમાં અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન કહે છે.

૫. દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક :

આ સ્થાનમાં જીવની ચિત્તવૃત્તિ સત્યપાલન કરવા તત્પર બને છે પરંતુ જીવ પૂર્ણરૂપથી પાપ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી શકતો નથી પણ આંશિક રીતે આચરણનો પ્રારંભ થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિને જૈનદર્શનમાં વિરતાવિરત અથવા દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક કહે છે.

૬-૭. પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક :

સત્ય પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની પ્રબળતાના કારણે સાધક સંપૂર્ણ સાવધનો ત્યાગ કરે છે પૂર્ણરૂપે ચારિત્રની આરાધના કરે છે છતાં તેનું આચરણ પૂર્ણ શુદ્ધ કહેવાતું નથી કારણ કે અહીં મદ, વિષય, કષાય, નિંદા અને વિકથા રૂપ પ્રમાદની સત્તા રહેલી છે તેથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનને પ્રમત્તસંયતનું સ્થાન કહેવામાં આવે છે. અને આત્મવીર્ય સ્ફુરાયમાન થતાં સાધક પ્રમાદરહિત બની આત્મસાધનામાં લીન બને છે ત્યારે અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે. આમ સંયમ સાધનામાં પ્રમત્ત અને અપ્રમત્તદશાનું દ્વન્દ્વ ચાલુ રહે છે. ઉતાર-ચઢાવ રૂપ બંને ગુણસ્થાનોની પરિવર્તના વારંવાર થતી રહે છે. જેવી રીતે દીપકની જ્યોત પવનથી ચંચળ બને છે, તેવી રીતે સંજ્વલનકષાયના ઉદયથી ચિત્તવૃત્તિમાં પણ

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

કંઈક અસ્થિરતા આવે છે. અને સંજ્વલનકષાયની ઉપશાંતતાથી ફરી ચિત્તવૃત્તિમાં થોડી સ્થિરતા આવે છે. સાધકના ચિત્તની આવી ડોલાયમાન અવસ્થાને પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાન અને અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાન કહે છે.

૮. નિવૃત્તિબાદર (અપૂર્વકરણ) ગુણસ્થાનક :

જેમાં સ્થૂલ કષાયની નિવૃત્તિ થાય છે તે નિવૃત્તિબાદરગુણસ્થાનક. આ ગુણસ્થાનમાં અપૂર્વવિશુદ્ધિ અર્થાત્ પૂર્વગુણસ્થાનોમાં આત્મામાં જે અધ્યવસાય પ્રાપ્ત નથી થયા એવા શુદ્ધપરિણામ= અપૂર્વઅધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. જેના કારણે સાધક ગુણશ્રેણિનો પ્રારંભ કરે છે.

શ્રેણિ બે પ્રકારની મોહને ઉપશાંત કરી આગળ વધતો જીવ ઉપશમશ્રેણિનો આરંભ કરે છે. મોહનો ક્ષય કરી આગળ વધવાવાળો જીવ ક્ષપકશ્રેણિ આરૂઢ થાય છે માટે આ ગુણસ્થાનને અપૂર્વકરણ પણ કહે છે.

૯. અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનક :

આઠમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવના અધ્યવસાયોની વિશુદ્ધિ કરતાં અનિવૃત્તિ બાદરગુણસ્થાનવર્તી જીવના પરિમાણોની વિશુદ્ધિ અનંતગુણી અધિક હોય છે. અહીં ઉપશમ કે ક્ષપકશ્રેણિ પ્રાપ્ત જીવ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને રૂપે ક્રોધ, માન, માયા આ ત્રણે કષાયોનું ઉપશમન અથવા ક્ષય કરે છે પરંતુ લોભ વિદ્યમાન છે તેથી આ ગુણસ્થાનનું નામ અનિવૃત્તિ બાદરગુણસ્થાનક છે.

૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક :

આ સ્થાનમાં અતિઅલ્પાંશે લોભ વિદ્યમાન રહે છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ લોભકષાયનો ઉદય હોય છે તેથી તેને સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાનક કહે છે.

૧૧. ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનક :

જેમ ડહોળા પાણીમાં ફટકડી નાખવાથી મેલ નીચે બેસી જાય છે, ઉપર સ્વચ્છ પાણી દેખાય છે તેમ કષાયોના ઉપશમનથી જેનો મોહ અંતર્મુહૂર્ત માટે શાંત થાય છે તેવી ચિત્તવૃત્તિને ઉપશાંતમોહ અથવા ઉપશાંતકષાય કહેવાય છે.

મોહનો ઉપશમ થતાં આત્માના અધ્યવસાયમાં સ્વચ્છતા-વીતરાગતા આવી જાય છે પરંતુ ધાતીકર્મોનું આવરણ બાકી રહેલું છે તેથી તે જીવ છન્નસ્થ

કહેવાય છે. જેમ સ્વચ્છ થયેલ પાણીમાં કાંકરી નાંખતા પાણી ફરી ડહોળું બને છે તેમ ઉપશમ અલ્પકાલીન હોવાથી મોહનો ઉદય થતાં આત્મા પુનઃ પતન પામે છે. તેથી આ ગુણસ્થાનને ઉપશાંત કષાય-છન્નસ્થ-વીતરાગ ગુણસ્થાનક કહે છે.

૧૨. ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક :

કષાયોનો નાશ કરવા કટીબદ્ધ થયેલ આત્મા, દસમા ગુણસ્થાનના અંતમાં લોભના ચરમઅંશનો ક્ષય કરી આ સ્થાનમાં મોહથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈ જાય છે તેવી અવસ્થાનું નામ ક્ષીણમોહ કે ક્ષીણકષાય છે.

૧૩. સયોગીકેવલી ગુણસ્થાનક :

મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવાય છે. આ યોગ સહિત હોય તે સયોગી કહેવાય. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ મોહનીય અને અંતરાયનો ક્ષય થવા પર જે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી થયા છે પરંતુ જેના વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર કર્મની હાજરીના કારણે માનસિક, વાચિક, કાયિક પ્રવૃત્તિઓ શેષ રહે છે માટે તે સયોગી કેવળી કહેવાય છે.

૧૪. અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક :

આધ્યાત્મિકવિકાસની આ ચરમોત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે. શુક્લધ્યાનની પ્રકર્ષતાથી મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિનો સર્વથા નિરોધ કરી આત્મા યોગરહિત = અયોગી બને છે અને છેવટે નિષ્પ્રકંપ સ્થિતિને પામી સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ બાલાવબોધકારે આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમિક સોપાન - ગુણસ્થાનક દ્વારા ચૈતન્યની અશુદ્ધતમમાંથી વિશુદ્ધતમ અવસ્થાની અપેક્ષાએ જૈનદર્શન માન્ય પ્રસિદ્ધ ગુણસ્થાનક પ્રમાણે જીવના ચૌદ ભેદ વર્ણવ્યા છે.

બાલાવબોધકારે જૈનદર્શનની અનેકાન્તદૃષ્ટિનો પરિચય કરાવતાં જીવના ભેદોનો મૂળગ્રંથમાં ઉલ્લેખ ન હોય તેવા પ્રકારો પણ વિશિષ્ટ સમજણ માટે અહીં વર્ણવ્યા છે. તે માટે બાલાવબોધકારે પોતે જ કહ્યું છે કે - 'મૂલસૂત્રિ અણ કહિયાઈ અધિકાર હેતુ ભણી પ્રસંગિહિ કહિઆ.'

સંસારીજીવોના વિવિધપ્રકારે ભેદો આ પ્રમાણે છે —

ચેતનાગુણની અપેક્ષાએ એક પ્રકારે જીવ તે ચૈતન્યલક્ષણ.

દુઃખ પ્રતિકારક ચેષ્ટા કરવાને સમર્થ-અસમર્થના ભેદથી બે પ્રકારે જીવ તે ત્રસ અને સ્થાવર.

જાતીયસંજ્ઞાની પ્રધાનતાથી ત્રણ પ્રકારે જીવ તે પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ.

સંસારીજીવો જેમાં ગમન કરે છે તે ગતિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે જીવ તે નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ

વિષયોના જ્ઞાનના સાધન ભૂત ઇન્દ્રિયોની પ્રધાનતાથી પાંચ પ્રકારે જીવ તે એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય.

બાહ્યશરીરની મુખ્યતાના આધારે છ પ્રકારે જીવ તે પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાય.

આ રીતે દસ પ્રકારે, વીસ પ્રકારે, ચોવીસ પ્રકારે અને બત્રીસ પ્રકારે જીવોના ભેદો ગણાવ્યા છે. આ સર્વભેદો સ્વભતિથી નહિ પણ શાસ્ત્રસમ્મત છે તે દર્શાવવા માટે બાલાવબોધકારે નીચે પ્રમાણે ગાથાઓ આપી છે.

વવહારિયર નિગોયા પરિત્ત પુઢવાઈ ચુગ્ગપર્ણિદી ।
વિગલતિમે ચડદસ, ચડ-તસ પર્ણિર્ગિદિ સુહમિયરા ॥

મિચ્છે સાસણ મીસે અવિરઈ દેસે પમત્ત-અપમત્તે ।
નિયટ્ટિ અનિયટ્ટિ સુહુમુવસમ સ્ત્રીણ સજોગી અજોગી ગુણા ॥

ચડદસ વા પર્ણિર્ગિદિય તિરિ નર સન્નિયર નિરય સુર વિગલા ।
પર્ણિર્ગિદિય વિગલા સુર નર નારય જલ થલ સ્વગા ય ॥

પુઢવિ દગ અગણિ મારુય વણસ્સઙ્ગંતા પર્ણિદિયા ચડહા ।
વણપત્તેઆ વિગલા દુવિહા ય સવ્વે વિ બત્તીસં ॥

આમ બાલાવબોધકારે જીવતત્વના વર્ણનમાં જીવનું લક્ષણ આપ્યું પછી સંસારીજીવોના વિવિધ ભેદો દર્શાવ્યા છે તેમાં મૂળગ્રંથ કરતાં ઘણું જ સ્પષ્ટતા પૂર્વક સમજાવેલું છે.

॥ જીવતત્ત્વપૂર્ણા ॥

અજીવતત્ત્વ

ધમ્માધમ્માગાસા તિય તિય ભેઆ તહેવ અહ્ધા ય ।
 ર્ઘંધા દેસ પપ્પસા પરમાણુ અજીવ ચડ્ડસહા ॥

અજીવતત્ત્વ કોને કહેવાય ? જેનામાં જીવ ન હોય તે અજીવ. જે પદાર્થ ચૈતન્યરહિત, ઉપયોગરહિત હોય તે અજીવ કહેવાય. તે અજીવના મુખ્ય પાંચ ભેદ અને ચૌદ પેટાવિભાગ છે.

ઉપરોક્ત ગાથા દ્વારા બાલાવબોધકારે અજીવતત્ત્વના મુખ્ય પાંચ અને ગૌણ ચૌદ ભેદો દર્શાવ્યા છે.

મુખ્ય ભેદો	ગૌણ ભેદો	
ધર્માસ્તિકાયના	દ્રવ્ય (સ્કંધ), દેશ, પ્રદેશ	૩ ભેદ છે.
અધર્માસ્તિકાયના	દ્રવ્ય (સ્કંધ), દેશ, પ્રદેશ	૩ ભેદ છે.
આકાશાસ્તિકાયના	દ્રવ્ય (સ્કંધ), દેશ, પ્રદેશ	૩ ભેદ છે.
કાળનો	એક ભેદ	૧ ભેદ છે.
પુદ્ગલાસ્તિકાયના	સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુ	૪ ભેદ છે.
	અજીવતત્ત્વના કુલ	૧૪ ભેદ

અહીં બાલાવબોધકારે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદો — દ્રવ્ય, દેશ અને પ્રદેશ ગણાવ્યા છે અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિમાં સ્કંધ સંજ્ઞા કહી નથી કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ અખંડ દ્રવ્યરૂપ છે તેમાં સંયોજન, વિભાજન થતું નથી તેથી ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય કહ્યું છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં સંયોજન-વિભાજન થાય છે માટે પુદ્ગલમાં સ્કંધ સંજ્ઞા કહી છે. અર્થાત્ પુદ્ગલાસ્તિકાયના ચાર ભેદ — સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુ એમ ચાર ગણાવ્યા છે.

મૂળગાથામાં ધમ્માધમ્માગાસા પદ છે. તેની સાથે જોડાયેલ અસ્તિકાય શબ્દનો અર્થ બાલાવબોધકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યો છે કે “અસ્તિ કહીઈ પ્રદેશ તેહ તણઉ કાય ભણીઈ સંઘાત=સમૂહ” અસ્તિકાય = પ્રદેશોનો સમૂહ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણે દ્રવ્યો પ્રદેશસમૂહાત્મક, ચૌદ રાજલોકવ્યાપ્ત અને અમૂર્ત છે. તેને ચર્મચક્ષુ વડે જોઈ શકાતા નથી. આ અખંડ ત્રણેય દ્રવ્યોના કલ્પિત સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ એવા વિભાગો છે.

સ્કંધ : પદાર્થનો આખો ભાગ અર્થાત્ એક સમૂહરૂપ સંપૂર્ણ તે સ્કંધ.

દેશ : પદાર્થથી સંલગ્ન અમુકભાગ અથવા બુદ્ધિકલ્પિતભાગ તે દેશ.

પ્રદેશ : પદાર્થનો નિર્વિભાગ અંશ અથવા સર્વથી સૂક્ષ્મઅંશ તે પ્રદેશ.

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્યમાંથી એક પણ પ્રદેશ કોઈ કાળે છૂટો પડતો નથી તેથી તેમાં પરમાણુનો ભેદ ઘટિત થતો નથી.

પરમાણુ એટલે પદાર્થથી ભિન્ન અવિભાજ્ય અંશ. પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધમાંથી આવો નિર્વિભાગ અણુ=અંશ છૂટો પડે છે માટે પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુરૂપ ચાર ભેદો છે.

પ્રદેશ અને પરમાણુ અવિભાજ્ય અંશની દૃષ્ટિએ સમાન જ છે. પરંતુ પ્રદેશ એટલે સ્કંધથી અભિન્ન નિર્વિભાગ અંશ અને પરમાણુ એટલે સ્કંધથી ભિન્ન નિર્વિભાગ અંશ.

કાળ દ્રવ્યના પ્રદેશો હોતા નથી તેથી કાળનો ભેદ ફક્ત કાળ રૂપ એક જ છે.

બાલાવબોધકારે અજીવતત્ત્વોનું વર્ણન કરતાં છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે તેમાં પણ વિશેષે કરી પાંચ અજીવદ્રવ્યનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ

સમગ્રવિશ્વમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવાસ્તિકાય આ છ દ્રવ્યો જ છે. તેમાં જીવદ્રવ્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને બીજાં પાંચ દ્રવ્યો અચેતન છે.

આ છ દ્રવ્યમાં પુદ્ગલને સ્પર્શી શકાય છે, ચાખી શકાય છે, સૂંઘી શકાય છે જોઈ શકાય છે અને સાંભળી શકાય છે તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત (રૂપી) છે અને બાકીનાં પાંચદ્રવ્યો ઇન્દ્રિયગોચર ન હોવાથી અમૂર્ત (અરૂપી) છે.

છ દ્રવ્યમાં - જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય ક્રિયાશીલ છે, બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

છ દ્રવ્યમાં - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળના પ્રદેશો અનંતા છે. છ દ્રવ્યમાં - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આ પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશસમૂહાત્મક હોવાથી અસ્તિકાય કહેવાય છે. જૈનદર્શનમાં આ પંચાસ્તિકાય અતિપ્રસિદ્ધ છે. કાળ દ્રવ્ય એક જ છે તેના પ્રદેશોનો સમૂહ ભેગો થતો નથી માટે કાળદ્રવ્ય અસ્તિકાય નથી.

છ દ્રવ્યમાં આકાશ દ્રવ્ય લોકાલોક વ્યાપ્ત છે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો લોકવ્યાપ્ત છે.

છ દ્રવ્યો સમસ્ત જગતમાં એક સમયે કેવી રીતે વ્યાપીને રહે ? એવી શંકાનું નિરાકરણ કરતાં બાલાવબોધકારે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે - જેવી રીતે એક ગદીઆણા પારામાં ઔષધના પ્રભાવથી સો ગદિઆણા પ્રમાણ સોનું સમાઈ જાય તો પણ પારાના વજનમાં વધારો થતો નથી તેવી રીતે દ્રવ્યોની અરૂપિતાના કારણે દ્રવ્યો વિશ્વમાં એક સમયે એક સામટા વ્યાપીને રહી શકે છે.

ધર્માસ્તિકાય :

ધર્માસ્તિકાય એટલે ગતિનું સહાયક દ્રવ્ય. કોઈપણ વસ્તુ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન પર ગમનાગમન કરે તે ગતિતત્વના માધ્યમ દ્વારા જ થઈ શકે છે. જેમ માછલીમાં તરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક હોય છે. છતાં તે પાણી વિના તરી શક્તી નથી અર્થાત્ માછલીને તરવા માટે પાણીની અપેક્ષા છે, એ જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલમાં ગમન કરવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે પરંતુ ચલનસ્વભાવી ધર્માસ્તિકાયની સહાયતા વિના જીવ અને પુદ્ગલ સ્વયં ગતિ કરતા નથી. ક્રિયાશીલ એવા જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ ક્રિયામાં મદદ કરનાર ધર્માસ્તિકાય છે. તે એક અખંડ દ્રવ્ય છે, ચૌદરાજલોક વ્યાપ્ત છે, અનાદિ-અનંત, નિત્ય, અમૂર્ત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોનો એક પુંજ છે.

અધર્માસ્તિકાય :

પ્રત્યેક વસ્તુની સ્થિરતાનું કારણ અધર્માસ્તિકાય છે. જો લોકમાં અધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય ન હોય તો જીવ અને પુદ્ગલોની અવિરામગતિ

ચાલુ જ રહે, પરંતુ ગતિના વિરોધાત્માસી સ્થિરસ્વભાવવાળું અધર્માસ્તિકાય પદાર્થોને સ્થિરતામાં સહયોગ કરે છે. જેમ ઉડતા પક્ષીને બેસવા માટે વૃક્ષ, પર્વતનું શિખર કે ભૂમિ સહાયક થાય છે તેમ સ્થિતિ ક્રિયા પરિણત જીવ-પુદ્ગલમાં સ્થિત્વનો સ્વાભાવિક ગુણ-શક્તિ છે પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં અધર્માસ્તિકાય ઉદાસીનભાવથી પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સહાયક બને છે. અધર્માસ્તિકાય એક અખંડ દ્રવ્ય, સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત, અનાદિ - અનન્ત, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અમૂર્ત છે.

આકાશાસ્તિકાય :

જગતમાં રહેલાં બધા દ્રવ્યોને આધારની અપેક્ષા હોય છે. જેમ વૃક્ષ, મકાન વગેરે પૃથ્વીના આધારે રહેલા છે તેમ જીવ અને પુદ્ગલોને આધાર અને અવકાશ આપે તે આકાશ 'અવગાહલક્ષણ આકાશઃ' અવગાહ = જગ્યા આપવાની ક્ષમતા.

આકાશ બે પ્રકારનું - લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. જે આકાશખંડમાં ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, કાળ અને જીવ આ પાંચદ્રવ્યો છે તે લોકાકાશ. તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ જે આકાશખંડમાં આ પાંચ દ્રવ્યો નથી તે અલોકાકાશ. આકાશાસ્તિકાય તે એક અખંડ દ્રવ્ય, સર્વત્ર = લોકાલોકવ્યાપ્ત, અનાદિ-અનંત અમૂર્ત અને જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળું છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય :

પૃદ્ + ગલ્ આ બે ધાતુમાંથી પુદ્ગલ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. પૃદ્ = ભરાઈ જવું, ગલ્ = ઓગળી જવું તેથી પુદ્ગલો પૂરણ, ગલન સ્વભાવવાળા ક્ષ્યાં છે. જેમાં પૂરણ = એકી ભાવ અને ગલન = પૃથક્ભાવ હોય તે પુદ્ગલ. 'પૂર્યન્તિ ગલન્તિ ચ પુદ્ગલાઃ' ।

દૃશ્યમાન સંપૂર્ણ જગત પુદ્ગલમય છે. જીવની જેટલી પણ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે પુદ્ગલની સહાયતાથી જ થાય છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે તેથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર અનુસાર તેની પરિભાષા છે કે 'સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ' (અધ્યાય - ૫, સૂ. ૨૩) અર્થાત્ જેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ હોય છે તે પુદ્ગલાસ્તિકાય કહેવાય.

પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિશેષ પર્યાયો યાને ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે. —

સદ્ધયાર-ઉજ્જોય, પમા છાયા તવો હુ વા ।

વન્નગંધરસાફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ।। (ઉત્ત.સૂત્ર. અ. ૨૮, ગા. ૧૨)

શબ્દ = ધ્વનિરૂપ પરિણત પુદ્ગલો તે શબ્દ. આ શબ્દના બે પ્રકાર છે. પ્રાયોગિક અને વૈસસિક. કોઈ પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે પ્રાયોગિક. જેમકે - મુખની હવા દ્વારા વગાડાતો શંખ, બંસરી વગેરેમાંથી નીકળતો અવાજ તે પ્રાયોગિક શબ્દ. સ્વાભાવિકપણે ઉત્પન્ન થતો અવાજ જેમકે - મેઘગર્જના તે વૈસસિકશબ્દ. શબ્દના બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકાર છે. — જીવશબ્દ, અજીવશબ્દ અને મિશ્રશબ્દ.

અંધકાર = ગાઠ કાળા વર્ણના પુદ્ગલોથી નિષ્પન્ન થતો તમ તે અંધકાર કહેવાય છે. તે પ્રકાશનો વિરોધી અને પૌદ્ગલિક છે.

ઉદ્યોત = ચંદ્ર, ચન્દ્રકાન્તમણિ આદિના શીતલપ્રકાશ ને ઉદ્યોત કહેવાય છે.

પ્રભા = પ્રકાશરૂપ પુદ્ગલોમાંથી નીકળતો આછો આછો પ્રકાશ તેને પ્રભા કહે છે. જેમકે — રત્નોમાંથી નીકળતાં રશ્મિ તે રત્નોની પ્રભા કહેવાય છે.

છાયા = પ્રતિબિંબ ને છાયા કહેવાય છે. પ્રકાશ ઉપર આવરણ આવવાથી જે પડછાયો અથવા પ્રતિબિંબ પડે તેને છાયા કહે છે.

આતપ = જે સ્વયં ઉષ્ણ નથી પરંતુ તેમાંથી નીકળતા પ્રકાશની ઉષ્ણતા અનુભવાય છે તે આતપ. જેમકે - સૂર્યનો પ્રકાશ.

વર્ણ = રંગ ને વર્ણ કહે છે. તે પાંચ પ્રકારનો - કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શ્વેતવર્ણ.

ગંધ = ગંધ બે પ્રકારની - સુગંધ અને દુર્ગંધ.

રસ = રસ પાંચ પ્રકારના - તિક્તરસ, કટુરસ, આમ્લરસ, કષાય રસ અને મધુરરસ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

સ્પર્શ = સ્પર્શ આઠ પ્રકારના - કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, રુક્ષસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ અને શીતસ્પર્શ.

આ વર્ણા, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પૌદ્ગલિક છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયના દ્રવ્ય અનંત છે, ચૌદ રાજલોકવ્યાપ્ત, અનાદિ-અનંત, અને મૂર્ત અર્થાત્ વર્ણા, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત છે.

કાળદ્રવ્ય : ‘કલ્યતે અનેન ઇતિ કાલઃ’ । જેના દ્વારા પરિસ્થિતિનું કલન = જ્ઞાન થાય છે તે કાલ કહેવાય છે. કાલ નામનું કોઈ વાસ્તવિક દ્રવ્ય નથી પરંતુ તે અનુભવ છે.

અનાગતસ્યાનુત્પત્તેઃ; ઉત્પન્નસ્ય ચ નાશતઃ ।

પ્રદેશપ્રચયાભાવાત્ કાલે નૈવાસ્તિકાયતા ॥

ભવિષ્યકાળ હજુ ઉત્પન્ન થયો નથી, ભૂતકાળ નષ્ટ થઈ ચૂક્યો છે અને કાળ તે વર્તમાન સમયરૂપ છે. સમયનો વિભાગ થઈ શકતો નથી તેથી કાળ અપ્રદેશી છે. પ્રદેશનો સમૂહ ન હોવાથી કાળને અસ્તિકાય પણ કહેવાતો નથી. જેનાથી કાળને જાણી શકાય છે તેવાં કાર્યો દ્વારા પણ કારણરૂપ કાળને ઓળખાવતા તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કાળનું લક્ષણ - કાળના ઉપકારો બતાવ્યા છે કે - ‘વર્તનાપરિણામઃ ક્રિયાપરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ।’ (અધ્યાય - ૫, સૂત્ર - ૨૨)

વર્તના - સત્તા. કોઈપણ સમયમાં કોઈપણ સ્વરૂપે દ્રવ્યનું ટકી રહેવું તે વર્તના.

પરિણામ - પરિવર્તન. અર્થાત્ નવ્ય, પુરાણાદિ અવસ્થાઓનું પલટાવું.

ક્રિયા - ચેષ્ટા, ગતિ.

પરત્વાપરત્વ - પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય તેમજ જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ એ પ્રકારનો જે વ્યવહાર થાય છે તે પરત્વાપરત્વ છે.

આમ કાલની ઉપયોગિતા સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. ગતિ, સ્થિતિ, ક્રિયા વગેરે જેના આધારે નિર્ધારિત થાય છે તે કાળ દ્રવ્ય છે. કોઈ પણ કાર્ય કાળની સહાયતા વિના અસંભવ છે. એવા અનાદિ-અનંત, અમૂર્ત કાળના વ્યાવહારિક વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે -

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અતિસૂક્ષ્મ યાને અવિભાજ્યકાલ	= એક સમય
અસંખ્યાત સમય	= એક આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા	= એક ક્ષુલ્લક ભવ (ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય)
૧૭.૫ ક્ષુલ્લકભવ	= એક ઉચ્છવાસ-શ્વાસ (પ્રાણ)
સાત પ્રાણ	= એક સ્તોક
સાત સ્તોક	= એક લવ
૩૮.૫ લવ	= એક ઘડી (૨૪ મિનિટ)
૭૭ લવ (બે ઘડી)	= એક મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્ત (૬૦ ઘડી)	= એક અહોરાત્ર (દિવસ-રાત)
૧૫ અહોરાત્ર	= એક પક્ષ (પખવાડીયું)
બે પક્ષ	= એક માસ
બે માસ	= એક ઋતુ
ત્રણ ઋતુ (છ માસ)	= એક અયન
બે અયન	= એક વર્ષ
પાંચ વર્ષ	= એક યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ	= એક પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગ	= એક પૂર્વ
અસંખ્યાત વર્ષ	= એક પલ્યોપમ
૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમ	= એક સાગરોપમ
૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	= એક અવસર્પિણીકાળ
૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	= એક ઉત્સર્પિણીકાળ
૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ	= એક કાળચક્ર
અનંત કાળચક્ર	= એક પુદ્ગલપરાવર્ત.

અજીવ અસ્તિકાય :

તેના બે પ્રકાર - પુગ્લે = પુદ્ગલાસ્તિકાય, નો પુગ્લે = પુદ્ગલાસ્તિકાય ન હોય તે

નો પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૭૯

પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે -

- (૧) સૂક્ષ્મ - ઇન્દ્રિયોથી અગોચર સ્કંધ, કર્મવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા.
- (૨) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ - અત્યંત સૂક્ષ્મ, અવિભાજ્ય અંશ, પરમાણુ
- (૩) સૂક્ષ્મબાદર - જે જોઈ શકાય નહિ પરંતુ બાકીના ચાર ઇન્દ્રિયગમ્ય છે તે રસ, ગંધ, વાયુ વગેરે
- (૪) બાદર સૂક્ષ્મ - જે જોઈ શકાય પણ ગ્રહણ ન કરી શકાય તે તડકો, ધુમ્મસ, પ્રકાશ વગેરે
- (૫) બાદર - જે અલગ થઈ ફરી જોડાઈ શકે તે પ્રવાહી પદાર્થ, તેલ, પાણી, દૂધ વગેરે
- (૬) બાદરબાદર - જે સ્કંધના ટુકડા થયા પછી ફરી મળે કે જોડાય નહિ તે પથ્થર, લાકડી, માટી, કાચ વગેરે.

॥ અજીવતત્ત્વપૂર્ણા ॥

પુણ્યતત્ત્વ

પૂર્વકાલમાં જીવ દ્વારા માનસિક, વાચિક અને કાયિક શુભ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જે શુભ કર્મનો બંધ થાય છે, તે શુભકર્મનું જે ફળ તે પુણ્ય છે. સત્કર્મોને પુણ્ય કહેવાય છે. તે સત્કર્મો જેવાં કે - નિરાધારને આશ્રય આપવો, ભૂખ્યાને ભોજન આપવું, બીજાના હિત - સુખને વિચારવું, દીન દુઃખીને યથોચિત વસ્તુઓનું દાન આપવું, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, ધર્મક્રિયા તેમજ અનુષ્ઠાન વગેરે કરવાં, પીડિતોના દુઃખમાં સહભાગી થઈ તેમને સહાય કરવી વગેરે પુણ્યબંધરૂપ કાર્યો છે.

પુણ્યતત્ત્વમાં, ઉદયમાં આવેલી શુભ પ્રકૃતિઓના ફલસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતી શુભ સામગ્રીઓનું વર્ણન છે. શુભયોગથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્યનું ફળ જીવ જરૂર પ્રકારે ભોગવે છે તે આ પ્રમાણે છે -

વેદનીયકર્મની એક પ્રકૃતિ શાતાવેદનીય તે પુણ્ય પ્રકૃતિ છે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧. શાતાવેદનીય : સુખાનુભૂતિ. જે સુખકારક સંવેદન તે શાતાવેદનીય આવું સુખસંવેદન મનુષ્યભવમાં અલ્પાંશે અને દેવભવમાં અધિકાંશે હોય છે.
 ૨. દેવાયુષ્ય : જે કર્મના ઉદયથી જીવ દેવરૂપમાં જીવન ધારણ કરે તે દેવાયુષ્ય.
 ૩. મનુષ્યાયુષ્ય : જે કર્મના ઉદયથી જીવ મનુષ્યરૂપમાં જીવન વ્યતીત કરે તે મનુષ્યાયુષ્ય.
 ૪. તિર્યંચાયુષ્ય : જે કર્મના ઉદયથી જીવ તિર્યંચના અવતારને ધારણ કરે તે તિર્યંચાયુષ્ય.
 ૫. દેવગતિ : જે કર્મના ઉદયથી આત્મા દેવપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે તે દેવગતિ નામ.
 ૬. દેવાનુપૂર્વી : વિગ્રહગતિ (ભવાંતર)થી જીવને જે કર્મ પોતાના દેવયોગ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં લઈ જાય તે દેવાનુપૂર્વીનામ.
 ૭. મનુષ્યગતિ : જે કર્મના ઉદયથી આત્મા મનુષ્ય પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે તે મનુષ્યગતિ નામ.
 ૮. મનુષ્યાનુપૂર્વી : વિગ્રહગતિથી જીવને જે કર્મ મનુષ્યયોગ્ય પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાને લઈ જાય તે મનુષ્યાનુપૂર્વીનામ.
 ૯. પંચેન્દ્રિયજાતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવોનો સમૂહ તે પંચેન્દ્રિયજાતિ.
- શરીર = જે શીર્ષા યાને ક્ષણક્ષણમાં ક્ષીણ થવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે શરીર. તેનાં પાંચ પ્રકાર છે.
૧૦. ઔદારિક શરીર : જે ઉદાર અર્થાત્ સ્થૂલ પુદ્ગલોથી બનેલું હોય, જેમાં અસ્થિ, માંસ, રક્ત વગેરે સપ્તધાતુઓ હોય તેમજ જે સડન-પડન વિધ્વંસન સ્વભાવવાળું હોય તે ઔદારિક શરીર. સામાન્યથી મનુષ્ય અને તિર્યંચને આ શરીર હોય છે.
 ૧૧. વૈકિય શરીર : જેના દ્વારા એકરૂપ, અનેકરૂપ, નાનું-મોટું દૃશ્ય, અદૃશ્ય આદિ વિવિધ ક્રિયાઓ કરી શકાય તથા મર્યા પછી જે

જેનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

શરીર આપોઆપ વિસરાલ થઈ જાય અર્થાત્ કપૂરની જેમ ઊડી જાય તે વૈક્રિય શરીર. તેના બે પ્રકાર છે - (૧) ઉત્પન્ન થતાંની સાથે સ્વાભાવિકપણે જે મળે તે ઔપપાતિક વૈક્રિય શરીર. આ દેવ અને નારકીને હોય છે. (૨) તપ આદિ દ્વારા શક્તિ વિશેષથી પ્રાપ્ત થતું વૈક્રિય તે લબ્ધિપ્રત્યય વૈક્રિય શરીર. તે મનુષ્ય અને તિર્થંચને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૧૨. આહારક શરીર : ચતુર્દશ પૂર્વધર મુનિ પોતાની શંકાનું નિરાકરણ કરવા અથવા તીર્થંકરનું ઐશ્વર્ય જોવા માટે લબ્ધિવિશેષથી એક હાથ પ્રમાણ અત્યંત જાજવલ્યમાન સ્ફટિક સમાન વિશુદ્ધ જે શરીર બનાવે તે આહારક શરીર.
૧૩. તૈજસ શરીર : તેજ: પુદ્ગલોથી નિષ્પન્ન શરીર તૈજસ કહેવાય છે. આ શરીર આહાર આદિને પચાવવાનું કારણ તથા તેજોમય તેજોલેશ્યાનું પણ કારણ છે.
૧૪. કાર્મણ શરીર : કર્મ પુદ્ગલોનું બનેલું શરીર તે કાર્મણ શરીર. આત્માના પ્રદેશ સાથે લાગેલા અષ્ટકર્મના પુદ્ગલોનો સમૂહ તે કાર્મણ શરીર.
૧૫. ઔદારિક અંગોપાંગ : જે કર્મના ઉદયથી ઔદારિકશરીર પરિણત પુદ્ગલોથી અંગોપાંગ બને તે ઔદારિક અંગોપાંગ.
૧૬. વૈક્રિય અંગોપાંગ : જે કર્મના ઉદયથી વૈક્રિયશરીર પરિણત પુદ્ગલોથી અંગોપાંગ બને તે વૈક્રિય અંગોપાંગ.
૧૭. આહારક અંગોપાંગ : જે કર્મના ઉદયથી આહારકશરીર પરિણત પુદ્ગલોથી અંગોપાંગ બને તે આહારક અંગોપાંગ.
૧૮. વજ્રઋષભનારાય સંહનન : વજ્ર = ખીલી, ઋષભ = પાટો, નારાય = મર્કટબંધ. જેમાં બે લાંબા હાડકાનું મજબૂત જોડાણ થયેલું હોય તે મર્કટબંધ અર્થાત્ નારાય હોય તેની ઉપર પાટાની જેમ ગોળ હાડકું વીંટળાયેલું હોય તે ઋષભ અને તેના મધ્યમાં વધુ મજબૂતાઈ માટે ખીલીની જેમ એક હાડકું આરપાર ગયેલું હોય તે વજ્ર. આવી અસ્થિસંરચનાને વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ કહેવાય છે.
૧૯. સમચતુરસસંસ્થાન : સમ=સમાન, ચતુર = ચાર, અસ્ર=ખૂણા

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અર્થાત્ જે શરીરના ચારે ખૂણા સમાન હોય એટલે કે પદ્માસને બેઠેલ વ્યક્તિના જમણા ઢીંચણથી ડાબા ખભા સુધીનું અને ડાબા ઢીંચણથી જમણા ખભા સુધીનું અંતર તથા લલાટથી આસન સુધીનું અંતર અને બંને જાનુ વચ્ચેનું અંતર સમાન હોય તે સમચતુરસ્રસંસ્થાન.

૨૦. શુભ વર્ણ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરનો રંગ શુભ હોય તે શુભવર્ણનામ.
૨૧. શુભ ગંધ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં સુગંધ ઉત્પન્ન થાય તે શુભગંધનામ.
૨૨. શુભ રસ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં શુભ રસોની ઉત્પત્તિ થાય તે શુભરસનામ.
૨૩. શુભ સ્પર્શ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરનો સ્પર્શ શુભંકર હોય તે શુભસ્પર્શનામ.
૨૪. શુભ વિહાયોગતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ હંસ, ગજ વગેરેની જેમ પ્રશસ્ય બને તે શુભ વિહાયોગતિ.
૨૫. અગુરુલઘુનામ : અતિશય ભારે પણ નહિ અને અતિશય હલકું પણ નહિ. જો અતિ ભારે હોય તો હાલવા-ચાલવામાં તકલીફ પડે અને અતિશય હળવું હોય તો સ્થિર ન રહી શકે. જે કર્મના ઉદયથી સમતોલપણું જળવાઈ રહે તે અગુરુલઘુનામ.
૨૬. પરાઘાતનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ શક્તિશાળી બળવાનોની દૃષ્ટિમાં પણ અજેય ગણાય અર્થાત્ કોઈથી પરાભવ ન પામે અને દુર્ઘર્ષ વિરોધીઓને પણ પરાજિત કરી શકે તે પરાઘાતનામ.
૨૭. ઉચ્ચવાસનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને શ્વાસોચ્ચવાસની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. બહારની હવાને નાસિકા દ્વારા અંદર લેવી તે શ્વાસ અને શરીરની અંદરની હવા નાસિકા દ્વારા બહાર કાઢવી તે ઉચ્ચવાસ નામ.
૨૮. આતપ નામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર અનુષ્ણ હોય

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

પરંતુ તેનો પ્રકાશ ઉષ્ણ હોય, જે બીજાને આતાપ આપે તે આતપ નામ.

૨૯. ઉઘોત નામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવોનું શરીર ઉષ્ણ સ્પર્શરહિત અર્થાત્ શીત પ્રકાશયુક્ત હોય તે ઉઘોત નામ.
૩૦. નિર્માણ નામ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરના મસ્તક વગેરે અંગો અને આંગળી વગેરે ઉપાંગો શરીરના પ્રતિનિયત જગ્યાએ ગોઠવાઈ જાય તે નિર્માણનામ.
૩૧. તીર્થંકર નામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ તીર્થંકર પદને પ્રાપ્ત કરે અને અપરિમિત ઐશ્વર્યનો ભોક્તા બને તે તીર્થંકરનામ.
૩૨. ત્રસ નામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને ત્રસકાયની પ્રાપ્તિ થાય તે ત્રસ અર્થાત્ તડકા વગેરે દુઃખોથી ત્રાસ પામે અને છાયા વગેરે સુખના કારણે ગમનાગમન કરે તે ત્રસ નામ.
૩૩. બાદરનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ બાદર અર્થાત્ સ્થૂલ પરિણામી બને છે તે બાદરનામ.
૩૪. પર્યાપ્તનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકે છે તે પર્યાપ્તનામ.
૩૫. પ્રત્યેકનામ : પ્રત્યેક એટલે અલગ-અલગ, સ્વતંત્ર. જે કર્મના ઉદયથી એકેક જીવને એકેક શરીર હોય તે પ્રત્યેક નામ.
૩૬. સ્થિર નામ : જે કર્મના ઉદયથી શરીરના દાંત, અસ્થિ, મસ્તક, ગ્રીવા વગેરે અવયવો સ્થિર રહી શકે તે સ્થિરનામ.
૩૭. શુભ નામ : જે કર્મના ઉદયથી નાભિથી ઉપરના અવયવો શુભ હોય છે તે શુભનામ.
૩૮. સૌભાગ્યનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ યાહે અન્ય પ્રતિ ઉપકાર કરે અથવા ન પણ કરે તો પણ સર્વજનને પ્રિય થાય તે સૌભાગ્યનામ.
૩૯. સુસ્વરનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનો અવાજ મધુર, કર્ણપ્રિય અને સુખકારી હોય તે સુસ્વરનામ.
૪૦. આદેય નામ : આદેય = સ્વીકાર્ય. જે કર્મના ઉદયથી જીવનું વચન સર્વમાન્ય હોય તે આદેયનામ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ.

૪૧. યશઃ કીર્તિનામ : જે કર્મના ઉદયથી સંસારમાં યશ અને કીર્તિ ફેલાય તે યશઃકીર્તિનામ.
૪૨. ઉચ્ચગોત્ર : શ્રેષ્ઠકુળ. જે કર્મના ઉદયથી જીવ લોક સન્માનિત પ્રતિષ્ઠિત કુળને પ્રાપ્ત કરે તે ઉચ્ચગોત્ર.
- આમ ૪૨ પ્રકારની પુણ્ય પ્રકૃતિમાં વેદનીયકર્મ, આયુષ્યકર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ એમ ચાર અઘાતીકર્મનો સમાવેશ થાય છે તે અહીં કોષ્ટકરૂપે ગણાવી છે.

વેદનીયકર્મ	આયુષ્યકર્મ	નામકર્મ	ગોત્રકર્મ
શાતાવેદનીય	દેવાયુ	ગતિ	- ૨ ઉચ્ચગોત્ર
	મનુષ્યાયુ	જાતિ	- ૧
	તિર્યંચાયુ	શરીર	- ૫
		અંગોપાંગ	- ૩
		સંઘયણ	- ૧
		સંસ્થાન	- ૧
		વર્ણાદિ	- ૪
		આનુપૂર્વી	- ૨
		વિહાયોગતિ	- ૧
		પ્રત્યેકપ્રકૃતિ	- ૭
		ત્રસદશકની	- ૧૦
			૩૭

॥ પુણ્યતત્ત્વપૂર્ણ ॥

પાપતત્ત્વ

અતીતકાળમાં મન, વચન, કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ દ્વારા બંધાયેલ

જેનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૭૫

અશુભકર્મનું જે ફળ તે પાપ. અસત્કર્મોને પાપ કહેવાય છે. જીવહિંસા કરવી, અસત્ય બોલવું, સંગ્રહ કરવો, બીજાનાં છિદ્રો = દોષ જોવા, ચાડી ચુગલી કરવી, રાગ-દ્વેષ કરવા, માયા-કપટ કરવાં, કોઈની નિંદા કરવી વગેરે પાપરૂપ કાર્યો છે.

પાપતત્ત્વમાં અસત્કાર્યો દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અશુભ સામગ્રીઓ એટલે કે દુઃખકર ફળોનું વર્ણન છે. અશુભયોગોથી ઉત્પન્ન થતાં અશુભકર્મોનું ફળ જીવ ૮૨ પ્રકારે ભોગવે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ - જ્ઞાનને અવરોધ - આવરણ કરનાર કર્મ. જેવી રીતે વાદળોમાંથી ઢંકાયેલ સૂર્યનો પ્રકાશ સંપૂર્ણરીતે ફેલાતો નથી, તેવી રીતે કર્મના આવરણથી આચ્છાદિત આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ પૂર્ણ પ્રગટ થતો નથી. તે જ્ઞાનનું આવરણ પાંચ પ્રકારનું છે.

૧. મતિજ્ઞાનાવરણ : પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી થવાવાળું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. તેને આવરણ કરનાર કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણ.
૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ : શાસ્ત્ર સાંભળવાથી જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. તે શ્રુતને આવરણ કરનાર કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ.
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણ : ઇન્દ્રિયની સહાયતા વિના મર્યાદિત રૂપી પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાનને ઢાંકનાર કર્મ તે અવધિજ્ઞાનાવરણ.
૪. મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ : સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોના મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ અર્થાત્ મનોગતભાવને જેના દ્વારા જાણી શકાય તે મન:પર્યવજ્ઞાન અને આ જ્ઞાનને અવરોધ કરનાર કર્મ તે મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ.
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ : કેવલ = પ્રતિપૂર્ણ. જે અનુપમેય છે તે કેવલજ્ઞાન આ જ્ઞાનને તિરોહિત કરનાર કર્મ તે કેવલજ્ઞાનાવરણ.

દર્શનાવરણીય કર્મ - દર્શન = સામાન્યબોધને આવરણ કરનાર કર્મ. આત્માને પ્રમેય પદાર્થોના સામાન્યબોધમાં અવરોધ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ તે દર્શનાવરણ. જેવી રીતે રાજાને મળવા આતુર હોય પણ દ્વારપાળ તેને અટકાવે તેવી રીતે આત્માની જોવાની શક્તિ હોવા છતાં જેના કારણે આત્મા જ્ઞેય પદાર્થોને જોઈ શકતો નથી તે દર્શનાવરણીય કર્મ.

૬. ચક્ષુદર્શનાવરણ : ચક્ષુ = આંખના માધ્યમથી થતા જ્ઞેય દ્રવ્યોના સામાન્ય અવબોધને આવરણ કરનાર ચક્ષુદર્શનાવરણ.
૭. અચક્ષુદર્શનાવરણ : ચક્ષુ સિવાય બીજી ઇન્દ્રિયો અને મનના માધ્યમ દ્વારા થતા પદાર્થોના સામાન્યબોધને અવરોધ કરનાર તે અચક્ષુદર્શનાવરણ.
૮. અવધિદર્શનાવરણ : ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના રૂપી પદાર્થોના સામાન્યબોધને અટકાવનાર તે અવધિદર્શનાવરણ.
૯. કેવલદર્શનાવરણ : સમગ્રદ્રવ્યોના સાક્ષાત્ સામાન્યબોધને આવરણ કરનાર તે કેવલદર્શનાવરણ.
દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી નિદ્રાનો ઉદય થાય છે. તેમાં તરતમતાના કારણે પાંચ પ્રકારો છે.
૧૦. નિદ્રા : સહેલાઈથી જાગી જવાય તે નિદ્રા.
૧૧. નિદ્રાનિદ્રા : ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક જાગે અર્થાત્ સહેલાઈથી ન જાગે તે નિદ્રા-નિદ્રા.
૧૨. પ્રયલા : બેઠાં બેઠાં કે ઊભા ઊભા ઊંઘ આવે તે પ્રયલા.
૧૩. પ્રયલા પ્રયલા : હરતાં-ફરતાં, હાલતાં-ચાલતાં ઊંઘ આવે તે પ્રયલા-પ્રયલા.
૧૪. સ્થાનગૃહ્ણિ : દિવસે ચિંતવેલું કઠિનકાર્ય રાત્રે ઉંઘમાં કરી આવે તો પણ પોતાને ખબર ન પડે એવી જે નિદ્રા તે સ્થાનગૃહ્ણિ નિદ્રા.
- વેદનીય કર્મ** - ઇન્દ્રિયજન્ય સુખદુઃખનું વેદન = અનુભવ કરાવે તે વેદનીય કર્મ. આ કર્મને મધુલિપ્ત ખડ્ગધારા સમાન કહ્યું છે. તેમાં મધુરસ સમાન જે સુખકારક સંવેદન તે શાતાવેદનીય, જીલ્વાભેદન સમાન જે દુઃખકારક સંવેદન તે અશાતાવેદનીય.
૧૫. અશાતાવેદનીય : દુઃખાનુભૂતિ. ઇન્દ્રિયના વિષયોની અનિષ્ટ - અપ્રિય જે અનુભૂતિ, દુઃખરૂપ જે વેદના તે અશાતાવેદનીય. આવું દુઃખ સંવેદન તિર્યંચમાં અલ્પાંશે અને નરકમાં અધિકાંશે હોય છે.
- મોહનીય કર્મ** - જીવ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેમજ હિત-અહિતને જાણી ન શકે તે મોહનીય કર્મ. તેને મઘપાન જેવું કહ્યું છે. જેમ મદિરાના નશામાં મત્ત બનેલ વ્યક્તિને વિવેકનું ભાન રહેતું નથી તેમ જેના દ્વારા આત્મા મોહિત થાય, વાસ્તવિક-અવાસ્તવિકમાં મુંઝાય તે મોહનીય કર્મ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

મોહનીયકર્મના મુખ્ય બે પ્રકારો - (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય. દર્શનમોહનીયના ત્રણ પેટાવિભાગમાંથી એક મિથ્યાત્વમોહનીય છે.

૧૬. મિથ્યાત્વમોહનીય : સત્ વસ્તુમાં અસત્ બુદ્ધિ અને અસત્ વસ્તુમાં સત્બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ. તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા-રુચીનો અભાવ તથા દેવ-ગુરુ અને ધર્મની બાબતમાં ખોટા ખ્યાલ તે મિથ્યાત્વમોહનીય. મોહનીયનો બીજો પ્રકાર ચારિત્ર મોહનીય છે. તેના બે ભેદ - કષાય અને નોકષાય. જેના દ્વારા સંસાર વૃદ્ધિ થાય, ચિત્તના પરિણામો સંકલિષ્ટ બને તે કષાય. આ કષાયના ૧૬ પ્રકાર છે.

૧૭ થી ૨૦. અનંતાનુબંધી કષાય: જે જીવને અનંતકાળ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે તે અનંતાનુબંધી કષાય. તેના ચાર ભેદ-ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

૨૧ થી ૨૪. અપ્રત્યાખ્યાની કષાય : જેના ઉદયથી જીવને અલ્પત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છા પણ ન જાગે તે અપ્રત્યાખ્યાની કષાય. તેના ચાર ભેદ - ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

૨૫ થી ૨૮. પ્રત્યાખ્યાની કષાય : જે સર્વ સાવધના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનને અટકાવે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય. તેના ચાર ભેદ - ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

૨૯ થી ૩૨. સંજવલન કષાય : જે અલ્પાંશે જલન પેદા કરે અર્થાત્ ચિત્તની અંદર કષાયની પરિણતિ થોડી હોય તે સંજવલન કષાય. તેના ચાર ભેદ - ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

આ ચારેય કષાયોના ભેદોને સમજાવવા જુદી જુદી ઉપમાઓ આપવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે.

કષાયનું નામ	ક્રોધ	માન	માયા	લોભ
અનંતાનુબંધી	પર્વતમાં પડેલ તિરાડ સમાન	પત્થરના સ્તંભ સમાન	વાંસની જડ સમાન	કિરમજના રંગ સમાન

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અપ્રત્યાખ્યાન	તળાવમાં પડેલ તિરાડ સમાન	હાડકાના સ્તંભ સમાન	ઘેટાના શૂંગ સમાન	ગાડાના ખંજન સમાન
પ્રત્યાખ્યાન	રેતીમાં લીટી સમાન	લાકડાના સ્તંભ સમાન	ગૌમૂત્રિકા સમાન	કાજલના રંગ સમાન
સંજ્વલન	પાણીમાં લીટી સમાન	નેતરના સ્તંભ સમાન	વાંસની સમાન	છાલ હળદરના રંગ સમાન

કષાય	સ્થિતિ	ગુણનો નાશ	ગતિ
અનંતાનુબંધી	જીવનપર્યંત	સમ્યક્ત્વ	નરકગતિ
અપ્રત્યાખ્યાની	બારમાસ	દેશિવરતિ	તિર્યંચગતિ
પ્રત્યાખ્યાની	ચારમાસ	સર્વવિરતિ	મનુષ્યગતિ
સંજ્વલન	અર્ધમાસ (એકપક્ષ)	યથાખ્યાતચારિત્ર	દેવગતિ

નોકષાય એટલે જેના દ્વારા કષાયો વધુ પ્રજ્વલિત બને તે નોકષાય.

૩૩. હાસ્યમોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી કારણ સહિત અથવા નિષ્કારણ હસવું આવે તે હાસ્યમોહનીય.
૩૪. રતિમોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી ગમતા પદાર્થો પ્રત્યે રાગ - પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે રતિમોહનીય.
૩૫. અરતિમોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી અણગમતા-અપ્રિય પદાર્થો પ્રત્યે અરુચિ - ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય તે અરતિ મોહનીય.
૩૬. ભયમોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી સકારણ કે અકારણ ભય ઉત્પન્ન થાય તે ભય મોહનીય.
૩૭. શોકમોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી અથવા નિષ્પ્રયોજન માથું ફૂટે, નિસાસા નાંખે, ઉદાસ બની જાય તે શોક મોહનીય.
૩૮. જુગુપ્સામોહનીય : જે કર્મના ઉદયથી ઘૃણાસ્પદ પદાર્થોને જોઈને દુર્ગુણ = સૂગ ઉત્પન્ન થાય તે જુગુપ્સા મોહનીય.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૩૯. પુરુષવેદ : જે કર્મના ઉદયથી પુરુષને સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ.
૪૦. સ્ત્રીવેદ : જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રીને પુરુષ સાથે વિષયસુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે સ્ત્રીવેદ
૪૧. નપુંસકવેદ : જે કર્મના ઉદયથી પુરુષ અને સ્ત્રી બંને સાથે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય તે નપુંસકવેદ.

વેદ	ઉપમા	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧. પુરુષવેદ	તૃણદાહસમાન	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક સાગર શતપૃથક્ત્વ
૨. સ્ત્રીવેદ	કરીષાગ્નિસમાન(ક્રોડસમાન)	એક સમય	પૂર્વક્રોટિ પૃથક્ત્વાધિક- દેશોત્તર સો પલ્ય
૩. નપુંસકવેદ	નગરદાહસમાન	એક સમય	અનંતોકાલ

આયુષ્યકર્મ — જે કર્મના ઉદયથી જીવ જીવન ધારણ કરે અને તે પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ પામે છે તે આયુષ્યકર્મ. આ કર્મ બેડી સમાન છે.

૪૨. નરકાયુષ્ય : જે કર્મના ઉદયથી આત્મા નારકરૂપમાં જીવન ધારણ કરે તે નરકાયુષ્ય.

નામ કર્મ — નામકર્મને ચિત્રકાર સમાન કહ્યું છે. જેવી રીતે ચિત્રકાર અનેકવિધ ચિત્રો બનાવે છે તેવી રીતે નામકર્મ વિવિધ પ્રકારના દેવ, મનુષ્ય વગેરેના અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર આકારોની રચના કરે છે.

૪૩. તિર્યચગતિ : જે કર્મના ઉદયથી આત્મા તિર્યચ પર્યાયને પામે છે તે તિર્યચગતિ નામ.

૪૪. તિર્યચાનુપૂર્વી : વિગ્રહગતિથી જીવને જે કર્મ તિર્યચયોગ્ય પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં લઈ જાય તે તિર્યચાનુપૂર્વી.

૪૫. નરકગતિ : જે કર્મના ઉદયથી આત્મા નારક પર્યાયને પામે તે નરકગતિનામ.

૪૬. નરકાનુપૂર્વી : જે કર્મ જીવને વક્રગતિથી નારકયોગ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં લઈ જાય તે નરકાનુપૂર્વી.
૪૭. એકેન્દ્રિયજાતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને ફક્ત એક જ ઇન્દ્રિય યા ને સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવોનો સમૂહ તે એકેન્દ્રિયજાતિ.
૪૮. બેઇન્દ્રિયજાતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને બે ઇન્દ્રિયો અર્થાત્ સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવોનો સમૂહ તે બેઇન્દ્રિયજાતિ.
૪૯. તેઇન્દ્રિયજાતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને ત્રણ ઇન્દ્રિયો સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવોનો સમૂહ તે તેઇન્દ્રિયજાતિ.
૫૦. ચૌરેન્દ્રિયજાતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ તથા ચક્ષુ આ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવોનો સમૂહ તે ચઉરિન્દ્રિયજાતિ.
૫૧. ઋષભનારાય સંહનન : બે હાડકાનું મજબૂત જોડાણ થયેલું હોય અને તેની ઉપર પાટાની જેમ ત્રીજું હાડકું વીંટળાયેલું હોય તેવી અસ્થિ રચના હોય તેને ઋષભ નારાય સંહનન કહેવાય.
૫૨. નારાય સંહનન : જેમાં બંને તરફ હાડકાનું મજબૂત જોડાણ હોય તેવી અસ્થિ સંરચના તે નારાય સંહનન.
૫૩. અર્ધનારાય સંહનન : જે રચનામાં હાડકાના જોડાણમાં એક તરફ મર્કટ બંધ હોય અને બીજી બાજુ ખીલી હોય તે અર્ધનારાયસંહનન.
૫૪. કીલિકા સંહનન : જેમાં હાડકાનું જોડાણ માત્ર ખીલીથી જ થયેલું હોય તેવી અસ્થિરચના તે કીલિકાસંહનન.
૫૫. સેવાર્ત સંહનન : જેમાં બે હાડકાઓની સંધિ માત્ર સ્પર્શ સંબંધથી જોડાયેલી હોય તે સેવાર્ત સંહનન.

કયા જીવોને કયું સંહનન હોય છે ?

સંજી પંચેન્દ્રિય યાને ગર્ભજમનુષ્ય અને ગર્ભજતિર્યયને છ સંહનન હોય છે. એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિયને એક સેવાર્ત સંહનન હોય છે. દેવ અને નારકીને સંહનન હોતાં નથી.

જૈનદર્શનમાં નત્વનું સ્વરૂપ

કયા સંહનનવાળો કઈ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે ?

વજ્રઋષભનારાયસંઘયણવાળા જીવોમાંથી કોઈ મોક્ષમાં, કોઈ અનુત્તરવિમાનમાં તો કોઈ નરકગતિમાં જાય.

ઋષભનારાયસંઘયણના ધારકજીવોમાંથી કોઈ નવગ્રૈવેયકમાં તો કોઈ છઠ્ઠી નરકમાં જાય.

નારાયસંઘયણવાળા કોઈ જીવ બારમા દેવલોકથી નવમા દેવલોક સુધીમાં તો કોઈ પાંચ નરક સુધી જાય.

અર્ધનારાયસંઘયણના ધારક જીવો કોઈ આઠમા કે સાતમા દેવલોક સુધીમાં તો કોઈ ચોથી નરક સુધી જાય.

ક્રીલિકાસંઘયણ ધરાવનારમાંથી કોઈ છઠ્ઠા કે પાંચમા દેવલોક સુધીમાં તો કોઈ ત્રીજી નરક સુધી જાય.

સેવાર્તસંઘયણવાળા જીવોમાંથી કોઈ ચોથાથી પહેલા દેવલોકસુધીમાં અને કોઈ બીજી કે પહેલી નરક સુધી જાય.

૫૬. ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન : ન્યગ્રોધ = વટવૃક્ષ. તેની સમાન જે શરીરમાં નાભિથી ઉપરનાં અવયવો પ્રમાણસર હોય અને નાભિથી નીચેનાં અવયવો અપ્રમાણસર હોય તે ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન.

૫૭. સાદિ સંસ્થાન : જે શરીરમાં નાભિથી નીચેનાં અવયવો પ્રમાણસરિત હોય અને ઉપરનાં અવયવો પ્રમાણસરિત હોય તે સાદિ સંસ્થાન.

૫૮. વામન સંસ્થાન : જેના ઉદયથી ઠીંગણાપહ્લુ પ્રાપ્ત થાય અથવા જે શરીરમાં હાથ-પગ આદિ અવયવો ટૂંકાં હોય અને પીઠ, હૃદય, ઉદર વગેરે પ્રમાણયુક્ત હોય તે વામનસંસ્થાન.

૫૯. કુબ્જ સંસ્થાન : જેના ઉદયથી કૂબડાપહ્લુ પ્રાપ્ત થાય અથવા જે શરીરમાં હાથ-પગ આદિ અવયવો સપ્રમાણ હોય અને પીઠ, ઉદર, હૃદય વગેરે હીન હોય તે કુબ્જ સંસ્થાન.

૬૦. હુંડ સંસ્થાન : જે શરીરમાં સર્વ અવયવો કઢંગા-બેડોળ હોય તે હુંડ સંસ્થાન.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કયા જીવોને કયું સંસ્થાન હોય છે ?

દેવો અને યુગલિક મનુષ્યોને એક સમયતુરસસંસ્થાન હોય છે.

નારકી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને અસંજીપંચેન્દ્રિયને એક દુંડસંસ્થાન હોય છે.

સંજી મનુષ્ય અને સંજી તિર્યચને છ સંસ્થાનમાંથી ગમે તે હોય છે.

૬૧ થી ૬૪. અશુભ વર્ણ ચતુષ્ક : જે કર્મના ઉદયથી શરીરમાં અશુભવર્ણ, અશુભગંધ, અશુભરસ અને અશુભ સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થાય તે અશુભવર્ણ ચતુષ્ક.

૬૫. અશુભ વિહાયોગતિ : જે કર્મના ઉદયથી જીવની ચાલ ઊંટ, ગધેડા આદિ જેવી અશુભ હોય, તે અશુભ વિહાયોગતિ.

૬૬. ઉપઘાતનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ પોતે પોતાના જ અવયવો જેવાકે — પડજીભ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરેથી દુઃખી થાય તે ઉપઘાત નામ.

૬૭. સ્થાવરનામ : જે સ્થિર રહે અર્થાત્ ગરમી વગેરે તાપનો પરિહાર કરવા માટે ગમનાગમન ક્રિયામાં જે અસમર્થ તે સ્થાવર.

૬૮. સૂક્ષ્મનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ સૂક્ષ્મ પરિણામી અર્થાત્ ચર્મચક્ષુથી અગ્રાહ્ય બને તે સૂક્ષ્મ નામ.

૬૯. અપર્યાપ્તનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થ હોય તે અપર્યાપ્તનામ.

૭૦. સાધારણ નામ : જે કર્મના ઉદયથી અનંતજીવોનું એક જ શરીર હોય તે સાધારણ નામ.

૭૧. અસ્થિર નામ : જે કર્મના ઉદયથી કર્ણ, જીભ, ભ્રમર આદિ અવયવો ચપલ હોય તે અસ્થિર નામ.

૭૨. અશુભ નામ : જે કર્મના ઉદયથી નાભિથી નીચેનાં અવયવો અશુભ હોય તે અશુભનામ.

૭૩. દૌર્ભાગ્યનામ : જે કર્મના ઉદયથી ઉપકાર કરે તો પણ અપ્રિય બને તે દૌર્ભાગ્યનામ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૭૪. દુઃસ્વર નામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનો અવાજ કર્કશ, સાંભળવામાં અપ્રિય લાગે તે દુઃસ્વર નામ.
૭૫. અનાદેયનામ : જે કર્મના ઉદયથી જીવનું વચન સમીચીન-પ્રમાણભૂત હોવા છતાં માન્ય ન થાય તે અનાદેયનામ.
૭૬. અયશનામ : જે કર્મના ઉદયથી લોકમાં અપયશ - અપકીર્તિ મળે તે અયશ નામ.

ગોત્ર કર્મ — આ કર્મને કુંભકારની ઉપમા આપી છે. જેવી રીતે કુંભકાર માંગલિક કાર્યના હેતુભૂત ઉત્તમ કલશાદિ બનાવે છે અને સુરા ભરવા માટે ઘડો બનાવે છે તેવી રીતે ગોત્રકર્મ જીવને ઉચ્ચ અથવા નીચકુળમાં જન્મ આપે છે.

૭૭. નીચ ગોત્ર : અધમકુળ. જે કર્મના ઉદયથી જીવને નિંદિત, અપ્રસિદ્ધ કુળ પ્રાપ્ત થાય તે નીચ ગોત્ર.

અંતરાય કર્મ — રુકાવટ. અંતરાય કર્મ ભંડારી સદૃશ છે. જેવી રીતે રાજાને દાન આપવાની ઇચ્છા હોય પરંતુ ભંડારી તેમાં રુકાવટ ઊભી કરે તેમ આત્માને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં અંતરાયકર્મ વિઘ્ન-અડચણ ઊભી કરે છે.

૭૮. દાનાન્તરાય : સુયોગ્યપાત્ર, દાતાની ઇચ્છા, દાનની સામગ્રી અને દાનથી થતા લાભનું જ્ઞાન આ બધું હોવા છતાં જીવ દાન ન આપી શકે તે દાનાન્તરાય.

૭૯. લાભાન્તરાય : દાતાની ઉદારતા, દેય વસ્તુની ઉપલબ્ધિ, યાચકની કુશળતા હોય તો પણ જેના કારણે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તે લાભાન્તરાય.

૮૦. ભોગાન્તરાય : ભોગનાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં જેના કારણે જીવ ભોગ્ય પદાર્થોને ભોગવી ન શકે તે ભોગાન્તરાય.

૮૧. ઉપભોગાન્તરાય : સુખ સામગ્રી પ્રાપ્ત હોવા છતાં જે કારણથી જીવ તે સામગ્રીનો ઉપભોગ ન કરી શકે તે ઉપભોગાન્તરાય.

૮૨. વીર્યાન્તરાય : શક્તિશાળી હોવાછતાં જીવ જે કારણે સામર્થ્ય-શક્તિનો ઉપયોગ ન કરી શકે તે વીર્યાન્તરાય.

આમ ૮૨ પ્રકારે ભોગવતા પાપનાં ફળોમાં ઘાતી-અઘાતી કર્મ સ્વરૂપ આઠે કર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે કોષ્ટકરૂપે આ પ્રમાણે છે.

જ્ઞાના વરણીય કર્મ	દર્શના વરણીય કર્મ	વેદનીય કર્મ	મોહનીય કર્મ	આયુષ્ય કર્મ	નામકર્મ	ગોત્રકર્મ	અંતરાય કર્મ
મતિજ્ઞાનાવ૦	દર્શન-૪	અશાતા-	મિથ્યાત્વમોહ૦	નરકાયુ	ગતિ-૨	નીચગોત્ર	દાનાન્ત૦
શ્રુતજ્ઞાનાવ૦	નિદ્રા-૫	વેદનીય	કષાય-૧૬		જાતિ-૪		લાભાન્ત૦
અવધિજ્ઞાના૦			નોકષાય-૮		સંઘયણ-૫		ભોગાન્ત૦
મનઃપર્યાવજ્ઞાના૦				સંસ્થાન-૫			ઉપભોગાન્ત૦
કેવલજ્ઞાનાવ૦				વર્ણાદિ-૪			વીર્યાન્ત૦
				આનુપૂર્વી-૨			
				વિહાયોગતિ-૧			
				પ્રત્યેકપ્રકૃતિ-૧			
				સ્થાવરદશક-૧૦			

॥ પાપતત્ત્વપૂર્ણા ॥

આશ્રવતત્ત્વ

જીવ જેના ઉદયને કારણે શુભ કે અશુભ અનુભવો કરે છે, સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેના કારણરૂપ કર્મ જેના કારણે બંધાય છે તે આશ્રવ.

‘આશ્રવો ભવહેતુઃ સ્યાત્’ આશ્રવના કારણે જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં ભમે છે માટે આશ્રવ સંસારનું કારણ છે.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૮૫

જે જે માધ્યમો દ્વારા કર્મરજ આત્મદ્રવ્યમાં એકત્ર થાય છે તે આશ્રવ. આસમન્તાત્ સ્રવન્તિ પ્રવિશન્તિ કર્માણિ અનેનેતિ આસ્રવઃ । આ આશ્રવ પાંચ છે - ઇન્દ્રિય, કષાય, અપ્રત, યોગ અને ક્રિયાઓ.

इन्द्रिय कसाय अव्वय जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कम्मा ।

किरियाओ पणवीसं इमाउ ताओ अणुक्कमसो ॥

આશ્રવના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે તેના પેટા વિભાગ ૪૨ છે તે આ પ્રમાણે - ઇન્દ્રિય પાંચ, કષાય ચાર, અપ્રત પાંચ, યોગ ત્રણ, ક્રિયા પચ્ચીસ.

૧. ઇન્દ્રિય :

ચેતન - અચેતનમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર ચિત્તને ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. જેની સહાયતાથી આત્મા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે અર્થાત્ જ્ઞાનનું જે સાધન તે ઇન્દ્રિય.

ઇન્દ્રિય પાંચ પ્રકારની છે. - (૧) જેનાથી સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય તે સ્પર્શેન્દ્રિય, (૨) જેનાથી સ્વાદનું જ્ઞાન થાય તે રસેન્દ્રિય, (૩) જેનાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય તે દ્રાણેન્દ્રિય, (૪) જેનાથી રૂપનું જ્ઞાન થાય તે ચક્ષુઇન્દ્રિય, (૫) જેનાથી શબ્દનું જ્ઞાન થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિય.

આ ઇન્દ્રિયોના મુખ્ય બે ભેદ છે તેમાં —

(૧) જે પુદ્ગલની આકૃતિ વિશેષ તે દ્રવ્યેન્દ્રિય, (૨) જાણવાની યોગ્યતારૂપ આત્માની શક્તિ તે ભાવેન્દ્રિય.

દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ છે. (૧) ઇન્દ્રિયોની વિશેષ આકાર રચના તે નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય. (૨) પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની પૌદ્ગલિક શક્તિ તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય.

ભાવેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવા પર વિષયોનું જ્ઞાન કરવાની પ્રાપ્ત થતી શક્તિ વિશેષ તે લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય (૨) આ શક્તિ વિશેષ પ્રાપ્ત થવા પર વિષયોને જાણવાની આત્માની જે પ્રવૃત્તિ તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય.

ઇન્દ્રિયના આકાર, વિષયક્ષેત્ર, જાડાઈ, પહોળાઈ વગેરેનું કોષ્ટક

નામ	બાહ્યાકાર	વિષયગ્રહણનું ક્ષેત્ર		ઇન્દ્રિયોની જાડાઈ	ઇન્દ્રિયોની પહોળાઈ
		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ		
સ્પર્શન્દ્રિય	વિવિધ પ્રકાર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	નવયોજન દૂર રહેલા પદાર્થોના સ્પર્શને અનુભવી શકે	અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી	સ્વદેહપ્રમાણ
રસેન્દ્રિય	અસ્ત્રા જેવો	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	નવયોજન દૂર રહેલા રસને અનુભવી શકે	અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી	અંગુલપૃથક્ત્વ
દ્રાણેન્દ્રિય	અતિમુક્તક ફૂલ જેવો	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	નવયોજન દૂરથી આવતી ગંધને અનુભવી શકે	અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
ચક્ષુરિન્દ્રિય	મસૂરની દાળ જેવો	અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ	સાધિક લક્ષયોજન દૂરથી અપ્રકાશિત પદાર્થોને જોઈ શકે	અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
શ્રોત્રેન્દ્રિય	કદંબ પુષ્પ જેવો	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	બાર યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ સાંભળી શકે છે. (આત્માંગુલથી સમજવું)	અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

અનાદિકાલીન અધ્યવસાયના સંસ્કારથી ઇન્દ્રિયો પ્રાયઃ અપ્રશસ્ત યોગમાં પ્રવર્તતી હોય છે માટે તે આશ્રવ છે.

૨. કષાય :

જેનાથી જીવના શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં મલિનતા આવે તે કષાય. સામાન્યતઃ જીવોના પરિણામો સંક્લિષ્ટ થવાથી કોધાદિ ચાર કષાય ઉત્પન્ન થાય છે. કોધ, માન, માયા અને લોભ. આ ચારેને એક શબ્દમાં કષાય કહેવાય છે. આ કષાયનાં કારણો પ્રાયઃ અપ્રશસ્ત હોય છે તેથી કષાયો આશ્રવ છે.

૩. અવ્રત :

વ્રતનો અભાવ તે અવ્રત. ક્રૂરતા, દાંભિકતા (રહસ્ય), વિષયવાંછા, બીજાનું લઈ લેવાની વૃત્તિ, મૂર્ચ્છા, આવી મનોવૃત્તિઓના કારણે જીવ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુશીલ આદિ જે કાંઈ પાપાચરણ કરે છે તે મહાપાપ રૂપ હોય છે. આ પાપોને જૈનદર્શનની પરિભાષામાં ત્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદાતાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ કહ્યા છે. આ પાપોનો ત્યાગ ન કરવો તે અવ્રત છે. એનું આચરણ કરવાથી, આદેશ આપવાથી કે તેનું સમર્થન કરવાથી આત્મામાં કર્મોનો પ્રવેશ થાય છે માટે તે આશ્રવ કહેવાય છે.

૪. યોગ :

મન, વચન, કાયા દ્વારા થતી ચેષ્ટા અથવા પ્રયત્ન તે યોગ. ક્રિયાત્મક રૂપે થતો આત્માનો વ્યાપાર = પ્રયત્નને યોગ કહેવાય છે. તે યોગના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે.

૧. મનોયોગ : મનન અભિમુખ આત્માનો મન દ્વારા થતો વ્યાપાર તે મનોયોગ. તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧) સત્ય તરફ મનની જે પ્રવૃત્તિ તે સત્યમનોયોગ, (૨) અસત્ય તરફ મનની જે પ્રવૃત્તિ તે અસત્ય મનોયોગ, (૩) કાંઈક સત્ય, કાંઈક અસત્ય તરફ મનની જે મિશ્ર પ્રવૃત્તિ તે મિશ્ર મનોયોગ, (૪) વ્યવહારમાં જે પ્રમાણભૂત ગણાતું હોય તે તરફ મનની જે પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારમનોયોગ.

૨. વચનયોગ : ભાષા દ્વારા થતો આત્માનો જે વ્યાપાર તે વચનયોગ. તેના ચાર પ્રકાર - (૧) સત્યના વિષયમાં થતી વચનની પ્રવૃત્તિ તે

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સત્યવચનયોગ. (૨) અસત્યના વિષયમાં થતી વચનની પ્રવૃત્તિ તે અસત્ય વચનયોગ, (૩) સત્ય-અસત્યના મિશ્ર અંશોમાં થતી વચનની પ્રવૃત્તિ તે મિશ્ર વચનયોગ, (૪) લોકમાં જે ઉચિત ગણાતું હોય તેવી વચનની પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારવચનયોગ.

૩. કાયયોગ : શરીરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા આત્માનો જે વ્યાપાર તે કાયયોગ. તેના સાત ભેદ છે. (૧) મનુષ્ય અને તિર્યચ શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા પછીના સમયથી જીવનપર્યંત શારીરિક જે ક્રિયાઓ કરે તે ઔદારિકકાયયોગ. (૨) મનુષ્ય અને તિર્યચના જીવો જ્યાં સુધી શરીર પર્યાપ્તિ=શરીરનું બંધારણ પૂર્ણ કરતા નથી ત્યાં સુધી કાર્મણ અને ઔદારિક એમ મિશ્રકાયયોગ હોય છે. (૩) દેવ અને નારકીને શરીરરચના પૂર્ણ થયા બાદ શારીરિક જે ક્રિયાઓ થાય છે તે વૈક્રિયકાયયોગ, (૪) નરક અને દેવગતિને પ્રાપ્ત થયેલ જીવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં કાર્મણ અને વૈક્રિયમિશ્રકાયયોગ હોય છે. (૫) વિશિષ્ટ લબ્ધિવંત મુનિ આહારકશરીરની સંરચના પૂર્ણ કર્યા બાદ જે ક્રિયા કરે તેને આહારકકાયયોગ કહેવાય, (૬) આહારકશરીરના વિસર્જન સમયે ઔદારિક અને આહારકમિશ્રકાયયોગ હોય છે. (૭) વિગ્રહગતિમાં જીવ જે સમયે આહાર ગ્રહણ નથી કરતો તે સમયે તેને કાર્મણકાયયોગ હોય છે.

૫. ક્રિયા :

ક્રિયા એટલે કાર્ય. કોઈ ક્રિયા શારીરિક પ્રવૃત્તિરૂપ હોય કે કોઈ માનસિક રૂપે થાય, તો કોઈ અજાગ્રતતા=અસાવધાની પૂર્વક મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ દ્વારા થાય છે. તે ક્રિયાના ૨૫ પ્રકાર છે.

૧. કાયિકી ક્રિયા : કાયા દ્વારા થવાવાળી ક્રિયા તે કાયિકી ક્રિયા. તે બે પ્રકારની છે. (૧) સાવધયોગોથી યુક્ત જીવ જે પ્રવૃત્તિ કરે તે અનુપરતકાયિકી ક્રિયા, (૨) સાવધયોગોથી વિરત થયેલો જીવ ઉપયોગ રહિત જે પ્રવૃત્તિ કરે તે અનુપયુક્તકાયિકી ક્રિયા.
૨. આધિકરણિકી ક્રિયા : અધિકરણ એટલે શસ્ત્ર, તેનાથી નિષ્પન્ન થતી ક્રિયા તે આધિકરણિકી ક્રિયા. તેના બે ભેદ છે. (૧)

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

પૂર્વનિર્મિત હિંસાકારી સાધનોનો સંયોગ મેળવવો તે સંયોજનાધિકરણિકી ક્રિયા, (૨) ખડ્ગ, ભાલા, છરી, ચપ્પુ વગેરે હિંસાકારી સાધનોનું નિર્માણ કરવું તે નિવર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા.

૩. પ્રાદેષિકી ક્રિયા : દ્વેષ અથવા મત્સર ભાવથી થતી ક્રિયા તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા.
૪. પારિતાપનિકી ક્રિયા : જે પ્રયત્ન દ્વારા સ્વને કે પરને પીડન-પરિતાપ ઉત્પન્ન થાય તે પારિતાપનિકી ક્રિયા.
૫. પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા : પ્રાણાતિપાત એટલે પ્રાણોનો વિનાશ. પોતે આત્મહત્યા કરે કે બીજાને જાનથી મારી નાખે તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા.
૬. આરંભિકી ક્રિયા : સાંસારિકવ્યવહાર અને સંસારના વ્યાપારના આરંભથી થતી ક્રિયા તે આરંભિકી ક્રિયા.
૭. પારિગ્રહિકી ક્રિયા : ધન-ધાન્યાદિક નવ પ્રકારની વસ્તુનો મત્ત્વભાવે સંગ્રહ કરવો તે પારિગ્રહ. તેનાથી નિષ્પન્ન થતી ક્રિયા તે પારિગ્રહિકી ક્રિયા.
૮. માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા : છલ કરવું, કપટ કરવું, ખોટી સાક્ષી ભરવી કે અન્યને છેતરવા ઇત્યાદિ માયાના કારણે થવાવાળી ક્રિયા તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા.
૯. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા : જિનવચનમાં શ્રદ્ધા ન રાખે અથવા વિપરીતશ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાદર્શનના કારણે થતી ક્રિયા તે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા.
૧૦. અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા : વિરતિ, ત્યાગ, નિયમ, વ્રતના અભાવથી લાગવાવાળી ક્રિયા તે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા.
૧૧. દૃષ્ટિકી ક્રિયા : જીવ કે અજીવને કુતૂહલતાથી કે રાગ દૃષ્ટિથી જોવે કે તેના વખાણ કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે દૃષ્ટિકી ક્રિયા.
૧૨. સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા : જીવ કે અજીવ ને રાગ પૂર્વક સ્પર્શ કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા.

૧૩. પ્રાત્યયિકી ક્રિયા : બીજાની ઉન્નતિ જોઈ રાગ-દ્વેષ કરવાથી જે ક્રિયા લાગે તે પ્રાત્યયિકી ક્રિયા.
૧૪. સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા : ઘર, નાટક, સરકસ વગેરે જોવા ઘણા લોકો ભેગા થયા હોય ત્યાં પોતાની વસ્તુના વખાણ સાંભળી આનંદ પામે અથવા સાચી-ખોટી વાત લોકોને કહેવાથી લાગતી ક્રિયા તે સામંતોપનિપાતિકી અથવા ગોરસ, દૂધ, ઘી, તેલ રસયુક્ત પદાર્થોના વાસણ ખુલ્લા રહી જવાથી ઘણાં જીવોનો નાશ થાય તેના દ્વારા જે ક્રિયા લાગે તે સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા.
૧૫. નૈશસ્ત્રિકી ક્રિયા : રાજાજાથી હિંસાકારી સાધનો બનાવવાથી જે ક્રિયા લાગે અથવા યંત્ર દ્વારા ફૂવો વગેરે ખોદવાથી જે ક્રિયા લાગે તે નૈશસ્ત્રિકી ક્રિયા.
૧૬. સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા : પોતાના હાથે જીવ હિંસા કરે અથવા શસ્ત્ર આદિ દ્વારા જીવહિંસા કરે તે સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા.
૧૭. આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા : સત્તાબળ કે વિદ્યાબળથી જીવ કે અજીવ ઉપર આજ્ઞા કરવી અથવા જીવ કે અજીવને આનયન એટલેકે મંગાવવું તે આજ્ઞાપનિકીક્રિયા.
૧૮. વિદારણિકી ક્રિયા : સજીવ કે નિર્જીવને ફોડવા, ફાડવા કે વિદારવાથી જે ક્રિયા લાગે તે વિદારણિકી ક્રિયા.
૧૯. અનાભોગ્યકી ક્રિયા : ભૂલથી કે ઉપયોગ ન રહેવાના કારણે અવિધિથી વસ્તુ લેવા-મૂકવાથી જે ક્રિયા લાગે તે અનાભોગ્યકી ક્રિયા.
૨૦. અનવકાંક્ષિકી ક્રિયા : સ્વ-પર હિતને વિચાર્યા, સમજ્યા વિના લોકવિરુદ્ધ આચરણ= દુષ્કૃત્ય કરવાથી લાગતી ક્રિયા તે અનવકાંક્ષિકી ક્રિયા.
૨૧. પ્રાયોગિકી ક્રિયા : મન, વચન, કાયાના સાવધવ્યાપારો અર્થાત્ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી થતી ક્રિયા તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા.
૨૨. સામુદાયિકી ક્રિયા : જે ક્રિયા દ્વારા ઘણા લોકો ભેગા મળી કર્મબંધ કરે તે સામુદાયિકી ક્રિયા.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૨૩. પ્રેમપ્રત્યયિકી ક્રિયા : માયા કે લોભ દ્વારા બીજાને રાગ ઉપજાવનારાં વચનો કહેવાથી જે ક્રિયા લાગે તે પ્રેમપ્રત્યયિકી ક્રિયા.
૨૪. દ્વેષિકી ક્રિયા : ક્રોધ કે માનપૂર્વક બીજાને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય તેવું કાર્ય કરવું તે દ્વેષિકી ક્રિયા.
૨૫. ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા : યતના યાને ઉપયોગપૂર્વક ચાલતા-ફરતાં જે ક્રિયા લાગે તે ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા.

આ પચ્ચીસ ક્રિયાઓ કર્મબંધમાં કારણભૂત છે માટે તે આશ્રવ છે. આશ્રવ એટલે આત્મામાં કર્મનું આગમન. તે કર્મપ્રવેશ યોગ અને કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાંથી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કયા કર્મનો બંધ થાય છે અને તેનું ફળ કેવું હોય તેનું વર્ણન વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે તેને કોષ્ટકરૂપે રજૂ કર્યું છે.

કર્મ	કર્મબંધના કારણો	વિપાક (ફળ)
૧. જ્ઞાનાવરણીય	જ્ઞાન કે જ્ઞાની પ્રત્યે દ્વેષ રાખવો, તેની અવહેલના કે અનાદર કરવો, વિરોધ કરવો, જ્ઞાન કે જ્ઞાનીનો અપલાપ-નિષેધ કરવો, કોઈને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાંખવું વગેરે....	અજ્ઞાનતા, પ્રયત્ન કરવા છતાં ભણી ન શકે.
૨. દર્શનાવરણીય	તત્ત્વ પ્રત્યે કે તત્ત્વજ્ઞાની પ્રત્યે અશ્રદ્ધા રાખવી અર્થાત્ દર્શન કે દર્શનીની ઉપેક્ષા, અનાદર કરવો, દ્વેષભાવ રાખવો, તેના અવર્ણવાદ બોલવા વગેરે...	મૂઢતા, અંધત્વ વગેરે.
૩. વેદનીય		
૧. અશાતા વેદનીય	અન્યને દુઃખ આપવું, પ્રહાર કરવો, આકંઠ કરાવવું, સંતાપ આપવો,	પ્રતિકૂળ સંયોગો, દુઃખાનુભૂતિ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- શોક કરાવવો, વિલાપ કરાવવો,
અથવા પોતે-સ્વયં દુઃખ, ખેદ,
પરિતાપ, રુદન વગેરે કરવા.
૨. શાતા વેદનીય પ્રાણીમાત્ર ઉપર કરુણાભાવ, અસહાયને સાનુકૂળ સંયોગો,
સહાય કરવી, સુપાત્રદાન આપવું, સુખાનુભૂતિ
કોઈ પણ જીવને સંતાપ-પરિતાપ-
દુઃખ આપવા નહીં.
૪. મોહનીય
૧. દર્શન મોહનીય અરિહંત, સિદ્ધ, વીતરાગ ધર્મ, ચતુર્વિધ સત્યધર્મ પ્રત્યે અરુચિ,
સંઘની નિંદા કરે, દ્વેષ બુદ્ધિ રાખે, સમ્યક્ત્વ અપ્રાપ્તિ
કદાચ્છે રાખે, અવર્ણવાદ બોલે વગેરે....
૨. ચારિત્ર મોહનીય વિરતિધરને અંતરાય પાડે, તેનો વિરતિની અપ્રાપ્તિ
અપલાપ કરે, દીન-ગરીબનો ઉપહાસ
કરે, પાપજન્ય વિવિધ ક્રીડામાં આનંદ
પામે, ગુણો પ્રત્યે ઈર્ષ્યા, ખરાબ
વ્યક્તિની સોબત, હિતકર આચારોની
નિંદા કરે તેના તરફ અણગમો રાખે,
માયા-કપટ, ઠગવૃત્તિ, સ્વદારા સંતોષ,
કામભોગની તીવ્ર અભિલાષા,
પરસ્ત્રીગમન વગેરે.
૫. આયુષ્ય
૧. નરકાયુષ્ય મહાઆરંભ, વિપુલપરિગ્રહ, ક્રૂરતાપૂર્વક નારકજન્મ
જીવોનો ધાત કરે, માંસાહાર વગેરે
૨. તિર્યંચાયુષ્ય ધર્મનો ખોટો ઉપદેશ આપે, છલ-પ્રપંચ તિર્યંચ-પશુપંખીનો ભવ
કરે, જૂઠું બોલે, ખોટા તોલ-માપ રાખે
વગેરે..
૩. મનુષ્યાયુષ્ય અલ્પ આરંભ, સરળસ્વભાવ, મૃદુતા, મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ
બીજા પ્રત્યે અદેખાઈ ન કરે વગેરે.
૪. દેવાયુષ્ય રાગ સહિત સંયમ પાલન, દેવ ભવ
શ્રાવકવ્રતોનું પાલન, બાલતપ=મિથ્યા

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૯૩

દૃષ્ટિઓનું વિવેકરહિત તપ, મોક્ષની અભિલાષા રહિત કષ્ટ, દુઃખ સહન કરવાં વગેરે.

૬. નામકર્મ

૧. અશુભનામ

દંભાચરણ, વક્તા, હિંસાદિકરે, ધર્મના નામે ચોરી કરે, રહેણી-કરણી વિષમ રાખે, ખોટી સાક્ષી આપે વગેરે.

બેડોળ શરીર,
ખોડખાંપણ, અપયશ૦

૨. શુભનામ

મનથી બીજાનું હિત ઇચ્છે, ભાષામાં એકરૂપતા રાખે, કાયાથી હિંસાદિ ન કરે, અન્યને મદદ કરે, ખોટા ઝઘડા-વાદ-વિવાદ ન કરે વગેરે...

શરીર સૌષ્ઠવ,
યશ:કીર્તિ૦

૩. તીર્થકરનામ

દૃઢશ્રદ્ધા, વિનયસંપન્નતા, અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય વગેરે વીસ સ્થાનકનું આરાધન, સાધર્મિક વત્સલતા રાખે વગેરે

ત્રૈલોક્યપૂજ્યતા૦

૭. ગોત્રકર્મ

૧. ઉચ્ચગોત્ર

અરિહંત વગેરેની ભક્તિ, શાસ્ત્ર પ્રત્યે રુચિ, બીજાના ગુણોની પ્રશંસા, ગર્વત્યાગ વગેરે

પ્રતિષ્ઠિત કુળની
પ્રાપ્તિ૦

૨. નીચગોત્ર

આઠ મદ - અહંકાર કરે, પર નિંદા અને સ્વપ્રશંસા કરે, બીજાના ગુણોને દુષ્ટાવે દોષો પ્રગટ કરવા વગેરે

અધમ-હીન કુળની
પ્રાપ્તિ૦

૮. અંતરાય

દાન દેતાં અટકાવે, બીજાને કાંઈ લાભ થતો હોય તેમાં વિઘ્ન નાંખે, પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયોને ભોગવવામાં અંતરાય નાખે, શુભ કાર્યમાં આત્મિક શક્તિનો ઉપયોગ ન કરે વગેરે

બલહીનતા, સામગ્રીની
પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા
પ્રાપ્ત સામગ્રીનો
ભોગવટો ન કરી શકે

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

આ પ્રમાણે સામાન્યથી આઠ કર્મના આશ્રવનું સ્વરૂપ જાણવું. શુભકર્મોનો આશ્રવ તે પુણ્યતત્ત્વ અને અશુભકર્મોનો આશ્રવ તે પાપતત્ત્વ. આમ પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વનો આશ્રવતત્ત્વમાં સમાવેશ થતો હોવાથી કોઈ સાતતત્ત્વ પણ માને છે.

॥ આશ્રવતત્ત્વપૂર્ણ ॥

સંવરતત્ત્વ

આત્મામાં થતા કર્મપ્રવેશનું જેના દ્વારા રૂંધન થાય તે સંવર, અર્થાત્ આશ્રવનો નિરોધ તે સંવર. સંવર આત્માના શુદ્ધ પરિણામ (અધ્યવસાય) રૂપ છે. ‘સંવ્રિયન્તે નિરુદ્ધ્યન્તે કર્મકારણાનિ યેન ભાવેન સ સંવરઃ.’

આ સંવરના ૫૭ ભેદ - પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, બાવીસ પરીષદ, દશ યતિધર્મ, બાર ભાવના અને પાંચ ચારિત્ર છે.

સમિદ્ ગુપ્તિ પરિસહ જઙ્ઘમ્મો ભાવણા ચરિત્તાણિ ।

પણ તિ દુવીસ દસ બાર પંચ મ્હેઈ સગવન્ના ॥

૧. સમિતિ :

સાધકની સમ્યક્-વિવેકયુક્ત પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ. શ્રમણને સંયમધર્મનું સુચારુ જતન થાય તેવા પ્રકારે જીવન નિર્વાહની ક્રિયાઓ ગોઠવવી. આ ક્રિયાઓ જેવી કે - ચાલવું, બોલવું, જીવન માટે આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવવી, વસ્તુઓ સાવધાની પૂર્વક લેવી, મૂકવી, નિરર્થક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો વગેરે ક્રિયાઓ સમ્યક્પ્રવૃત્તિ રૂપે ત્યારે બને જ્યારે આ પ્રવૃત્તિઓ વિવેકપૂર્વક કરવામાં આવે ત્યારે તેને સત્પ્રવૃત્તિરૂપ સમિતિ કહેવામાં આવે છે. તે પાંચ પ્રકારની છે.

ઈર્યાસમિતિ : ઈર્યા = ગમન. ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ. સાધક ચાલતા સમયે ચિત્તની ચંચળતાનો ત્યાગ કરી, ચિત્તને જ્ઞાનના ઉપયોગમાં જોડી, નીચી દૃષ્ટિ રાખી, સાડાત્રણ હાથ પ્રમાણ જમીન જોઈને વિવેકપૂર્વક ચાલે તેને ઈર્યાસમિતિ કહેવાય.

ભાષાસમિતિ : ભાષા યાને બોલવું. સાધક હિત, મિત, પરિમિત, અર્થાત્ હિતકારક, પ્રમાણસર અને ગંભીરતાયુક્ત વિવેકપૂર્વક ભાષા બોલે તેને ભાષાસમિતિ કહેવાય.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

એષણા સમિતિ : એષણા એટલે ગ્રહણ કરવું, મેળવવું. જૈનદર્શનમાં સાધકના જીવનનિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓ ભોજન, વસ્ત્ર વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટેના વિશિષ્ટ નિયમો દર્શાવ્યા છે તે મુજબ કોઈને પણ દુઃખ, પીડા પહોંચાડ્યા વિના શુદ્ધ, સાત્ત્વિક આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે વિવેકપૂર્વક ગ્રહણ કરે તેને એષણા સમિતિ કહેવાય.

આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ : આદાન=લેવું અને નિક્ષેપ = મૂકવું. સાધક પાસે વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તક, આદિ જે કાંઈ ઉપકરણો છે તેને જીવોની હિંસા ન થાય તેમ સારી રીતે જોઈને, પ્રમાર્થ વિવેકપૂર્વક લેવા - રાખવા તેને આદાન નિક્ષેપ સમિતિ કહેવાય.

પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ : પરિષ્ઠાન=ત્યાગ કરવો. નિર્જનસ્થાન અર્થાત્ જીવ-જંતુરહિત જગ્યા જોઈને અનાવશ્યક પદાર્થો એટલે કે ફેંકી દેવા યોગ્ય નિરર્થક વસ્તુઓનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરવો તેને પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ કહેવાય.

૨. ગુપ્તિ :

ગુપ્તિ = ગોપન, નિગ્રહ. મન, વચન, કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ રોકવી તેનું નામ ગુપ્તિ. ગુપ્તિ અર્થાત્ રક્ષણ. અપ્રશસ્ત વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં પ્રયુક્ત થતાં મન, વચન, કાયાનું રક્ષણ કરવું તે ગુપ્તિ. તેના ત્રણ પ્રકાર છે.

મનગુપ્તિ : અપ્રશસ્ત વિચારોનો નિગ્રહ તે મનગુપ્તિ. તેના ત્રણ પ્રકાર (૧) મનમાંથી દુષ્ટ વિચારો કાઢી નાખવા અર્થાત્ શુભવિચારોનું ચિંતન (૨) મનને સદા ધર્મધ્યાનમાં લીન રાખવું (૩) યોગનિરોધની અવસ્થામાં આત્મામાં સંપૂર્ણલીનતા.

વચનગુપ્તિ : બોલવાની ક્રિયાનો નિગ્રહ તે વચનગુપ્તિ. તેના બે પ્રકાર (૧) સંપૂર્ણ મૌન રાખવું, સંકેત આદિ પણ ન કરવા. (૨) જરૂર પડે ત્યારે મુખ આચ્છાદિત કરી ઉપયોગપૂર્વક પ્રમાણસર અને હિતકારક બોલવું.

કાયગુપ્તિ : શારીરિક ક્રિયાઓનો નિગ્રહ તે કાયગુપ્તિ. તેના બે પ્રકાર (૧) ઉપસર્ગ આવે ત્યારે અને ધ્યાનાવસ્થા સમયે શરીરની સ્થિરતા.

(૨) સૂતા કે જાગતાં કોઈપણ શારીરિક ક્રિયા - કાર્ય કરતાં સમયે શરીરનું નિયમન કરવું.

ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિમાં તફાવત એ છે કે — સાવધભાષાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ તે ભાષાસમિતિ. સમિતિમાં સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ મુખ્ય હોય છે. અને ગુપ્તિમાં નિવૃત્તિ મુખ્ય હોય છે. તેથી નિરવધ એવા પણ વચનનો ત્યાગ તે વચનગુપ્તિ.

૩. પરીષદ :

ચારે બાજુથી સહન કરવું પરીષદ. અર્થાત્ નિર્જરાર્થે સ્વેચ્છાએ કષ્ટ સહન કરવાં તેને પરીષદ કહેવાય. તે પરીષદો બાવીસ છે.

૧. ભૂખને સમભાવ પૂર્વક સહન કરવી તે ક્ષુધા પરીષદ.

૨. તૃષ્ણા-તરસને સમભાવ પૂર્વક સહન કરવી તે તૃષ્ણા પરીષદ.

૩. ઠંડી એટલે શીત હવાને શાંતભાવે સહન કરવી તે શીત પરીષદ.

૪. આકુળ-વ્યાકુળ થયા વિના ઉષ્ણતા-ગરમીને સમભાવપૂર્વક સહન કરે તે ઉષ્ણ પરીષદ

૫. ડાંસ-મચ્છર વગેરે જીવોના ઉપદ્રવથી થતી પીડાને મનમાં ઉદ્વેગ રાખ્યા વિના શાંતિપૂર્વક સહન કરે તે દંશ-મસક પરીષદ.

૬. અચેલ યાને વસ્ત્રરહિત (જિનકલ્પી) અને મર્યાદિત - અલ્પ વસ્ત્રધારણ કરનાર (સ્થવીર કલ્પી). વસ્ત્ર ચાહે મેલું, જૂનું કે નવું હોય તો પણ મનમાં દીનતા કે હર્ષ ન કરે તે. અચેલ પરીષદ

૭. સ્વીકારેલ ચારિત્રમાં મનને ઉદ્વિગ્ન કરનાર કોઈપણ પરિસ્થિતિને સમભાવપૂર્વક સહન કરવી તે અરતિ પરીષદ.

૮. કોઈ પણ સ્થળે ગમા-અણગમાનો ભાવ રાખ્યા વિના કલ્યાણનુસાર વિહાર કરવો = વિચરણ કરવું તે ચર્યાપરીષદ.

૯. સ્ત્રીના અંગોપાંગના દર્શન કે સ્પર્શનમાં પણ વિષયેચ્છાને વશ ન થાય, ચિત્તને સમભાવમાં રાખે તે સ્ત્રી પરીષદ.

૧૦. શૂન્ય ઘર, સ્મશાન વગેરેમાં ધ્યાન-સ્વાધ્યાય આદિ કરતાં ઉપસર્ગથી ભય પામ્યા વિના શાંતિથી સહન કરીને તે સ્થાનમાં સ્થિર રહેવું તે નિષઘ્ના પરીષદ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૧. સિજ્જા = ઉપાશ્રય, શય્યા=શયનભૂમિ. ઉપાશ્રય અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ હોય અથવા શયનસ્થાન ઊંચું નીચું હોય તો સમભાવ રાખવો તે શય્યા પરીષદ

૧૨. અજ્ઞાનીલોકોના આકોશ, શાપ, કઠોરવચન સાંભળે છતાં સમભાવ રાખે તે આકોશ પરીષદ

૧૩. લોકો મારે કે વધ કરે તો પણ મનમાં અશુભ ભાવ ન લાવે ક્ષમા રાખે તે વધ પરીષદ.

૧૪. મોટા કુળના હોવા છતાં લોક લજ્જાને વશ થયા વિના ઘર-ઘર ફરી માધુકરી વૃત્તિથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી તે યાચના પરીષદ

૧૫. યાચના કરતા આહાર આદિ આવશ્યક વસ્તુ ન મળે તો મનમાં ખેદ ધારણ ન કરે તથા વસ્તુ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં કોઈક ન આપે તો દ્વેષભાવ ન કરવો તે અલાભ પરીષદ.

૧૬. શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય તો સમભાવ પૂર્વક સહન કરે અને પ્રતિકારની પણ ઇચ્છા ન કરી શાંત રહેવું તે રોગ પરીષદ.

૧૭. વિહારમાં ચાલતા સમયે પગમાં કાંટો વાગે અથવા સંધારા (પથારી)માં સૂતા તૃણ-ઘાસ વગેરે ચુભે (ખૂંચે) તો સમભાવ રાખવો તે તૃણસ્પર્શ પરીષદ.

૧૮. શરીર કે વસ્ત્રના મલને સહન કરવો અને સ્નાન કે ઉપસ્નાનની ઇચ્છા પણ ન કરવી તે મલ પરીષદ.

૧૯. પોતાનો સત્કાર થાય ત્યારે મનમાં રાજી ન થવું, સન્માન ન થાય તો ખેદ ન કરવો, બીજાનો સત્કાર થતો જોઈ નારાજી ન થવું. માન-અપમાનના સમયે રાગદ્વેષથી પર રહેવું તે સત્કાર પરીષદ.

૨૦. પોતાની ઘણી બુદ્ધિનો ગર્વ નહિ અથવા અલ્પબુદ્ધિનો રંજી નહિ અને અન્યની ઘણી બુદ્ધિની ઇર્ષ્યા ન કરવી કે અલ્પબુદ્ધિનો ઉપહાસ ન કરવો તે પ્રજ્ઞા પરીષદ

૨૧. કોઈ અન્યદર્શનો કે કુદર્શનીવ્યક્તિ સાધકને ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ કરવા અથવા પોતાના મતમાં ભેળવવા માટે કહે કે - તું છેતરાયો છું, તે સ્વીકારેલ ધર્મ ફૂડો=ખોટો છે માટે તું એ ધર્મ છોડી દે. આ પ્રકારના

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

મિથ્યાવચનો સાંભળી જે ધર્મભ્રષ્ટ ન થાય તે અજ્ઞાન પરીષદ. અથવા ઘણો પરિશ્રમ કરવા છતાં એક શ્લોક યાદ ન રહે કે આગમતત્ત્વોને જાણી ન શકે તો પણ મનમાં ખેદ ધારણ ન કરે તે અજ્ઞાન પરીષદ. ૨૨. વિશ્વમાં સ્વર્ગાદિ પરલોક નથી, ધર્મ નથી, સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે આ બધું પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી આ પ્રમાણે કુવચનો સાંભળી સમ્યક્ત્વનો નાશ ન થાય તે સમ્યક્ત્વપરીષદ અથવા સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત આગમ વચનોના સૂક્ષ્માર્થને ન સમજવાથી મતિવ્યામોહ ઉત્પન્ન ન થાય તે સમ્યક્ત્વ પરીષદ.

૪. યતિ ધર્મ :

શ્રમણ ધર્મ. આવશ્યક ચૂંટણીમાં શ્રમણ ધર્મનું વર્ણન કરતા ક્ષમા વગેરે ધર્મોની પહેલા ઉત્તમ શબ્દ જોડાયેલો છે તેથી યતિ ધર્મ એટલે ઉત્તમ ધર્મ આ ધર્મ દશ પ્રકારના છે.¹⁴

ક્ષમા : ક્ષાંતિ. ક્રોધ ન કરવો તે ક્ષમા. ક્રોધનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સહનશીલતા રાખવી તે ક્ષમા ધર્મ.

માર્દવ : મૃદુતા, કોમળતા. માનનો ત્યાગ તે માર્દવ. કુળ, રૂપ, શ્રીમંતાઈ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા વગેરેના અહંકારનો ત્યાગ કરવો તે માર્દવ ધર્મ.

આર્જવ : ઋજુતા, સરળતા, કુટિલભાવ યાને માયાનો ત્યાગ તે આર્જવ ધર્મ.

મુક્તિ : નિર્લોભતા. આકાંક્ષાઓથી મુક્ત થવું અર્થાત્ લોભકષાય ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે મુક્તિધર્મ.

તપ : ઇચ્છાઓ ઉપર અંકુશ લગાવવો તે તપ. આ તપ નિયમ અને અભિગ્રહરૂપ હોય છે.

સત્ય : યથાર્થવચન.

સંયમ : હિંસાદિનો ત્યાગ કરવો તે સંયમ. આ સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે – હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ આ પાંચ આશ્રવ અર્થાત્

પાપકારી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, સ્પર્શન્દ્રિય આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિના પરિત્યાગ રૂપ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ચાર કષાય ઉપર વિજય મેળવવો, જેના દ્વારા આત્મા દંડાય છે તે મન-વચન-કાયા રૂપ ત્રિદંડનો ત્યાગ અર્થાત્ ત્રિયોગનું શુભ પ્રવર્તન તે સંયમ ધર્મ.

શૌચ : 'શુચેર્ભાવઃ શૌચમ્' - અંતઃકરણની પવિત્રતા તે શૌચ. અહીં બાલાવબોધકારે શૌચ શબ્દનો 'અચૌર્ય' એવો અર્થ કર્યો છે તે પારકા દ્રવ્ય પ્રત્યેના લોભના ત્યાગ અર્થમાં કહ્યો છે. સમવાયાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે - 'પરદ્રવ્યને હરી લેવાની વૃત્તિનો ત્યાગ તે શૌચ છે.'¹⁵ અન્યત્ર શૌચ શબ્દ અલોભ અર્થમાં આવેલો છે.¹⁶

આકિંચન્ય : પરિગ્રહનો પરિત્યાગ. બાહ્ય અને આભ્યંતર પરિગ્રહ અર્થાત્ શરીર આદિ બધી જ વસ્તુઓમાં મમત્વ-આસક્તિનો ત્યાગ તે આકિંચનતા ધર્મ.

બ્રહ્મચર્ય : કામભોગથી વિરતિ. કામભોગને પ્રદીપ્ત કરનાર પાંચે ઇન્દ્રિયસુખો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે બ્રહ્મચર્ય.

૫. ભાવના :

એક વિષય ઉપર વારંવાર ચિંતન તે ભાવના. અધ્યવસાયની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા જળવાઈ રહે તે માટે સંસારનું સ્વરૂપ, સંસાર સાથે આત્માનો સંબંધ, તેના કારણે ઉત્પન્ન થતી મિથ્યાત્વ આદિની કલુષિતતા, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વગેરેનું ચિંતન તેનું નામ ભાવના.

આ ભાવનાઓના સતત અભ્યાસથી સંસાર પ્રત્યે વિરક્તભાવ જાગે છે. તે ભાવના બાર પ્રકારની છે.

અનિત્ય ભાવના : સંસારમાં જેટલા ભૌતિક પદાર્થો છે તે અનિત્ય છે. શરીર, યૌવન, રૂપ, સંપત્તિ આ બધા વિજળીની ચમક જેવા ક્ષણભંગુર છે. આમ પદાર્થ પ્રત્યેના મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું એ અનિત્યભાવના.

અશરણ ભાવના : દુઃખ અથવા મૃત્યુ જ્યારે આવે ત્યારે તે જાતે જ

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ભોગવવાનું છે. કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ પણ કોઈને તેમાંથી બચાવી શકે તેમ નથી. આમ અશરણતાનું અનુચિંતન કરવું તે અશરણ ભાવના.

સંસાર ભાવના : એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં, એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું તે સંસાર છે. આ સંસાર આનંદ-શોક, સુખ-દુઃખ આદિ વિચિત્રતાઓથી ભરેલો છે. આજે જે પ્રિયજન છે તે કોઈક ભવમાં અપ્રિય હશે કે થશે અને આજે જે અપ્રિયજન છે તે કોઈ ભવમાં પ્રિયજન હશે કે થશે. સંસારના આવા વિચિત્ર સ્વરૂપનું ચિંતન તે સંસાર ભાવના.

એકત્વ ભાવના : હું એકલો છું, એકલો જન્મ્યો છું, એકલો મરવાનો છું, મારા સંચિત કર્મનાં ફળ રૂપ સુખ-દુઃખ મારે એકલાએ જ ભોગવવાનાં છે, હું કોઈનો નથી, કોઈ મારા નથી આ પ્રકારનું ચિંતન કરવું તે એકત્વભાવના.

અન્યત્વ ભાવના : આત્મા ભિન્ન છે અને શરીર ભિન્ન છે. કારણ કે આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને શરીર જડ છે. બાહ્યપદાર્થોમાંથી મારાપણું અર્થાત્ આત્મભાવ દૂર કરવો. આત્મા અને અનાત્માને વિવેકથી ભિન્ન સમજવા તે અન્યત્વભાવના.

અશુચિ ભાવના : સડવું, ગળવું જેનો સ્વભાવ છે તેવા આ શરીરના બંધારણ, સ્વભાવ અને સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ કે ઉપરથી સુંદર દેખાતું આ શરીર જેના વડે નિર્મિત થયું છે તે લોહી, માંસ, રસ વગેરે સપ્તધાતુ કેટલી અપવિત્ર, જુગુપ્સનીય અને ઘૃણિત છે. આ રીતે શરીરની અશુચિતાનું ચિંતન કરવું તે અશુચિભાવના.

આશ્રવભાવના : નિર્મળ અને ચિદાનંદસ્વરૂપ એવો આત્મા અષ્ટવિધ કર્મોના સંગથી અશુદ્ધ બન્યો છે. આત્મામાં કર્મો જેના દ્વારા આવે છે તે આશ્રવ. આ આશ્રવ દ્વારોનો વિચાર કરવો તે આશ્રવ ભાવના.

સંવરભાવના : ચૈતન્યસ્વરૂપ એવો આત્મા પોતાની નિર્મલતાને ઢાંકનાર, કલુષિત કરનાર મિથ્યાત્વ આદિ આશ્રવોને કઈ રીતે દૂર કરી શકાય ? નવા આવતા કર્મોને કેવી રીતે અટકાવી શકાય ? તેનો વિચાર, મનન કરવું તે સંવર ભાવના.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૦૧

નિર્જરા ભાવના : પૂર્વકાલમાં બંધાયેલા કર્મોને જર્જરિત કરવાના ઉપાયોનું ચિંતન કરવું. બંધાતા કે બંધાયેલા કર્મોને તોડનારું મહત્તમ પરિબળ તપ છે. તે તપનો વિચાર કરવો તે નિર્જરા ભાવના.

ધર્મ ભાવના : ‘ધારણાદ્ ધર્મ ડચ્ચતે ।’ દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને જે ધારણ કરે તે ધર્મ છે. જેનાથી બધા જીવોનું કલ્યાણ થઈ શકે એવો ધર્મ આપ્તપુરુષોએ પ્રકાશ્યો છે આવા ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મનન કરવું તે ધર્મ ભાવના.

લોક ભાવના : આ લોક જીવ, અજીવ આદિ ષડ્દ્રવ્યમય છે. દરેક દ્રવ્યો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રૌવ્યાત્મક હોવાથી લોક નિત્યાનિત્ય છે. આવા લોકના સ્વરૂપને સમજી તેનું ચિંતન કરવું તે લોક ભાવના.

બોધિ દુર્લભ ભાવના : સમ્યગ્દર્શનને બોધિદુર્લભ કહેવાય છે. બોધિ=સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવી જ દુર્લભ છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં રત્નની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે તેવી રીતે ભવસમુદ્રમાં બોધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. આ બોધિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોનું અનુચિંતન કરવું તે બોધિ દુર્લભ ભાવના.

આ ભાવનાના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી તદનુસાર આચરણ કરવાથી કર્મોનું સંવરણ થાય છે અને મન સ્થિર બને છે.

૬. ચારિત્ર :

વિશિષ્ટપ્રકારનું આચરણ તે ચારિત્ર. જિનેશ્વરભગવંતની આજ્ઞા મુજબની ચર્યા તે ચારિત્ર. તેનાં પાંચ પ્રકાર છે.

સામાયિક ચારિત્ર : જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કે સમત્વની પ્રાપ્તિ તે સામાયિક. તેના ચાર પ્રકાર —

(૧) દર્શન (શ્રદ્ધા)ની પ્રાપ્તિ તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક.

(૨) સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે શ્રુત સામાયિક.

(૩) દેશથી (અંશથી) વિરતિની પ્રાપ્તિ તે દેશવિરતિ સામાયિક.

(૪) સંપૂર્ણ વિરતિની પ્રાપ્તિ તે સર્વવિરતિ સામાયિક.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સર્વવિરતિ સામાયિક ચારિત્ર બે પ્રકારનું -

(૧) થોડો સમય સંપૂર્ણ સાવધયોગોનો ત્યાગ તે ઇત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર

(૨) જિંદગી સુધી સંપૂર્ણ સાવધયોગોનો ત્યાગ તે યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર.

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર : છેદ + ઉપસ્થાપના. છેદ એટલે પહેલા જેટલા સમયની દીક્ષા પાળી હોય તેની ગણતરી નહિ કરવાની એટલે પૂર્વપર્યાયછેદ અને ઉપસ્થાપના એટલે ફરીથી મહાવ્રતોનું આરોપણ તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર. તેના બે પ્રકાર —

(૧) ઇત્વરિક સામાયિક ચારિત્રવાળા સાધુ-સાધ્વી અને તીર્થાતરમાં સંક્રમણ કરતા યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્રવાળાને જે છેદ-ઉપસ્થાપના થાય છે તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપના કહેવાય છે.

(૨) કોઈકવાર અતિચારના કારણે સંયમપર્યાયનો છેદ કરવામાં આવે તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપના કહેવાય.

પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર : પરિહાર એટલે તપોવિશેષ. વિશિષ્ટ વિશુદ્ધિમય આચારનું પાલન તે પરિહારવિશુદ્ધચારિત્ર.

આ ચારિત્રમાં પરિહારતપને આદરનાર નવ મુનિઓનો સમુદાય હોય છે તેમાં એક વાચનાચાર્ય હોય છે, અને બાકીના આઠમાંથી ચાર મુનિઓ છ મહિના સુધી તપની આરાધના કરે અને બાકીના ચાર તેમની સેવા કરે છે. ત્યારબાદ બીજા છ મહિના સુધી સેવા કરનાર ચાર મુનિઓ તપની આરાધના કરે છે. અને જેઓ તપ કરતા હતા તે સેવા કરે છે. તપ કરનારને નિર્વિશમાનક કહેવાય છે અને જેમનું તપ પૂર્ણ થયું છે તેમને નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. ત્યારબાદ ત્રીજા છ મહિના સુધી વાચનાચાર્ય પોતે તપ કરે છે. બાકીના તેમની સેવા કરે છે. આમ અઢાર મહિના સુધી આ તપસાધના ચાલે છે. તેઓના તપનું પ્રમાણ ઋતુપ્રમાણે અલગ-અલગ હોય છે.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૦૩

ક્રમ	કાળ	જઘન્ય	મધ્યમ	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	ઉનાળામાં	એક ઉપવાસ	બે ઉપવાસ	ત્રણ ઉપવાસ
૨.	શિયાળામાં	બે ઉપવાસ	ત્રણ ઉપવાસ	ચાર ઉપવાસ
૩.	ચોમાસામાં	ત્રણ ઉપવાસ	ચાર ઉપવાસ	પાંચ ઉપવાસ

આ ચારિત્ર તીર્થંકર પાસે અથવા તો પહેલા જેમણે આ ચારિત્રની આરાધના કરેલ હોય તેમની પાસે અંગીકાર કરી શકાય છે.

સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર : સંપરાય એટલે કષાય. જે મુનિના બાદર કષાય નષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે, એક માત્ર સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાયનો ઉદય છે તેવા મુનિઓનું જે ચારિત્ર તે સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર. તેના બે પ્રકાર વિશુદ્ધમાનક અને સંકિલશ્ય માનક.

યથાખ્યાતચારિત્ર : જેમાં કષાયો ઉદયમાન નથી હોતા અર્થાત્ કષાયોનો ઉપશમ કે સર્વથા ક્ષય હોય છે તેને યથાખ્યાત ચારિત્ર કહે છે. તેનું બીજું નામ વીતરાગ ચારિત્ર પણ છે. આ ચારિત્રના આરાધકમુનિ બે પ્રકારના છે. (૧) ઉપશાંતકષાયી અને (૨) ક્ષીણકષાયી. ઉપશાંતકષાયી મુનિ તે જ ભવમાં સંસારનો અંત કરી શકતા નથી. ક્ષીણકષાયી મુનિ તે જ ભવમાં સંસાર પરિભ્રમણનો અંત કરે છે.

॥ સંવરતત્ત્વપૂર્ણા ॥

નિર્જરાત્ત્વ

નિર્જરા = ઝરવું, જીર્ણ થવું. આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્મપુદ્ગલોનો આંશિક ક્ષય થવો તે નિર્જરા.

અનેક જન્મોથી આત્મામાં કર્મ સંચિત થયેલા છે, જેના કારણે શુદ્ધ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

આત્મા પણ મલિન થઈ ગયો છે. તપ દ્વારા આત્માની મલિનતા દૂર કરી આંશિક ઉજ્જવલતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે માટે તપ એ કર્મ નિર્જરાનું અનન્યકારણ છે. તપ એટલે તપવું. આચાર્ય મલયગિરિજીએ કહ્યું છે કે - 'જે આઠ કર્મને તપાવે અને તેને વિનષ્ટ કરવામાં સક્ષમ છે તે તપ કહેવાય.' જેનાથી પાપકર્મ તપે છે, નાશ પામે છે તે તપ.¹⁷

તપના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) બાહ્ય તપ (૨) આભ્યંતર તપ.

(૧) જેમાં શારીરિક ક્રિયાની મુખ્યતા છે અને બીજા જેને જોઈ શકે છે, જાણી શકે છે, આમજનતામાં જે તપ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે બાહ્યતપ કહેવાય છે.

(૨) આંતરિકવૃત્તિઓને જે તપાવે, પરિશુદ્ધ કરે તે આભ્યંતરતપ. આત્મશુદ્ધિના અંતરંગ કારણરૂપ આ તપ મન સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે માટે તે આભ્યંતરતપ કહેવાય છે.

આ બાહ્ય-આભ્યંતર તપ રૂપ બાર પ્રક્રિયાઓ દ્વારા સાધ્ય થતી નિર્જરા બાર પ્રકારની છે.

બાહ્યતપ :

અણસનમૂળોઅરિઆ વિત્તીસંસ્ત્રેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીળયા ય બજ્ઙ્ઙો તવો હોઈ ॥

૧. અનશન : આહારનો ત્યાગ. ન અશનમ્ યત્ર ઇતિ અનશનમ્ । અશન અર્થાત્ ચાર કે ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે અનશન. તેના બે પ્રકાર છે.

(૧) અલ્પકાળ સુધી આહારનો ત્યાગ કરવો. જેમાં નિશ્ચિત સમય માટે આહાર આદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે તે ઇત્વરિક અનશન. અહીં બાલાવબોધકારે ઉપવાસમાં કેટલા પ્રકારનું પાણી પી શકાય તેનું નિદર્શન કર્યું છે.

એક ઉપવાસમાં નવપ્રકારના અચેતપાણી કલ્પે (૧) લોટનું ધોવણ, (૨) શાક, ધાન્ય બાકીને ઓસાવેલું પાણી, (૩) ચોખાના ધોવણનું પાણી, (૪) તલના ધોવણનું પાણી, (૫) ભુંસાનું ધોવણ, (૬) જવનું

નિદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

ધોવણ, (૭) ઓસામણ, (૮) છાશની આછ, (૯) શુદ્ધ ઉકાળેલું પાણી. આ નવ પ્રકારના પાણીમાંથી કોઈપણ એક જાતનું પાણી પી શકાય.

બે ઉપવાસ (છઠ્ઠ તપ)માં તલના ધોવણથી લઈ ઉકાળેલા પાણી સુધીના છ પ્રકારમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું પાણી કલ્પે. પહેલા ત્રણ વર્જ્ય છે.

ત્રણ ઉપવાસ (અઠ્ઠમતપ)માં ઓસામણ, છાશની આછ અને ઉકાળેલું પાણી એમ ત્રણ પ્રકારના પાણીમાંથી કલ્પે.

અઠ્ઠમતપથી વધારે ચાર આદિ ઉપવાસમાં એક માત્ર ઉકાળેલું પાણી કલ્પે છે.

(૨) જેમાં જીવનપર્યંત આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે તે યાવત્કથિક અનશન.

૨. ઊણોદરી : જેમાં ઉદર ઊણું રહે તે ઊણોદરી, અર્થાત્ પર્યાપ્ત ભોજનથી કંઈક ઓછું જમવું તે ઊણોદરી. તેના ત્રણ ભેદ છે. (૧) વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણ યાને સાધન સામગ્રીની મર્યાદા કરવી એટલે કે આવશ્યકતા ઓછી કરવી તે ઉપકરણ ઊણોદરી. (૨) જેટલા પણ ખાદ્ય-પેય પદાર્થો છે તેની મર્યાદા કરવી તે ભક્તપાન ઊણોદરી. (૩) આંતરિક અશુભવૃત્તિઓ એટલે કે કષાયો ઓછા કરવા તે ભાવ ઊણોદરી.¹⁸

૩. વૃત્તિ સંક્ષેપ : અભિગ્રહ પૂર્વક આહાર આદિ ગ્રહણ કરવાનો નિયમ તે વૃત્તિસંક્ષેપ.

૪. રસપરિત્યાગ : દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ, સાકર આ છ દ્રવ્યોને રસ કહે છે. આમાંથી એક, બે કે બધા રસના ત્યાગને રસત્યાગ કહેવાય. એટલે કે સ્વાદ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે રસપરિત્યાગ છે.

૫. કાયકલેશ : કાયાને કષ્ટ આપવું. વિશિષ્ટ નિર્જરા માટે કેશલુંચન, આતાપના, આસન આદિ કાયિક કષ્ટોને સહન કરી શરીર પ્રત્યેના મોહભાવને દૂર કરવો તે કાયકલેશ.

૬. સંલીનતા : આત્માને પરભાવમાંથી હટાવી સ્વભાવમાં સ્થિર કરવો

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

તે સંલીનતા. તેના ચાર પ્રકાર. (૧) ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોથી હટાવી સ્વ સ્વરૂપમાં લીન થવું તે ઇન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા. (૨) કષાયોથી બચવા માટે ક્રોધ, માન, માયા, લોભનું નિયંત્રણ કરવું તે કષાય પ્રતિસંલીનતા. (૩) મન, વચન, કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિને કાબૂમાં રાખવી તે યોગપ્રતિસંલીનતા. (૪) વિકારોત્પાદક સ્થાનનો ત્યાગ તે વિવિક્તચર્યાપ્રતિસંલીનતા.

આભ્યંતરતપ :

પાયચ્છિતં વિણઓ વેયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ ।
જ્ઞાણં ઉસ્સમ્ગો વિ અ અઘ્મિતરઓ તવો હોઠ્ઠ ॥

૧. પ્રાયશ્ચિત : પાપોનું શુદ્ધીકરણ. અનુચિત કાર્ય થઈ જવા પર જે પ્રક્રિયા દ્વારા ચિત્ત નિર્મળ બને તે પ્રાયશ્ચિત. ભૂલો અને પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને પ્રાયશ્ચિતના દસ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

(૧) જે પાપ જેવા પ્રકારે કર્યું હોય તે બધુ યથાવત્ ગુરુ સમક્ષ રજૂ કરવું તે **આલોચના**. (૨) થયેલ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે પાપોથી નિવૃત્ત થઈ પુનઃ તે પાપ નહિ આચરવા માટે જાગ્રત રહેવું તે **પ્રતિક્રમણ**. (૩) જેમાં ગુરુ સમક્ષ આલોચના અને પાપોનું પરિમાર્જન બંને હોય તે **તદુભય**. (૪) અજાણતાં દોષિત આહાર ગ્રહણ કર્યો હોય અને પછી ખબર પડતાં જ તેનો ત્યાગ કરે તે **વિવેક**. (૫) કાયોત્સર્ગ દ્વારા જે પાપની શુદ્ધિ થાય તે **વ્યુત્સર્ગ**. (૬) લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ માટે ગુરુએ દર્શાવેલું તપ કરવું તે **તપ**. (૭) કોઈ દોષના કારણે ચારિત્ર પર્યાયનું છેદન કરાય તે **છેદ**. (૮) મૂળવ્રત ભંગ જેવા અતિચારમાં ફરીથી વ્રતની સ્થાપના કરાવે તે **મૂલ**. (૯) જે અતિચારના દંડ રૂપે બતાવેલ મોટું તપ પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી મહાવ્રત સ્થાપવામાં ન આવે તે **અનવસ્થાપ્ય**. (૧૦) કોઈ મહાદોષની વિશુદ્ધિ માટે ગચ્છનો ત્યાગ કરી અને સાધુવેશને છોડી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી મહાન શાસનપ્રભાવના કર્યા બાદ ગચ્છ અને સાધુવેશની પ્રાપ્તિ થાય તે **પારાંશિક પ્રાયશ્ચિત**.

આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત દ્વારા હૃદય સરળ અને આત્મા શુદ્ધ બને છે.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૦૭

૨. વિનય : વિનય એટલે નમ્રતા અને બહુમાન. તે વિનયના સાત પ્રકાર (૧) જ્ઞાનીનો વિનય અને ભક્તિ કરવા તે જ્ઞાન વિનય. (૨) સમ્યક્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવોનું બહુમાન, સ્તુતિ કરવાં તે દર્શન વિનય. (૩) ચારિત્રાત્માઓ પ્રતિ સત્કાર-સન્માન રાખવાં, સેવા શુશ્રુષા કરવી તે ચારિત્ર વિનય. (૪) ગુરુજનો, વડીલો પ્રત્યે મનને સદ્ભાવથી ભાવિત રાખવું તે મનોવિનય. (૫) વડીલો, ગુણવાનો સાથે મધુર સંભાષણ કરવું, પ્રશસ્તવાણીથી સ્તુતિ કરવી તે વચન વિનય. (૬) ગુણવંત વ્યક્તિઓ, ગુરુજનોનો આદર કરવો તેમની સાથે અસભ્ય વ્યવહાર ન કરવો તે કાયવિનય. (૭) વરિષ્ઠ, પૂજ્યજનો સાથે ઉચિત વ્યવહાર કરવો, કૃતજ્ઞતા દાખવવી તે ઉપચાર વિનય.

૩. વૈયાવૃત્ય : સેવા, પરસ્પરની સહાય કરવી. સેવા કરવા યોગ્ય સેવ્ય વ્યક્તિઓ દસ પ્રકારની છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, તપસ્વી, નૂતનદીક્ષિત, રોગી, કુલ, ગણ, સંઘ, અને સાધર્મિક આ દસને જરૂરિયાત પ્રમાણે ભોજન, પાણી, આસન, શય્યા, ઔષધ વગેરે પ્રદાન કરવાં, તેમની શારીરિક સેવા કરવી, સહાય કરવી વગેરે કાર્યોને વૈયાવૃત્ય કહેવાય.

૪. સ્વાધ્યાય : સ્વ અધ્યયન અર્થાત્ આત્મકલ્યાણકારી ચિંતન. સ્વાધ્યાયને પ્રશસ્ત અધ્યયન=પઠન પણ કહેવાય છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) ગુરુમુખથી સૂત્ર પાઠ લેવો અને સૂત્રાર્થ ભણવો તે વાચના. (૨) સૂત્રાર્થનું અનુચિંતન કરતાં જ્યાં શંકા જાગે તેને દૂર કરવા ગુરુને પૂછવું તે પૂછના. (૩) શીખેલ સૂત્રપાઠનું ફરી ફરી પુનરાવર્તન કરવું તે પરિવર્તના. (૪) અનુપ્રેક્ષા = અર્થોદ્ઘાટન. વાચના ગ્રહણ કરેલ સૂત્રપાઠના અર્થનું ઊંડાણપૂર્વક ચિંતન તે અનુપ્રેક્ષા. (૫) દૃષ્ટાંતપૂર્વક સૂત્ર, ધર્મનું રહસ્ય બીજાને સમજાવવું તે ધર્મકથા.

૫. ધ્યાન : એક લક્ષ્ય પર ચિંતની એકાગ્રતા તે ધ્યાન. તેના મુખ્ય ચાર ભેદ છે.

(૧) આર્તધ્યાન : આર્ત પીડા, દુઃખ. અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા પર તેના વિયોગ માટે નિરંતર ચિંતા, ઇષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની સતત ચિંતા, શારીરિક-માનસિક રોગોને દૂર કરવાની ચિંતા, ભોગોની તીવ્ર લાલસા આ બધામાં ચિંતની જે તન્મયતા તે આર્તધ્યાન.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

(૨) રૌદ્રધ્યાન : રૌદ્ર=ક્રૂર. હિંસા કરવાની, જૂઠું બોલવાની, ચોરી કરવાની અને હંમેશા પરિગ્રહના સંરક્ષણ માટે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી ક્રૂરતા તે રૌદ્રધ્યાન. આ બંને ધ્યાન સંસાર વૃદ્ધિનાં કારણ હોવાથી નિર્જરાના ભેદોમાં સમાવિષ્ટ નથી.

(૩) ધર્મધ્યાન : જેના દ્વારા આત્મશુદ્ધિ થાય તે ધર્મ. તેમાં આત્માનું સ્થિરીકરણ તે ધર્મધ્યાન. તેના ચાર ભેદ છે. (અ) વીતરાગની આજ્ઞા પર દૃઢ આસ્થા રાખી તેનું ચિંતન કરવું તે આજ્ઞાવિચય. (બ) અપાય=દોષ, રાગ-દ્વેષ અપાય રૂપ છે તેનાથી કઈ રીતે મુક્ત થઈ શકાય, દોષોની વિશુદ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરવો તે અપાયવિચય. (ક) વિપાક = કર્મનું ફળ. સુખ-દુઃખને કર્મના ફળસ્વરૂપે વિચારવા તે વિપાકવિચય. (ડ) છ દ્રવ્યમય ચૌદ રાજલોકના સ્વરૂપનું અનુચિતન કરવું તે સંસ્થાનવિચય.

(૪) શુક્લધ્યાન : જેના દ્વારા આત્માના અધ્યવસાયો અત્યંત ઉજ્જવલ બને તે શુક્લધ્યાન. તેના ચાર ભેદ છે (૧) પૃથક્ત્વ = ભેદ, વિતર્ક = શ્રુતજ્ઞાન, સવિચાર = સંક્રમણ. શ્રુતજ્ઞાનના આધારે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું ચિંતન કરતાં ક્યારેક દ્રવ્ય પર તો ક્યારેક પર્યાય પર એમ ચિંતન પરાવૃત્ત થતું રહે તે પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર. (૨) એકત્વ = અભેદ, અવિચાર = અપરિવર્તન. શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર કોઈ એક જ દ્રવ્ય પર અથવા તેની પર્યાય પર સ્થિરપણે ચિંતન કરવું તે એકત્વવિતર્ક અવિચાર. (૩) કેવલજ્ઞાની - વીતરાગાત્માને સૂક્ષ્મકાયયોગની ક્રિયા ચાલુ રહે છે અને બાકીના બધા યોગોને રોકી દે છે. તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી. (૪) વ્યુપરત = વિરમી જવું. શ્વાસોચ્છવાસરૂપ સૂક્ષ્મક્રિયા પણ જેમાં સમાપ્ત થઈ જાય તથા આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ નિષ્કંપ બની જાય તે વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ.

૬. ઉત્સર્ગ : ઉત્સર્ગ યાને ત્યાગ કરવો. તેના બે ભેદ (૧) શરીરના મમત્વનો, આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, પદાર્થોના સંગ્રહ - લોભનો ત્યાગ કરવો, લોભુપતારહિત પરિમિતઆહાર કરવો તે દ્રવ્યોત્સર્ગ. (૨) કષાયોને મંદ કરવા, રાગ-દ્વેષ ઘટાડવા, કર્મબંધનાં કારણો જાણી તેનો પરિત્યાગ કરવો તે ભાવોત્સર્ગ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૦૯

નિર્જરાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) સકામ = ઇચ્છાસહિત. જ્ઞાનપૂર્વક, સ્વેચ્છાએ તપ આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મદલિકોને નષ્ટ કરવા તે સકામ નિર્જરા. (૨) અકામ = ઇચ્છા રહિત-કામના રહિત. અજ્ઞાનપૂર્વક પરાધીનપણે અનિચ્છાએ ભૂખ, તરસ આદિ દુઃખો સહન કરવાં, ધોર કષ્ટ સહન કરવાં તે અકામનિર્જરા.

॥ નિર્જરાતત્વપૂર્ણા ॥

બંધતત્વ

બંધ=બંધન. આત્મા અને કર્મપરમાણુઓનું જે બંધન તે બંધ કહેવાય. કાષાયિક વિકૃતિથી આકર્ષિત થતાં કર્મપુદ્ગલો અને આત્મપ્રદેશોનો જે સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે—

૧. પ્રકૃતિ બંધ : પ્રકૃતિ=સ્વભાવ. આત્મા જ્યારે કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે પુદ્ગલો એકરૂપ હોય છે પરંતુ બંધસમયે તે ભિન્ન-ભિન્ન આત્મગુણોને રોકવાના સ્વભાવવાળા થઈ જાય છે. તેને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.

જે રીતે વાત, પિત્ત, કફનાશક વસ્તુઓ દ્વારા નિર્મિત મોદક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર વાયુ, પિત્ત, કફનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે આત્મા દ્વારા ગૃહીત કર્મપુદ્ગલોમાંથી કોઈ આત્માના જ્ઞાન, દર્શન આદિનું આચ્છાદન કરે છે તો કોઈ આત્માના અનંત સામર્થ્યને દબાવે છે તે પ્રકૃતિ બંધ.

૨. સ્થિતિબંધ : સ્થિતિ=સમય મર્યાદા. બંધાયેલા કર્મદલિકો આત્માની સાથે જેટલો સમય રહે તે કાલનિર્ધારણને સ્થિતિબંધ કહે છે.

જેમ કોઈ મોદક એક સપ્તાહ, કોઈ એકપક્ષ તો કોઈ માસ સુધી સારો રહે છે પછી વિકૃત થઈ જાય છે તેમ કોઈ કર્મ આત્મા સાથે અંતર્મુહૂર્ત સુધી તો કોઈ વીસ, ત્રીસ કે સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ સુધી રહે છે આ કાલમર્યાદા તે સ્થિતિબંધ.

૩. અનુભાગબંધ : અનુભાગ=રસ. આત્મ પરિણામોની તીવ્રતા-મંદતાને અનુરૂપ કર્મબંધમાં તીવ્રરસ, મંદરસનો જે અનુભવ થાય તેને અનુભાગબંધ કહે છે.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

જેવી રીતે કોઈ મોદકમાં મધુરરસ, કડવોરસ, તીખોરસ હોય છે તેમાં મધુરતા, કટુતા આદિ રસોની ન્યૂનાધિકતા હોય છે તેમ કર્મદલિકોમાં પણ અધ્યવસાયો અનુસાર શુભત્વ, અશુભત્વ, તીવ્રતા, મંદતાનું તારતમ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે તીવ્રરસ, મંદરસની અનુભૂતિ તે અનુભાગબંધ.

૪. પ્રદેશબંધ : પ્રદેશ=પરિમાણ, જથ્થો. ગૃહીત કર્મપુદ્ગલોનું પરિમાણ નક્કી થાય તે પ્રદેશ બંધ કહેવાય.

જેમ કોઈ મોદક સો ગ્રામ, અઢીસો ગ્રામનો તો કોઈ પાંચસો ગ્રામનો હોય અર્થાત્ કોઈ નાનો હોય તો કોઈ મોટો હોય તેવી રીતે કેટલાક કર્મમાં પરમાણુઓની સંખ્યા વધુ હોય તો કોઈમાં ઓછી હોય આ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન માપ-પરિમાણના દલિકોનો બંધ થાય તે પ્રદેશબંધ.

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ તે કર્મબંધની પ્રક્રિયા છે. તેમાં પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગના કારણે થાય છે તથા સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ તે કષાયથી થાય છે.

કર્મના મૂળભેદ આઠ છે અને ઉત્તરભેદ ૧૫૮ છે. પ્રત્યેકકર્મનો ભિન્ન-ભિન્ન સ્વભાવ છે, ભિન્ન- ભિન્ન સ્થિતિ છે, ભિન્ન-ભિન્ન ગુણોનો ઘાત કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

મૂળ	ઉત્તરભેદ	સ્વભાવ	ગુણનો ઘાત	સ્થિતિ	અભાધાકાલ
જ્ઞાનાવરણ	૫	આંખના પાટા સમાન	જ્ઞાનગુણને અટકાવે	જઘન્ય- અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-ત્રીસ કોડાકોડી સાગર.	૩૦૦૦ વર્ષ
દર્શનાવરણ	૮	પ્રતિહારી સમાન	દર્શનગુણને અટકાવે	જઘન્ય- અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-ત્રીસ કોડાકોડી સાગર.	૩૦૦૦ વર્ષ

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

૧૧૧

વેદનીય	૨	મધુલિપ્ત તલવારની ધાર સમાન	અવ્યાબાધ સુખને રોકે	જઘન્ય- બાર મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-ત્રીસ કોડાકોડી સાગર	૩૦૦૦ વર્ષ
મોહનીય	૨૮	મઘપાન સમાન	સમ્યગ્શ્રદ્ધા અને ચારિત્રને અટકાવે	જઘન્ય- અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-સિત્તેર કોડાકોડી સાગર	૭૦૦૦ વર્ષ
આયુષ્ય	૪	કારાગૃહ સમાન	અવિનાશી= અક્ષય સ્થિતિને રોકે	જઘન્ય- અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-ત્રીસ સાગર	૧થી
નામ	૯૩ કે ૧૦૩	ચિત્રકાર સમાન	અરૂપીગુણને રોકે	જઘન્ય- આઠમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-વીસ કોડાકોડી સાગર	૨૦૦૦ વર્ષ
ગોત્ર	૨	કુંભકાર સમાન	અગુરૂલક્ષુ ગુણને અટકાવે	જઘન્ય- આઠમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-વીસ કોડાકોડી સાગર	૨૦૦૦ વર્ષ
અંતરાય	૫	ભંડારી સમાન	લબ્ધિ તથા સામર્થ્યને અટકાવે	જઘન્ય- અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-ત્રીસ કોડાકોડી સાગર	૩૦૦૦ વર્ષ

૧૫૮

કર્મબંધના બીજા પણ ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે-

૧. સ્પૃષ્ટ બંધ: આત્મપ્રદેશો સાથે કર્મપુદ્ગલોનો જે સ્પર્શ થાય તે સ્પૃષ્ટ. જેવી રીતે સૂકાવસ્ત્ર ઉપર ધૂળના રજકણ લાગે તે સ્પૃષ્ટબંધ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૧૨

૨. બદ્ધબંધ : આત્મા અને કર્મ પુદ્ગલોનું જોડાણ તે બદ્ધ. ભીનાવસ્ત્ર ઉપર ધૂળ લાગવા સમાન બદ્ધબંધ.

૩. નિઘત્ત : આત્મા અને કર્મોનો સઘન સંબંધ તે નિઘત્ત. તેલથી ખરડાયેલ વસ્ત્ર ઉપર ધૂળ ચોંટવા સમાન નિઘત્તબંધ.

૪. નિકાચિત : આત્મા અને કર્મોનો ગાઢ સંબંધ થવો. જે કર્મનું ફળ નિશ્ચિતરૂપથી ભોગવાય તે નિકાચિત તેમાં ઉદ્વર્તન, અપવર્તન આદિ પરિવર્તન થતું નથી. ગોળ (પીગળેલો ગોળ) સાથે ચોંટેલા રજકણો સમાન નિકાચિત બંધ.

આત્મા શુદ્ધ-નિર્મલતત્ત્વ છે. કર્મના સાહચર્યથી તે મલિન બને છે. આ કર્મ અને આત્માનો સંબંધ અનાદિથી છે. તેને સમજાવવા સુવર્ણ અને માટીના સંબંધનું રૂપક આપ્યું છે કે - જેમ સુવર્ણ અગ્નિના તાપ વડે માટીથી પૃથક્ થઈ વિશુદ્ધ બને છે તેવી રીતે શુભ અનુષ્ઠાનોના તાપ દ્વારા આત્મા કર્મ સાથેના અનાદિકાલીન સંબંધને તોડી પરમવિશુદ્ધ બને છે.

॥ બંધતત્ત્વપૂર્ણ ॥

મોક્ષતત્ત્વ

મોક્ષ=મુક્તિ. આત્માના પરમ વિશુદ્ધ સ્વરૂપને મોક્ષ કહેવાય છે. આત્મા જ્યારે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રની સાધના દ્વારા કર્મપુદ્ગલોના આવરણને સર્વથા નષ્ટ કરી દે તથા રાગ અને દ્વેષ આદિને દૂર કરી શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષ એ આત્માની સત્-ચિત્ત- આનંદની અવસ્થા છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના ચાર સાધન યાને ઉપાય છે.¹⁹

(૧) સમ્યગ્દર્શન = તત્ત્વોની યથાર્થશ્રદ્ધા, તાત્ત્વિક રુચિ.

(૨) સમ્યગ્જ્ઞાન = તત્ત્વોનો યથાર્થપરિબોધ, પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવું.

(૩) સમ્યક્ચારિત્ર = યથાર્થ આચરણ, આશ્રવનો નિરોધ કરવો.

(૪) સમ્યક્તપ = ઇચ્છાઓનો નિરોધ.

જૈનદર્શનમાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ

આત્મા જ્ઞાન દ્વારા પદાર્થોને જાણે છે. દર્શનથી તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે. ચારિત્રથી આવતાં કર્મોને રોકે છે અને તપ દ્વારા પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો આત્મિક ક્ષય કરી પરિશુદ્ધ અવસ્થાને પામે છે.²⁰

મુક્ત આત્માઓના સ્વરૂપનું વર્ણન મોક્ષતત્ત્વમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સંતપયપરુવણયા દલ્લપમાણં ચ સ્વિત્તફુસણા ય ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવે અપ્પાબહું ચેવ ॥

૧. સત્પદ્મપ્રરૂપણા દ્વાર : સત્પદ્મપ્રરૂપણા એટલે પદાર્થોની વિદ્યમાનતાની સાબિતી. દુનિયામાં જેટલા એકપદ વાચ્ય પદાર્થો છે તે સત્ = વિદ્યમાન છે. જેનું નામ હોય તે વિદ્યમાન હોય છે. જે એકપદથી અધિક પદ વાચ્ય છે તે સત્ હોય અને અસત્ પણ હોય. મોક્ષ એ એકપદ વાચ્ય હોવાથી વિદ્યમાન છે, પરંતુ આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન નથી.

૨. દ્રવ્યપ્રમાણ દ્વાર : વિદ્યમાન પદાર્થોની સંખ્યાનો વિચાર કરવો તે દ્રવ્ય પ્રમાણ. દ્રવ્ય એટલે વસ્તુ એવો અર્થ થાય છે. પરંતુ આ સ્થાને જીવદ્રવ્યનું શુદ્ધસ્વરૂપ અર્થાત્ સિદ્ધાત્માઓની સંખ્યા કેટલી એનો વિચાર કરવો. સિદ્ધાત્માઓ સંખ્યાત્મક દૃષ્ટિએ અનંતા છે.

૩. ક્ષેત્ર દ્વાર : પદાર્થોની આધારભૂત જગ્યા તે ક્ષેત્ર. કથિત પદાર્થ કેટલી જગ્યા રોકીને રહેલો છે તેનો વિચાર તે ક્ષેત્ર દ્વાર. સિદ્ધાત્માઓ કેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા છે ? લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક સિદ્ધ રહે છે અને સર્વ સિદ્ધ આત્માઓ પણ લોકના અસંખ્યાતમાભાગમાં વ્યાપ્ત છે. એક સિદ્ધાત્મા માટે જે ક્ષેત્રાવસ્થાન કહ્યું તે કરતાં સર્વ સિદ્ધનું ક્ષેત્રાવસ્થાન સંખ્યાતગુણ મોટું જાણવું.

૪. સ્પર્શના દ્વાર : પદાર્થો દ્વારા સ્પૃષ્ટ જગ્યાની વિચારણા તે સ્પર્શનાદ્વાર. સિદ્ધ આત્માઓ કેટલા આકાશપ્રદેશ સ્પર્શે છે ? સિદ્ધાત્મા જેટલા આકાશપ્રદેશમાં રહેલા છે તે સિવાય ચારે બાજુથી એકેક આકાશ પ્રદેશ અધિક સ્પર્શેલો છે.

૫. કાલદ્વાર : દ્રવ્યોની સ્થિતિ = કાળમર્યાદાનો વિચાર કરવો તે

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કાલદ્વાર. સિદ્ધાત્માઓ મોક્ષમાં કેટલો સમય રહેશે ? એક સિદ્ધાત્માની અપેક્ષાએ સાદિ-અનંત (આદિસહિત-અંતરહિત) અને સર્વ સિદ્ધાત્માઓની અપેક્ષાએ અનાદિ - અનંતકાલ પ્રમાણ છે.

૬. અંતરદ્વાર : દ્રવ્યોને વિવક્ષિત પર્યાય નષ્ટ થયા બાદ ફરી તે પર્યાયની પ્રાપ્તિ થાય તે વ્યવધાનને અંતર કહેવાય છે. સિદ્ધાત્માને વ્યવધાન કેટલું ? સિદ્ધાત્માને સિદ્ધપર્યાયમાંથી ફરી ચ્યુત થવાનું નથી. તે પુનઃજન્મ નથી લેતા માટે સિદ્ધાત્મામાં અંતર નથી પરંતુ ઉત્પત્તિસમય આશ્રી જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું વ્યવધાન છે.

૭. ભાગદ્વાર : કોઈ એક પદાર્થ અને બીજા પદાર્થોની વચ્ચે સંખ્યાનો તફાવત વિચારવો તે ભાગદ્વાર. સિદ્ધાત્માઓ સર્વ સંસારી જીવોની સંખ્યાના અનંતમા ભાગે છે.

૮. ભાવ દ્વાર : ઔપશમિક, ઔદાયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક આ પાંચ ભાવમાંથી પદાર્થ કયા ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? તેનો વિચાર તે ભાવદ્વાર. સિદ્ધાત્માને ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવ હોય છે.

૯. અલ્પબહુત્વદ્વાર : પદાર્થના ભેદોમાં પરસ્પર સંખ્યાનું હીનાધિકપણું = તફાવતની વિચારણા તે અલ્પબહુત્વ દ્વાર. કયા સિદ્ધાત્મા અલ્પ છે? કયા સિદ્ધાત્મા વધુ છે ? સર્વથી અલ્પ નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા આત્મા છે, તેનાથી સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધાત્માઓ સંખ્યાતગુણ છે, તેનાથી પુરુષલિંગ સિદ્ધાત્માઓ સંખ્યાતગુણ છે.

માર્ગણા એટલે શોધન. વસ્તુના સ્વરૂપનું અન્વેષણ. અહીં મોક્ષના સ્વરૂપની વિચારણા કરતાં તે મોક્ષ કઈ માર્ગણામાં હોય તેનું નિદર્શન આ પ્રમાણે છે.

મુખ્ય માર્ગણા	ઉત્તરભેદો	કયા ભેદમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય
૧. ગતિ	નરકગતિ, તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ,	મનુષ્યગતિ
૨. જાતિ	એકન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય	પંચેન્દ્રિયજાતિ
૩. કાય	પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાય	ત્રસકાય
૪. યોગ	મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ	નથી
૫. વેદ	પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ	નથી
૬. કષાય	ક્રોધ, માન, માયા, લોભ	નથી
૭. જ્ઞાન	મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન	કેવલજ્ઞાન
૮. ચારિત્ર	સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત, દેશવિરતિ, અવિરતિ	યથાખ્યાતચારિત્ર
૯. દર્શન	ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન	કેવલદર્શન
૧૦. લેશ્યા	કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પવલેશ્યા, શુકલલેશ્યા.	નથી
૧૧. ભવ્ય	ભવ્ય, અભવ્ય.	ભવ્ય.
૧૨. સમ્યક્ત્વ	ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, મિશ્ર, સાસ્વાદન, મિથ્યાત્વ	ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ
૧૩. સંજ્ઞી	સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી	સંજ્ઞી
૧૪. આહારક	આહારી, અણાહારી	અણાહારી.

આ માર્ગણાના ચૌદ મુખ્યભેદોના બાસઠ ઉત્તર ભેદોમાંથી માત્ર દસ આકાર જ મોક્ષ પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે. યોગ, વેદ, કષાય અને લેશ્યા આ ચાર મુખ્ય માર્ગણા કે તેના ૧૬ ઉત્તરભેદોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી.

॥ મોક્ષતત્ત્વપૂર્ણ ॥

।વતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૧૬

टिप्पण

1. भण्णंतेऽणुओगा चरण - धम्म - संखाण - दब्बाणं ।
(विशे. भा. गा. २२८१नो उत्तरार्ध)
2. जीवाऽजीवा य बन्धो य पुण्ण पावाऽऽसवो तथा ।
संवरो निज्जरा मोक्खो सन्तेए तहिया नव ॥
(उत्तरा. अध्य. २८, गा. १४)
3. (अ) जीवाजीवासवबन्धसंवरनिर्जरा मोक्षास्तत्त्वम् ।
(तत्त्वार्थसूत्र अध्यायन १/४)
(ब) सर्वे च ते भावाश्च सर्वभावा जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरा
मोक्षाः ।
(प्रज्ञापनासूत्र प. १ भंगलगाथा - २)
4. हेया बंधासवापावा जीवाजीवा हुंति विन्नेया ।
संवर निज्जर मुक्खो पुण्णं हुंति उवाएए ॥
(नवतत्त्वटीपिका पृ. १५)
5. ज्ञानाऽऽत्मकः सर्वशुभाशुभकर्ता सकर्मणा ।
नाना संसारिमुक्ताऽऽख्यो जीवः प्रोक्तो जिनाऽऽगमे ॥
(दर्शनशुद्धि - ४)
6. — वीरियं उवओगो य एयं जीवस्स लक्खणं ।
(उत्तरा. अध्य. २८ गा. ११, उत्तरार्ध)
7. अड्ढविहा आता पण्णत्ता, तंजहा - दवियाऽऽता, कसायाऽऽता,
जोगयाऽऽता, उवओयाऽऽता,
पाणाऽऽता, दंसणाऽऽता, चरित्ताऽऽता वीरियाऽऽता ॥
(भग. सूत्र श. १२, उ. १०)
8. गुण पच्चक्खत्तणओ, गुणी वि जीवो घडो व्व पच्चक्खओ ।
घडओ वि घेप्पइ गुणी गुणाभित्तग्गहणओ जम्हा ॥
(विशे. भा. गा. १५५८)
9. भगवती सूत्र शतक - ५, उ. १०, सू. २५५

श्वेनदर्शनभां तत्त्वनुं स्व३५

११७

10. आथारंगसूत्र प्रथम श्रुत, अध्. ८, उ. २, सू. २०२
11. तत्र च क्षायोपशमिकाः षट् - पग्चेन्द्रियाणि षष्ठं मनः ।
 औदयिकाः क्रोधादयश्चत्वारो मीलिता दश भवन्ति ।
 (उत्तरा. बृहद्दृष्टि अध्. ३९, पृ. ५७०)
12. एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो ।
 सिद्धो पुणरज्जीवो जीवणपरिणामरहिओ त्ति ॥
 (विशे. भा. गा. २२५९)
13. सिद्धाणं नत्थि देहो न आउकम्मं न पाण जोणीओ ।
 (शुव विचार प्रकरेश गा. ४८ पूर्वार्ध)
14. दसविधो साधुधम्मो तंजथा - उत्तमा खमा मर्हवं अज्जवं मुत्ती सोयं
 सच्चो संजमो तवो (चाओ) आकिंचणत्तणं बंभचेरमिति ।
 (आव. यूई प्रिति. अध्. पृ. ११९)
15. परद्रव्यापहारमालिन्याभावे - (सभवायांग वृत्ति सू. १४३, पृ. १२१)
16. अलोभः शौचलक्षणं शुचिभावः शुचिकर्म वा शौचम् -
 (तत्त्वार्थसूत्र भाष्य भा. २, पृ. १८५)
17. (अ) तापयत्यष्टप्रकारं कर्मेति तपः - (आव. निर्यु. गा. ७८८ टीका)
 (ब) तप्यते अणेण पावकम्ममिति तपो । (निशीथसूत्र यूई गा. ४९)
18. तिविहा ओमोयरिया पण्णत्ता तंजहा - उवगरणोमोयरिया,
 भत्तपाणोमोयरिया, भावोमोयरिया । (ठाशांगसूत्र उ. ३, सू. १८२)
19. नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा ।
 एस मग्गु त्ति पन्नत्तो जिणेहिं वरदंसिहिं । (उत्तरा. सूत्र अध्. २८ गा. २)
20. नाणेण जाणइ भावे दंसणेण य सदहे ।
 चरित्तेण निगिण्हाइ तवेण परिसुज्झई ॥
 (उत्तरा. सूत्र अध्. २८, गा. ३५)

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ અને ગદ્યની સમીક્ષા-

વિક્રમની પંદરમી સદીએ ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યકાલ છે. આ સમયનું ગુર્જર ગિરાનું ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્ય મોટે ભાગે પ્રાકૃત - અપભ્રંશભાષાની છાંટવાળું છે. ગદ્યસાહિત્યમાં તે તે વિષયોને અનુરૂપ ભાષા-શૈલી જોવા મળે છે.

ભાષા એટલે અભિવ્યક્તિ. ભાષા દ્વારા આપણે પ્રાચીન કે અર્વાચીન સંસ્કૃતિ, માનવસમાજના વ્યવહાર વિનિમય વગેરે યથાર્થરૂપે જાણી શકીએ છીએ.

પ્રસ્તુત બાલાવબોધ ગ્રંથ તાત્ત્વિક છે, તેથી તેનું ગદ્ય પણ તત્ત્વપ્રધાન રહેવાનું, તેમાં કાવ્યતત્ત્વની પ્રાસાદિકતા સ્વાભાવિક રીતે ઓછી જોવા મળે છે. તેથી આ બાલાવબોધની ભાષાને સમજવા માટે તેમાં પ્રયોજાયેલા વ્યાકરણરૂપો અને તેની શૈલીને સમજવી જોઈએ. પદ્યાર્થોને સમજાવતાં બાલાવબોધકારે પ્રસંગે-પ્રસંગે ઉદાહરણો, ઉપમાઓ, સમાસો, અલંકારો વગેરે દ્વારા તત્ત્વનું સક્ષમ તથા સરળરીતે વર્ણન કરી, તાત્ત્વિકગ્રંથની શૈલી સરળ, રોચક અને પ્રવાહી બનાવી છે.

વિભક્તિના અર્થમાં વપરાયેલ અનુગ તથા નામયોગી :

‘હ્રં’, ‘હ્રિં’ - કર્મ વિભક્તિના અર્થમાં :

- જેહ હ્રં જઠરાગ્નિ નામ કહીછ -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

૧૧૯

- ભૂમિ બાણ દૂં જાતા કાંઈ રાખઈ નહીં -
- સંસારી જીવ હિં શરીર જિ -

‘નઈ’ - કર્મ વિભક્તિના અર્થમાં :

- લોક નઈ દૃષ્ટિગોચરિ આવઈ -
- જેહ નઈ એક શરીરિ અનંતાજીવ -

ઈ, ઈ, ઈ કરી - કરણ વિભક્તિના અર્થમાં :

- જેણઈ શુભકર્મિ જીવ મનુષ્યભવિ -
- લૂગડું તેલિઈ ચીગટિઈ મલિઈ ભરાઈ -
- જેણી શક્તિ કરી જીવ ભાષા -
- આધારિઈ ત્રિભુવનમાહિ જીવ -
- જીવ દૂં આનુપૂર્વ્યાદિકઈ કરી -

‘થિકુ’, ‘થિકઉં’ - કરણ વિભક્તિના અર્થમાં :

- વૈકિયપણા થિકુ નિર્જીવ પુદ્ગલ -
- જેહ કુલના મહિમા થિકુ નિર્ધન દૂતુ -
- દર્શનાવરણી કર્મના ક્ષયોપશમ થિકઉં શબ્દ -

‘તઉ’ - કરણ અર્થમાં :

- ઉપલક્ષણ તઉ સદોષ વસ્તુ -
- વૈકિયપણાં તઉ વક દિસિં -

‘ભણી’ માટેના અર્થમાં :

- સમય સમય અતિક્રમતાં ભણી પ્રદેશરાશિ -
- જેહ ભણી તેહ નઈ સરીરિ હાડ, માંસ -

‘કારણિ’, ‘કારણ’ - માટે ના અર્થમાં :

- તેહ કારણિ તેહની જયણા કીજઈ -
- તેહ કારણ પાન્હી પ્રમુખ અશુભાં -
- તેહ કારણ કોઉ સમાન સ્ત્રી વેદ -

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

‘તઉ’ - અપાદાન અર્થમાં :

- નિગોદતઉ જીવ નીસરિઉં -
- સામાન્યતઉ રૂપિઆ વસ્તુ દેખઈ -

‘થિકુ’, ‘થિકઉં’ - અપાદાન અર્થમાં :

- ગલઇ-અલગ થાઈ સ્કંધ થિકુ -
- મનુષ્યગતિ જિ થિકુ મોક્ષ જાઈ -
- જિમ બાણ ઘણુષ થિકઉં વિદૂટઉં -

કેટલીક ક્રિયાઓ એવી છે કે જેમાં અપાદાન અર્થમાં એક કરતાં વધુ અનુગો વપરાયા છે :

- અનઇ સંસાર માહિં થિકુ ઉત્કૃષ્ટઉં -
- વિકલેન્દ્રિય માહિં થઉ મોક્ષ ન જાઇ -

‘તણા’, ‘તણું’, ‘તણાઇ’, ‘તણાઉ’ - સંબંધાર્થે :

- કર્મ તણા શુભ અશુભ રસ -
- સિદ્ધાંત તણા જાણ ગુરૂ -
- પ્રક્ષેપાહાર જિ તણુ પરિહાર હુઈ -
- આઠકર્મ તણી જઘન્ય અબાધા -
- જીવ દ્રઘ લબ્ધિ તણાઇ અનુસારિઇં -
- ઇંદ્રાદિક તણાઇ ભયિં નાસી -
- ઉપકાર તણાઉ ચિંતન તે -
- વાયનાયાર્ય તણાઉ પૂછિઉં ઉત્તર -
- ઉદય યોગ્યતા તણાઉ અંતરકાલ રૂપ -
- અનંત કર્મ પ્રદેશ તણાઉ બંધ હુઈ -

‘નઉ’, ‘નઇ’, ‘નઉં’ - સંબંધાર્થે :

- નોકષાય નઉ સ્વરૂપ કહઇ -
- તિમ સ્ત્રી નઉં કામભિલાષ -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

- વસ્તુ નઉ પરિગ્રહ કીજઇ તે -
- જીવ નઉ નિપાત હુઇ તેહઇ -
- અંગુલનઇ અસંખ્યાતમઇ ભાગિ -
- જૈન સિદ્ધાંતનઇ અનુસારિઇં -

હિં, હ્રીં, હ્રં - સંબંધાર્થ :

- કેવલી હ્રં જે યોગ નિરોધાવસ્થા -
- એક હ્રં સત્કાર સન્માનપૂજા -
- પૃથ્વી હિં આધારભૂત -
- વિકલેંદ્રિય હિં હેતુવાદિકીસંજ્ઞા છઇ

‘ઇ’, ‘ઇં’ - અધિકરણ અર્થમાં :

- લોકનઇ અંતિ એક રાજ -
- મિથ્યાત્વ ગુણઠાણઇ પણિ આવઇ -
- આઉખઉં પૂરી સર્વાર્થસિદ્ધિઇં જઇ -
- યાવત્કથિક અનશનિં એક ઉકાલિયા -

‘માહિ’, ‘માંહિ’ - અધિકરણ અર્થમાં :

- મિથ્યાત્વ મોહનીય માહિ જિ અંતર્ભવઇ -
- કાર્મણ માહિ કાહી ન સકઇ -
- અરૂપ અરૂપ માંહિ સમાઇ -

‘આગિ’, ‘આગઇ’, ‘આગલિ’, ‘આગલિઇ’ - આગળ અર્થમાં :

- શીતોષ્ણાદિક આગિ લાગા જાણીઇ -
- મોહનીયકર્મ આગઇ દસમઇ જિ -
- વર્ણચતુષ્ક આગલિ પાપતત્ત્વ માહિ -
- તથા જે આગલિઇ જિ દેહી નવઉ -

‘ઉપરિ’, ‘ઉપરિઇ’, ‘ઊપહરાં’, ‘ઊપહરિઉં’, ‘ઊપલા’, ‘ઉપિલ્યા’ - ઉપર અર્થમાં

- ત્રીજઇ પાથડઇ ઊપરિ થઇ ચિહું -

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- ક્રોધાદિક વર્ષ ઉપરિ રહય -
 - અઠમિ ઉપરિય તપિ અનય -
 - તત: કમિહિ ઊપહરાં આવતાં -
 - અનય ઉપહિરા આરણ અચ્યુત -
 - નાત્મિ ઊપહિરઉં હીઉં હાય -
 - જલ તણા ઊપલા તલ થિકુ -
 - ઉપિલ્યા ૪ આકાશ સ્થિત છય -
- ‘કન્હય’, ‘કન્હલિ’, ‘કન્હયલિ’ - પાસે, કને અર્થમાં :**
- જં ગુરુ કલ્નય અર્થ પૂછીય -
 - કેવલી કલ્નય સદેહ ભાજિવા -
 - કલ્નલિ બયસવય છંદાનુવર્તના -
 - એ ચારિત્ર તીર્થકર કલ્નલિ અથવા -
 - ઉપગારીય હૂતઉ કલ્નયલિ બયઠઉ -
 - તેહ જિ કલ્નયલિ પરિવજાય -
- ‘જાણ’ - સુધીના અર્થમાં :**
- નપુંસકવેદ અનંતાકાલ જાણ હુય -
 - ક્ષપતાં અંતમુહૂર્ત જાણ સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર -
- ‘તદનંતર’ - પછી અર્થમાં :**
- ઉંચઉ જઈ તદનંતર તિરછય વિસ્તરતુ -
 - તદનંતર એકય સમય મુક્તિ હુય -
- ‘પાખય’, ‘પાખલિ’ - વિના અર્થમાં :**
- પાણી પાખય જિમ તે હાલી -
 - મનોબલ પાખય સંજીયા ન -
- ‘પછય’ - પછી અર્થમાં :**
- પછય ઊપરિ ઊપરિ ચ્યારિ દેવલોક -

- અંતર્મુહૂર્ત રહી પછઇ આઉખઉં પૂરી -
- ‘પરિ’, ‘પરિં’ - ની જેમ અર્થમાં :**
 - પાષાણવૃત્તતાની પરિ આઉખા -
 - નુક્કરવાલીના મણીડાની પરિ એકેકઇ -
 - જં શ્રી વીર જિનની પરિંઇ દ્રવ્યક્ષેત્ર -
 - વૃષભાદિકની પરિંઇ ચાલવાની પદ્ધતિ -
- ‘પાહિ’ - ના કરતાં અર્થમાં :**
 - અનુત્તર વિમાન દેવના રૂપ પાહિ રૂપ શોભા -
 - વૈકિય પાહિ આહારક તે સૂક્ષ્મ -
- ‘પાહ્ઇં’ - પાસે અર્થમાં :**
 - આપણા પાહ્ઇં એક ગાથા પાયા -
- ‘પૂઠિં’, ‘પૂઠિ’, ‘પૂઠિ’ પછી - પાછળ અર્થમાં :**
 - યથાપ્યાત ચારિત્ર લાધા પૂઠિં અંતર્મુહૂર્ત -
 - પનર દિન પૂઠિં વલી એકેકુ -
 - શરીર પર્યાપ્તિ હૂઇ પૂઠિં લોમાહાર -
 - ત્રીજી ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ હૂઇ પૂઠિહિ જિ કરાઇ -
 - બંધ પૂઠિ ઉદય યોગ્યતા તણાઉ -
- ‘પૂર્વલી’, ‘પૂર્વહિ’, ‘પૂર્વલ્યા’ - પહેલાના અર્થમાં :**
 - એહિ જિ પૂર્વલી ચારિ પર્યાપ્તિ -
 - એ હૂ પૂર્વલી પરિ જાણિવી -
 - કોધ, માન, માયા, લોભ પૂર્વહિ વખાણિયા -
 - અપર્યાપ્તાવસ્થા હૂઇ પૂર્વલ્યા ઔદારિકમિશ્ર -
- ‘પાછઇ’, ‘પાછલે’, ‘પાછિલ્યા’, ‘પાછિલઉ’ - પાછુ-પાછળના અર્થમાં :**
 - કાર્ય કરી વલી પાછઇ સંહરઇ -
 - કષાય વૃદ્ધિ કરી પાછલે ગુણઠાણે -

- એવં પાછિલ્યા ૨૪ ભેદ -
- જેણઇ અતીચાર પાછિલઉ વ્રતપર્યાય -
- ‘પ્રતિઠં’, ‘પ્રતિ’ - ને પ્રત્યે અર્થમાં :**
 - ગુરુ પ્રતિઠં અભ્યુત્થાનાદિકિ કરી -
 - જીવ પ્રતિઠં કિસિ કારણિ કરી -
 - આવરણ જ્ઞાન પ્રતિ આવરી -
- ‘બાહિરિ’, ‘બારલી’, ‘બાહિરલી’, ‘બાહ્ય’ - બહારના અર્થમાં :**
 - મનુષ્યક્ષેત્રિ બાહિરિ ચંદ્ર સૂર્ય -
 - અથવા બાહિરિ લોક માહિ એ તપ -
 - પૂર્વ પશ્ચિમ બારલી બે કૃષ્ણરાજી -
 - દક્ષિણ ઉત્તર બાહિરલી બે ત્રિકોણ -
 - જિનમત ચિકુ બાહ્ય મિથ્યાત્વી તેહઇ -
- ‘મધ્ય’, ‘માંહિ’, ‘માંહિલી’ - મધ્યે-અંદર અર્થમાં :**
 - પાંચમઇ બ્રહ્મલોક મધ્ય પાંચ રાજિ -
 - મેરુ મધ્ય અષ્ટપ્રદેશ રૂચક -
 - માંહિ સાંચરતા સીઘ્ર સીઘ્ર ચાલઇ -
 - માહિલી ચ્યારઇ ચતુરસ્ર હુઇ -
- ‘યુક્ત’ - સાથે અર્થમાં :**
 - ગાજવીજ યુક્ત મેઘ વરસઇ -
 - દેશવિરતિ યુક્ત હુઇ -
- ‘રહિત’ - વિના અર્થમાં :**
 - નિદ્રાદિક પ્રમાદરહિત યતિ -
 - અક્રિય ક્રિયા - ચેષ્ટા રહિત જાણિવા -
- ‘લગઇ’ સુધીના અર્થમાં :**
 - નવસઇ જોઅણ લગઇ અનઇ -

- નવમા ગ્રેવેયક લગઠ ઉત્પત્તિ હૂતી -
- પૂર્વલ્યાની પરિં આચરઠ છમાસ લગઠ -
- ‘વિચિ’, ‘વિચલાઉ’, ‘વિચિલ્યા’ - વચ્ચે અર્થમાં :**
- અસ્થિભેદિની વિચિ અસ્થિ જિ ની -
- ઉત્કૃષ્ટ તુ છ માસ વિચમાહિં ન હુઈ -
- પાટઉ હુઈ વિચી ખીલી ન હુઈ -
- પરસ્પરિઈં આંતરુ વિચલાઉં તેહનઉં -
- ઐરવતે વિચિલ્યા બાવીશ તીર્થકર -
- ‘વિણ’, ‘વિણુ’, ‘વીનઈ’ - વિના અર્થમાં :**
- હેડિ ભાગી વિણ ન છૂટઈ -
- ગર્ભ વિણ સ્વયમેવ ઊપજઈ -
- ઇંદ્રિય વિણુ ઉપયોગ નઈ -
- ઉજાગરા વિણુ જે હીંડતા - ચાલતા -
- પર્યાપ્તિ સમાપ્તા વીનઈ અંતર્મુહુર્તિ -
- ‘વિષઈ’ - વિશે, બાબતમાં અર્થમાં :**
- ચાલવા નઈ વિષઈ અક્ષમ તે -
- પાપ તણઈ વિષઈ પ્રવર્તાવીઈ તુ -
- ચારિત્રનઈ વિષઈ અધૃતિ મનનઉ -
- ‘શું’ - સાથે અર્થમાં :**
- પ્રદેશ-પ્રદેસિંઈં જીવ શું કર્મ મિલઈ -
- ‘સઘલીઈ’, ‘સઘલઉ’ - સઘળા, બધા અર્થમાં :**
- સ્વયોગ્યપર્યાપ્તિ સઘલીઈ લહિસિઈ -
- અસ્થિસંધિ સઘલીઈ દૃઢપણઈ -
- મોહનીયકર્મ સઘલઉં ક્ષપઈ -
- સઘલાઈ સિદ્ધની અવગાહના -

‘સાથિ’, ‘સાથિહિ’ - સાથે અર્થમાં :

- જીવતા-મરતા સદૈવ સાથિં હુઇ જિ -
- સંસારી જીવ હ્રીં સાથિહિ જિ જાઇ -
- અનઇ સાથિહિ જિ આહાર-નીહાર -

‘સામ્હા’, ‘સાહમા’ - સામેના અર્થમાં :

- બીજા સાહમા અસ્થિનઉ -
- છેહડા સામ્હ-સામ્હા અડકી રહઇ -

‘સહિત’ - યુક્ત, સાથેના અર્થમાં :

- જીવના અંગ તાપ સહિત હુઇ -
- નામ ગુણે કરી સહિત વસ્તુ જાણીઇ -

‘સિઉં’ - સાથે ના અર્થમાં :

- જીવ પ્રદેસિ સિઉં સંલગ્ન પણઇ -
- જીવ હ્રઇં કર્મ સિઉં અગ્નિલોહ -
- વેગતઉ જાતાં આત્મા સિઉં મિલઇ નહી -

‘હેઠાં’, ‘હેઠું’, ‘હેઠઉં’ - હેઠે, નીચે અર્થમાં :

- જીવ હ્રઇં નાત્મિ હેઠાં પગ પાન્હી -
- હાથિં મેહલિઉં હેઠું જિ પડઇ -
- તે એકઇ હેઠઉં ન ચંપાઇ -
- અનઇ નાત્મિ હેઠઉં હીનાંગ -

‘હેતુ’ - કારણ - માટે અર્થમાં :

- તે તઉ દુઃખ હેતુ છઇ -
- જે આહાર પચવાનું હેતુ થાઇ -
- કર્મ લાગવવા તણુ હેતુ -
- કિસાઇ હેતુ થિકુ કપાય વૃદ્ધિ -

સાધક પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને હાર અને ણાર પ્રત્યય લાગીને કર્તૃવાચક (ભવિષ્ય કૃદંતની અર્થ છાયા ધરાવતાં) નામ બને છે.

ઊપજણાર, લહિણાર, રહિણાહાર, દેખણહાર, જોણહાર, અણદેણાહાર, આચરણહાર.

એરઉં - વિશેષણને લાગીને અધિકતાવાચક વિશેષણ બને છે

મોટેરઉં, ચોખેરઉં, અનેરઉં, ઝાઝેરઉં

પણઉં - વિશેષણ તથા નામને લાગીને તેનો ગુણ કે ભાવ બતાવતું નામ બને છે.

મનુષ્યપણઉં, વીતરાગપણઉં, મધુરપણઉં, શ્રાવકપણઉં, અશુભપણું, દેશવિરતિપણઉં, નિરતીચારપણઉં, થાવરપણઉં, વક્રપણઉં, શુભપણઉં, સૂક્ષ્મપણઉં, બાદરપણું, પવિત્રપણઉં.

ભાવવાચક નામ બનાવતો 'પણઉં' પ્રત્યય કેટલીકવાર તત્સમ-સાધિત ભાવવાચક નામને લગાડ્યો છે.

માંગલ્યપણઉં, સૌભાગ્યપણઉં, માધુર્યપણઉં, દૈન્યપણાનઉં, સુસ્વાદુપણઉં.

સાર્વનામિક વિશેષણ

ઇશું, ઇસ્યાં, ઇસિ, ઇસીઉં, એહ, અનેરઉં, અનેરાં, કિસિઉં, જિસિ, તેહ વગેરે

- ઇશું શ્રી ભગવતી પ્રમુખ સિદ્ધાંતિ -
- ઇસ્યાં માન ચિકુ રોઅઇ -
- જિન ધર્મ ટાલી અનેરઉ સમર્થ -
- શ્રુત સિદ્ધાંત તેહ તણઉ ભણન -
- ઇસી સુખ દુઃખ સંજ્ઞા ન હુઇ -
- ઉપાંગ ઇસિઉં મધ્ય ગ્રહણ કરતાં -
- સવે અનેરાં ઠામ છાંડી નઇ -
- જિસી હાથની કલાઈ પરસ્પરિ સાહતા -
- એહ નગરમાહિં દસ બેટા જાયા -
- ભયિં કિસિઉં ન ચીંતવઇ -

સાપેક્ષ સર્વનામ

જુ, જં, જેહ, જે વગેરે...

- જુ સાકર તેહ પાણી તઉસૂક્ષ્મ પુદ્ગલ..... -

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- જં નિશ્ચિત નામ તે મનુષ્યાનુપૂર્વી..... -
- જે માન ઉપાયે તે કાષ્ટ સમાન.....-
- જે માયાની વક્તા તે મિંઢ શૃંગ..... -
- જં સકારણ તે ભય મોહનીય -

પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તથા સાર્વનામિક વિશેષણ

‘કિમ’, ‘કિસી’, ‘કુણ’, ‘કેહાં’, ‘કિસ્યા’, ‘સી’, ‘સિઉ’, ‘કેતલાં’, ‘કેતલી’, ‘કિસિઉં’, ‘કેતલઈ’..... વગેરે

- એક સિદ્ધિ થિકઉ કેતલઈ કાલિ?
- તે સોલ કષાય કેહાં.....?
- એહે છતે કિસી કિસી ગતિ?
- કુણ કષાય કેહિ સરીખઉં?
- સમિતિ સિઉં કહીઈ.....?
- પુણ્યપ્રકૃતિ કિસ્યા ભણી.....?
- પુદ્ગલ ઝિં પુદ્ગલમાહિ માવાનું સિઉં?
- મુહૂર્તિ ઉચ્છવાસ કેટલા હુઈ?
- સમકાલિ કિમ સમાઈ વિશ્વ?
- તે પર્યાપ્તિ સી કહીઈ?
- આઉખઉં પુણ્ય પ્રકૃતિ માહિ કાંઈ ગણીઈ?
- ચક્ષુદર્શન તે કિસિઉં કહીઈ?

અનિશ્ચિત સર્વનામ તથા સાર્વનામિક વિશેષણ

‘કાંઈ’, ‘એક’, ‘એકઈ’, ‘કો’, ‘કેતીવારઈ’, ‘કુણહિ’, ‘કેતલી’, ‘કેતલાઈ’, ‘કેઈ’, ‘કુણહુ’.. વગેરે

- કેતીવારઈ કો પરમતનઉ કુદર્શની
- અન કુણહુ એક વલી
- બીજા કુહહિ સિઉં વાત ન કરઈ.....
- સંથારતા કેતીવારઈં દેહ ચીરાઈ

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

- અચશ બોલઇ સહુ કો તે
- કેતલાઇ આનુપૂર્વી ઇમ કહઇ
- અથવા એક ઇમ કહઇ
- તિહાં પ્રતિઘાત કાંઈ ન હુઇ
- પછઇ કેઇ પર્યાપ્તા થાઇ એકિઇ અપર્યાપ્તાઇ

સ્વવાચક સર્વનામ

‘આપણાઈ’, ‘આપહણી’, ‘આફણીઈ’ આપણા વગેરે

- તે જીવ આપણાઈ સૂક્ષ્મપણાઈ -
- અથવા આપણાઈ શાસનિ લેવા નઈ કારણિ -
- એકલઉઇ જિ આપણાં ઉપાજ્યા કર્મ -
- જં આપણા અનાદિ નિગોદ તણા -
- આપહણી રહિણાંહાર હૂઉ -
- આપ્યા વિણ કાંઈ આપહણીઈ લેઇ -
- આઠ કર્મ તણાઉ આપણાઉ આપણાઉ સ્વભાવ
- અથવા આપણી ફૂડી સાચી -
- પદાર્થ આપણો આપણો ભાવે વણિ -

પ્રમાણવાચક સાર્વનામિક વિશેષણ

‘જેતલું’, ‘તેતલું’, ‘કેતલું’, ‘એતલું’..... વગેરે.....

- જેતલું પાણી છઇ તેતલી માઠેરી -
- જેતલાં ક્ષેત્ર રહિવઇ કરી -
- યથા જેતલઇ ક્ષેત્રિ એક સિદ્ધ -
- તથા કેતલીઈ ઉત્તર પ્રકૃતિ રહઇ -
- સિદ્ધે જેતલું ક્ષેત્ર વ્યાપવઇ કરી -
- જીવ નઈ કેતમઇ ભાગિ સિદ્ધ છઇ -
- પુણ એતલું વિશેષ -

- તેતલા પ્રમાણ કાલ હૂંઈ -
- જેતલઉં બિહુ જાનુ..... તેતલઉં વલી -

માપ કે કદવાચક સાર્વનામિક વિશેષણ

‘જેવડઉં’, ‘એવડઉં’, ‘જેવડાં’

- જેવડઉં એક બાદર પૃથ્વીકાય એવડઉં એકેકું ખંડ હુઇ -
- જીવ સઘલાઇ લોકાકાશ જેવડાં છઇ -

અન્ય સર્વનામ તથા સાર્વનામિક વિશેષણ

‘સવિ’, ‘સવિહુ’, ‘સવે’, ‘સર્વ’, ‘સહૂ’ :

- સવિ અપર્યાપ્તા જીવ અસ્પષ્ટ -
- કાલ દ્રવ્યઇં કરી સવિહુ વસ્ય હુઇ -
- મહાવિદેહ ક્ષેત્રિ સવિહુ તીર્થકર -
- બીજા સવે પરિચારક હુઇ -
- કહઇ સવે પુરુષ કાઇ મારીઇ -
- એક સિદ્ધ અથવા સવે સિદ્ધ રહિયા -
- અનેરાઇ સવે જિનેશ્વર તણાં -
- સર્વ પર્યાપ્તિ હૂઇ પૂઠિં જીવ -
- સર્વ લોક વ્યાપી રહિઉ છઇ -
- મિલી કરી સર્વ બલિં ગતિ -
- અનઇ સર્વ સિદ્ધની ઇ અવગાહના -
- સમંત તઉ સહૂ કો વખાણતઉ -

ક્રિયા વિશેષણ

: કાળવાચક :

જિવારઇ..... તિવારઇ.....

તઉ જિવારઇ અર્ધ વિશુદ્ધ મિથ્યાત્વપુંજ ઉદયિ આવઇ તિવારઇ
જિનવચન ઉપરિ....

જિવારણ ગતિ પરિણામ થિકઉ..... તિવારણ ભૂમિ રહિયાં
પુણ જિવારણ સર્વ જીવ.... તિવારણ સર્વ જીવનણ

કેતી વારણ.....

- એહ બિહૂના અભાવ થિકુ કેતીવારણ જઉ સર્વ દેવ.....

કિવારણ.....

- વાલ-ખંડે જઈ કિવારણ આખિ ભરીઈ -

- જિમ કિવારણ ભાર સહસ્ત્ર લોહનઈ -

- ઊપરિ કિવારણ ગંગા નઉ પ્રવાહ -

જઉ.....

- જઉ અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી જઈ એહવા -

તિવાર.....

- તિવાર પૂઠિઈ કલ્પસ્થિત આચાર્ય -

તેણઈકાલિ.....

- તેણઈ કાલિ સાવધાનતા તે ઈયા -

જહીં-કહીં.....

- જહીં કહીં તે કૂઉ ઠાલઉ થાઈ -

હવડાં.....

- હવડાં ભરતક્ષેત્ર સુવિહિત યતિ -

: સ્થળવાચક :

તત્ર (સંસ્કૃત સ્વીકૃત)

- તત્ર જીવ હિં દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હુઈ -

- તત્ર અંતર્મુહુર્ત મિથ્યાત્વ વેઈ -

- તત્ર આચાર્યાદિક સાત દ્રૂઈ તેરે ભેદે -

સર્વત્ર (સંસ્કૃત સ્વીકૃત)

- જઈ સર્વત્ર વાસકુંપીની પરિં

- અસ્થિર સર્વત્ર ગતિ સ્થિતિના કરવા.....

- આકાશ દ્રવ્ય લોક-અલોક માહિ સર્વત્ર છઈ.....

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૩૨

અત્ર (સંસ્કૃત સ્વીકૃત)

- અત્ર શિષ્ય પૂછછ -
- અત્ર ભેદ ગ્રહણ ગાથા -

ઇહાં :

- ઇહા પ્રથમ સ્થિતિ બે -
- ઇહાં પુણ્ય પ્રકૃતિ માંહિ દેવાનુપૂર્વી -
- એહ ચિહું માંહિ ઇહાં સર્વવિરતિ -

જિહાં-તિહાં :

- જિહાં એક પરમાણુ સમાઈઉં તિહાં અનંતા -
- જિહા શૂન્ય ગ્રહાદિક તિહાં રહિઉં -
- જિહાં જીવ નઇ પુદ્ગલ..... તે આકાશ -
- તિહાં વર્તતઉં પ્રબળ રાગદ્વેષ -

: રીતિવાચક :

ઇમ :

- ઇમ અનેરાઇ લબ્ધિ અપર્યાપ્તા -
- ઇમ પાન તણે ખંડે દીસઇ -
- ઇમ લોક સ્વરૂપતણાઉં જં ચિંતન -

કિમ્હઇ :

- પર્વતની રાઇ કિમ્હઇ ન મિલઇ -
- ઉપાયે ઘણે કિમ્હઇ ન વલઇ -
- તઉ જઇ કિમ્હઇ પાંચ ઇંદ્રિય અનઇ -

જિમ-તિમ :

- જિમ તે ખંજનની ચીકણી..... તિમ જે લોભ -
- જિમ શ્રી પાર્શ્વનાથ ચિકુ કેસીકુમાર.....-
- જિમ મધુ ખરડી ખાંડાની ધાર..... તિમ જે કર્મ -
- જિમ ચોપડઇ શરીરિ રજ..... તિમ કાર્મણ -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

જિમ્હઇ-તિમ્હઇ :

- ઘણે ઉપાયે કીધે વલઇ જિમ્હઇ-તિમ્હઇ ન વલઇ -

તિમ્હ :

- વખાણિયા તેહઇ લેવા તિમ્હ જિ -

ઇસી પરિ..... ઇણી પરિ

- એ ઇસી પરિ પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત તણઇ -
- ઇસી પરિ છ માસ તપ આચરીનઇ -
- લગઇ ઇણી પરિ તિવાર પૂઠિંઇ -
- ખીલી હુઇ ઇસીઇ જિ પરિં દેહની સંધિ -

એણી પરિ.....

- એ એણી પરિ આશ્રવ ઝર ભેદ -
- એણી પરિં સામાન્યઇ આઠ કર્મ તણા -
- એણી પરિં પુણ્યતત્ત્વ નઇ પાપતત્ત્વ -

તિસી પરિ.....

- તેહઇ તિસીઇ જિ પરિંઇ પૂર્વલ્યાની પરિં -

સંયોજક

: પદ સંયોજક :

અનઇ, નઇ, અન :

- આરિ ત્રસ અનઇં દસ થાવર -
- તણઇં સ્વાભાવિક દેહ અનઇ લબ્ધિ પ્રત્યય -
- આરિ દેવલોક અનઇ આઘ બિહુ પૃથ્વી -
- તિર્યચતણી ગતિ અનઇ આનુપૂર્વી અન અનેરીઇ સવિ -
- અભ્યંતર નઇ બાહ્ય સરીખી જિ હુઇ -
- દહી નઇ ગુલ એકઠાં ભેલિયા -
- ભાષાસમિતિ નઇ વચન ગુપ્તિ હુઇ -

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- સ્થિતિ દ્વિભેદ ઉત્કૃષ્ટ અનઇ જઘન્ય -
- જીવ નઇ શરીરતણાં જૂજૂઆ સ્વરૂપનઉં -
- જ્ઞાન નઇ જ્ઞાનવંત તણી આશાતના -

અથવા, :

- જં સકારણ અથવા નિષ્કારણ ભય ઉપજઇ -
- કિસીઇ વસ્તુ ઉપરિ અથવા કેણઇ સ્થાનકિ જં મનિ -
- તિહા જઇ મિલીઇ અથવા આપણી કૂડી સાચી -
- ભલઇ અથવા પાડૂઇ રહિતાં હૂતાં -
- આહારાદિકની અપ્રાપ્તિં અથવા અણદેણાહાર ઉપરિ

તથા,

- અપૂર્વકરણિં મિથ્યાત્વમોહનીય તથા પુદ્ગલ ત્રિવિધ -
- ૧૫ બંધન તથા સંઘાતન ૫ એ વીસભેદ -

ઉનઇ.....

- એકઇ માહિ અધિકુ ઉનઇ ઓછુ -

પુણ.....

- સિદ્ધ હૂંઇ પુણ ધુરલ્યા બિભાવ -

વલી....

- હાલતાં ફિરતાં જં વલી સ્થિરપણઉં પ્રામઇ -
- પરસ્પરિં વીટાઇ વલી ઉપરિ અસ્થિ જિના -

: વાક્ય સંયોજક :

અનઇ..... અન.....

- તે કિસિઉં કહીઇ ? અનઇ તેહનું આવરણ તે કિસિઉ -
- સુખ વેદનીય તે પુણ્ય..... અનઇ.....જાણિવઉં -
- પદ્મિનીસ્ત્રીતણા..... અનઇ..... છાંટવાધિકુ.....
- તે અષ્ટપ્રકાર કર્મ..... અનઇભવાંતરિજાતાં -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

૧૩૫

- જે જાવજીવ લગઇ લીજઇ અનઇ કેતલાદિન લગઇ લીજઇ -
- પરિહારતપના.....હુઇ અનઇ.....અપરિહારક હુઇ. -
- અન કુણહુ એક વલી કિસાઇ હેતુ થિકુ.....-

અથવા.....

- તેહની પ્રશંસા કરઇ અથવા કૌતુક નાટ્યાદિક જોઇવા જાઇ -
- વસ્ત્રનઉં જં પહિરવઉં અથવા..... દૈન્યપણાનઉં-અણકરિવઉં.....
- કઇ જિનકલ્ય પરિવજઇ અથવા વલી ગચ્છમાહિ આવઇ -
- અનંતા જીવ તે સાધારણ અથવા છ વનસ્પતિ ભેદ -

ગિનઇ....

- એકેકઇ સમયિ જૂજૂઇ હુઇ ગિનઇ ઔદારિક સરીરિયા પ્રતિ -

એતલઇ.....

- એતલઇ સોલકષાય નઇ નવ નોકષાય એ પંચવીસઇ -
- એતલઇ..... એ બિ ભેદ વખાણ્યા -
- એતલઇ પાંચ ચારિત્ર, પાંચ સમિતિ, ત્રિણિ ગુપ્તિ -
- એતલઇ સઘલાઇ સિદ્ધ શેષ જીવ તણા -

અથ.....

- અથ આશ્રવતત્ત્વમાહિ આઠ કર્મ તણઉં -
- અથ સંજ્ઞા તે કિસી કહીઇ ? -
- અથ અનુભાગ બંધ અનુભાગ ભણીઇ -

તથા.....

- તથા વિશ્વમાહિ જીવ અનંતા છઇ -
- તથા વિસ્તારિ જિલ્વેન્દ્રિય આત્માંગુલનું -
- તથા અધોમુખ વિસ્તીર્ણ શરાવસંપુટ -
- તથા આયુતણી ઉત્કૃષ્ટ અબાધાપૂર્વ -
- તથા એકેદ્રિક જીવ હૂઇ દ્રવ્યમન -

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૩૬

તત્ર..... (સંસ્કૃત સ્વીકૃત) તત્ર એતલઇ.....

- તત્ર દેવ દ્વઇ પુંવેદ અનઇ સ્ત્રીવેદ -
- તત્ર લબ્ધિ ભણીઇ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિય -
- તત્ર સમઉ સંપૂરઉ આય ભણીઇ -
- તત્ર જીવ સઘલાઇ લોકાકાશ જેવડાં છઇ -
- તત્ર યોગ તણઇ પ્રમાણિ કર્મતણિ -
- તત્ર એતલઇ બિ-સૂક્ષ્મ, બાદર એકેંદ્રિય -

તઉ.....

- તઉ તે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાય -
- તઉ અનંતાનુબંધીઆ ટાલી જીવ નરગિ -
- તઉ એહ સાતહ માહિ -
- તઉ એહ ત્રિહુ યોગ માહિ સિદ્ધ દ્વઇ-

તથા વલિ.....

- તથા વલી તમસ્કાય તેહૂતે જલરૂપ -
- તથા વલી ધર્મ, અધર્મ, જીવ એ ત્રિહુના -

કિંતુ.....

- કિંતુ બીજા શીત, ઉષ્ણ, રુક્ષ, સ્નિગ્ધ -
- કિંતુ એકઇ જિ ઔદારિક શરીરિ -
- કિંતુ તેહ માહિ ઉષ્ણસ્પર્શ નામ -
- કિંતુ સ્પર્શનેંદ્રિય શરીર માહિ અનઇ -
- કિંતુ ઔદારિક મિશ્રઇ જિ કહીઇ -

પણ....પણિ....

- સ્થિતિ જૂઇ કરઇ પણિ ગ્રંથિ ભેદ કરી ન -
- પણિ શક્તિ અપેક્ષાઇ દેવ દ્વઇ વજ્રઋષભ -
- પણ તુ તે વાત પ્રાયઃ કરિ પ્રવાહિ -
- પણિ ક્ષપકશ્રેણિઇ ચરિઉ જીવ -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

- પણિ ભવ્ય હ્રુઇ સેલેસી કરણ જાણ -
- પણ એકઇ સ્થિતિ પરિણત -
- પણિ એક હસ્તાદિક અવયવિ -

પુણ.....

- પુણ ઇહાં અશુભપણું ઇસિઉં જં -
- પુણ ખ કુસુમની પરિઇં અછતું -
- પુણ પૃથ્વ્યાદિક પાંચ નિકાય થિકુ ન જાઇ -
- પુણ ઉત્પત્તિ આશ્રયી આંતરઉં -
- પુણ વ્યવહાર રાસિઇ કહીઇ -

વલી..... અનઇવલી.....

- વલી ક્લિષ્ટ પરિણામિ કરી ઉત્કૃષ્ટ -
- વલી નવમી ગાહાઇં આધ ભેદ કહઇ -
- વલી કેહા એકનઉ બિમણાઇ -
- અનઇ વલી તૈજસ નઇ કાર્મણ એ -
- વલી ઔષધિ સઉ ગદીઆણા -

યથા.....

- યથા જિહાં અસ્થિસંધિના છેહડા -
- યથા નૂપુર વાજતે પુષ્પ કર્પૂરા -
- યથા કાયકી કાઇં શરીરિઇં -
- યથા જઘન્યતઉ એક સમય ઉત્કૃષ્ટઉં -

એહ....

- એહ ઇ પર્યાપ્તિમાહિ એકેન્દ્રિય સવિહૂ -
- એહ ઇએ અંતરગાથા કર્મગ્રંથ માહિલી -
- એહ ચઊદ બોલ માહિ જિહાં હુઇ -
- એહ પાંચહ થિકુ ત્રિણિ ઊપરાઠાં તે -

સતિ સપ્તમી

કોઈ એક ક્રિયા દરમ્યાન બીજી ક્રિયા થઈ કે થતી હતી (ચાલુ હતી) તેવું સતિસપ્તમીના પ્રયોગથી સૂચવાય છે.

- શેષ કર્મતણે સંખ્યાત સાગરે ક્ષીણે હૂતે -
- સાતે ઉપશમાવે અથવા ક્ષેપે હૂતે -
- મોહનીય કર્મ ક્ષીણઈ હૂતઈ -
- જં પાન્હી પગ પ્રમુખ લાગે હૂતે લગાડે હૂતે -
- જીવ હૂઈ રૂડે મોટેહે કર્તવ્ય કીધે હૂતે -
- ભૂમિ ફાટી હૂતી વરસનઈ દીસિ મેઘ વૂઠઈ હૂતઈ -
- તેહહ નઈ જોવાવા છતાંઈ હૂતા -
- ઔષધી મઈ છતી હૂતી લોક -
- ઇસિઉં કહિતઈ હૂતઈ એહ -

કૃદંતો

જ્યારે ક્રિયાને અપૂર્ણ દર્શાવવી હોય ત્યારે તેને પુરુષબોધક સિવાયના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તે કૃદંત કહેવાય છે.

: વર્તમાન કૃદંત :

વર્તમાનકાળની ક્રિયા ઉપરથી બનેલું કૃદંત તે વર્તમાન કૃદંત. જેવાકે- સાચરતા, જાતુ, વખાણતઉ, સાહતા, વર્તતઉ, અ્યવતા, ક્ષેપતાં, ઉપજતઉ, મઠારતા, બલતઉ, દીસંતો, ચીતરતું, ઘડતઉ, સેવીતઉ.

- માંહિ સાચરતા સીઘ્ર સીઘ્ર ચાલઈ -
- સરલ ગતિ ભવાંતરિ જાતુ જીવ જેણઈ કર્મિ -
- કેવલજ્ઞાન ઉપજતઉ રાખઈ -
- કલાઈ પરસ્પરિ સાહતા બંધ હુઈ -
- જિમ કુંભકાર ભાંડ ઘડતઉ તે હૂઈ -
- જે વાંસના કામઠાં મઠારતા આછી -
- તિહાં વર્તતઉ પ્રબલ રાગદ્વેષ -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

- ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ તુ અવતાં અનંતાનુબંધી
- અથવા ક્ષેપતાં દશમું સૂક્ષ્મસંપરાય -
- જિમ તૃણઉ બલતઉ વહિલઉ -
- આલંબનિ દીસંતો લોકવાહિત માર્ગિ -
- જિમ ચિત્રકર ચીતરતુ સવિ ગજ -
- એ ચારિત્ર સેવીતઉ હૂઘ તેણઘ -

: નિષેધ વાયક વર્તમાન કૃદંત :

અણલેતુ, નથી વખાણીતા, અણસદહિતઉ, નથી લખીતઉ, અણહુતા

- નિયમ માત્રઘ અણલેતુ સમ્યક્ત્વ ખરઉ -
- પ્રસિદ્ધાં એ નથી વખાણીતા પુણ આઠ -
- ચક્ષુ દર્શનાદિક અણસદહિતઉ અણદીઠઉ -
- અણહુતા ગુણસ્થાપનાદિકે નીચૈર્ગોત્ર ઊપાર્જઘ -
- તેહનું સ્વરૂપ નથી લખીતઉ -

: ભૂતકૃદંત :

ભૂતકાળની ક્રિયા ઉપરથી બનેલું કૃદંત તે ભૂતકૃદંત
નીપનું, નીસરઉં, પ્રામિઉં, બંધાણી, વીંટાણા, પ્રકાશિઉં, કીધા, બાંધા, વ્યાપિયાં,
લાગા, ભેલિયાં, ઉપનઉં, આવરિઉં

- જે ઉષ્ણ તેજને પુદ્ગલે નીપનું જે -
- સર્વદ્રવ્ય જગ વ્યાપિયાં સમકાલ -
- નિગોદપણઉં મેહલી પ્રત્યેકપણું પ્રામિઉં -
- સંધિ સઘલીઘ બંધાણી હુઘ તે -
- ઊપરિ આવી રહઘ વીંટાણા ન હુઘ -
- નિગોદતઉ જીવ નીસરિઉં દેહ -
- જે બાંધા કર્મ તણાઉં ક્ષપવું -
- અજીવતત્વ ચઉદેભેદે પ્રકાશિઉં -

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- કોથ ઉપનઉ તતકાલ ન ફીટઇ -
- આગિ લાગા જાણીઇ કર્ણ બાર -
- દહી નઇ ગુલ એકઠાં ભેલિયા દહીંઇ -
- જેણ કર્મિ આવરિઉં જીવ જ્ઞાનમય -
- ઉજ્જવલ કીધા હૂતા સમ્યક્ત્વ -

: હેત્વર્થ કૃદંત :

ઊપાજ્જર્વા હેતુ, ભાજિવા, જોઇવા, પચવાનું હેતુ, લૂસિવાભણી, લાગવવાતણુ, ભોગવવા, લેવા નઇ કારણિ, કરવા નઇ કારણિ, લાગિવાતણા.

- જે કર્મ ઊપાજ્જર્વા હેતુ, જેણઇ -
- કેવલી કલ્નઇ સંદેહ ભાજિવા..... પૂછવા, સાંભલવા..... ઋદ્ધિ જોઇવા આહારક -

- જે આહાર પચવાનું હેતુ થાઈ -
- ઉપભોગ ભોગવવા ન લહીઇ -
- કહીઇ કર્મ લાગવવા તણા હેતુ -
- ચારિત્ર ભંશ કરવા નઇ કારણિ -
- પાપકર્મ લાગિવાતણા જે હેતુ છઇ -
- ગામ લૂસિવા ભણી નીકલ્યા -

: સંબંધક ભૂતકૃદંત :

મૂકાઇ નઇ, ફીટી, બંધાઇનઇ, વીટાઇ, મીલીનઇ, અતિકમીનઇ, મનાવી નઇ, મેહલવઇકરી.

- અણઠાકિઇં ભાજનિ મેહલવઇકરી જીવ -
- પક્ષ માસ અતિકમી નઇં વર્ધાવધિ -
- જીવ હૂઇ મિલીનઇં એક જિ દેહ -
- અસ્થિનઉ છેહડ વીટાઇ બીજા -
- દૃઢપણઇ બંધાઇ નઇ જં શરીર -
- કર્મ થિકુ આત્મા મૂકાઇ નઇં -

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના સહાયક ક્રિયાપદ સાથે વપરાયેલા કૃદંતો :

જેવાકે,

મિલિયા હુઇ, બાલ્યા હૂતાં, કહિઉં હુસિઇ, હર્ષિઉ હૂતઉ, રહિઉં છઇ, પૂરિઉં છઇ, ભેગઉ હૂતઉં, મિલ્યા હૂતાં, બોલિઉં છઇ, મેલ્હીતઉં હુઇ, લિહીતી હૂતી.....

- એકઠાં મિલિયા હુઇ તુ દૃષ્ટિ ગોચરિ આવઇ -
- સર્વ લોક વ્યાપી રહિઉં છઇ અરૂપીઉં -
- છ દ્રવ્યે કરી વિશ્વ પૂરિઉં છઇ એહ -
- જે સૂત્રમાહિ બોલિઉં છઇ તથા -
- એહુ તે વ્યવહારિ જિં કહિઉં હૂસિઇ પુણ -
- ઇંદ્રિયાર્થ પ્રામીનઇ હર્ષિઉ હૂતઉ તિમ -
- કાયયોગિઇ ભેગઉં હૂતઉં કાર્મણ માહિ -
- આસેવીનઇ મેલ્હીતઉ હુઇ, મેલ્હીઉ હુઇ તઉ -
- ખાંડાની ધાર લિહીતી હૂતી મધુરપણઉં દેખાડઇ -
- અગ્નિહિં બાલ્યા હૂતાં રાખ તેહુ તે -

: સામાન્ય કૃદંત :

જ્યારે આજ્ઞા, વિધિ, નિષેધ કે સૂચન દર્શાવવું હોય ત્યારે સામાન્ય / વિધ્યર્થ કૃદંત વપરાય છે.

મારજ્યો, મારિજ્યોઇ, કરિવઉ, અંગીકરવઉ, અવહીલનિય, ચાલિવઉ, સૂવઉ, દેવઉ, અતિક્રમવઉ, વાંચિવઉ,

- બાલ સ્ત્રી રૂપ મનુષ્ય જિ મારજ્યો -
- પુણ પુરુષ જિ હણજ્યો જેતલા -
- જં કાંઇ ઢોર મનુષ્ય દેખઉ તે તુમ્હે મારિજ્યોઇ જિ -
- એહ જિ ઊત્તર દેવઉ -
- કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ નઉ અંગીકરવઉ -
- સિદ્ધાંતાદિક તણઉં વાંચિવઉ -
- પૂઠિંઇ જિ સૂવઉ તિહાંઇ -
- બંધ હેતુ ચેષ્ટાનઉં કરિવઉ તિ -
- ઉષ્ટ્રાદિકની પરિઇં ચાલિવઉ તે -

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

- અવહીલનીય ન હુઇ તે ઉચ્ચૈર્ગોત્ર -
- સમય સમય અતિક્રમવર્તે એ કાલ -

: અનિયમિત કૃદંત :

પછઠઉ, બછઠઉ, ક્રીધઉ, પીધઉ,

- મિથ્યાત્વ વેઇ અંતરકરણિં પછઠઉ -
- જિમ મઘ પીધઉ ચેતના ફેડઇ -
- મનુષ્યાદિક તણઉ ક્રીધઉ ઉપદ્રવ ન હુઇ -
- ચીગસઉ મલ બછઠઉ તત્કાલ ન ઉતરઇ -

: બાલાવબોધમાં વપરાયેલા સંસ્કૃતસ્વીકૃત કૃદંતો :

વિકુર્વિત, ઉચ્છિત, આચ્છાદિત, દેવકૃત, અધીત, ભાષિત, અતિક્રમ્યા

- વૈમાનિક દેવકૃત ગાજવીજ..... દેવ વિકુર્વિત ભણી -
- ઊપલા તલ ચિકુ ઉચ્છિત મહાકૃષ્ણ બાદર -
- અભ્રપટલે આચ્છાદિત સૂર્યનઉ -
- અનઇં રાત્રિ પહિલા પહર અતિક્રમ્યા -
- નવઉં શ્રુત ન પઢઇ પૂર્વાધીત જિ સ્મરઇ -
- જિનેશ્વર તણાં ભાષિત વચન -

(૧) બાલાવબોધમાં મૂળ પ્રાકૃતપદ, તેનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર, વ્યાખ્યાંતર અને વ્યુત્પત્તિ તથા તેનું ગુજરાતીમાં અનુવાદ તેમજ વિવરણ એ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા પદ્ધતિ અપનાવી છે. દા.ત.

ચલણસહાવો ધમ્મો ગતિલક્ષણો ધર્માસ્તિકાયઃ । ગતિભણીઇ સવિ હું
જીવાદિક તણાં ચાલિવઉ - ગાથાંક - ૫

થિરસંઠાણો અહમ્મો ય અધર્માસ્તિકાયઃ સ્થિરસંસ્થાનસ્થિતિલક્ષણોઽધર્મઃ ।
સ્થિતિ ભણીઇ રહિવઉ - ગાથાંક - ૫

પુગલા ચઢહા પુદ્ગલાઃ ચતુર્ધાઃ, ચતુઃપ્રકારાઃ, પુરણગલનસ્વભાવાઃ પુદ્ગલાઃ
ઇતિ । પૂરણ=પૂરવઉં, ગલન=ગલિવઉં, તેહ જિ સ્વભાવ છઇ જેહરઇ
એહ કારણ પુદ્ગલ કહીઇ. ગાથાંક-૬

સાદિસાતિ । સાદિ ભણીઇ શક્તિ, શસ્ત્ર વિશેષે તેહની પરિ જં દેહ નઉં
આકાર. ગાથાંક - ૨૧

બાલાવબોધનું ભાષાતત્ત્વ તથા ગદ્યસમીક્ષા

આમ ઠેકઠેકાણે વ્યાખ્યાસભર બાલાવબોધ આપીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા -
મુક્તલૈઃ પ્રાકૃતવચનૈઃ નવતત્ત્વસૂત્રવિવૃત્તિમ્ અહમ્ કુર્વે । નો નિર્વાહ કર્યો છે.

(૨) બાલાવબોધકારે પદાર્થના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે ઉપમાઓ અને
ઉદાહરણો આપ્યા છે જેમકે -

પુણ્યતત્ત્વમાં - ‘કર્મના ઉજ્જ્વલ પુદ્ગલ અંગીકરણ જીવ’. અહીં
ઉજ્જ્વલ પુદ્ગલ કેવાં છે તે સમજાવવા માટે ઉપમા આપી છે કે -
‘ચંદ્ર જ્યોત્સના સમાન’

વિકલેન્દ્રિયને થોડી મનોલબ્ધિ હોવા છતાં સંજ્ઞી કેમ નથી કહેવાતા ? તેને
માટે દૃષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે - ‘જિમ દીનાર માત્રિયં કરી ધનવંત ન
કહાઇ, તિમ બેંદ્રિયાદિક સંપૂરા મનોબલ પાખઇ સંજ્ઞીયા ન કહી.’

પ્રદેશનું સ્વરૂપ સમજાવવા લાંબી સૂચિ શ્રેણિનું ઉદાહરણ આપતા કહ્યું
છે કે - પ્રદેશ=અતિ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર, તે કેવી રીતે ? ‘યથા- અંગુલ પ્રમાણિ
લાંબી પ્રદેશ હારિ રૂપ સૂચી કલ્પીયં, અનઇ તે નુક્કરવાલીના ખરીડાની
પરિ એકેકઇ - એકેકઇ પ્રતિ સમઇ નિરંતર હરીઇ.....તે સૂક્ષ્મક્ષેત્ર હુઇ
પ્રદેશ કહીઇ.’

સર્વદ્રવ્ય એક સમયે વિશ્વની અંદર કેવી રીતે રહે ? તે સમજાવતાં
બાલાવબોધકારે સુવર્ણ અને પારાનું ઉદાહરણ આપીને કહ્યું કે - ‘જિમ એક
ગદીઆણું પાડુ ઔષધિ વિશેષિ કરી સઉ ગદીઆણા સોનુ ચરઇ, પણિ તોવિ
કાંઈ વાધઇ નહીં..... તિમ સૂક્ષ્મ જીવ શરીર શરીર માંહિ સમાઇ.’

એક પરમાણુ સમાય ત્યાં અનંતા પરમાણુ કેવી રીતે સમાય ? એવી
શંકાનું સમાધાન કરતાં બાલાવબોધકારે પાણીમાં સાકર ના દૃષ્ટાંતથી
કહ્યું છે કે - ‘જિમ દૃઢ લોહમાંહિ અગ્નિ સમાઇ અથવા પુદ્ગલરૂપ
પાણીયં વાટલઉં કંઠોકંઠિયં ભરિઉં હુઇ એક બિંદુ પાણીનઉં ન સમાઇ,
તૃણ લાગઇ તુ પાણી જાઇ અનઇ તેહ પાણી માંહિ તપખીર, સાકર,
પરતીનઇ થોડઇ થોડઇ હલૂઇ પરિમેહલીઇ, જેતલુ પાણી છઇ તેતલી
માઠેરી સાકર માઈ, જુ સાકર તેહ પાણી માંહિ માઇ તઉ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ
હિં પુદ્ગલમાંહિ માવાનું સિઉ સંદેહ ?’

અનંતાનુબંધી લોભ કૃમિરાગ સમાન છે તે વાતને દર્શાવતા કહે છે કે

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૪૪

- 'જિમ બાબરકૂલ દ્વીપ વાસી લોક રક્તિં કરી પટ્ટકૂલ રંગઇ, તે રંગ કિમઇ ન ઉતરઇ, અગ્નિહિં બાલ્યા હૂતાં રાખ તેહૂ તે રાતી હૂઇ આગિં કરી રંગ ન જાઇ, તિમ જે લોભ મરણાંતિઇ ન ઊતરઇ તે કૃમિરાગ સમઉં.'

નપુંસકવેદ નગરદાહ સમાન છે તે બતાવતા કહે છે કે - 'જિમ નગર બલતઉં મઉડઉ ઓલ્લાઇ, ઉકરડા પ્રમુખ મસવાડે ઓલ્લાઇ તિમ નપુંસકનઉં કામાભિલાષ મઉડઉ નિવર્તઇ.'

દહીં-ગોળના મિશ્રણના ઉદાહરણથી કાયયોગના સાતપ્રકારમાં મિશ્રકાયયોગનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે - 'જિમ દહીં નઇ ગુલ-એકઠાં ભેલિયાં દહીઇ ન કહીઇ અનઇ ગુલઇ ન કહીઇ મિશ્ર જિ કહીઇ તિમ ઔદારિક મિશ્ર કાર્મણ કાયયોગિં ભેગઉ હૂતઉં કાર્મણ માહિ કાહી ન સકઇ અનઇ ઔદારિકઇ માહિં કહી ન સકઇ એકઇ માહિ ન કહિવરાઇ, તેહ ભણી જા ઔદારિક દેહ પૂરઉ ન થાઈ તાં ઔદારિક મિશ્ર.'

મોક્ષતત્ત્વમાં છ લેશ્યાના સ્વરૂપને સમજાવતાં દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે - 'છ ચોર ગામ લૂસિવા ભણી નીકળ્યા' તે છએ ચોર કેવા કેવા પ્રકારે ગામને લૂંટવાનું વિચારે છે તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલ છે.'

(૩) બાલાવબોધની ભાષામાં કેટલાક ઠેકાણે સંસ્કૃતભાષાની અસર જોવા મળે છે -
આઠ કાલી રેખા સમાન કૃષ્ણ પુદ્ગલ નિષ્પન્ન કૃષ્ણરાજી....

સાધિક-લક્ષયોજન પ્રમાણ ઉચ્ચ નાના સંસ્થાન હુઇ.....

તેજોલેશ્યા લબ્ધિવંત પુરુષ જવાલા શત-સહસ્ત્ર કરી વિકરાલ.....

માધુર્યાદિક-ગુણાલંકૃત સર્વરાગમય-કિંનરસ્વર-સર્વજનમોહક સ્વર જં.....

યથા કર્ણમાહિ દૃષ્ટિ અગોચર કદંબ કુસુમાકાર અંતરંગ નિવૃત્તિ કર્ણોદ્રિય છઇ....

નાશિકામાહિ અતિમુક્તક પુષ્પાકાર.....

તિમ સ્વસ્થપુદ્ગલમય કદંબ પુષ્પાકારાઘાત્યંતર નિષ્પત્તિ તણી....

મન, વચન, કાય વક્તા, પરવિપ્રતારણ, ચલચિત્તા, પૈશૂન્ય, મૌખ્ય, કાર્મણ, પરહાસ્ય, પર વિડંબન, પરકુતૂહલોત્પાદન, વૈશ્યાઘલંકાર, દાન,

દાવાગ્નિદીપન, દેવ-પૂજાદિક મિસિંઠં, ગંધાલંકારાદિક-હરણ
તીવ્રકષાયતા, જાતિ લાભાદિ ગર્વતા ઇત્યાદિ કે.....

જાત્યાદિક આઠમદ પરનિંદા સ્વોત્કર્ષ પરગુણાચ્છાદન અણહુતા
ગુણસ્થાપનાદિકે નીચૈર્ગોત્ર.....

(૪) બાલાવબોધમાં પ્રયુક્ત થયેલ સમાસો :

જીવાત્મક	-	બહુવ્રીહિસમાસ
રજવાત્મક	-	બહુવ્રીહિસમાસ
ચટન-વિચટન	-	દ્વંદ્વસમાસ
નિર્વિભાગ	-	બહુવ્રીહિસમાસ
કુંભકાર	-	ઉપપદસમાસ
પ્રતિહાર	-	ઉપપદસમાસ
દુરાકૃતિ	-	બહુવ્રીહિસમાસ
વર્ષાવધિ	-	અવ્યયિભાવ સમાસ
આજન્માંત	-	અવ્યયિભાવ સમાસ
ત્રિભુવન	-	દ્વિગુ સમાસ
સપ્તમાષ્ટ	-	દ્વંદ્વ સમાસ
મહાપાપ	-	કર્મધારય સમાસ
કર્ણોદ્દેગ	-	ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ
અનિન્દ્રિય	-	નગૃતત્પુરુષ સમાસ
અનભીષ્ટ	-	નગૃતત્પુરુષ સમાસ
સૂત્રધાર	-	ઉપપદસમાસ
ક્ષુરપ્રાકાર	-	ષષ્ઠીતત્પુરુષસમાસ
અક્ષમલ	-	ષષ્ઠીતત્પુરુષસમાસ

(૫) બાલાવબોધકારે શબ્દો કે ક્રિયાપદો સંસ્કૃતભાષાના સ્વીકાર્યા છે અને તેને પ્રત્યયો પ્રાકૃત કે અપભ્રંશભાષાના લગાડ્યા છે તેના અમુક ઉદાહરણો નીચે દર્શાવ્યા છે.

બાલાવબોધનો શબ્દ	સંસ્કૃત	અર્થ
પ્રયત્નિં	પ્રયત્ન	પ્રયત્નથી
કર્તવ્યિંકરિ	કર્તવ્ય	કર્તવ્યથી
ક્ષુભઈ	√ક્ષુભ્	ક્ષોભપામવું
ક્ષપવું	√ક્ષિપ	ખપવું
સંબંધઈ	√સિમ્ + બન્ધ્	બંધાવું, જોડાવું
વર્તઈ	√વૃત્	વર્તે છે.
આકર્ષઈ	√આ+કર્ષ્	આકર્ષે છે.
ઉપકર્મિં	√ઉપક્રમ	પ્રયત્નથી
પ્રભવઈ	√પ્ર+ભૂ	સમર્થ થવું
પરાભવઈ	√પરા + ભૂ	હરાવે
પરાવર્તાઈ	√પરા+વૃત્	પરીવર્તન કરવું
સંહરઈ	√સિમ્ + હ	સંકેલવું, સમેટવું

- (૬) શબ્દની દ્વિરુક્તિ અર્થાત્ એક જ શબ્દ બે વાર પ્રયોજેલ છે. જેનાથી અર્થમાં અતિશયતા કે દૃઢતા બતાવાય છે. સમય-સમય, પ્રદેશ-પ્રદેસિં, લાંબી-લાંબી, સીઘ્ર-સીઘ્ર, સય-સય, ગોલઈ-ગોલઈ, ઉપરિ-ઉપરિ, કંઠોકંઠિઈ, નવી-નવી, સામ્હા-સામ્હા, જીવ-જીવ, આપણું-આપણું, વલી-વલી, આંતરે-આંતરે, આપણા-આપણા, અવસરિ-અવસરિ.
- (૭) બાલાવબોધકારે રવાનુકારી શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. જેમકે - ખરખરઈ, ઉઢ્ઢાં-પઢ્ઢાં, ચડત-પડત, થોડઈ-થોડઈ.
- (૮) શબ્દ યુગ્મો કે જેમાં મોટેભાગે વિરોધીગુણો દર્શાવાય છે તેવા શબ્દ દ્વન્દ્વોનો પણ પ્રયોગ કરેલ છે. જેવાકે - નાન્હઉ-મોટઉ, નવ્ય-પુરાણાદિ, ચટન-વિચટન, શુભ-અશુભ, જીવતાં-મરતાં, ઉચ્ચવાસ-નિચ્ચવાસ, ભલી-પાડૂઈ, નાન્હા-મોટાં, રૂડઉં-પાડઉં, આહાર-નીહાર.

P.1 પ્રતમાં :

‘કિસિઉ’ના સ્થાને પ્રાય: ‘કિશુ’ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

પરપ્રત્યય ‘હ્રં’, ‘હ્રિં’ ના સ્થાને લગભગ ‘નં’ પ્રયોગ કરેલ છે.

પરપ્રત્યય ‘નઉ’ના સ્થાને ઘણી જગ્યાએ ‘નુ’ ‘નો’ પ્રયોગ છે.

‘તઉ’ના સ્થાને ‘તો’ નો પ્રયોગ બહુધા છે.

‘થિકઉ’ / ‘થિકુ’ના સ્થાને ‘થકઉ’ / ‘થકો’ પ્રયોગ પ્રાય: છે.

‘હુઇ’ના સ્થાને ‘હોઇ’ પ્રયોગ જોવા મળે છે.

યકારના સ્થાને અકાર બહુધા પ્રયોજ્યો છે.

મોક્ષતત્ત્વમાં ‘મોક્ષ’ શબ્દના સ્થાને ‘સિદ્ધિ’ શબ્દપ્રયોગ પ્રાય: થયેલો છે.

L.2 પ્રતમાં :

‘હવઇ’ના સ્થાને બહુધા ‘હિવ’નો પ્રયોગ જોવા મળે છે.

‘થિકુ’ના સ્થાને ‘થિકઉ’ પ્રયોગ પ્રાય: દેખાય છે.

P.2 પ્રતમાં :

‘જેણઇ’ શબ્દના સ્થાને ‘જણઇ’ / ‘જણં’ પ્રયોગ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પાઠભેદમાં ઉપરોક્ત પાઠભેદો નોંધ્યા નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ૐ નમઃ

શ્રીવીરં તીર્થપતિં, સૂરિશ્રીસોમસુંદરગુરુશ્ચ ।

શ્રીમત્તપોગણેશાન્ પ્રણમ્ય વિવૃણોમિ તત્ત્વાનિ ॥૧॥

અપિ ચ -

શ્રીવીરક્રમકમલં, નત્વા નવતત્ત્વસૂત્રવિવૃત્તિમહમ્ ।

પ્રાકૃતવચનૈર્જનતો-પયોગિભિર્મુત્કલૈઃ કુર્વે ॥૨॥

તસ્યેદમાદિ ગાથા -

જીવાજીવ પુન્નં પાવાસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।

બંધો મુક્ત્ત્વો અ તહા નવ તત્તા હુંતિ નાયલ્લા ॥૩॥

ભાવાર્થ :

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ આ નવતત્ત્વો જાણવાયોગ્ય અર્થાત્ જ્ઞેયતત્ત્વો છે.

નવતત્ત્વના નામ અને લક્ષણ

બાલાવબોધ :

પહિલઉં નવતત્ત્વના નામ કહીયા, કેહાં કેહાં ? પહિલઉં જીવતત્ત્વ,

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૪૯

બીજાં અજવતત્ત્વ, ત્રીજાં પુણ્યતત્ત્વ, ચૌથાં પાપતત્ત્વ, પાંચમું આશ્રવતત્ત્વ, છઠ્ઠું સંવરતત્ત્વ, સાતમું નિર્જરાતત્ત્વ, આઠમું બંધતત્ત્વ, નવમું મોક્ષતત્ત્વ. એ નવતત્ત્વના નામ.

હવે અજવતત્ત્વ તે કિસિં કહીય ?

જીવો જ્ઞાનમયઃ સુખદુઃખભોક્તા સ્વયં^૧કૃતકાર્યસંસ્મારકઃ ઇત્યાદિ ચેતનાસ્વરૂપઃ

અજવ તત્ત્વ તે કિસિં કહીય — જે વસ્તુ ચૈતન્યરહિત, સુખદુઃખાદિક કિસિં ન જાણય ન વેય ॥૨॥ પુણ્યતત્ત્વ તે કિસિં કહીય—જે શુભ નિર્મલ પરિણામિ કરી, કર્મના ઉજ્જ્વલ પુદ્ગલ અંગીકરય જવ, તે ચંદ્ર જ્યોત્સનાસમાન શુભ પ્રકૃતિરૂપ પુણ્યતત્ત્વ જાણિવડું. ॥૩॥ પાપતત્ત્વ તે કિસિં કહીય - જે અશુભ પરિણામિકરી, કર્મના કૃષ્ણ પુદ્ગલ જવ અંગીકરય તે પાપતત્ત્વ શ્યામરૂપ ॥૪॥ આશ્રવ-તત્ત્વ તે કિસિં કહીય — જે કર્મ ઊપાજર્જવા હેતુ જણય કર્તવ્યિ કરી કર્મના પુદ્ગલ આકર્ષય, જે પાંચે ઇંદ્રિયે, ચિહું કષાયે કરી આત્મા કર્મ^૨ ભરાઈ તે આશ્રવ. ॥૫॥ સંવરતત્ત્વ તે કિસિં કહીય— જે અશુભ કર્મ લાગિવા-નઉ નિવારણ હેતુ, જે પાંચ સમિતિ, ત્રિણિગુપ્તિ, બાવીસ પરીષદાદિકે કરી કર્મ આવતઉ રાખીય તે સંવર ॥૬॥ નિર્જરાતત્ત્વ તે કિસિં કહીય — જે બાંધા કર્મ-તણુ ક્ષપવું જે કર્મ-નઉ શરીરિં વેય = સહી કરી, અથવા તપ સંયમાદિકે કરી વિધ્વંસ-વડું તે નિર્જરા. જિમ તલાવ-નઉ જલ સૂર્યને કિરણો કરી સૂકય, તિમ જે બદ્ધકર્મ આપણાં સૂકવય તે નિર્જરા ॥૭॥ બંધતત્ત્વ તે કિસિં કહીય — જે જવ-હય કર્મ-સિં સંયોગ, જવ નયં કર્મ-સિં અત્યંત એકમેકપણાં થાયં, જે ક્ષીર નીર નીપરિ પ્રદેસ-પ્રદેસિં જવ-સિં કર્મ^૩ મિલય તે બંધ. ॥૮॥ મોક્ષતત્ત્વ તે કિસિં કહીય — જે સર્વ કર્મ-તણાઉ વિયોગ. શુભ અનય અશુભ કર્મ-થિકઉ આત્મા મૂકાય-નયં, જે આપણાં મૂલગય કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપં આવય તે મોક્ષતત્ત્વ ॥૯॥ એતલય પ્રથમ ગાથા.

હવે બીજા ગાથા : નવતત્ત્વના ભેદ કહય છય.

L2/1	પૂર્વકૃત
P1/2	આત્મારૂપ સરોવર પાપરૂપ પાણીય ભરાય.
P1/3	કર્મ બંધ હુય તે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

चउदस चउदस बायालीसा बासी य हुंति बायाला ।

सत्तावन्नं बारस चउ नव भेया कमेणेसिं ।।२।।

भावार्थ :

आ नवतत्त्वमां अनुकमे ज्वना यौद, अज्वना यौद, पुण्यना भेंतालीस, पापना ब्यासी, आश्रवना भेंतालीस, संवरना सत्तावन, निर्जराना बार, बंधना यार अने भोक्षना नव भेदो-प्रकारो छे.

आलावभोध :

ज्व यौदे भेदे (१४), अज्व यउदे भेदे (१४), पुण्य बधतालीस भेदे (४२), पाप ब्यासी भेदे (८२), आश्रव बधतालीस भेदे (४२), संवर सत्तावन भेदे (५७), निर्जरा बार भेदे (१२), बंध बिहु भेदे (४), भोक्ष नव भेदे (८) अह नवतत्त्व सर्व संख्यां २७७ भेद हुध.

पलिलउं ज्व बिहुं भेदे - अक सिद्ध ज्व, बीजा संसारी ज्व. जे सिद्ध ते अक स्वरूप जि. अनध जे संसारी ते यउदे भेदे जाणवा. केडा ते यउदे भेद ज्व तशां ? ते कडध छध सूत्रकार.

एगिंदिअ सुहुमियरा, सन्नियर पणिंदिया य बि-ति-चउ ।

अपज्जता पज्जता कमेण चउदस जिअड्ढाणा ।।३।।

भावार्थ :

सूक्ष्म अकेन्द्रिय, बाहर अकेन्द्रिय, भेधन्द्रिय, तेधन्द्रिय, यौरेन्द्रिय, असंज्ञी पंचेन्द्रिय अने संज्ञी पंचेन्द्रिय आ सातेना अपर्याप्ता अने पर्याप्ता भणीने कुल १४ भेदो ज्वतत्त्वना छे.

आलावभोध :

एगिंदिय = अकेन्द्रिय ज्व बिहुं भेदे.

सुहुमियरा = अकि सूक्ष्म, धयर^४ लशीध बाहर. तउ अकेन्द्रिय ज्व सूक्ष्म अनध बाहर.

पंचिंदिया = संज्ञीया, असंज्ञीआ बि भेद. अनध

बि-ति-चउ = भेंद्रिय, त्रेंद्रिय, यउरिंद्रिय अे सातध भेद,

L2/4 बीजा

नवतत्त्व प्रकरण आलावभोध

१५१

પજ્જતા અપજ્જતા = પર્યાપ્તા નઇ અપર્યાપ્તા કરી ચઊદભેદ હુઇ.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય તે કહીઇ — જે સૂક્ષ્મ નામ કર્મના ઉદય-થિકઉ સૂક્ષ્મ રૂપ હુઇ, કેવલજ્ઞાન ગોચરિ આવઇ પુણ દૃષ્ટિ ગોચરિ કહિનઇ નાવઇ તે સૂક્ષ્મ કહીઇ. તે સૂક્ષ્મ પુઢવિ, અપ, તેઉ, વાઉ વનસ્પતિરૂપ. અનઇ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ તે નિગોદ કહીઇ. તે (નિગોદના) ગોલા અસંખ્યાતા, ગોલઇ- ગોલઇ અસંખ્યાતા નિગોદ. નિગોદ ભણીઇ શરીર. તે શરીર અનંત જીવાત્મક છઇ. તુ એ પાંચઇ સૂક્ષ્મ, ચઊદ રજવાત્મક સકલ લોક વ્યાપી રહિયા છઇ. ચઊદ રાજ પ્રમાણ લોક સર્વત્ર સદાઇ છઇ. અત્ર શિષ્ય પૂછઇ, હે પ્રભો ! જઇ સર્વત્ર વાસકુંડીની પરિં સૂક્ષ્મ જીવે વિશ્વ ભરિઉં છઇ, તઉ તેહ જીવ-રહઇં મનુષ્ય-નઇં હાલવઇ, ચાલવઇ ઉપઘાત હુતઉ હુસિઇ ? ઉચ્ચતે - તેહ જીવ - હિં મનુષ્યાદિક - તણઉ કીધઉ ઉપદ્રવ ન હુઇ. તે જીવ આપણઇ સૂક્ષ્મ-પણઇં કરી ખાંડાની પાટી-માહિ જાઇં, સાંચરઇ પુણ સુવલાઇ નહીં, અગ્નિ-માહિં જાઇં પુણ અગ્નિ-નઇ ગ્રહિ-નાવઇ, તેહ-ભણી વિણસઇ નહીં. બાદરજીવ તે દૂહવાઇ, તેહ કારણિ તેહની જયણા કીજઇ.

હવઇ બાદરએકેન્દ્રિય કહીઇ. તે કેહા ? જે બાદરનામ કર્મના ઉદય-થિકુ લોક-નઇ દૃષ્ટિ ગોચરિ આવઇ, વ્યવહારિ કાજિ કામિ લોક-નઇ આવઇ. અનઇ નિશ્ચિત સ્થાનકિ જિ તે છઇ, જે જેતલઉં સ્થાનકિ વ્યાપી રહિયા છઇ, તે તેતલઇ જિ સ્થાનકિ. પુણ સૂક્ષ્મની પરઇ નિરંતર-પણઇ સર્વલોક વ્યાપી નથી રહિયા, તે બાદર જાણિવા. તેહુ તે પાંચે પ્રકારે બાદર - પુઢવિ, અપ, તેઉ, વાઉ, બાદર વનસ્પતિ રૂપ હુઇ.

બાદરપૃથ્વીકાય — હીંગલો, હરીયાલ, પારૂ, રત્નજાતિ, મુક્તાફલ પ્રમુખ જાણિવઉ.

કૃષ્ણરાજ :

તિમ વલી કૃષ્ણરાજ પુઢવિકાય કહીઇ. તે કૃષ્ણરાજ કિસી ? યથા - પાયમઇ બ્રહ્મલોકિ દેવલોકિ ત્રીજઇ રિષ્ટનામા પાથડઇ સચિત્તાચિત્ત બાદર પૃથ્વીકાયરૂપ બિહું બિહું દિસિ-તણી બિ બિ છેહડી મિલી એવં ચિહું દિસે આઠ કાલી રેખા સમાન કૃષ્ણ પુદ્ગલ નિષ્પન્ન કૃષ્ણરાજ હુઇ. તત્ર પૂર્વ-

* અન્ય પ્રતોમાં કૃષ્ણરાજનું વર્ણન નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૫૨

પશ્ચિમ બારલી બે કૃષ્ણરાજી પટકોણ, દક્ષિણ-ઉત્તર બાહિરલી બે ત્રિકોણ, માહિલી ચ્યારઇ ચતુરસ્ર હુઇ, સવે સંખ્યાતેયોજન પહલી, અસંખ્યાતેયોજન લાબી લાબી હુઇ, તેહ-તણે આંતરે-આંતરે સારસ્વતાદિક નવ લોકાંતિક દેવ-તણાં વિમાન હુઇ. કૃષ્ણરાજી-માહિ વૈમાનિક દેવકૃત ગાજવીજયુક્ત મેઘ વરસઇ, પુણ તે દેવ વિકુર્વિત ભણી વૈક્રિયપણા - થિકુ નિર્જીવ પુદ્ગલ જિ હુઇ, પુણ કૃષ્ણરાજી-માહિ બાદર અપ, અગ્નિ ન હુઇ, પુણ બાદરવાયુકાય હુઇ. દેવ કૃષ્ણરાજી દેખી ક્ષુભઇ, માહિ સાચરતા સીઘ્ર-સીઘ્ર ચાલઇ. ઇંદ્રાદિક-તણઇ ભયિં નાસી દેવ કૃષ્ણરાજીઇં પઇસઇ. રિષ્ટનામા ઇંદ્રકવિમાન-થિકુ ચિહું દિસે કૃષ્ણરાજી હુઇ. ઇતિ બાદર પુઢવિકાય. ❦❦

હવઇ બાદરઅપકાય — તે હીમ, ઠાર, શુદ્ધોદક, ધનોદધિ પ્રમુખ જાણિવઉં, શુદ્ધોદક = આકાશજલ, અનઇ ધનોદધિ તે પૃથ્વી-નઇ તલઇ, પૃથ્વી-હિં આધારભૂત અસંખ્યાતયોજન પ્રમાણ પિંડ જલરૂપ છઇ.

તમસ્કાય :

તથા વલી તમસ્કાય તેહૂ તે જલરૂપ છઇ. તે તમસ્કાય સિઉ કહીઇ ? એહ જંબુદ્વીપ-થિકુ અસંખ્યાતમા અરૂણવરદ્વીપ-તણા વેદિકાંત-થિકુ બઇતાલીસસહસ્ત્રયોજન અરૂણવરસમુદ્ર અવગાહી જલ-તણા ઊપલા તલ-થિકુ ઉચ્ચિત મહાકૃષ્ણ બાદરઅપકાય રૂપ ઘોરાંધકારમય, દેવ-રહઇં ક્ષોભરૂપ, અનઇ ભયભીત દેવ-રહઇ કૃષ્ણરાજીની પરિં નાસવાનું સ્થાનક. તમસ્કાય સત્તરસઇં એકવીસા યોજન સમભિત્તિ-પણઇ ઉંચઉ જઇ તદ્દનંતર તિરછઇ વિસ્તરતુ ઊર્ધ્વ સૌધર્માદિક ચ્યારિ દેવલોક આવરી કુક્ષ-માહિં આણી પાંચમા બ્રહ્મદેવલોક-નઇ અરિષ્ટનામા ત્રીજઇ પાથડઇ ઊપરિ થઇ ચિહુંદિસે મિલિઉ છઇ. એહ-તણી ભીંતિ મૂલ-થિકઉ આરંભી સંખ્યાતાયોજણ-સંખ્યાતાયોજન પહલી, પછઇ અસંખ્યાતયોજન પહલી છઇ. તમસ્કાય-માહિ વૈમાનિકે, અસુરે અથવા ણાગકુમારે વિકુર્વિત ગાજવીજ જિમ કૃષ્ણરાજી-માહિ હુઇ તિમ ઇહાં જાણિવઉં. ચંદ્રમા, સૂર્ય તમસ્કાય-પાખલિ છઇ પણિ તેહની પ્રભા તમસ્કાય-હઇં ભીગી હૂતી તમોવર્ણિ જિ થાઇં. તમસ્કાય-માહિ બાદરવાયુ, વનસ્પતિ, ત્રસ હુઇ, ઇત્યાદિ બાદરઅપકાય. ❦❦

બાદર અગ્નિ - ઇંગાલ, જાલાદિક, વીજ, ઉલ્કાદિક જાણિવઉં.

* અન્ય પ્રતોમાં તમસ્કાયનું વર્ણન નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

બાદરવાઉ - ઉત્કલિકા, ઝંઝાદિ તથા વલી રત્નપ્રભાદિક પૃથિવી અનઇ દેવલોક-તણાઉ આધારભૂત થીણા ઘીની પરિ દૃઢરૂપ ઘનવાત. ઊથીણા ઘી ની પરિ અદ્ઢ રૂપ તનુવાત, અસંખ્યાત યોજન પિંડ ઇત્યાદિ બાદરવાઉકાય.

બાદરવનસ્પતિ - બિ ભેદ - પ્રત્યેક અનઇ સાધારણ. જેહ વનસ્પતિ-નઇ એક શરીર એક જિ જીવ હુઇ તે પ્રત્યેક. અનઇ જેહ-નઇ એક શરીરિં અનંતા જીવ તે સાધારણ. અથવા...

વનસ્પતિકાયના છ પ્રકાર :

(૧) અગ્રબીજ - કોરંટાદિક, (૨) મૂલબીજ - ઉત્પલાદિક, (૩) પર્વબીજ-સેલડી પ્રમુખ, (૪) સ્કંધબીજ - શલ્લક્યાદિક, (૫) બીજરૂહ-શાલ્યાદિક, (૬) સંમૂર્ચ્જ-તૃણાદિક તથા

એકેન્દ્રિયના સંસ્થાન :

પૃથ્વીકાય - મસૂર સંસ્થાન, અપકાય - બિંદુ સંસ્થાન, તેજ:કાય - સૂચી કલાપ સંસ્થાન, વાયુકાય - પતાકા સંસ્થાન, નિગોદવનસ્પતિકાય - જલબિંદુસંસ્થાન, શેષવનસ્પતિકાય-અનેકસંસ્થાન. 卐卐

પ્રત્યેકવનસ્પતિ ટાલી બાદર પુઢવિકાયાદિક-તણા દેહ સંખ્યાતા જીવ-તણાં દેહ મિલ્યા હુંતા ચર્મચક્ષુ-નઇં ગોચરિ નાવઇ. પુણ જઇ અસંખ્યાત જીવ-તણા દેહ એકઠાં મિલિયા હુઇ તુ દૃષ્ટિ ગોચરિ આવઇ.

બાદરનિગોદતણાં જઇ અનંત જીવાત્મક અસંખ્ય દેહ એકઠાં મિલ્યા હુઇ તુ દૃષ્ટિઇં દીસઇ. ઉક્તા: - एकेंद्रियाः सूक्ष्माः बादराश्व । अतलवथ एगिदिअ सुहुमियरा એ બે ભેદ વખાણ્યા.

અથ સંન્નિયર પર્ણિદિયા. એ વખાણઇ છઇ. પંચિન્દ્રિય તેહુ બિહુ ભેદિં — સંજીઆ પંચેન્દ્રિય, અસંજીઆ પંચેન્દ્રિય. દેવ, નારકી અનઇ ગર્ભજમનુષ્ય, તિર્યચ એ ચ્યારઇ સંજીયા. અનઇ સમૂર્ચ્જ મનુષ્ય, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય એ બિ અસંજીયા. ગર્ભજમનુષ્ય - પનરકર્મભૂમિ, ત્રીસઅકર્મભૂમિ, છપ્પનઅંતરદ્વીપે એકોત્તરસતસુ સ્થાનકે ગર્ભિ ઊપજઇ તે ગર્ભજમનુષ્ય જાણિવા. તિમ સમૂર્ચ્મિમનુષ્ય એહ જ એકોત્તરસઉ સ્થાનકે મનુષ્ય-તણા મલ, મૂત્ર, શ્લેષ્મા,

* અન્ય પ્રતોમાં વનસ્પતિકાય તથા એકેન્દ્રિય સંસ્થાનનું વર્ણન નથી.

* ગર્ભજમનુષ્ય, સમૂર્ચ્મિમનુષ્યનું વર્ણન અન્ય પ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૫૪

શુક્રપુદ્ગલે, વાત્, પિત્ત, રૂધિરે, મૃતકલેવરે, સ્ત્રી-પુરૂષસંયોગે, નગરખાલે અનેરે મનુષ્ય સંબંધીએ અશુચિસ્થાનકે સમૂર્ચ્છિમમનુષ્ય ગર્ભ વિણ સ્વયમેવ ઊપજઈ. જઘન્ય—તુ એક, બિ, ત્રિણિ. ઉત્કૃષ્ટ-તઉ અસંખ્યાતા. મિથ્યાત્વી અંગુલાઅસંખ્યેયભાગ દેહ અંતર્મૂહુર્તિયુ ઊપજઈ.

સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ :

અથ સંજ્ઞા તે કિસી કહીઈ ? જેણં કરી જીવ સંજીયા, અસંજીયા કહીઈ છઈ. તે સંજ્ઞા સ્વરૂપ કહઈ છઈ. સંજ્ઞા કહીઈ જ્ઞાન વિશેષ. તે ત્રિવિધ - હેતુવાદિકી, દીર્ઘકાલિકી, દૃષ્ટિવાદકી.

જં દેહ પાલવા હેતુ ઇષ્ટ-તણઉં ગ્રહણ, અનિષ્ટ-તણઉં પરિત્યાગ કરઈ તે હેતુવાદસંજ્ઞા કહીઈ.

જં મનિ પૂર્વાપર કાલ વિમાસી કાર્ય કરઈ તે દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા.

જં સમ્યક્ જિનોક્ત તત્ત્વ જાણી અનેકાંત થાપઈ તે દૃષ્ટિવાદ સંજ્ઞા.

તત્ર જીવ-હિં દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હુઈ અથવા અંતર્મૂહુર્તિઈ હુસઈ તે સંજી કહીઈ, બીજા અસંજી જાણિવા.

ગર્ભજ પ્રાણિ = બાહુલ્યિ સંજી હુઈ. સમૂર્ચ્છિમ અસંજી હુઈ. જે ગર્ભજ મર્યે દેવ, નારકી ઊપજઈ તે સદા સંજી કહીઈ. અનઈ જે સમૂર્ચ્છિમ-તઉ દેવ, નારકી ઊપજઈ તે અંતર્મૂહુર્ત અસંજી કહીઈ. તેહ-હિં અંતર્મૂહુર્ત પૂઠિઈ અવધિજ્ઞાન હુઈ. ઈશુ શ્રી ભગવતી પ્રમુખ સિદ્ધાંતિ કહિઉં. તત્ર ભવનપતિ, વ્યંતરદેવ અનઈ પહિલા નરગ-તણા નારકી સમૂર્ચ્છિમ હઉ ઊપજઈ. યદ્યપિ વિકલેન્દ્રિય-હિં હેતુવાદિકી સંજ્ઞા છઈ. અનઈ સ્તોક=થોડી મનોબલ્ધિ છઈ, પણિ જિમ દીનાર માત્રિઈ કરી ધનવંત ન કહાઈ તિમ બેંદ્રિયાદિક સંપૂરાં મનોબલ પાખઈ સંજીયા ન કહી.

દૃષ્ટિવાદ સંજ્ઞા તે સમ્યગ્દૃષ્ટીઈ જિ હુઈછ. પણ ઇહ સંજીયા, અસંજીયા - નઈ અધિકારિ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવંતઈ જિ જીવ સંજી કહીઈ, તેહ વિણુ અસંજી કહીઈ. તથા સોલ સંજ્ઞા પણિ કહીઈ. યથા — આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, લોક, ઓઘ, સુખ, દુઃખ, મોહ, વિતિગિચ્છા, શોક, ધર્મસંજ્ઞા. આઘ દશ સંજ્ઞા થાવર અનઈ ત્રસ જિ હુઈ.

* અન્ય પ્રતોમાં સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૫૫

યત:

રુક્ષાણ જલાહારો સંકોયણિઆ ભણેણ સંકુચઙ્ઠ ।
નિયતંતુણિં વેઢઙ્ઠ વલ્લી રુક્ષે પરિગ્ગહે ય ॥
ઙ્ઠિપરિરંભણેણં કુરુબગતરુણો ફલન્તિ મેહુણે ।
તહ કોનહસ્સ કંદો ઢુંકારે મુઅઙ્ઠ કોહેણ ॥
માણે જુરઙ્ઠ રુઅંતી છાયઙ્ઠ વલ્લી ફલાઙ્ઠ માયાણ ।
લોભે બિલ્લ-પલાસ સ્ત્રિવંતિ મૂલે નિહાણુવરિ ॥
રયણીણ સંકોઙ્ઠ કમલાણં હોઙ્ઠ લોગસન્નાણ ।
ઓઘે ચયન્તિ મગ્ગં ચઙ્ઠન્તિ રુક્ષેસુ વલ્લીઓ ॥

બાવાર્થ :

વૃક્ષોને જલ એ આહાર રૂપ છે. લજામણિ વનસ્પતિ સ્પર્શ થતાં ભયથી સંકોચ પામે છે. પરિગ્રહસંજ્ઞાના કારણે વેલડી પોતાના તંતુઓથી વૃક્ષને વીંટળાય છે.

બકુલવૃક્ષો સ્ત્રીના આલિંગન, પાદપ્રહારથી નવપલ્લવિત થાય છે તે મૈથુનસંજ્ઞા. લાલકમળનું કંદ ક્રોધસંજ્ઞાને કારણે હુંકાર કરે છે.

માનકષાયના કારણે રુદન્તી વનસ્પતિ દુઃખી થાય છે, સુરે છે. માયાને લીધે વેલ પોતાના ફળ પાંદડાથી ઢાંકે છે. બિલ્વ અને પલાશવૃક્ષો નિધાન ઉપર પોતાના મૂળ ફેલાવે છે તે લોભસંજ્ઞા. રાત્રીમાં કમળો સંકોચાય છે તે લોકસંજ્ઞા અને ઓધસંજ્ઞાથી લત્તાઓ પોતાના માર્ગને છોડી વૃક્ષપર ચઢે છે.

બાલાવબોધ :

તત્ર કોકનંદ વૃક્ષ પગ લાગઈ હૂતઈ ક્રોધિ હુંકાર મૂકઈ. રૂદંદી ઔષધી મઈ છતી હૂતી લોક દુઃખી કાઈ ? ઇસ્યા માન-થિકુ રોઅઈ, જેલ કારણિ તેણી વલ્લીઈં સુવર્ણસિદ્ધિ હુઈ. તથા પરિગ્રહસંજ્ઞા તે કહીઈ — જે દ્રવ્યાદિક સંગ્રહિવા-તણી બુદ્ધિ. લોભસંજ્ઞા તે કહીઈ-જં નિધાનાદિક લાધઈ હૂતઈ તેહ-તણું આચ્છાદન કરઈ, ઘસ. આગલી ઇ સંજ્ઞા તે ત્રસ-હિં હુઈ. તત્ર વિચિકિત્સા = ચિત્તવિવ્લુતિ: । મોહ: = સ્નેહ: । ધર્મસંજ્ઞા = સમ્યક ક્ષમાદિક ધર્મબુદ્ધિ: । શેષ ત્રિણિ સુખ, દુઃખ, શોકરૂપ સંજ્ઞા તે ત્રસ-હિંઈ હુઈ. ❦❦

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૫૬

યઘપિ એકેન્દ્રિય-હ્રં અંતર્મુહૂર્ત અનાકારોપયોગરૂપ દર્શન અને અંતર્મુહૂર્ત સાકારોપયોગરૂપ જ્ઞાન હુઇ. આરિ અનઇ ત્રિણિ લેશ્યા હુઇ, પુણ અવ્યક્તજ્ઞાનિ કરી હઉં સુખી, હઉં દુઃખી, ઇસી સુખ, દુઃખ સંજ્ઞા ન હુઇ. પ્રાયો=બાહ્યિં તેહ-હ્રં અસાતાવેદનીય હુઇ. તથા - જયા મોહોદયો તિલ્લો ઇસ્યા વચન તુ તીહ-હ્રં મોહોદય તીવ્ર કહીઇ તે મોહસંજ્ઞા ન હુઇ પ્રાયો = બાહ્યિં તેહ-હ્રં અસાતાવેદનીય હુઇ હીં. કિંતુ મોહોદય ભણીઇ વિષયસંજ્ઞા તીવ્ર હુઇ. આરિલેશ્યા તે એહ કારણ જં એહ-માહિ ઇશાનાંત દેવ ઊપજઇ તે કારણિ આરિ લેશ્યા હુઇ. એતલઇ સંનીયર પર્ણિદયા એ પદ વખાણિઉં.

તત્ર એતલઇ બિ સૂક્ષ્મ, બાદર એકેન્દ્રિય, બિ સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અનઇ બેન્દ્રિય, ત્રેન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય થઇ સાત ભેદ હઉઆ. એ સાતઇ ભેદ પર્યાપ્તા અનઇ અપર્યાપ્તા કરી ચઉદ્ભેદ જીવના જાણિવા.

પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ :

હિવ પર્યાપ્તિ સ્વરૂપ સંક્ષેપમાત્રિ વિચાલે કહિ ઇઇ.

પર્યાપ્તિ બિ ભેદ — લબ્ધિ-તઉ અનઇ કરણ-તઉ. તઉ જેહે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સઘલીઇ લાધી નથી પુણ લહિસિ તે લબ્ધિ પર્યાપ્ત.

જેહે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી પામી તે કરણ પર્યાપ્ત. અનઇ

અપર્યાપ્તઇ બિ ભેદ — લબ્ધિ-તઉ અનઇ કરણ-તઉ. જે સ્વ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સઘલીઇ નહીં લહઇ, અપર્યાપ્તિ જિ વિણસિસિઇ તે લબ્ધિઅપર્યાપ્ત. અનઇ જે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ સઘલીઇ લહિસિઇ પણિ હજી પૂરી લાધી નથી તે કરણ અપર્યાપ્તા જાણિવા.

અથ તે પર્યાપ્તિ સી કહીઇ ? પર્યાપ્તિ ભણીઇ જીવની શક્તિ વિશેષ.

તે⁵ ષટ્પ્રકાર યથા — પહિલી આહાર પર્યાપ્તિ, બીજી શરીર પર્યાપ્તિ, ત્રીજી ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, ચઉથી શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ, પાંચમી ભાષા પર્યાપ્તિ, છઠી મન પર્યાપ્તિ. આહાર પર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જેણઇ શક્તિ વિશેષઇ કરી જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાનકિ આવિઉં હૂતુ પુદ્ગલ સાનિધિં કરી આહાર લેઇ-નઇ તે આહાર કૂચા-પણઇ અનઇ રસ-પણઇ પરિણામાવઇ, કૂચા લાંખઇ⁶

PI/5 પર્યાપ્તિ ૭ કહઇ ઇઇ.

LI/6 નાખઇ. PI/6 નાખઇ.

અનઇ રસ અંગીકરઇ, તેહ શક્તિ-રહઇ આહાર પર્યાપ્તિ કહીઇ. બીજી શરીર પર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જીવ જેણઇ પુદ્ગલ⁷ નિષ્પન્ન શક્તિઇં કરી જે રસભૂત આહાર તે સાત ધાતુ — રસ, લોહી, માંસ અસ્થિ, મેદ, મજ્જા, શુક એહે સાતે ભેદે પરિણમાવઇ તે શરીર પર્યાપ્તિ કહીઇ. ત્રીજી ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જેણઇ⁸ શક્તિઇં કરી જીવિં જે આહાર ધાતુ-પણઇ પરિણમાવિવઇ છઇ તે આહાર-થિકુ સાર પુદ્ગલ લેઇ ઇંદ્રિય-પણઇ પરિણમાવીઇ અનઇ તે ઇંદ્રિય આપણા-આપણા વિષય જ્ઞાન સમર્થ હુઇ તે ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ કહીઇ. ચઉથી શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જેણઇ શક્તિ વિશેષઇં કરી જીવ ઉશ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણા-તણાં દલિઇ લેઇ ઉશ્વાસ-પણઇ પરિણમાવી-નઇ મેહલઇ તે ઉશ્વાસ પર્યાપ્તિ કહીઇ. પાંચમી ભાષાપર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જેણઇ શક્તિઇં કરી જીવ ભાષાવર્ગણા-તણાં પુદ્ગલદલિક પહિલઇ સમઇં અંગિકરઇ અનઇ ભાષા-પણઇ પરિણમાવી મેહલઇ તે ભાષા પર્યાપ્તિ કહીઇ. છઠી મન:પર્યાપ્તિ તે કિસી કહીઇ ? જેણઇ શક્તિઇં કરી જીવ મનોદ્રવ્યવર્ગણા⁹ દલિક લેઇ મન-પણઇ પરિણમાવી, આલંબી જં કાંઇ ચીંતવઇ=ધ્યાઇ તે મન:પર્યાપ્તિ કહીઇ.

સર્વ પર્યાપ્તિ હુઇ પૂઠિં જીવ યથાવસરિ અનંતા નવનવા આહારાદિક પુદ્ગલ લિઇ અનઇ વય-તણી વૃદ્ધિં સર્વ પર્યાપ્તિ-તણી વૃદ્ધિં હુઇ. તથા વૈકિય શરીરીયાં-પ્રતિ અનઇ આહારક શરીરીયા-પ્રતિ શરીર પર્યાપ્તિ અંતર્મૂર્ત્તિકી અંતર્મૂર્ત્તિ નીપજઇ. બીજી પાંચ પર્યાપ્તિ એક સામયિકી = એક એક સમય પ્રમાણા, એકેકઇ સમયિ જૂજઇ હુઇ. ઊનઇ¹⁰ ઔદારિક શરીરીયા - પ્રતિ આહારપર્યાપ્તિ એક સામયિકી એકસમય-માહિ હુઇ. બીજી પાંચ પર્યાપ્તિ અંતર્મૂર્ત્તિકી અંતર્મૂર્ત્તિ નીપજઇ. ઇત્યર્થ: એ સઘલીઇ પર્યાપ્તિ, જીવિઇ

P1/7 જીણઇ શક્તિ કરી જે આહાર રસ-પણઇ પરિણમાવઇ છઇ તે આહાર.

L2/7 જીણઇ શક્તિ કરી જે આહાર રસ-પણઇ પરિણમાવઇ છઇ તે આહાર

L2/8 જીણઇ શક્તિ કરી આત્માઇં જે આહાર ધાતુ-પણઇ, શરીર-પણઇ પરિણમાવઇ છઇ તે વલિ ઇંદ્રિય-પરિણમાવઇ છઇ તે ઇંદ્રિય.

L2/9 મનોવર્ગણાના પુદ્ગલ અંગીકરી નઇ જઇ કાંઇ

L2/10 અને

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૫૮

ઉત્પત્તિ સમઘ જિ સમકાલિ કરવા આરંભીઈ, અનઘ કમિહિ¹¹ જૂજૂઘ કાલિ પૂરી હુઘ. પણિ બિહું ઘડી-માહિ જિ પર્યાપ્તઉ હુઘ. સવે જીવ ઉત્પત્તિકાલિ અંતર્મુહૂર્ત અપર્યાપ્તાઘ જિ હુઘ. પછઘ¹² કેઘ પર્યાપ્તા થાઘ, એકિઘ¹³ અપર્યાપ્તાઘ જિ વિણસઘ. તેહૂ તે પુણ આઘ ત્રિણિ પર્યાપ્તિ સમાપ્તા વીનઘ અંતર્મુહૂર્તિ આઉખઉ પરભવ જોગઉ બાંધી પછઘ અંતર્મુહૂર્તિ જીવીઘ જિ નઘ મરઘ. આયુર્બંધ પુણ ત્રીજી ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ હૂઘ પૂઠિહિ જિ કરાઘ. તથા જે આગલિઘ જિ દેહી નવઉ જીવ આવી સંકમઘ તેહ-હિં શરીરપર્યાપ્તિ ટાલી આહારાદિકપર્યાપ્તિ ઇમ્હઘ જિ પૂર્વોક્ત રીતિ હુઘ. તથા દેવ, નારકી લબ્ધિ અપર્યાપ્ત ન હુઘ, પુણ કરણ અપર્યાપ્ત હુઘ. અનઘ એકેન્દ્રિય, બેંદ્રિય, ત્રેંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય અનઘ સંમૂર્ચિમ નઘ ગર્ભજઘ મનુષ્ય, તિર્યચ લબ્ધિ-તુ અનઘ કરણ-તુ બિહૂ પરિ અપર્યાપ્તા હુઘ. જે એકેંદ્રિય અપર્યાપ્તા વિણસઘ તે ઉશ્વાસ પર્યાપ્તિઘ જિ અપર્યાપ્તા જાણિવા. જેહ કારણ તેહઘ આયુર્બંધ કરી તુ વિણસઘ, અનઘ આયુર્બંધ પણિ ઇંદ્રિય પર્યાપ્તિ હૂઘ પૂઠિઘ જિ બંધાઘ, ઇમ અનેરાઘ લબ્ધિ અપર્યાપ્તા યથાસંભવ જાણિવા. સવે અપર્યાપ્તા જીવ અસ્પષ્ટ વર્ણ કરી ચર્મચક્ષુ-હિં ગોચર નહીં. તથા વૈકિય, તૈજસ, કાર્મણ અનઘ સૂક્ષ્મ-તણુ નઘ અપર્યાપ્ત-તણુ ઔદારિકદેહ જીવિ મુક્તમાત્ર હૂતા વિશરાલ થઈ જાઘ એ છ પર્યાપ્તિ કહી. એહ છ પર્યાપ્તિ-માહિ એકેંદ્રિય સવિહૂં જીવ-હિં પહિલી ચ્યારિ પર્યાપ્તિ હુઘ, આહાર, શરીર, ઇંદ્રિય, આનપાનરૂપ. વિકલેંદ્રિય કહિતાં ત્રિણિ = બેંદ્રિય, ત્રિંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિયરૂપ. એહ-હિં એહિ જિ પૂર્વલી ચ્યારિ પર્યાપ્તિ અનઘ પાંચમી ભાષાપર્યાપ્તિ હુઘ. અસંજીઆ સંમૂર્ચિમ પંચેંદ્રિય-હિં એહ જિ પાંચ પર્યાપ્તિ હુઘ. ગર્ભજમનુષ્ય, તિર્યચ, દેવ, નારકી-પ્રતિ પૂર્વલી પાંચ પર્યાપ્તિ સહિત છઠી મન: પર્યાપ્તિ હુઘ. પુણ એતલઉ વિશેષ દેવ-હૂં ભાષાપર્યાપ્તિ પાંચમી અનઘ છઠી મન:પર્યાપ્તિ એ બિસ્તિ સમકાલિ=એકઘ વારઘ હુઘ, બીજા જીવ-હૂં અનુકમિઘ પહિલિ ભાષાપર્યાપ્તિ પછઘ મન:પર્યાપ્તિ હુઘ.

યત: ઉક્તં -

PI/11 અનુકમિહિ નિષ્પત્તિ પહુચઘ

PI/12 જે જે આપણી આપણી પર્યાપ્તિ કરી નઘ જે પરભવિ જાઘ તે પર્યાપ્તા કહીઘ.

PI/13 અનઘ આપણી આપણી પર્યાપ્તિ અણકીઘઘ જિ મરઈ તે અપર્યાપ્તા જાણિવા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

આહાર-સરીરિન્દ્રિય-પજ્જતી આણપાણ-ભાસ-મળે ।
 ચઠ પંચ-પંચ છપ્પિ ય ઙ્ગ વિગલાડસન્નિસન્નીળં ॥

ભાવાર્થ :

આહારપર્યાપ્તિ, શરીરપર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ, ભાષાપર્યાપ્તિ અને મન:પર્યાપ્તિ આ છ પર્યાપ્તિઓ છે. તેમાંથી એકેન્દ્રિય જીવોને ચાર, વિકલેન્દ્રિય જીવોને પાંચ, અસંજીપંચેન્દ્રિયને પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિયજીવોને છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

તથા વિશ્વ-માહિ જીવ અનંતા છછ પણિ શરીરપર્યાપ્તિ નિષ્પન્ન શરીર અસંખ્યાઇ જિ છછ. એ ઇસી પરિ પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત-તણઇ અધિકારિ છ પર્યાપ્તિ સ્વરૂપ કહિઉં. ❦❦

અનઇ ચૌદેભેદે જીવ સ્વરૂપઇ કહિઉં જે સૂત્ર-માહિ બોલિઉં છછ. તથા વલી જીવ-તણા ચઉદભેદ અનેરે એ ઘણે પ્રકારે હુઇ. યથા-વ્યવહારિકનિગોદ, અવ્યવહારિકનિગોદ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, પૃથ્વી, અપ, તેઉં, વાયુ, પંચેન્દ્રિય=દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નારકી. બેંદ્રિય, ત્રેંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય એવં ભેદ. તથા બેંદ્રિય, ત્રેંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય, પંચિન્દ્રિય, પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય એ પૃથ્વ્યાદિક પાંચ સૂક્ષ્મ, બાદર થઇ ચઉદભેદ. એવં આરિત્રસ અનઇ દશ થાવર. અત્ર ગાથા

વિવહારિયર નિગોયા પરિત્ત પુઢવાઈ ચુગહ્પણિંદી ।

વિગલ-તિગે ચઠદસ ચઠ-તસ પણિગિંદિ સુહમિયરા ॥

ભાવાર્થ :

વ્યવહારનિગોદ, અવ્યવહારનિગોદ, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય, પૃથ્વીકાયાદિ ચાર=પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, ચારેગતિના પંચેન્દ્રિયજીવો નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય=બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરેન્દ્રિય આ સર્વ મળી જીવના ચૌદ ભેદ છે અથવા ચાર ત્રસકાય અર્થાત્ બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તથા પાંચ એકેન્દ્રિય (પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ) એ પાંચના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ સર્વ મળી પ્રકારાન્તરે પણ જીવના ચૌદ ભેદ થાય છે.

* પ્રકારાન્તરથી જીવના ભેદોનું વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અથવા પાંચ એકેન્દ્રિય=પૃથ્વીાદિક, ત્રિણિ વિકલેન્દ્રિય, સુર, નર, નારક, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ = જલચર, થલચર, ખેચર એવં ચૌદ. તથા ચણિદ ગુણસ્થાન-તણે ભેદે કરી ચણિદ ભેદે જીવ હૂઈ.

યથા -

મિચ્છે સાસળ મીસે અવિરઈ દેસે પમત્ત અપમત્ત ।

નિચઈ અનિચઈ સુહુમુવસમ ચીળ સજોગિ અજોગી ગુણા ॥

ભાવાર્થ :

મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદાન, મિશ્ર, અવિરતિ, દેશવિરતિ, પ્રમતસંચત, અપ્રમતસંચત, નિવૃત્તિબાદર, અનિવૃત્તિબાદર, સૂક્ષ્મસંપરાય, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગીકેવલી અને અયોગીકેવલી આ ચૌદ ગુણસ્થાનો છે.

ગુણસ્થાનકના નામ અને લક્ષણ

બાલાવબોધ :

તણિ ગુણ ભણીઈ જ્ઞાનાદિ. તેહ-તણા સ્થાનક ચડત-પડતઈ ભાવિં કરી જં સ્વરૂપ ભેદ તે ગુણસ્થાન કહીઈ. તે ૧૪ ભેદે. યથા —

અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય જીવ મન: પરિણામરૂપ અનાદિકાલ પ્રરૂઢ યથાપ્રવૃત્તિકરણ-થિકુ ગિરિ-નદી પાષાણ વૃત્તતાની પરિ આઉખા ટાલી સાતકર્મ પલ્યોપમાડસંખ્યેય ભાગ હીન એક કોડાકોડી સાગર-માહિ આણી, તિહાં વર્તતઉ પ્રબલ રાગ-દ્વેષ પરિણામરૂપ ગ્રંથિ છઈ તે વિશુદ્ધ પરિણામરૂપ અંતર્મુહૂર્ત માત્રિઈં કરી અપૂર્વકરણિં ભેદી વિશુદ્ધતર પરિણામરૂપ અંતર્મુહૂર્તિક અનિવૃત્તિકરણ અનુભવઈ. તિવારઈ દેશોન કોડાકોડિસાગર પ્રમાણ મિથ્યાત્વ સ્થિતિ-માહિ અંતરકરણ કરી એક અંતર્મુહૂર્ત માત્ર મિથ્યાત્વ સ્થિતિ અલગ કરઈ, બીજી અંતર્મુહૂર્ત ઊણી દેશોનકોડાકોડિ સ્થિતિ જૂઈ કરઈ, પણિ ગ્રંથિભેદ કરી ન સકઈ. તત્ર અંતર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વ વેઈ, અંતરકરણિ પછઈઉ, મિથ્યાત્વપુદ્ગલ-તણાં અભાવ-થિકુ અંતર્મુહૂર્ત જાણ ઔપશમિકસમ્યકૃત્વ લહઈ. ઈહા પ્રથમસ્થિતિ બે આવાલગઈ (આવલિકા) અનાદિ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક હૂઈ.

ગુણસ્થાનનું વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ-હિં જિનવચન-તણાં એક અક્ષર ભણી અસદ્દિણાઇં, અથવા અનંતાનુબંધીયા કષાય-તણાઇ ઉદયિ જઘન્ય-તુ અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-તુ દેશોનઅર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જાણ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન.

અનંત અભવ્ય અનઇ ભવ્ય યથાપ્રવૃત્તકરણ-તઉ ગ્રંથિ લગઇ આવઇ પણ અભવ્ય ગ્રંથિભેદ ન કરઇ, ભવ્યઇં ઘણાઇ ગ્રંથિભેદ કરઇ, વલી ક્લિષ્ટ પરિણામિ કરી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધઇ, ગ્રંથિભેદ કીધા પૂઠિ જિ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વાદિક-તણાઉ લાભ હુઇ. તથા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ-તુ ચવતાં અનંતાનુબંધી-તણાઇ ઉદયિ જઘન્યકાલ સમય, ઉત્કૃષ્ટ-તઉ છ આવલી જાણ સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ હુઇ તિવારઇં બીજઉ સાસ્વાદનગુણસ્થાન.

તથા કો એક જીવ પ્રથમ-તુ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ લલિણાર ગ્રંથિભેદ કરતુ અપૂર્વિકરણિ મિથ્યાત્વમોહનીય-તણા પુદ્ગલ ત્રિવિધ કરઇ. અશુદ્ધ, અર્ધવિશુદ્ધ, વિશુદ્ધ. અનઇ વિશુદ્ધતઉ જિવારઇ અર્ધવિશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુંજ ઉદયિ આવઇ, તિવારઇ જિનવચન ઊપરિ ન રાગ, ન દ્વેષ ઇસિઉં અંતર્મુહૂર્ત જાણ મિશ્રતા ભાવ હુઇ એ ત્રીજઉ મિશ્રગુણસ્થાન.

ઇહ મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદન, મિશ્ર એહ ત્રિહુ-હિં ગુણસ્થાન કિંચિન્માત્ર જ્ઞાન-દર્શનરૂપ જીવગુણ-તણા સદ્ભાવ-થિકુ શુદ્ધપુંજ-તણાઇ ઉદયિ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હુઇ તેહ ભણી ગુણસ્થાનત્વ. તથા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોદય-થિકુ નિયમ માત્રઇ અણુલેતુ સમ્યક્ત્વ ખરઉં પાલતુ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ હુઇ એ ચઉથઉ અવિરતિ ગુણસ્થાન.

તથા શેષ સાતકર્મ-તઉ પલ્યોપમપૃથક્ત્વપ્રમાણ સ્થિતિ-તણાઇ ક્ષયિ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોદય-થિકઉ સર્વવિરતિ-તણી અપ્રાપ્તિં, દેશવિરતિ યુક્ત હૂઇં. પાંચમઉ વિરતાવિરતી=દેશવિરતિ બીજું નામ એ પાંચમઉ ગુણસ્થાન.

તેહ કર્મ-થિકુ સંખ્યાતસાગરે ક્ષીણે હૂતે ચારિત્ર પ્રાપ્તઇં હૂઇ હૂતીઇં સંજ્વલનકષાયોદય અનઇ નિદ્રાદિક પ્રમાદવંત યતિ-હૂઇં હુઇ એ ઇહઉ પ્રમત્તગુણસ્થાન.

નિદ્રાદિક પ્રમાદરહિત યતિ-હૂઇં સાતમઉ અપ્રમત્તગુણસ્થાન. હવડાં ભરતક્ષેત્રિ સુવિહિતયતી ઇહઇ-સાતમઇ ગુણઠાણઇ વર્તઇ.

શેષકર્મ-તણે સંખ્યાતસાગરે ક્ષીણેહૂતે ઉપશમશ્રેણિ અથવા ક્ષપકશ્રેણિ

મંડાઈ, તિહાં અનંતાનુબંધીયા ચ્યારિ કષાય અનઇ મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વ એહે સાતે ઉપશમાવે અથવા ક્ષેપેહૂતે આઠમું નિવૃત્તિબાદરગુણસ્થાન.

તદનંતર નવ નોકષાયે અનઇ સંજ્વલન લોભ-તણું છેહિલિઉં સંખ્યાતખંડ જાણ કષાયોપશમાવે અથવા ક્ષેપે હૂતે નઉમઉં બાદરગુણસ્થાન.

તદનંતર સંજ્વલનલોભ-તણું છેહિલિઉં સંખ્યાતખંડ અસંખ્યાતે કરી ઉપશમાવતાં અથવા ક્ષેપતાં દશમું સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાન.

એતલઇ ઇહાં મોહનીયકર્મ સઘલઉં કષપઇ, પછઇ મૂલ-તઉ અઠ્ઠાવીસવિધ મોહનીય ઉપશમાવઇ એ અગ્યારમું ઉપશાંતમોહગુણસ્થાન. યદ્વા મિથ્યાત્વ અનઇ હાસ્યાદિક ષટકે, વેદે ત્રિકે, ચ્યારિ કષાયે એવં ચઊદ આભ્યંતરગ્રંથિ રહિતપણા-તુ તિવારઇ ઉપશામક નિગ્રંથ કહીઇ. ઉપશમશ્રેણિવંત ઇહ-થિકુ પડઇ તુ છજ્જઇ ગુણઠાણઇ આવી રહઇ અથવા પહિલઇ ગુણઠાણઇ જાઈ. ન પડઇ અનઇ તિહાં જિ રહિઉ મરઇ તઉ સર્વાર્થસિદ્ધિં જાઈ.

મોહનીયકર્મ ક્ષીણઈ હૂતઇ કષપક નિર્ગ્રંથ-હિં બારમું ક્ષીણમોહગુણસ્થાન.

તિહાં જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, અંતરાય એ ત્રિણિ કર્મ કષપઇ, મોહનીયકર્મ આગઇ દસમઇ જિ ગુણઠાણઇ રહિઉ, પછઇ અંતર્મુહૂર્તિ કેવલી હુઇ. એ સયોગિકેવલિ તેરમઉં ગુણસ્થાન.

મુક્તિગમન કાલિ સેલેસીકરણ-તણઇ ક્ષણિ મનો-વચન-કાયયોગરૂપ તેરમું સયોગિ તેહ-નઇ નિગ્રંઇ પાંચ હસ્વોક્ષરોચ્યાર લગઇ ચઊદમું અયોગિકેવલિ ગુણસ્થાન. તદનંતર એકઇ સમઇ મુક્તિ હુઇ. તત્ર દેવ, નારકી-માહિં પહિલા ચ્યારિ ગુણસ્થાન હુઇ. તિર્થંચ-માહિં, પાંચ, મનુષ્ય-માહિં ચૌદ ગુણસ્થાન હુઇ.

卐卐

ઇમ ગુણસ્થાને વર્તતા જીવ-તણા ચઊદ ભેદ.

અત્ર ભેદ ગ્રહણ ગાથા —

ચડદસ વા પળિગિંદિય તિરિ-નર-સંનિયર-નિરય-સુર-વિગલા ।

પળિગિંદિય-વિગલા-સુર-નર-નારય-જલ-થલ-ચગા ય ॥

ભાવાર્થ :

અન્ય પ્રકારે પણ જીવના ચૌદ ભેદ ગણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે —

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૭૩

પંચ એકેન્દ્રિય (પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ) ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, અસંજીતિર્યય અને મનુષ્ય તથા સંજીતિર્યય અને મનુષ્ય તથા નારક અને દેવ એ સર્વ મળી જીવના ચૌદ ભેદ થયા. અથવા પાંચ એકેન્દ્રિય + ત્રણ વિકલેન્દ્રિય + જલચર + સ્થલચર + ખેચર + નારકી + મનુષ્ય + દેવ આ બધા મળીને પણ જીવના ચૌદ ભેદ ગણાય છે.

તથા એકવિધાદિક બત્રીસભેદ જીવ કહીઈ. ચૈતન્યમય જીવ એક એ ભેદ.

ત્રસ અનઈ સ્થાવર એવં ૨ ભેદ

પુરુષ, સ્ત્રી, નપુંસકરૂપ ત્રિણિ ભેદ.

ચિહ્ન ગતિ ભેદિ કરી ચતુર્ભેદ.

પંચઈન્દ્રિય ભેદિ કરી પંચભેદ.

ષટ્કાય ભેદિ કરી ષટ્ભેદ

તથા પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ, અનંતકાયવનસ્પતિ એ પાંચઈ સૂક્ષ્મ-બાદર ભેદ કરી દસ ભેદ.

એ દસઈ પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત કરી વીસ ભેદ. પંચેન્દ્રિય સંજી, અસંજી, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત એવં ૨૪ ભેદ.

પ્રત્યેક વનસ્પતિ, બેંદ્રિય, ત્રેંદ્રિય, ચઉરેંદ્રિય અપર્યાપ્ત નઈ પર્યાપ્ત થઈ ૮ ભેદ, એવં પાછિલ્યા ૨૪ ભેદ મિલિ ૩૨ ભેદ જીવ.

અત્ર ગાથા —

પુઢવિ-દગ-અગણિ-મારુચ-વણસ્સહ્ણંતા પળિદિયા ચઠહા ।

વણ પત્તેઆ વિગલા દુવિહા ય સવ્વે વિ બત્તીસં ॥

ભાવાર્થ :

પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય, અનંતકાય વનસ્પતિ આ પાંચ પ્રકારના જીવો સૂક્ષ્મ અને બાદર તથા અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ ચાર પ્રકારે (૫ X ૪) તેથી ૨૦ ભેદ અને પંચેન્દ્રિયના સંજી, અસંજી, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા એમ ચાર ભેદ તથા પ્રત્યેકવનસ્પતિ, બેંઈન્દ્રિય, તેંઈન્દ્રિય, ચઉરેન્દ્રિય એ ચારના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ આઠ ભેદ = (૨૦ + ૪ + ૮ = ૩૨) સર્વ મળી જીવના બત્રીસ ભેદ થયા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૬૪

તથા એકેન્દ્રિય-તણાઈ દેહિ ખંડાણાઈ હૂતઈ સંલગ્ન એક જીવ સવિ હુ ખંડે થઈ ઘણુકાલ રહઈ, ઇમ પાન-તણે ખંડે દીસઈ. વિગલેન્દ્રિય દેહિ ખંડાણાઈ હૂતઈ બિહું ખંડ-માહિં જીવ અંતર્મુહૂર્ત રહઈ, પછઈ મુખ-તણાં ખંડ-માહિ પઈસઈ ઘણુકાલ જીવઈ. પરિસર્પ ટાલી પંચેન્દ્રિય યુદ્ધિ ખંડિઉ હૂતુ અંતર્મુહૂર્ત જીવઈ. એ ઈસી પરિ ચીઉદ પ્રમુખ ભેદ જીવ-તણાં મૂલસૂત્રિ અણકહિયાઈ અધિકાર હેતુ ભણી પ્રસંગિહિ કહિયા. એ જીવતત્ત્વ કહિઉં.

અથ અજીવતત્ત્વ. ચીઉથી ગાહાંઈ ૧૪ ભેદઅજીવ કહઈ સૂત્રકાર —

ધમ્માધમ્માગાસા તિય તિય મેઆ તહેવ અહ્ધા ય ।

ચંધા દેસ પાસા પરમાણૂ અજીવ ચડદસહા ॥૮॥

ભાવાર્થ :

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે. કાળનો એક જ ભેદ છે. તથા પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદ છે. એ સર્વ મળીને અજીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદ છે.

બાલાવબોધ :

અસ્તિ કહીઈ પ્રદેશ, તેહ-તણાઈ કાય ભણીઈ સંઘાત=સમૂહ તે, 'અસ્તિકાય:¹⁴ પ્રદેશ રાશિઃ' ધર્મરૂપ દ્રવ્ય-નઉ જે પ્રદેશસંઘાત તે ધર્માસ્તિકાય. તિમ અધર્મ પ્રદેશ-નઉ સંઘાત¹⁵ તે અધર્માસ્તિકાય. આકાશપ્રદેશ-નઉ સમૂહ તે આકાશાસ્તિકાય. એહ ત્રિહુના તિય તિય મેય = ત્રિણિ - ત્રિણિ ભેદ જાણિવા. યથા — ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય¹⁶ પહિલઉ ભેદ, બીજઉ ધર્માસ્તિકાય દેશ, ત્રીજઉ ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, એ ત્રિણિ ધર્માસ્તિકાયના ભેદ. તિમ અધર્માસ્તિકાયના ત્રિણિ ભેદ યથા — અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, અધર્માસ્તિકાય દેશ, અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ. ઇમ આકાશાસ્તિકાયના ત્રિણિ ભેદ—આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, આકાશાસ્તિકાય દેશ, આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ. એતલઈ ત્રિહું મિલી નવ ભેદ હૂઆ.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય તે કહીઈ — જે અસંખ્યાત¹⁷ પ્રદેશ રૂપ અનઈ ચીઉદ

L2/14 અસ્તયઃ પ્રદેશાઃ તેષામ્ કાય સંઘાતઃ અસ્તિકાયઃ ।

L2/15 સમૂહ

PI/16 ખંધ પહિ.

L2/17 જે બિ ત્રિણિ પ્રમુખ અસંખ્યાત પ્રદેશ-નઉ સમૂહ સર્વલોક-ચીઉદરાજ પ્રમાણ વ્યાપી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૭૫

રજવાત્મક સર્વલોક વ્યાપી રહિઉ છઇ, અરૂપીઉં વસ્તુ, કેવલજ્ઞાની ગમ્ય. છબ્રસ્થ ગમ્ય નહી તે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય કહીઇ. અનઇ ધર્માસ્તિકાય દેશ તે કહીઇ - જે ધર્માસ્તિકાય અખંડ દ્રવ્યઇ જિ માહિં કેતલાઈ પ્રદેશ-નઉ નાન્હઉં, મોટઉં ભાગ જં મનની કલ્પના કરી કીજઇ તે ધર્માસ્તિકાય દેશ કહીઇ.

અનઇ ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ તે કહીઇ — જે ધર્માસ્તિકાય-નઉ નિર્વિભાગ-ભાગ તે એક પ્રદેશરૂપ તે જ્ઞાનગમ્ય. ઇમ અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાયઇ ત્રિહું ત્રિહું ભેદિ જાણિવા. ઇહા વલી પરમાણુઆની પરિ ચઉથઉ ભેદ કાંઈ ન થાઈ.

ઉચ્ચતે —

જેહ કારણ પરમાણુઉ તે તો સ્કંધભાવ-થકઉ અલગઉ છઇ, સ્કંધરૂપી નથી પરિણમિઉં, અલગઉં એકાકી-પણિ વર્તઇ છઇ. તેહ કારણ પુદ્ગલાસ્તિકાય¹⁸-માહિં ચઉથઉ પરમાણુઆ રૂપ ભેદ થાઇ. પુણ ઇહાં ધર્માસ્તિકાયાદિક - થિકઉ વિઘૂટી-નઈ એક પ્રદેશ જૂઉં નથી પડતઉ, તેહકારણ એહ ત્રિહું-માહિ જૂઉ ચઉથઉ ભેદ ન ઊપજઈ.

પ્રદેશનું સ્વરૂપ

પ્રદેશ તે અતિસૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર જાણિવઉં. યથા — અંગુલ પ્રમાણિ લાબી પ્રદેશહારિ રૂપ સૂચી કલ્પીઇ, અનઇ તે નુક્કરવાલીના ખરીડાની પરિ એકેકઇ એકેકઇ - પ્રતિ સમઇ નિરંતર હરીઇ, અનઇ અંગુલપ્રમાણ સૂચિના પહિલા પ્રદેશ-થિકુ ગણાતાં છેહલિઇ સૂચિ-નઇ પ્રદેસિ તુ જઈઈ જઉ અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી જાઈ એહવા તે સૂક્ષ્મક્ષેત્ર-હૂં પ્રદેશ કહીઇ. 卐卐

અંગુલસેઢીમિત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસચ્ચિજ્ઞા । નંદીસૂત્ર - ગા. ૬૨ ઉત્તરાર્ધ.

હવઇ દસમઉ અજીવભેદ અદ્ધા. અદ્ધા ભણીઇ કાલ. પરિવર્તના કહીઇ જં સમય-સમય અતિક્રમવઉં એ કાલ-તણઉ રૂપ. અનઇ એણઇ કાલ દ્રવ્યઇ કરી સવિ હુ વસ્ય હુઇ. સવિહુ દ્રવ્ય - હૂં નવ્યપુરાણાદિક ભાવ પ્રતિસમઇ પલટાઈ. સવિહુ જીવ-તણી સ્થિતિ કલઇ એહ કારણ કાલ કહીઇ. એ કાલ સમયાદિક રૂપ એક ભેદ જિ.

L2/18 પુદ્ગલ સ્કંધ-માહિં.

* પ્રદેશનું વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

પુમ્મલા ચઝહા — પુદ્ગલાસ્તિકાય ચિહ્નું ભેદે યથા — સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુ, સ્કંધસંજ્ઞા પુદ્ગલઠ જિ હ્મં હુઠ પણિ શેષ દ્રવ્ય-હ્મં ન હુઠ. સ્કંધ તે કહીઠ જેહ-હ્મં પ્રદેશ-નઠ ચટન વિચટન હુઠ એ ચઊદભેદે અજીવ જાણિવા.

હવઠ પાંચમી ગાહા ધર્માસ્તિકાયાદિક - તણઉં સ્વરૂપ કહઠ છઈ -

ધમ્માધમ્મા-પુગ્ગલ-નહ-કાલો પંચ હુંતિ અજીવા ।

ચલણસહાવો ધમ્મો ધિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૫॥

ભાવાર્થ :

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યો અજીવ છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય ચલનસ્વભાવ (ગતિસહાયક) છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિરસ્વભાવ (સ્થિતિસહાયક) છે.

બાલાવબોધ :

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, નહ કહીઠ નમ્મઃ = આકાશાસ્તિકાય, કાલ એ પાંચઠ દ્રવ્ય અજીવ જાણિવા. છહ્મં દ્રવ્ય તે જીવદ્રવ્ય કહીઠ. વિશ્વ-માહિ એ છ દ્રવ્ય ટાલી અનેરઉં વલી સાતમઉં દ્રવ્ય કિસિઉંઠ નથી. એહે જિ છ દ્રવ્યે કરી વિશ્વ પૂરિઉં છઠ. એહ છ દ્રવ્ય-માહિ પાંચદ્રવ્ય તે અચૈતન્ય કહીઠ, અનઠ એક જિ છહ્મં જીવ દ્રવ્ય તે સચૈતન્ય કહીઠ. કાલ ટાલી બીજા પાંચ દ્રવ્ય — ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ, પુદ્ગલ અસ્તિકાય કહીઠ, કાલદ્રવ્ય-હ્મં સમય-સમય અતિક્રમતાં ભણી પ્રદેશરાશિ ન હુઠ, અતીત સમય તઉં વિણઠઉં, અનાગતસમય તઉં અપ્રાપ્ત છઠ, એહ ભણી વર્તમાન સમય જિ કાલ ગણીઠ, તેણઠ કરી કાલ-રહઠ અસ્તિકાય ન કહીઠ. છહ્મં¹⁹ દ્રવ્ય-માહિ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્પર્શ, વર્ણ, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દયુક્ત છઠ, બીજા પાંચ દ્રવ્ય અસ્પર્શ, અરૂપ, અગંધ, અરસ, અશબ્દ, અવર્ણ હુઠ. ચઊદરાજ-માહિ સર્વત્ર જીવ અનંતા છઠ તેહ-તઉં પુદ્ગલ અનંતા છઈ, અનઠ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ એહૂ તે સર્વલોક-માહિ છઠ. અત્ર શિષ્ય પૂછઠ — હે પ્રભો ! જે સર્વ દ્રવ્ય જગવ્યાપિયાં સમકાલ કિમ સમાઠ વિશ્વ-માહિ ? ઉચ્યતે અરૂપ, અરૂપ-માહિ સમાઠ તિહાં પ્રતિઘાત કાંઈ ન હુઠ, સૂક્ષ્મ જીવ યદ્યપિ

L2/19

અનઠ વલી એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય ટાલી બીજા પાંચ અમૂર્ત જાણિવા પુદ્ગલ દ્રવ્ય પુણ મૂર્તઉં જાણિવું.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સશરીર છઇ તુલઇ એક એક-માહિં સમાઇં, સૂક્ષ્મ-પણિ કરી કાંઇ ઉપઘાત ન હુઇ. જિમ એક ગદીઆણુ પારૂ ઔષધ વિશેષિં કરી સઉ ગદીઆણા સોનુ ચરઇ, પણિ તોલિ કાંઇ વાધઇં નહીં, ભાર ન થાઇ તે ઔષધિ જિ નઇં બલ વલી ઔષધિ સઉ ગદીઆણા મેલલઇ તિમ સૂક્ષ્મજીવ શરીર શરીર-માહિં સમાઇ. અનઇ વલી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલ એ ²⁰વ્યારિઇં દ્રવ્ય ગતિ અન્યત્ર પ્રચલનાદિક ક્રિયા-તણાં અભાવ-થિકુ સ્થિર, નિશ્ચલ અનઇ અક્રિય = ક્રિયા- ચેષ્ટારહિત જાણિવા. બીજા બિ દ્રવ્ય જીવ નઇં પુદ્ગલ એ બિન્હઇ ચંચલ, અસ્થિર, સર્વત્ર ગતિ-સ્થિતિના કરવા થિકુ સક્રિય = ચેષ્ટા સહિત હુઇ. તથા વલી ધર્મ, અધર્મ, જીવ એ ત્રિહુના એક જેતલા અસંખ્યાતા પ્રદેશ હુઇ. એકઇ-માહિ અથિકુ ઉનઇ²¹ = ઉછઉ પ્રદેશ ન હુઇ²². ત્રિહુના તેતલા તેતલાઈ જિ પ્રદેશ હુઇ, અનઇ આકાશ તે અનંતપ્રદેશાત્મક જાણિવઉં, લોકાલોક વ્યાપીયા ભણી, પુણ²³ જે લોકાકાશ તેહના પ્રદેશ અસંખ્યાતા ધર્માસ્તિકાયાદિકઇ જિ ના જેતલા હુઇ. પુદ્ગલ તે અનંતા, તે લોકાકાશ-માહિ જિ છઇ પુણ લોકાકાશ બાહિરિ એકઇ પુદ્ગલ નથી. અનઇ કાલ તે સૂર્યગતિઇ²⁴ કીધઉ મેરૂ મધ્યસ્થ રૂચક-થિઉ અધઊર્ધ્વનવસઇ જોઅણ લગઇ અનઇ તિર્યગૂ મનુષ્યક્ષેત્ર જિ માહિ જિ છઇ. તે ઘડી, પુહરરૂપ સંકેતકાલ કહીઇ પણિ મનુષ્યક્ષેત્રિ બાહિરી ચંદ્ર, સૂર્ય નિશ્ચલ છઇ, તેણઇ કરી ઘડી, પુહર, દિન, રાત્રિ રૂપ સંકેત કાલ નથી. નિશ્ચિયિક પરિવર્તનારૂપ કાલ સર્વલોકિ છઇ.

સૂત્ર-માહિ²⁵ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય-નઉ સ્વરૂપ કહઇ છઇ. યથા ધર્માસ્તિકાય કિસઉ²⁶ ક્ષીઇ ? ચલણસહાવો ઘમ્મો । ‘ગતિલક્ષણો

P2/20 એ વ્યારિ સ્થિર ગતિક્રિયા રહિત જાણિવા, જીવ અનઇ પુદ્ગલ એ બિન્હઇ દ્રવ્ય ચંચલ, અસ્થિર અનઇ સક્રિય- ક્રિયાસહિત જાણિવા

P2/21 ઓછઉ.

P2/22 નથી.

L2/23 અને જે લોકાકાશના પ્રદેશ તે પુણ ધર્માસ્તિકાયના જિ જેતલા અસંખ્યાતા પ્રદેશ હુઇ.

L2/24 સૂર્ય ગતે કરી કીધઉ થિકઉ મનુષ્ય ક્ષેત્ર જિ માહિ છઇ પુણ મનુષ્યક્ષેત્ર બાહિરિ કાલ નથી.

L2/25-P2/25 વલી ગાહા-માહિ ધર્મા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૬૮

ધર્માસ્તિકાય: 1' ગતિ ભણીય સવિ હુ જીવાદિક-તણઉ ચાલિવઉ, તઉ જેહ-નઇ આધારિ કરી જીવ અનઇ પુદ્ગલ-પ્રતિઇં વિશ્રસા પરિણામિઇં કરી અથવા મનુષ્યાદિક-નઇં પ્રયત્નિં કરી પુદ્ગલ-હૂં ગતિસ્વરૂપિં પરિણમતાં જીવ-હૂં આનુપૂર્વ્યાદિકઇં કરી ગતિ પરિણામિં પરિણમતાં હૂતાં જે ગતિ ક્રિયા-હૂં આધાર થાઇ. જિમ જલ-માહિ માછા-હિં સ્વેચ્છાઇં કરી ફિરતાં હૂતા જલ-નઉ આધાર હુઇ, પાણી પાખઇ જિમ તે ફિરી-હાલી ન સકઇ, તિમ જેહ-નઇં આધારિંઇ ત્રિભુવન-માહિં જીવ નઇ પરમાણુઆ ફિરઇ તેહ અરૂપી દ્રવ્ય-હિં ધર્માસ્તિકાય નામ કહીઇ. તે ચઊદ રાજ લગઇ છઇ, પરહુ નથી. સર્વલોક વ્યાપી રહિઉ છઇ.

અધર્માસ્તિકાય કિસઉ કહીઇ ? ચિરસંતાણો અહમ્મો અ ।

“અધર્માસ્તિકાય: સ્થિરસંસ્થાનસ્થિતિલક્ષણોઽધર્મ:” । સ્થિતિ ભણઇ રહિવઉ, જીવ અજીવ-હિં જીણઇં કરી હુઇ તે અધર્મ. જીવ નઇ પુદ્ગલ ત્રિભુવન-માહિં ચાલતાં, હાલતાં, ફિરતાં જં વલી સ્થિર-પણઉ પ્રામઇ તેહ-રહઇં જે ઉવષ્ટંભ હેતુ થાઇ. જિમ બાણ ધણુષ-થિકઉ વઘૂટઉ જાઇ અનઇ ²⁷જિસ્વારઇં ગતિ પરિણામ-થિકઉ નિવર્તિઉ હૂતઉ આપહણી રહિણાંહાર હૂઉં તિસ્વારઇ ભૂમિ રહિયાં ઉવષ્ટંભ દિઇ રહિવા-નઉ આધાર થાઇ. ભૂમિ બાણ-હૂં જાતાં કાંઇ રાખઇ નહીં પુણ આપહણીય રહિઉં તિવારઇ ભૂમિ ઉવષ્ટંભ દિઇઉ, તિમ જીવ નઇ પુદ્ગલ-હિં જાતા, ફિરતા અધર્માસ્તિકાય કાંઇ રાખઇ નહી પુણ સહજિઇં તેહ-હૂં રહિતાં ઉવષ્ટંભ હેતુ થાઇ, તે અરૂપી દ્રવ્ય-હૂં અધર્માસ્તિકાય કહીઇ. ધર્માસ્તિકાયની પરિ ચઊદરાજ વ્યાપીઉ અનઇ અલોક-માહિ એહ બિહના અભાવ-થિકઉ ²⁸કેતીવારઇં જઉ સર્વ દેવ, ઇંદ્ર મિલી કરી

P1/26-P2/26 ધર્માસ્તિકાય કિસુ કહીઇ ? જેહ-નઇ આધારઇ કરી જીવ અનઇ પુદ્ગલ પ્રતિઇં સ્વભાવિહિ જિ કરી ગતિ પરિણામિં પરિણમ્યા હૂતા જે ગતિ ક્રિયા-હૂં આધાર થાઇ. જિમ જલ માહિ માછા-રહઇ સ્વેચ્છાઇં કરી ફિરતા હીડતા પાણીનો આધાર હુઇ પાણી પાખઇ જિમ ફિરી હાલી ન સકઇ તિમ જેણઇ આધારઇ ત્રિભુવન - માહિં જીવ અનઇ પરમાણુઉ ફિરઇ તે ધર્માસ્તિકાય કહીઇ. તે ૧૪ રાજ લગઇ ધર્માસ્તિકાય છઇ. ચઊદ રાજ ઉપરાંત નથી.

P2/27 જિવારઇ આપહણી રહઇ તિવારઇ ભૂમિ રહવા-નઉ આધાર હેતુ થાઇ.

P1/28 કેતીતે કિવારઇ ઓજવંત, બલવંત સર્વઇ ઇંદ્ર એકઠાં મિલી કરી.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સર્વબલઇં ગતિ, સ્થિતિ, કરિવા, કરાવિવા હીંડઇ તુહિ તે ગતિ, સ્થિતિ અલોક-માહિ કરી, કરાવી ન સકઇ, વજાદિક કિસિઉઇ પદાર્થ અલોક-માહિ ન જાઇ, જેહ કારણિ તિહાં ધર્માસ્તિકાય અનઇ અધર્માસ્તિકાય-નઉં બલ નથી, જેહ-નઇ આધારિં ગતિ, સ્થિતિ હુઇ.

હવઇ છઠી ગાહાઇં આકાશ નઇ પુદ્ગલ-નઉ સ્વરૂપ કહઇ છઇ—

અવગાહો આગસં પુગલ - જીવાળ, પુગલા ચઝહા ।

ચ્રંધા દેસ પેસા પરમાણૂ ચેવ નાયવ્વા ॥૬॥

ભાવાર્થ :

આકાશાસ્તિકાય પુદ્ગલ અને જીવોને અવકાશ (જગ્યા) આપવાના સ્વભાવવાળુ છે અને પુદ્ગલના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ પરમાણુ એમ ચાર પ્રકાર જાણવા.

બાલાવબોધ :

²⁹અવગાહ ભણીઇ વ્યાપ. તઉ જિહાં જીવ નઇ પુદ્ગલ-તણઉં વ્યાપ=અવકાશ હુઇ તે આકાશ કહીઇ, ‘અવગાહલક્ષણં આકાશઃ ઙ્ઙિતિ’ । જિમ ઘડા-માહિ જલ વ્યાપી રહઇ તિમ જે જીવ નઇ પુદ્ગલ-હ્લિઇં આકાશ દિઇ વ્યાપવા-નઉં=રહિવા-નઉં ઠામ તે આકાશ કહીઇ. એ આકાશદ્રવ્ય લોક-અલોક-માહિ સર્વત્રઇ છઇ.

અહ પુગલા ચઝહા । ‘પુદ્ગલાઃ ચતુર્ધાઃ ચતુઃપ્રકારા પૂરણગલનસ્વભાવાઃ પુદ્ગલાઃ ઙ્ઙિતિ’ । પૂરણ=પૂરવઉં, ગલન=ગલિવઉં તેહિ જિ સ્વભાવ છઇ જેહરઇ. કોઁથ ? એહ કારણ પુદ્ગલ કહીઇ. જે એકઠાં મિલી સ્કંધ પૂરઇ અનઇ તિહાં હૂઆ હણીઇ અથવા પરપ્રયત્નિં કરી ગલઇં=અલગ થાઈ સ્કંધ-થિહું, તેહઇ-નઉ અસ્તિકાય=સંઘાત તે પુદ્ગલાસ્તિકાય. તે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, પરમાણુ ભેદિં કરી થિહું પ્રકારે હુઇ. સ્કંધ તે સિઉ કહીઇ ? સ્કંધ બિહું ભેદે - એક ચક્ષુદ્રિં અગ્રાહ્ય, બીજઉ ચક્ષુગ્રાહ્ય. ચક્ષુરગ્રાહ્ય તે જે દ્રવ્યશુક, ત્રણુકાદિક-થિકઉ આરંભી-નઇ અણંતાણુક લગઇ સંમિલિત પુદ્ગલચય રૂપ સૂક્ષ્મ ભાવિ પરિણમિઉં ચક્ષુરગ્રાહ્ય સ્કંધ હઇ. સ્તંભાદિક બાદર પરિણામિઇં પરિણમિઉં જે

PI/29 જીવ, પુદ્ગલ પ્રતિઇં અવગાહ-અવકાશ હુઇ જિહાં તે આકાશ કહીઇ.

* પુદ્ગલાસ્તિકાયની વ્યાપ્યા અને સ્કંધના બે ભેદનું વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

પુદ્ગલચય તે ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય જાણિવઉં. સ્કંધ તું એ અખંડ વસ્તુ સ્કંધ કહીઇ. સ્કંધઇ જિ ના જે સવિભાગ ભાગ બુદ્ધિ કલ્પીઇ તે દેશ કહીઇ. સ્કંધઇ જિ નઉ જે નિર્વિભાગ ભાગ તે પ્રદેશ. અનઇ પરમાણુઉ તે કહીઇ જે સ્કંધ પરિણામિઇં અણપરિણમિઉં એકાકી-પણઇ રહિઉ છઇ, અનઇ એક-નઉ વલી બીજઉ ભાગ થાઈ નહી તે પરમાણુઉ કહીઇ.

પરમાણુની વિશેષ ચર્ચા :

પરમાણુઉઇ જિ સ્કંધ-સિઉં મિલિઉં હૂતઉ પ્રદેશ કહીઇ. ઇસે અણંત પરમાણુ-તણે સ્કંધે કરી એક વ્યવહારિક પરમાણુ કહીઇ, જેહે ત્રસરેણુ પ્રમુખ આઠે-આઠે હુઇ. તથા મન, વચન, કાય, કર્મ, પ્રતિબિંબ, છાયા, તાવડ, શબ્દ, અંધકાર, કિરણાદિક પદાર્થ પુદ્ગલપરિણામ જાણિવા. તથા મૃદુ, ખર, ગુરુ, લઘુસ્પર્શ બાદરસ્કંધે જિ હુઇ, સૂક્ષ્મસ્કંધે ન હુઇ. કિંતુ બીજા શીત, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ ચ્યારિસ્પર્શ એ સૂક્ષ્મસ્કંધે હુઇ. આકાશ પ્રદેશિ એક પરમાણુ અનંતાઇ પરમાણુ સમાઈ. અત્ર શિષ્ય પૂછઇ — હે પ્રભો ! જિહા એક પરમાણુ સમાઇઉ તિહાં અનંતા પરમાણુ કિમ સમાઇ ? અત્રોચ્ચતે — પરમાણુ-હિં અનંત પરિણામની શક્તિ છઇ. જિમ દૃઢ લોહ-માહિં અગ્નિ સમાઇ અથવા પુદ્ગલરૂપ પાણીઇ વાટલઉં કંઠોકંઠિઇં ભરિઉં હુઇ, એક બિંદુ પાણી-નઉ ન સમાઇ. તૃણ લાગઇ તુ પાણી જાઈ અનઇ તેહ પાણી-માહિં તવખીર, સાકર પરતી-નઇ થોડઇ - થોડઇ હલૂઇ પરિમેહલીઇ, જેતલુ પાણી છઇ તેતલી માઠેરી સાકર માઇ. જુ સાકર તેહ પાણી-માહિ માઇ તઉ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ-હિં પુદ્ગલ-માહિ માવાનું સિઉ સંદેહ ? ❦❦

હવઇ સાતમી³⁰ ગાહાઇ કાલ સ્વરૂપ કહઇ છઇ —

સમયાહ્વલી મુહૂતા દીહા પચ્ચા ય માસ વરિસા ય ।

મ્મણિઓ પલિઆ સાગર ઉસ્સપ્પિણી સપ્પિણી કાલો ॥૭॥

ભાવાર્થ :

સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી એ કાળના ભેદો છે.

* પરમાણુ વિષયક વિશેષ વર્ણન અન્ય પ્રતોમાં નથી.

P2/30 હિવઇ સૂત્રમાહિ કાલનઉ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૭૧

બાલાવબોધ :

³¹અતિ=સર્વ લઘુકાલ તે સમય કહીયું. એકઇ ચાપડીયું અસંખ્યાતા સમય હુઇ³². અસંખ્યાતે સમએ એક આવલી. બિસઇંછપ્પન આવલીએ એક શુલ્લકભવ. સાડાસત્તર શુલ્લકભવે એક ઉચ્છવાસ-નિચ્છવાસ રૂપ પ્રાણ. સાતે પ્રાણે સ્તોક. સાતે સ્તોકે લવ. સાઢે આડત્રીસ લવે ઘડી. બિહું ઘડીએ મુહૂર્ત. ત્રીસ મુહૂર્તે અહોરાત્ર³³. પનર અહોરાત્રે પક્ષ. બિહુ પક્ષે માસ. બિહુમાસે ઋતુ. છ માસે અયન. બિહુ અયને વર્ષ. પાંચે વર્ષે યુગ. તથા ચઉરાસી લક્ષ વર્ષે પૂર્વાંગ. પૂર્વાંગ પૂર્વાંગિ ગણિઉં પૂર્વ હુઇ. તથા અસંખ્યાતવર્ષે પલ્યોપમ. દસકોડાકોડિપલ્યોપમે સાગરોપમ. દસ કોડાકોડિ સાગરોપમે અવસર્પિણી કહીયું. વલી દસકોડાકોડિસાગરોપમે ઉત્સર્પિણી કહીયું. બિહુ અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી મિલિ વીસકોડાકોડિસાગરોપમ પ્રમાણ એક કાલચક્ર કહીયું. અનંતે કાલચક્રે પુદ્ગલપરાવર્ત કહીયું. તેહવા અનંતપુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ અતીતકાલ હૂઉ. તિમ અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ અનાગતકાલ હુસિઈ.

તથા મુહૂર્તિ ઉચ્છવાસ કેતલા હુઇ ? તે કહઇ છઇ - ત્રિણિ સહસ્ત્ર સાતસઇં ત્રિહુતરિ ઊસાસ પ્રમાણ મુહૂર્ત હુઇ. અંતમુહૂર્ત વલી નવસમય-થિકુ આરંભી એક સમયોન બિ ઘડી જાણ અંતમુહૂર્તઇ જિ જાણિવા. પ્રવાહિં તુ મુહૂર્ત બિ ઘડી પ્રમાણ કહીયું. એક મૂહૂર્તિ આવલી કેતલી હુઇ ? એકકોડિ³⁴ સતસઠિ લાખ સત્તરિસહસ્ત્ર બિસઇંસોલ આવલી હુઇ.

અથ પલ્યોપમ વિચાર — પલ્યોપમ તે કહીયું — માન³⁵ સઉ યોજન

- P1/31 સમય. સર્વ સૂક્ષ્મ કાલ જાણિવઉં.
- P1/32 થાઇ ઇસ્યો અત્યંત અલ્પકાલ કહિઓ તેહ-નઇ સમય કહીયું તેહે.
- L2/33-P1/33-P2/33 દિવસ, પક્ષ, માસ, વરિસ એ તઉ પ્રસિદ્ધ છઇ તેહ ભણી એહનું સ્વરૂપ નથી કહીઉં.
- P1/34 એગાકોહિ સતસહિલક્ષ્મી સત્તહત્તરિ સહસ્સા ય । દોઅ સયા સોલહિઆ આવલિઆ એગ મુહૂર્તમિ ।।
- P1/35 કૂપ યોજન એક પ્રમાણે તે-માહિ સપ્તદિનાગત યુગલિક કેશના અતિસૂક્ષ્મ ખંડોખંડિ કૂઉ ભરીઇ, એહવા સૂક્ષ્મખંડ કીજઇ જેણે કિલ્વારઇ આખિ ભરીઇ તેહે ખંડે કરી તોહઇ આખિઇ પડ્યા ખરખરઇ નહીં એહવે ખંડે કૂઉ ભરીઇ, સય-સય વરિસિં ગઈ હુંતઇ એકેકઉ ખંડ કાઢીઇ અનઇ ઇમ કાઢતાં જિવહારિ તે કૂપ ઠાલઓ થાઇ તેતલા કાલપ્રમાણ પ્રતિ પલ્યોપમ કહીયું.
- P2/35 કૂપ યોજન ૧ પ્રમાણ અતિ સૂક્ષ્મ પાડ-સૂત્રના તંતુ કરી કૂઉ ભરીઇ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

પ્રમાણ રૂપ ઉડઉ, પુહલઉ તે-માહિં સાત દિવસના યુગલીઆના વાલાગ્ર ખંડ લેઇ અસંખ્યાતખંડ કોઈ દેવ કરઇ, જેહ ખંડ-નઉ બીજઉ ખંડ ન થાઈ, જેવડઉ એક બાદર પૃથ્વીકાયનું દેહ એવડઉ એકેકુ ખંડ હુઇ તેહે વાલખંડે જઈ કિલ્વારઇ આખિ ભરીઇ તઉ આખિ પરિયા ખરખરઇ નહી, તેહે સૂક્ષ્મ ખંડે ઇમ કોઈ નિભચ્ચ કૂઇ ભરીઇ, જિમ કિવારઇ ભાર સહસ્ત્ર લોહ-નઇ ગોલઇ ચાંપીઇ તઉ હિ તે એકઇ હેઠઉ ન ચંપાઇ, ઊપરિ કિવારઇ ગંગા-નઉ પ્રવાહ આવઇ તુહઇ તુ તે એકઇ ખંડ તણાઇ નહીં, ઉદંડ વાએ કરી એકઇ હરાઇ નહીં, પાષાણ ગોલાની પરિ જે દૃઢ-પણઇ મિલિયા છઇ તે સય-સય વરિસિં ગિઇ એકેકઉ ખંડ કાઢીઇ, ઇમ તેહે ખંડે કાઢી તે જહીઇ તહીઇ તે કૂઉ ઠાલઉ થાઇ તેતલા પ્રમાણ કાલ-હૂઇં પલ્યોપમ કહીઇ અસંખ્યાતવર્ષ રૂપ. એહવી દસકોડાકોડિપલ્યોપમ જાઇ તઉ એક સાગરોપમ ઇત્યાદિ કાલદ્રવ્ય સ્વરૂપ.

અજીવ અસ્તિકાયનું સ્વરૂપ :

તથા અજીવ અસ્તિકાય બિહુ ભેદે — પુગ્ગલે નો પુગ્ગલે । પુદ્ગલ છ ભેદે યથા — સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ બાદર, બાદર સૂક્ષ્મ, બાદર, બાદર-બાદર. સૂક્ષ્મ તે પરમાણુ. સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ તે સૂક્ષ્મ પરિણામિ પરિણમિત અનંત પ્રદેશ સ્કંધ. સૂક્ષ્મબાદર તે ગંધ પુદ્ગલ. બાદર સૂક્ષ્મ તે બાદર વાયુકાય દેહ. બાદર તે અપકાય. બાદર-બાદર તે અગ્નિ, વનસ્પતિ, પૃથ્વી.

નો પુદ્ગલાસ્તિકાય ત્રિવિધ — ધર્મ, અધર્મ, આક્રશ એ પ્રદેશ રૂપ હુઇ. ❦❦ ઇતિ બીજઉં અજીવતત્ત્વ ચીદે ભેદે પ્રકાસિઉં.

હવઇ બઈતાલીસ ભેદે પુણ્યતત્ત્વ કહઇ છઇ —

સાઠચ્ચગોઝ મણુદુગ સુરદુગ પંચિદિજાઙ્ઞ પળવેહા ।

આહિતિતણૂવંગા આઙ્મસંઘચણ-સંઠાણા ॥૮॥

ભાવાર્થ :

સાતાવેદનીય, ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્યદ્વિક=મનુષ્યગતિ, મનુષ્યાનુપૂર્વી, દેવદ્વિક=દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિયજાતિ, પાંચ શરીર, પ્રથમ ત્રણ શરીરના અંગોપાંગ, પ્રથમ સંઘચણ અને પ્રથમ સંઠાણ આ સર્વ (૧+૧+૨+૨+૧+૫+૩+૧+૧=૧૭ પ્રકૃતિ) પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

* અજીવ અસ્તિકાયનું વર્ણન અન્ય પ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

બાલાવબોધ :

સાતં = સાતાવેદનીયકર્મ. જેહ કર્મ-નઇ પ્રમાણિ જીવ સુખ પ્રામઇ, તે સુખ પ્રાહિ દેવ, મનુષ્ય-માહિં હુઇ.

ઉચ્ચૈર્ગોત્ર = ઉચ્ચગોત્ર. જેહ કર્મના પ્રમાણ થકઉ જીવ મોટઇ કુલઇ ઊપજઇ, જેહ કુલનાં મહિમા-થકઉ નિર્ધન હૂતુ લોક-માહિ માન્ય હુઇ, અવહીલનીય ન હુઇ તે ઉચ્ચૈર્ગોત્ર.

મણુદુગ = મનુષ્યદ્વિક કહિતાં મનુષ્યગતિ, મનુષ્યાનુપૂર્વી લાભઇ. જિણઇ શુભકર્મિઇ જીવ મનુષ્યભવિં અવતરીઇ, મનુષ્ય-પણઉં પામઇ તે મનુષ્યગતિ. મનુષ્યાનુપૂર્વી = આપણા સ્વભાવ-થિકુ સરલગતિ ભવાંતરિ જાતુ જીવ જેણઇ કર્મિ ઉત્પત્તિ સ્થાનકિ લીજઇ તે વૃષભ³⁶-હૂઇં નાથ સરખી આનુપૂર્વી કહીઇ. જીવ જિવારઇ ઉત્પત્તિ દેશ-તણા વૈક્રિયપણા-તઉ વક દિસિં ઊપજણાર હુઇ, અનઇ તેણી દિસિં ન જાઇ તિવારઇ આનુપૂર્વી કર્મ ઉદયિ આવઇ. યત: પુત્ત્વી ઉદઓ વક્કે ઈતિ । કેતલાઈ આનુપૂર્વી ઇમ કહઇ - જીણઇ શુભકર્મિઇં કરી જીવ યુગલીઆં, અંતરદ્વીપ, સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક, સંમૂર્ચિમાદિક બિહોત્તરસુ³⁷ મનુષ્ય જાતિ-માહિ જાતઉ જં નિશ્ચિત નામસારિઉ મનુષ્ય સ્થાનક પ્રામઇ તે મનુષ્યાનુપૂર્વી કહીઇ. સુરદુગ = દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી. જીણઇ શુભ કર્મિઇં કરી જીવ દેવ-પણઉ પામઇ, દેવભવિ અવતરીઇ તે દેવગતિ કહીઇ. દેવાનુપૂર્વી મનુષ્યાનુપૂર્વીની પરિ જાણિવી. અથવા એક ઇમ કહઇ - જીણઇ કર્મઇ કરી જીવ ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક, કિલ્વિષીઆ³⁸, કલ્પાતીત પ્રમુખ નવાણુ દેવ જાતિ-માહિ સવે અનેરા ઠામ છાંડી-નઇં જં એક નિશ્ચિત નામસારિઇં ઠામિ લીજઇ તે દેવાનુપૂર્વી. આનુપૂર્વી ચિહું ગતિ-તણી હુઇ, ઇલાં પુણ્યપ્રકૃતિ-માહિં દેવાનુપૂર્વિ અનઇ મનુષ્યાનુપૂર્વી બિહિ જિ લીજઇ.

પંચદિ = પંચેન્દ્રિયજાતિ તે કહીઇ જીણઇ શુભકર્મિઇ કરી જીવ પંચેન્દ્રિય પણઉ લહઇ. પળવેહ્ણ = પાંચદેહ. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ,

PI/36 જિમ વૃષભ રાસિં બાંધિઉં જિહાં તાંણઇ તિહા જાઇ તિમ જેણઇ કર્મઇં કરી નામસારિઇં ઠામિ જીવ જઇ ઊપજઇ તે આનુપૂર્વી કહીઇ.

PI/37-L2/37 બહુ મનુષ્ય

PI/38-P2/38 કિલ્વિષીયાદિક બહુ દેવ-માહિ જાતઇ જે નામસારિઇં નિશ્ચિત દેવ-નઉ સ્થાનક પામઇ તે દેવાનુપૂર્વી જાણવી.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૭૪

કાર્મણ એ પાંચદેહ કહીય. તે-માહિ ઔદારિક સિઉં કહીય ? ઉદાર ભણીય પ્રધાન. ઉત્કૃષ્ટ-પણય, ઉદાર-પણય જોઈય તુ ³⁹અનુત્તરસુરના રૂપ-થિકુ તીર્થકર, ગણધર-તણારૂપ અનંતગુણહુ અધિકા હુય. અથવા ઉદાર ભણીય ભલા, દેવલોક, મુક્તિયોગ્ય, સર્વવિરત્યાદિક ગુણ-તણાઉં કારણ ઔદારિકશરીર, તેહ ભણી ઉદાર, અનય ઉદાર જિ ભણી ઔદારિક કહીય. એ દેહ મનુષ્ય, તિર્યચ-તણું હુય. તઉ જણય કર્મ કરી ઔદારિકદેહ યોગ્ય ઔદારિકપુદ્ગલ લેઈ ઔદારિકદેહ-પણય પરિણમાવય, પરિણમાવી-નય જવના પ્રદેશ-સિઉં સંબંધય તે ઔદારિકશરીરનામકર્મ. એ દેહ ઉત્કૃષ્ટ સાધિકસહસ્રજોઅણ માન મનુષ્ય, તિર્યચ-હુય હુય. વૈકિયદેહ કિસિઉં કહીય ? વિવિધા ક્રિયા વિક્રિયા । વિવિધ નવનવી પરિ ક્રિયા કરય તે વૈકિય. જે મોટઉ ફીટી નાહનું થાઈ, નાહઉં ફીટી મોટઉં થાઈ, એક ફીટી અનેક ⁴⁰શત સહસ્ર-પણય હુઈ, અનેક રૂપ ફીટી એક હુઈ, ભારે ફીટી હલૂઉં હુય, હલૂઉં ફીટી ભારે હુય, ઇમ અનેક પરિ જે રૂપ પરાવર્તાય તે વૈકિયદેહ કહીય. તે વૈકિયદેહ બિહું ભેદે જાણિવઉં, એક ઔપપાતિક, બીજઉં લબ્ધિપ્રત્યય. ઔપપાતિક દેવ, નારકી-તણાઉં સ્વાભાવિક દેહ, અનય લબ્ધિપ્રત્યય તે મનુષ્ય, તિર્યચ-પ્રતિ વૈકિય લબ્ધિ-થકઉં નવા-નવા રૂપ કરવાની શક્તિ હુય, તેણય કરી નવનવઉ રૂપ કરય તે લબ્ધિ પ્રત્યય વૈકિય કહીય. એ લબ્ધિપ્રત્યયવૈકિય અનય દેવ-તણુ વૈકિય એ બિલ્લિન ઉત્કૃષ્ટઉં સાધિક લક્ષયોજનપ્રમાણ ઉચ્ચ, નાના સંસ્થાન હુઈ. આહારકદેહ કિસિઉં કહીય ? આહારકશરીર યઉદ પૂર્વધર ટાલી બીજઉ કો કરી ન સકય, યઉદપૂર્વધર⁴¹ જિ રહય એ દેહ કરવાની શક્તિ હુય. સૂક્ષ્મ સાર પુદ્ગલ આણી નીપજવય તે આહારકશરીર જઘન્ય-તુ હાય માઠેરા પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટ-તઉ પૂરાં હસ્ત પ્રમાણ ઉચઉ રહય, બિ ઘડી માઠેરી લગય રહય, યઉદપૂર્વધર કેવલી કલ્નય સંદેહ ભાજિવા અથવા વિચાર પૂછવા, સાંભલવા, તીર્થકરની ઋદ્ધિ જોઈવા આહારકદેહ મોકલી કાર્ય કરી વલી પાછય સંહરય. અનય દેહ ભૂમિગતય જિ ચાલય, અનુત્તરવિમાન દેવના રૂપ-પાહિ રૂપ શોભા કરી તે

L2/39 જોઈય તીર્થકર, ગણધરાદિકના રૂપ આશ્રી અનુત્તર સુરના રૂપ તેહૂતે અનંતગુણ હીણા તેહ ભણી ઉદાર.

L2/40 અનેકથા = શત સહસ્ર લક્ષરૂપ થાઈ.

P1/40 અનેકરૂપ સહસ્ર લક્ષ હોઈ.

L2/41 પૂર્વધરય જિ પ્રતિયં તે શક્તિ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અધિકઉ હુઈ. તે જઘન્ય-તુ સમય, ઉત્કૃષ્ટ-તુ છમાસ. વિચ-માહિ ન હુઈ. એ દેહ એક જીવ એક ભવ-માહિ બિહ જિ વાર કરઈ અનઈ સંસાર-માહિ⁴² થિકઉ ઉત્કૃષ્ટ આરિ વાર કરઈ.

: ઉક્તં :

ચત્તારિ અ વારાઓ ચડસપુવ્વી કરેઙ્ઙ આહારં ।

સંસારમ્મિ વસંતો ઇગભવે દુન્નિ વારાઓ ॥

ભાવાર્થ :

ચૌદ પૂર્વધર મુનિ આહારક શરીર એક ભવમાં બે વાર અને સંસાર પરિભ્રમણ દરમ્યાન વધુમાં વધુ ચાર વખત કરે.

સમઓ જહન્નમંતરા ઉક્કોસેણં તુ જાવ છમ્માસા ।

આહારસરીરાણં ઉક્કોસેણં તુ નવ સહસ્સા ॥

અથ તૈજસદેહ કિસિઉં કહીઈ ? જે ઉષ્ણ, તેજને પુદ્ગલે નીપનું, જે આહાર પચવા-નઉં⁴³ હેતુ થાઈ. લોક પ્રસિદ્ધિઈ જેહ-હઈ જઠરાગ્નિ નામ કહીઈ, અનઈ⁴⁴ જેહ દેહના પ્રમાણ થકઉ, તપ થકઉ ઊપની તેજોલેશ્યા લબ્ધિવંતપુરૂષ જવાલા શતસહસ્ત્ર કરી વિકરાલ તેજોલેશ્યા રૂપ મુખિઈ તેજો નિર્ગમન કરઈ, તેહ પ્રમાણિ પર-હિં દહઈ, શ્યાપ દેઈ. અથવા જેહ દેહની વિકૃતિ શરીરિ દાધ, જ્વરાદિક તાપ ઊપજાવઈ તે તૈજસદેહ કહીઈ. પાંચમઉ કાર્મણદેહ કિસિઉં કહીઈ ? જે અષ્ટવિધ કર્મના પરમાણુઆ આત્મપ્રદેશ-સિઉં⁴⁵ સંબંધાઈ, આત્મા નઈ કર્મ અન્યોન્યિં એકમેક જં થાઈ, જે આઠકર્મ તેહ જિ કાર્મણદેહ. •

પાંચે શરીરની ક્રમશઃ સૂક્ષ્મતા :

ઔદારિકદેહ પાહિ વૈકિયદેહ સૂક્ષ્મ અનઈ અનંતગુણે પુદ્ગલે નીપજઈ, વૈકિય પાહિ આહારક તે સૂક્ષ્મ, અનંતગુણે પુદ્ગલે નીપનું, ઇમ તૈજસ તેહ-

P1/42 માહિં રહિઉ થિકો ઉત્કૃષ્ટતઉ આરવાર કરઈ અધિકીવાર ન કરઈ.

L2/43 નઉ-પરિણામાવિવા-નઉ હેતુ.

L2/44 અને પુદ્ગલે કરી નીપજઈ જે દેહ પ્રમાણ થિકઉ સુતપઃ સમુત્પન્ન લબ્ધિવન્ત પુરુષ.

P1/45 પ્રદેશસ્યું ક્ષીરનીર પરિ અન્યોન્ય-પણઈ એક જ થાઈ તે કાર્મણ દેહ અનંત કર્મવર્ગણા-તણઉ પિંડ તે દેહ જાણિવું.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

થઉ કાર્મણ સૂક્ષ્મ-પણ્ણ જાણિવા. અનંતી કર્મવર્ગણા-તણઉ પિડરૂપ દેહ જાણિવઉં. તૈજસ, કાર્મણશરીર આત્મા-તણા સર્વપ્રદેશ વ્યાપી સદાઇ રહિયા છઇ. અનઇ વલી તૈજસ નઇ કાર્મણ એ બિસ્તિ દેહ ભવાંતરિ જાતા જીવ-હૂં સાથિ હિ જિ જઇ, પુણ અતિ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલરૂપ ભણી છવસ્થ-નઇં ગોચરિ નાવઇ. બિહુ-માહિ એકઇ નાવઇ. સવિ હુ સંસારી જીવ-હૂં સાથિહિ જિ જઇ, તૈજસ, કાર્મણ એ બિ દેહ જીવતા મરતાં સદૈવ સાથિં હુઇ જિ. જિવારઇ તે નુહિ તિવારઇ મુક્તિ પામઇ.

પાંચે શરીર પુણ્ય પ્રકૃતિમાં સમાવિષ્ટ છે તેનું કારણ :

અત્ર શિષ્ય પૂછઇ - હે પ્રભો ! પાંચ શરીર પુણ્ય પ્રકૃતિ કિસ્યા ભણી કહીઇ ? જ્ઞાતે - મૂલિ જીવ સવે અનાદિ નિગોદ-માહિ હૂતા, તિહાં જીવ જીવ-પ્રતિ જૂજૂઆ દેહ નથી, કિંતુ એકઇ જિ ઔદારિકશરીરિં અનંતા જીવ છઇ, પણિ સવિ હુ જીવ-હૂં જૂજૂઆ તૈજસ કાર્મણદેહ છઇ, તે શરીર અત્યંત જૂજૂઆ દેહ નથી. અવ્યવહારરાશિ ભણી લેખવાઈ નહીં, જિવારઇં વ્યવહારરાશિં બાદરનિગોદ, પુઢવિકાય પ્રમુખમાહિં આવઇ, તિવારઇ શરીર લેખઇ=ગણીઇ, પછઇ જઉ સૂક્ષ્મ નિગોદ-થિકુ મોટાં તૈજસ નઇ કાર્મણદેહ વ્યાપી હુઇ તુ ઔદારિકદેહ વાધઇ, એણઇ પરિ જં અનેક ગાઊ લગઇ શરીર વાધઇ. તઉ જં નિગોદ-તઉ જીવ નીસરિઉં દેહ વાધિઉ નિગોદ-પણઉ મેહલી પ્રત્યેક-પણું પ્રામિઉં, થાવર-પણું છાંડી ત્રસ-પણઉં પ્રામિઉં એ શુભપ્રકૃતિ જિ કહીઇ. જં સંપૂર્ણ શરીર, સંપૂર્ણ અંગોપાંગ તે પુણ્યપ્રકૃતિ. અનઇ જં અસંપૂર્ણ શરીર, અસંપૂર્ણ અંગોપાંગ તે પાપપ્રકૃતિ. અનઇ સંસારી જીવ-હૂં શરીર જિ સર્વકાર્ય-તણઉં સાધન છઇ તેહ કારણિ પાંચઇ દેહ પુણ્યપ્રકૃતિ કહીઇ. તથા સૂક્ષ્મ-તણા અનઇં અપર્યાપ્ત-તણા જે ઔદારિક દેહ અનઇં વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણદેહ એ જીવી મુક્તમાત્ર વિશરાલ થઈ જઇ. 卐卐

આહિતિતનૂણુંવંગા - આઘ ત્રિણિ તનુ-તણા ઉપાંગ. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક ત્રિણઇ પહિલા દેહ-તણાં ઉપાંગ. ઉપાંગ ત્રિહુ જાતઇ - અંગ, ઉપાંગ, અંગોપાંગ. અંગ પહિલઉ આઠ કહીઇ - બિ બાહા, બિ ઊરૂ, પૃષ્ઠિ, મસ્તક, હૃદય, ઉદર એ આઠઇ અંગ ⁴⁶પહિલે ત્રિહુ દેહે હુઇ. ઉપાંગ તે

* અન્યપ્રતોમાં આ વર્ણન નથી.

PI/46 અંગ ઔદારિકદેહઇ, વૈક્રિયદેહઇ, આહારકદેહઇ હાઇ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૭૭

આંગલી, અંગૂઠાં પ્રમુખ જાણિવા. અંગોપાંગ તે આંગલીની રેખા, પર્વ, નખ, લક્ષણ પ્રમુખ કહીય. તઉ એતલઇ ઝવંગા = ઉપાંગ ઇસિઉ મધ્ય ગ્રહણ કરતાં અંગ, ઉપાંગ, અંગોપાંગ ⁴⁷ત્રિણિ પરિ લીજઇ. તઉ ઔદારિકઅંગોપાંગ, વૈક્રિયઅંગોપાંગ, આહારકઅંગોપાંગ. અનઇ તૈજસ, કાર્મણદેહ એ બિ જીવ પ્રદેશ-સિઉં સંલગ્ન-પણઇ મિલિઆ છઇ, તેહ ભણી તીહ બિહુ દેહના અંગોપાંગ નથી. એહ જિ ભણી આઙ્ગિતત્ત્વગૂંગા ઇસિઉં સૂત્ર-માહિ કહિઉં. હવઇ સોલમઉ ભેદ-આઙ્ગમસંઘયણસંતાણા ઙ્ગિતિ । સંઘયણ ભણીઇ ⁴⁸અસ્થિ-તણુ બંધ. જીણઇં કર્મિ કરી દેહની અસ્થિસંધિ સઘલીઇ દૃઢ-પણઇ બંધાઇ-નઇ જં શરીર-નઉ બંધ હુઇ તે અસ્થિરચના વિશેષ-રહઇં સંઘયણ કહીઇ. તે સંઘયણ છએ ભેદે કહીઇ. કેહાં તે છ ભેદ ?

વજ્જરિસહનારાયં વીયં ચ રિસહનારાયં ।
નારાયમહ્નનારાયં કીલિયા તહ ય છેવટું ॥

ભાવાર્થ :

વજ્જઋષભનારાયસંઘયણ, ઋષભનારાયસંઘયણ, નારાયસંઘયણ, અર્ધનારાયસંઘયણ, કીલિકાસંઘયણ અને સેવાર્ત્તસંઘયણ આ છ ભેદ સંઘયણના છે.

બાલાવબોધ :

વજ્જઋષભનારાયસંઘયણ તે કહીઇ — તત્ર વજ્જ ભણીઇ ખીલી, ઋષભ ભણીઇ પાટઉ, નારાય ⁴⁹ભણીઇ બિહું અસ્થિ-હ્ને મર્કટબંધ. કોઝર્થઃ ? જિસી હાથની કલાઈ પરસ્પરિ સાહતા બંધ હુઇ તે મર્કટબંધ કહીઇ, તઉ વજ્જ-ઋષભ-નારાય એ ત્રિણિઇં જિણઇ સંઘયણિ હુઇ તેહ-હ્નઇં વજ્જઋષભનારાયસંઘયણ કહીઇ. કિમ તે હુઇ ? યથા — જિહાં અસ્થિસંધિના છેહડા બિલ્નઇ પરસ્પરઇં વીટાઈ વલી ઊપરિ અસ્થિજિના પાટા-નઉ વેઢઉ, તેહ ઊપરિ વલી સર્વ અસ્થિભેદિની⁵⁰ વિચિ અસ્થિ જિની ખીલી હુઇ, ઇસીઇ

P1/47 -પાંગ સહૂઇ લાભઈ.
P1/48-L2/48 સંઘયણ કિસી કહીઇ ? જેણઇ કર્મ વિશેષઇ દેહના અસ્થિ, અવયવ દૃઢ-પણઇ બંધાઇ-નઇ શરીરનો જે દૃઢતર બંધ હોઇ તેહ-નઇ સંઘયણ કહીઇ.

L2/49 ઊભયતો મર્કટબંધો નારાય તે.

L2/50 અસ્થિની ભેદણહારિ વલી અસ્થિ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

જિ પરિ દેહની ⁵¹સંધિ સઘલઈ બંધાણી હુઈ તે પહિલડે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણ કહીઈ. બીજઉ ઋષભનારાયસંઘયણ તે કહીઈ — તિહાં બિહુ ગમે અસ્થિના છેહડા વીંટાણા હુઈ ઊપરિ વલી પાટઉ હુઈ, વિચિ ખીલી હુઈ નહીં તે બીજઉ ઋષભનારાયસંઘયણ કહીઈ.

ત્રીજઉ નારાયસંઘયણ તે કહીઈ — જેણઈ બિહુગમે અસ્થિના છેહડા વીંટાણા હુઈ, ખીલી, પાટઉ એહ બિહુ-માહિં એકઈ નહીં તે ત્રીજઉ નારાય સંઘયણ કહીઈ.

ચઉથઉ અર્ધનારાયસંઘયણ તે કહીઈ — તીણઈ એકગમા અસ્થિ-નઉ છેહડઉ વીંટાઈ, બીજા સાહમા અસ્થિ-નઉ છેહડઉ અડકી રહઈ અનઈ બીજઈ પાસઈ ખીલી હુઈ તે ચઉથઉ અર્ધનારાય સંઘયણ જાણિવું.

પાંચમું કીલિકા સંઘયણ તે કહીઈ—⁵²તિહાં બિલ્લિ છેહડાં ઊપરિ - ઊપરિ આવી રહઈ, વીંટાણા ન હુઈ પણિ વિચિ ખીલી હુઈ તે પાંચમઉ કીલિકાસંઘયણ જાણિવું.

છહઉ⁵³ સેવાર્તસંઘયણ તે કહીઈ — તીણઈ સંઘયણિ⁵⁴ ખીલી નઈ પાટઉ, મર્કટબંધ ત્રિહું-માહિં એકિ ન હુઈ, બિહુ અસ્થિના છેહડા સામ્હ-સામ્હા અડકી રહઈ, અતિ નિર્બલ એ સંઘયણ જાણિવું.

કયા જીવને ક્યું સંઘયણ હોય તે દર્શાવે છે :

એ છઈ સંઘયણ મુખ્યવૃત્તિ મનુષ્ય અનઈ પંચિન્દ્રિયતિર્યચઈ જિ હૂઈ હુઈ. પણિ શક્તિ અપેક્ષાઈ દેવ-હૂઈ વજ્રઋષભનારાયસંઘયણ. નારકી, દેવ અનઈ એકેન્દ્રિયાદિક ચિહું જીવ જાતિ-હૂઈ સંઘયણ ન હુઈ. જેહ ભણી તેહ-નઈ શરીરિ હાડ, માંસ, રુધિર ન હુઈ. સંમૂર્ચઈજપંચેન્દ્રિય-હિં છેવટું સંઘયણ. ગર્ભજ-નઈ ષટ્વિધ સંઘયણ.

PI/51 દેહની સંસ્થિતિ સઘલીઈ હોઈ તે.

PI/52 તેણઈ સંધિના અસ્થિ બિલ્લન ઊપરિ-ઊપરિ છેહડે આવી રહઈ અનઈ વિચાલઈ ખીલી હોઈ પણિ ઊપરિ પાટઓ વીંટાઈ નહીં અનઈ વલી બિહુ અસ્થિના પ્રાંત પરસ્પરિ વીંટાણા ન હોઈ તે પાંચમું.

PI/53 છેવટું-સેવાર્ત

PI/54 તેણઈ સંઘયણઈ વિચાલઈ ખીલી નહીં, બિહુગમા અસ્થિના છેહડાં પરસ્પરઈ વીંટાણા ન હોઈ, એતલું હોઈ જે સંધિના બિ અસ્થિ સામ્હ-સામ્હા અડકી-અડકી રહઈ તે છહઉ સંઘયણ અતિ નબલું જાણિવું. સંઘયણનું વિશેષ વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કયા સંઘયણવાળો કઈ ગતિમાં જાય ?

તથા વજ્રઋષભનારાયસંઘયણિ મુક્તિ નઈ સર્વાર્થસિદ્ધિ, અનઈ સાતમા નરગ લગઈ જાઈ. ઋષભનારાયિ નવગ્રૈવેયક અનઈ છઠ્ઠી નરકપૃથ્વી લગઈગતિ. નારાયસંઘયણિ નવમાદેવલોક અનઈ પાંચમી નરકપૃથ્વી લગઈ ગતિ. અર્ધનારાયિ સત્તમાષ્ટમ દેવલોક અનઈ ચઉથીપૃથ્વી લગઈ ગતિ. કીલિકાસંઘયણિ પાંચમા, છઠ્ઠા દેવલોક અનઈ ત્રીજી નરકપૃથ્વી લગઈ ગતિ. છેવટ્ટિ પહિલા ય્યારિ દેવલોક અનઈ આઘ બિહું પૃથ્વીલગઈ ગતિ. ❧❧

એતલઈ છ સંઘયણ-નઉં સ્વરૂપ કહિઉં. તેઉં એહઈ સંઘયણ-માહિં પહિલઈ સંઘયણ તે સોલમઉં પુણ્યતત્ત્વ-નઉં ભેદ.

હવઈ સતરમઉં ભેદ સંતાળા-આઢમ ઈસિઉં પદ તે ઈહાં જોડીઈ. આઢમ સંતાળા ઈતિ । આઘ સંસ્થાન: સતરમઉં ભેદ. સંસ્થાન તે કહીઈ — જં દેહ-નઉં આકાર વિશેષ. તેહઈ છએ ભેદે જાણિવઉં. યથા - સમચતુરસ્ર સંસ્થાન તે કહીઈ³ — જેણઈ દેહિ સવે અવયવ માનિ=પ્રમાણિ હુઈ, અનઈ શરીર-તણાં ઊંચપણા-નઈ માનિ બિહુ ભુજા-તણાં વિસ્તાર હુઈ, અનઈ જે ચિહુગમે મવીતઉં સમાનઈ જિ હુઈ. યથા- પન્નાસનિ બઈઠા જેતલઉં બિહુ જાનુ-નઉં આંતરૂં તેતલઉં વલી લલાટ નઈ આસન-નઉં આંતરૂં, વલી તેતલઉંઈ જિ આંતરૂં ડાબા જાનુ-થિકઉં જિમણા સ્કંધ લગઈ અનઈ જિમણા જાનુ-થિકઉં ડાબા સ્કંધ લગઈ, એતલઈ ચિહુ પરિ જિહાં સરીખઉં આંતરઉં હુઈ તે પહિલઈ સંસ્થાન સમચતુરસ્ર, સર્વ લક્ષણોપેત.

બીજઉં ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાન તે કહીઈ — ન્યગ્રોધ ભણીઈ વટવૃક્ષ, તેહની પરિ ઊપરિ પૂર્ણાંગ અનઈ નાભિ હેઠઉં હીનાંગ, ઊંચપણિ જે નાભિ લગઈ છોટઉં, નાભિ ઊપહિરઉં પૂરઉં તે બીજઉં સંસ્થાન.

ત્રીજઉં સાદિસંસ્થાન તે કહીઈ⁵⁵—સાતિ ભણીઈ શક્તિ શસ્ત્ર વિશેષે. તેહની પરિ જં દેહ-નઉં આકાર. તે નાભિ હેઠઉં લક્ષણ નઈ પ્રમાણ યુક્ત હુઈ, ચારૂ જાનુ, કટી પ્રમુખ સર્વ રૂડઉં, નાભિ ઊપહિરઉં હીયઉં, હાથ, મુખ, માથઉં પ્રમુખ સહૂ પાડૂઉં તે ત્રીજઉં સંસ્થાન.

PI/55 સાદિ સંસ્થાન કહીઈ - તે નાભિ હેઠઉં યથોક્તપરિમાણ, ચારૂ પગ, કટી, જાનુ પ્રમુખ સહૂ રૂડઉં હુઈ અનઈ નાભિ ઊપહરૂં સર્વ પાડૂઉં હોઈ, હૃદય, હસ્ત મસ્તક, મુખ પ્રભૃતિ સર્વ અતિ દુરાકૃતિ હોઈ તે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૮૦

ચઉથઉ કુબ્જસંસ્થાન તે કહીય - ⁵⁶તિહાં હાથ, પગ, મસ્તક, ગ્રીવા
⁵⁷એ છ અંગ રૂડા પ્રમાણોપેત હુઈ, અનઈ પૂઠઈ⁵⁸, ઉદર, હૃદય વાંકા હુઈ તે
 ચઉથઉ સંસ્થાન.

પાંચમઉ વામન સંસ્થાન તે કહીય - ⁵⁹તિહાં ઉદર, પૂઠિ, હૃદય સમાં
 અનઈ હાથ, પગ, મસ્તક, ગ્રીવા એ સાંકડયા હુઈ તે પાંચમઉ સંસ્થાન.

એક વામન નઈ કુબ્જ-નઉ લક્ષણ અવલું કહઈ.

છકુઉ હુંડસંસ્થાન તે કહીય - ⁶⁰જિહાં સવે અવયવ લક્ષણ હીન હુઈ.

વક્તં ચ-

સમચરંસે નિમ્ગોહ-સાઙ્ઙુ જ્જાઙ્ઙુ વામણં હુંડં ।

જીવાણ છ સંઠાણા સવ્વત્થ સુલક્ષણં પઢમં ॥

નાહીએ ઉવરિ બીયં તઙ્ગમહો પિઙ્ગિ ઉચરરવજ્જં ।

સિરિ-ગીવ-પાણિ-પાએ સુલક્ષણં તં ચઉત્થં ચ ॥

વિવરીઝં પંચમગં સવ્વત્થ અલક્ષણં ભવે છકું ।

ગઢ્ઢય-નર-તિરિય છહા, સુરા સમા હુંડયા સેસા ॥

ભાવાર્થ :

શરીરના સંસ્થાન (આકારવિશેષ) છ પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણે-
 સમચતુરસ્રસંસ્થાન, ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાન, સાદિસંસ્થાન, કુબ્જસંસ્થાન,
 વામનસંસ્થાન અને હુંડસંસ્થાન. તેમાં પહેલું સંસ્થાન સમગ્ર શરીરમાં શુભ
 લક્ષણ યુક્ત છે.

બીજું ન્યગ્રોધસંસ્થાન નાભિથી ઉપરના અવયવોમાં શુભ લક્ષણ યુક્ત
 હોય છે. ત્રીજું સાદિ સંસ્થાન નાભિથી નીચેના અવયવોમાં શુભ લક્ષણવાળું

PI/56 જેણઈ સંસ્થાનઈ હાથ.

PI/57 એતલું પ્રમાણોપેત ચારૂ હોઈ.

PI/58 અનઈ ઉદર, પૂઠિ, મુખ પ્રભૃત્તિ વાંકા હુઈ.

L2/59 સંસ્થાન પૂર્વિલા ચઉથા સંસ્થાન ધિકઉ ઉપરાઠઉ જાણિવઉ.

PI/60 જે સવિહુ ગમે અધિકે-ઓચ્છે અંગને અવયવે કરી સર્વ અલક્ષણમય સર્વાંગ
 પાઙ્ગુ તે હુંડ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હોય છે. ચોથા કુબ્જસંસ્થાનમાં પીઠ, ઉદર અને છાતી વર્જને મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ, પગ શુભલક્ષણયુક્ત હોય છે.

પાંચમું વામનસંસ્થાન કુબ્જથી અવળા લક્ષણવાળું છે. અને છઠ્ઠું હુંડસંસ્થાન સર્વાંગે અશુભલક્ષણ યુક્ત હોય છે. આ છ સંસ્થાનમાંથી ગર્ભજમનુષ્ય અને ગર્ભજિરિયમાં છએ પ્રકારના હોય છે. દેવોને પહેલું સમયતુરસસંસ્થાન હોય છે. અને બાકીના જીવોને હુંડસંસ્થાન હોય છે.

કયા જીવને કયું સંઠાણ હોય છે ? તે દર્શાવે છે :

પૃથ્વીાદિક પાંચ અનંદ વિકલેંદ્રિય ત્રિણિ, અસંજ્ઞીઆ તિર્યચપંચેન્દ્રિય હુંડસંસ્થાન વિચિત્ર પ્રકારિ હુઇ. નારકીના મૂલવૈક્રિય, ઉત્તરવૈક્રિય બિ હુંડસંસ્થાન જિ હુઇ, દેવ-નઇ મૂલવૈક્રિય સમયતુરસ હુઇ, ઉત્તરવૈક્રિય વિચિત્રસંસ્થાન. એ છઈ સંસ્થાન કહિયા. ५५

તેહ છ સંસ્થાન-માહિ જે પહિલઉ સમયતુરસસંસ્થાન તે પુણ્યતત્ત્વ-નઉ સત્તરમઉ ભેદ.

વલી નવમી ગાહાઇં આધ ભેદ કહઇ છઇ -

વન્નચઠ્ઠકાઠગુરુલહુ-પરઘા ય ડસાસઆયવુજ્જોઅં ।
સુભચ્ચગઢ નિમ્માણ તસ-દસ સુરનર તિરિઆઠ તિત્થયરં ॥૧॥

ભાવાર્થ :

વર્ણચતુષ્ક = શુભવર્ણ, શુભગંધ, શુભરસ, શુભસ્પર્શ. અગુરુલઘુનામ, પરાઘાતનામ, ઉચ્છવાસનામ, આતપનામ, ઉઘોતનામ, શુભવિહાયોગતિ, નિર્માણનામ, ત્રસદશક, દેવાયુષ્ય, મનુષ્યાયુષ્ય, તિર્યચાયુષ્ય અને તીર્થકરનામ એ સર્વ (૨૫ પ્રકૃતિ) પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

બાલાવબોધ :

વર્ણચતુષ્ક = શુભવર્ણ, શુભગંધ, શુભરસ, શુભસ્પર્શ એ ચારઇ શુભ=રૂડાં હુઇ. તત્ર શુક્લ, પીત, રક્ત એ ત્રિણિ શુભવર્ણ. સુરભિગંધ શુભ. મધુર, અમ્લ, કષાય એ ત્રિણિ શુભરસ. હલૂઉં, સૂહાલઉં, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ એ ચારિ શુભસ્પર્શ, તે પુણ્યપ્રકૃતિ. વર્ણચતુષ્ક આગલિ પાપતત્ત્વ-માહિ અપસત્ત્ય વન્નચરુ ઇણઇ પદિઇં વિસ્તર વખાણસ્યઇ. તેહ કારણઇં વખાણીતઉ નથી. તિહાં ચિકઉં ઇહઇ તે તિમહ જિ જાણિવઉ. અગુરુલઘુ=જેહ કર્મના ઉદય-થકઉ જીવ અતિ ભારેઇ દેહે નહીં અનઇ અતિ હલૂઉઇ નહીં. જઉ અતિ ભારે દેહ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હુઇ તઉ પર્વતની પરિ હાલી ન સકઇ, અનઇ જઉ અતિ હલૂઉ દેહ હુઇ તઉ આકનૂલની પરિ ઊડિઉ જાઇ, કિહાઇ સુસ્થિરઇ જિ ન હુઇ, તેહ કારણિ જે અતિ હલઉ નહીં, અતિ ભારે નહી તે અગુરુલવુ પુણ્યપ્રકૃતિ.

પરાઘાત⁶¹ = જેહ કારણ-થિકુ ત્વયા, નખ, દંત, વિષણાદિક અનેરા-હૂઇ ઘાતકારીઆં હુઇ તે ઉપઘાત નામ કર્મ કહીઇ. અનઇ પરાઘાત ઇમઇ કહીઇ.® તેણઇ કરી કેતલાઇ મનુષ્ય-નઇ દેહિ વૃશ્ચિકાદિક-તણા વિષ પ્રભવઇ નહીં તેણઇ કારણિ એ પુણ્ય પ્રકૃતિ. જે એહ કર્મ-થિકુ ઘણી-હૂઇ પર પરાભવવા-તણી શક્તિ હુઇ, જિમ ઋષીશ્વર તપ-તણી શક્તિઇ ઊપની હૂતીઇ આસીવિષાદિક લબ્ધિ કરી પર-હિ પરાભવઇ, શાપ દિઇ પણ તે અનેરે મોટે મોટેરે કુણહઇ પરાભવી ન સકીઇ. સવિહુ-પાહિ દુર્ધર્ષ જે હુઇ તે પરાઘાત પુણ્યપ્રકૃતિ. ઉચ્છવાસપ્રકૃતિ = તે જેહ કર્મ⁶²-થકઉ જવ ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લહઇ, તે ઉચ્છવાસ પુણ્યપ્રકૃતિ. આતપ=જેહ કર્મના પ્રમાણ-થકઉ જવના અંગ તાપ સહિત હુઇ, સ્વયં અનુષ્ઠાઇ હૂતઉ ઉષ્ણ સહિત હુઇ. દેહ તે શીતલ અનઇ તિહનું તેજ તે ઉષ્ણ હુઇ. ઇતિ ભાવ: । એ આતપનામકર્મ સૂર્યમંડલઇ જિ પૃથ્વીકાયના જવ-હૂઇ હુઇ, પુણ અનેરા=બીજા જવ-હિ આતપકર્મ-નઉ ઉદય ન હુઇ, અગ્નિ-માહિ તે આતપકર્મ ન જાણિવઉ, કિંતુ તેહ-માહિ ઉર્ષાસ્પર્શનામ કહીઇ. એ આતપનામકર્મ પુણ્યપ્રકૃતિ. ડ્ઞ્ઞોઞ્ઞ = ઉદ્યોતનામકર્મ = જેહ કર્મના ઉદય-થિકઉ શીતલ પ્રકાશરૂપ જવના અંગ હુઇ, ચંદ્ર, તારાદિકની પરિઇ તે ઉદ્યોતનામકર્મ પુણ્યપ્રકૃતિ. સુમ્મગ્ઞ = શુભ વિહાયોગતિ. હંસ, ગજ, વૃષભાદિકની પરિઇ જે ચાલિવાની પદ્ધતિ હુઇ તે શુભવિહાયોગતિ પુણ્યપ્રકૃતિ. નિમ્માણ = નિર્માણકર્મ જેહ કર્મના ઉદય-થિકઉ જવ-હૂઇ અંગપ્રત્યંગ સહૂઇ નિયત સ્થાનકિ ઊપજઇ, વિસંસ્થલભાવિઇ જે ન ઊપજઇ. હાથના ભાવ જે અંગુષ્ઠ, આંગુલી, હત્યેલી પ્રમુખ તે હાથિ જિ. પગના ભાવ પાન્હી પ્રમુખ તે પગિ જિ. ⁶³મસ્તકના ભાવ જે નાસિકા, મુખ,

® અહીં ઉપઘાતનામકર્મ અને પરાઘાતનામકર્મ વચ્ચે ભેદ સૂચવનાર વાક્ય રહી ગયું લાગે છે.

PI/61 પરાઘાત પુણ્ય પ્રકૃતિ તે કિસી કહીઇ ? જેહ કર્મના ઉદય-થકઉ બીજે મોટેરે કુણિઇ પરાભવિ ન સકીઇ, સર્વ-માહિ દુર્ધર્ષ જ હોઇ તે.

PI/62 કર્મના ઉદય-થકઉ ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ માનોપેત જવ લહઇ

PI/63 માથા કહનલિના ભાવ.

આંખિ, કર્ણ પ્રમુખ⁶⁴ તે મસ્તિક જિ. ઈસી પરિ નિશ્ચિત જે જિહાં અવયવ તે તિહાંજ જિ હુઇ તે નિર્માણકર્મ. એ કર્મ સૂત્રધાર સરીખઉં જાણિવઉં. જિમ સૂત્રધાર શકટ ઘડતઉ જે શકટના અવયવ જિહાં જિશા જોઇઇ તિહાં તિસાઇ જિ ઘડઇ, તિમ એ કર્મ જિહાં જિસિયાં જોઇઇ દેહના અવયવિ તિહાં તિસાઇ જિ ઊપજાવઇ તે નિર્માણકર્મ પુણ્યપ્રકૃતિ. હવઇ એકવારઇ એકબોલિઇં દસ પુણ્યપ્રકૃતિ કહઇ છઇ.

તસ દસ ઇતિ = તસ દશક યથા -

તસ-બાયર-પજ્જતં પત્તેયં ચિરં સુમં ચ સુમગં ચ ।

સુસરાહ્જ્જ જસં તસદસગં હોહ વિન્નેયં ॥

ભાવાર્થ :

ત્રસનામ, બાદરનામ, પર્યાપ્તનામ, પ્રત્યેકનામ, સ્થિરનામ, શુભનામ, સુભગનામ, સુસ્વરનામ, આદેયનામ, યશઃ નામ આ દસ પ્રકૃતિઓ ત્રસદસકની જાણવી.

બાલાવબોધ :

એ ઉત્તરગાથા કર્મગ્રંથ માહિલી. એ ત્રસદસક વખાણિઇ છઇ. યથા— તસ = ત્રસ ભણીઇ ત્રાસઇ. ભય, તાપ, સંતપ્ત હૂતાં અરહાં પરહાં શીતલ, નિર્ભયાદિક સ્થાનકિં જાઇ એહ ભણી ત્રસ કહીઇ. તે પંચવિધ જીવ-માહિ એકેન્દ્રિય ટાલી બીજા બેન્દ્રિય, તેન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય સર્વ ત્રસ કહીઇ⁶⁵. તઉ જેણઇ કર્મિ કરી થાવર-પણઉ છાંડી ત્રસ-પણઉ લલઇ. એક એ ભેદ.

બાયર = બાદર. જણઇ કર્મિઇ કરી સૂક્ષ્મ-પણઉ છાંડી બાદર-પણઉ = સ્થુલ-પણઉ પ્રામઇ તે બાદર બીજઉ ભેદ. પજ્જતં = પર્યાપ્ત. જણઇ કર્મિઇ કરી પર્યાપ્ત-પણઉ પ્રામઇ. આપણી-આપણી પર્યાપ્તિ પૂરી કરઇ, અધકીધી પર્યાપ્તિઇં જે ન મરઇ તે ત્રીજઉ ભેદ. અનઇ પર્યાપ્તિસ્વરૂપ જિમ પૂર્વિઇ કહિઉ તિમ્હ જિ જાણિવઉં. પત્તેઅં = પ્રત્યેક નામકર્મના ઉદય-થિકઉ જીવ જીવ-પ્રતિઇં આપણઉં-આપણઉં જૂજૂઉ દેહ જે હુઇ⁶⁶ તે પ્રત્યેક ચઉથઉ ભેદ. ચિરં

P1/64 એવમાદિક માથા કહનલિ જિ. / L2/64 પ્રભૂતિ એ ઇસિ.

P1/65 ત્રસ જાણિવા તેહ ભણી જેણઇ કર્મિઇ જીવ ત્રસ-પણઉ પ્રામઇ.

P1/66 જ હોઇ ઘણાં જીવ આશ્રી-નઇ જે એક દેહિ ન નીપજઇ તે પ્રત્યેક નામ કહીઇ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૮૪

= સ્થિર નામ કર્મોદય-થકઉ જં દંત, અસ્થિ, કર્ણ, ચક્ષુ પ્રમુખ સુસ્થિર=સુદૃઢ હુઈ તે સ્થિરનામકર્મ પાંચમઉભેદ. સુખં ચ = શુભ નામ કર્મોદય-થકઉ નાત્મિ ઊપહિરાં હૃદય, હાથ, મુખ, પ્રમુખ અંગ, અવયવ શુભ⁶⁷ હુઈ, પવિત્ર-પણાઈ પ્રસિદ્ધ હુઈ જેહ કારણિ એહે અવયવે પર-હૂઈ લાગે તે અનેરઉ હરખીઈ પુણ દુહવાઈ નહીં, જિમ પગ લાગે પર દૂહવાઈ, તિમ એહિ લાગે ન દૂહવાઈ. તેહ કારણ એહ-હૂઈ શુભ-પણાઈ કહીઈ. એક ઈમ કહઈ - જેણાઈ શોભા, માંગલ્ય-પણાઈ લાભઈ તે શુભ અનેઈ વિપરીત તે અશુભ. તે છકઉ ભેદ. સુખાં ચ = સુભગ નામ કર્મોદય-થકઉ ઉપગાર કરિઆ પાખઈ સવિ હુ ⁶⁸કહિ પ્રતિ હર્ષકારક હુઈ. સૌભાગ્ય-પણાઈ કરી સર્વજન-હૂઈ અભીષ્ટ હુઈ તે સુભગ સાતમઉ ભેદ. સુસર = સુસ્વર કર્મોદય-થકઉ માધુર્યાદિક ગુણાલંકૃત સર્વરાગમય, કિન્નરસ્વર સર્વજન મોહકસ્વર જં હુઈ તે સુસ્વર આઠમઉ ભેદ. આહ્જ્જ = આદેય કર્મ-થકઉ સવિ કહિ-હૂઈ ગ્રાહ્યવચન હુઈ, સહૂ કો વચન અંગીકરઈ પુણ કો વલી વચન ઉલ્લંઘઈ નહી તે આદેયકર્મ નવમઉ ભેદ. જસં = યશ કર્મોદય-થકઉ જીવ-હૂઈ થોડઈ ⁶⁹દાનાદિક કીધઈ યશ:કીર્તિ ઘણી હુઈ એ દસમઉ ભેદ ત્રસદશક-નઉ. એતલઈ અહ્લાવીસ પુણ્યપ્રકૃતિ પહિલી કહીઈ તે અનેઈ ત્રસદશકની દસ મિલી અડગ્રીસ હૂઈ. સુખચગહ નિમ્મણ તસ-દસ - એ પદ વખાણાઉં. સુરનર તિરિ આયુ = દેવ, મનુષ્ય, તિર્યય-તણાં જે આઊખાં ત્રિણહઈ પુણ્યપ્રકૃતિ જાણિવી.

તિર્યયનું આયુષ્ય પુણ્યપ્રકૃતિમાં ગણવાનું કારણ :

શિષ્ય પૂછઈ - પ્રભો ! તિર્યય-તણાઉં આઊખાઉં પુણ્યપ્રકૃતિ-માંહી કાંઈ ગણીઈ તે તઉ દુ:ખ હેતુ છઈ. સત્ય, પુણ તિર્યયઈ-હૂઈ જીવિતવ્ય વલ્લભ તે સર્વ પ્રકારિં મેહલવઉં ન કરઈ તઉ જઉ અતિવલ્લભ છઈ અનેઈ જે અભીષ્ટવસ્તુ તે પુણ્યપ્રકૃતિઈં પ્રાખીઈં એહ કારણ તિર્યયાયુ તે પુણ્યપ્રકૃતિ-માહિ કહીઈ. પુનઃ પૃચ્છતિ - તુ તિર્યય-તણી ગતિ નઈ આનુપૂર્વી તે ઈહાં પુણ્યપ્રકૃતિ-માહિં કહી કાંઈ નહીં ? અત્રોચ્ચતે - જઉ પાપકર્મ બંધસ્થાનક થોડા અનેઈ વિશુદ્ધતર હુઈ તઉ તિર્યય-તણાઉં આઉખાઉં અનેઈ અનેરીઈં સવિ

PI/67 અવયવ રૂડાં પવિત્ર.

PI/68 સવિહુ-નઈ હર્ષકારક હોઈ, સર્વજન-નઈ અભીષ્ટ- વલ્લભ હોઈ.

PI/69 થોડઈ કીધઉ સુકૃત કરણીઈ યશ: કીર્તિ ઘણી પામઈ તે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૮૫

પુણ્યપ્રકૃતિ બંધાઇ. તિર્યચ-તણી ગતિ અનઇ આનુપૂર્વી અનેરીઇં સવિ
પાપપ્રકૃતિ પ્રબલ પાપસ્થાને કરી બંધાઇ. ❀❀

યત: શતકાદિષુ -

બાયાલં પિ પસત્યા વિસોહિ ગુણસુક્કહસ્સ ।

જીવસ્સ બાસીઙ્મપ્પસત્યા મિત્યુક્કહ સંકિલિહ્વસ્સ ॥

ભાવાર્થ :

જે જીવ વિશુદ્ધિગુણથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેને બેતાલીસ શુભપ્રકૃતિનો બંધ થાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વથી સંકિલિષ્ટ જીવને બ્યાસી અશુભપ્રકૃતિનો બંધ થાય છે.

બાલાવબોધ :

તથા સવિ પુણ્યપ્રકૃતિ શુભપરિણામિઇં અનઇ પાપપ્રકૃતિ સવે અશુભ પરિણામિઇં બંધાઇ. એ પુણ્યપ્રકૃતિ નઇ પાપપ્રકૃતિ ભેદ-નઉ કારણ ઇસિઉ 'કર્મપ્રકૃતિ' પ્રમુખ ગ્રંથ-માહિં કહિઉં. અનઇ આયુખઉકર્મ જિ જૂઉં. ગતિ નઇ આનુપૂર્વી-તણાઉં નામકર્મ જિ જૂઉં, તેહકારણ બાંધિવા-તણા કારણાઇં જૂજૂઆં જાણિવા. તિત્યચરં = તીર્થકર નામ. ⁷⁰જેણાઇં કર્મિ તીર્થકર-પણાઉં લાભઇ તે તીર્થકર નામકર્મ. તેહ-તણાઉ અનિકાચિતબંધ સમ્યકદૃષ્ટિ-હિં સાગરોપમ કોડાકોડિ માઠેરી લગઇ હુઇ, પણ નિકાચિતબંધ ત્રીજાભવ આદિઇં દેઇ તીર્થકર-તણાઇ ભવિ અનિવૃત્તિબાદરગુણઠાણા જાણઇ હુઇ. એણાઇ કર્મિઇં ત્રિભુવન સઘલાઇં-હિં પૂજા હુઇ.

યત:

તિત્યેણ તિહુઅણસ્સ વિ પુજ્જો સે ઉદઓ કેવલિણો ।

એહ પુણ્યપ્રકૃતિ-માહિં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ-તણાઉ આઉખઉં, સાતાવેદનીય, અનઇ ઉચ્ચગોત્ર ટાલી બીજી સાડત્રીસ પ્રકૃતિ નામકર્મ-તણી જાણિવી.

P1/70 જે ત્રિભુવન સઘલાઇં-રહઇં પૂજ્ય હોઇ તે તીર્થકર નામકર્મ જાણિવું.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૮૭

71 ઇતિ બહતાલીસ ભેદે પુણ્યતત્ત્વ વખાણિઉં.

હવઘ પાપતત્ત્વ ચઉથઉ કહઘ છઘ દસમી ગાથાઇં -

નાળાંતરાયંદસગં નવબીએ નીઅ અસાય મિચ્છતં ।

થાવરદસ નરયતિગં કસાય પળવીસ તિરિયદુગં ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :

જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, અંતરાય પાંચ એ દસ તથા દર્શનાવરણીયની નવ, નીચગોત્ર, અસાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય, સ્થાવરદશક, નરકત્રિક, કષાય પચ્ચીસ, તિર્યચદ્વિક આ સર્વ ૬૨ પ્રકૃતિઓ પાપતત્ત્વમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

બાલાવબોધ :

મહુસુઝહીમળપજ્જયકેવલાવરણં । જ્ઞાન પાંચ - મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, મતિ ભણીઇ બુદ્ધિ. શ્રુત ભણીઇ શબ્દ. તેહે કરી જં જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન, બીજું શ્રુતજ્ઞાન કહીઇ. અવધિ ભણીઇ મર્યાદા.

જં આત્મા-દિહિ ઇંદ્રિય વિણુ ઉપયોગ નઇ સાવધ-પણઇ કરી મર્યાદા લગઇ જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન. મન-તણા પર્યાય ભણીઇ આકારવિશેષ તેહ-તણઉં જં જ્ઞાન તે મન:પર્યવજ્ઞાન. કેવલઉં એકઇ જિ સર્વવ્યાપીઉં જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. પાંચહજ્ઞાન-તણાં આવરણ પાંચ પાપતત્ત્વના ભેદ. યથા - મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ, કેવલજ્ઞાનાવરણ. એ 72 પાંચઇ તે આવરણ અભ્રપટલ સમાન જાણિવા. જિમ અભ્રપટલઇં આચ્છાદિત સૂર્ય-નઉં તેજ સંપૂરણ વિસ્તરી ન સકઇ, તિમ કાંઇ એ પાંચઇ આવરણ જ્ઞાન પ્રતિ આવરી ઢાંકી રહા છઇ, તાં જીવ જ્ઞાન તેજઇં વિસ્તરી ન સકઇ. અંતરાય પાંચ - દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય. પાત્ર લાધઇ છતી શક્તિ જેણઇ કર્મિ કરી જીવ દાન દેઇ ન સકઇ તે દાનાંતરાય. લાભ=દ્રવ્ય-તણી ઉત્પત્તિ તે જેણઇ કર્મિઇં ઉપકમ

PI/71 એ પુણ્યતત્ત્વના બહતાલીસઇ ભેદ કહિઆ. હવઘ પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદ કહઇ છઇ.

PI/72 એ જ્ઞાનપંચકના પાંચ આવરણ એ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કરતાંઈ ન હુઈ તે લાંભાંતરાય. વીર્ય ભણીઈ બલ. શરીર-તણી શક્તિ, તેહ-તણું વિઘ્ન કરઈ તે વીર્યાંતરાય. જે એકવાર ભોગવીઈ ફૂલ, ચંદન પ્રમુખ તે ભોગ કહી. જેણઈ કર્મિ તે ભોગવિવા ન લહીઈ તે ભોગાંતરાય. જે સ્ત્રી, વિભૂષણ, શય્યાદિક વલી વલી ભોગવીઈ તે ઉપભોગ કહીઈ. જેણઈ કર્મિ કરી ઉપભોગ ભોગવવા ન લહીઈ તે ઉપભોગાંતરાય. એ પાંચઈ અંતરાય ભાંડાગારિક સમાન જાણિવા. જિમ ભંડારી પ્રતિકૂલ હૂતઈ રાજાદિક તેહ-નઈ આપ્યા વિણ કાંઈ ⁷³આપહણીઈ લેઈ દેઈ ન સકઈ, તિમ એહના ઉદય-થિકઈ એ પાંચઈ બોલ કરી ન સકઈ. એવં દસભેદ. નવ બીઠણ — બિઈએ ભણીઈ બીજા દર્શનાવરણી કર્મ-તણાં નવ ભેદ. કેહાં તે નવ ? ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ એ ⁷⁴આરિ દર્શન અનઈ પાંચ નિદ્રા એ નવે ભેદે દર્શનાવરણીકર્મ જાણિવઈ. ચક્ષુદર્શન તે કિસિઈ કહીઈ ? અનઈ તેહનું આવરણ તે કિસિઈ કહીઈ ? જેણઈ ઉપયોગ કરી વસ્તુ, વ્યક્તિ અણજાણીતઈ દીસઈ તે દર્શન કહીઈ. જેણઈ સવિશેષ જાતિ, નામ, ગુણ કરી સહિત વસ્તુ જાણીઈ તે જ્ઞાન કહીઈ. તત્ર દર્શન ચિહું ભેદે યથા — ચક્ષુ કહીઈ લોચન, તેણઈ લોચનિ જે વ્યક્તિ રહિત દીસઈ તે ચક્ષુદર્શન કહીઈ અનઈ જેણઈ કર્મઈ કરી તે ચક્ષુઆવરણ, આંખિઈ ન દેખઈ તે ચક્ષુદર્શન-નઈ આવરણ કહીઈ. અચક્ષુદર્શન તે કિસિઈ કહીઈ ? જે લોચન ટાલી બીજી આરઈ ઇંદ્રિય અનઈ મન એ અચક્ષુ કહીઈ. તેહે ચિહું ઇંદ્રિય નઈ મનિ સામાન્ય-તઈ શબ્દ, રસ, ગંધાદિકે વસ્તુ જ લીજઈ તે અચક્ષુદર્શન કહીઈ અનઈ એહે ચિહું કરી જે શબ્દ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કાંઈ ન જાણિ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ. અવધિદર્શન તે કિસિઈ કહીઈ ? જે અવધિજ્ઞાનઈ કરી વિશેષ-પણા પાખઈ સામાન્ય-તઈ રૂપીઆ વસ્તુ દેખિઈ તે અવધિદર્શન. અનઈ જે ન દેખઈ તે અવધિદર્શનાવરણ. કેવલદર્શન તે કિસિઈ કહીઈ ? જે જીવ રૂપીઆ, અરૂપીઆ સર્વ વસ્તુ એકઈ સમઈ સામાન્ય-રૂપિઈ દેખઈ તે

PI/73 કાઈઈ પાંતઈ લઈ દઈ ન સકઈ, તિમ અંતરાયકર્મના ઉદય-થકો દાન દેઈ, લાભ પામી એવમાદિક કરી ન સકઈ જીવ તે અંતરાયકર્મનું પ્રમાણ જાણિવું.

PI/74 એ ચિહું દર્શનના આવરણ કહીઈ છઈ - ચક્ષુદર્શનાવરણ તે કહીઈ - જે ચક્ષુઈ કરી ન દેખઈ. અચક્ષુદર્શન તે કહીઈ- જે લોચન ટાલી બીજા આરઈ ઇંદ્રિય તે અચક્ષુ કહીઈ તેણે ચિહું જિ ઇંદ્રિયે કરી જે જાણઈ, કર્ણ કરી, નાસિકાઈ કરી, દેહસ્પર્શ કરી, જિલ્વાઈકરી તે અચક્ષુદર્શન.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કેવલદર્શન. અનઇ જં ન દેખઇ તે કેવલદર્શનાવરણ. કિસિ કેવલજ્ઞાન ઊપના પૂઠિઇં જીવ સ્વભાવ-તઉ એક સમઇ સર્વવસ્તુ-તણઉં વિશેષબોધરૂપ જ્ઞાન હુઇ. પહિલઇ સમઇ પરમાણુ-પરમાણુ જૂજૂઉ દેખઇ તે કેવલજ્ઞાન કહીઇ. અનઇ બીજઇ સમઇ સામાન્યોપયોગરૂપ-હૂઇં કેવલદર્શન હુઇં જં બીજઇ સમઇ પિંડરૂપ વસ્તુ દેખઇ તે દર્શન. એ વાત સર્વકેવલી અનઇં સિદ્ધ-હૂઇં જાણવી. અત્ર શિષ્ય પૂછઇ — પ્રભો ! મન:પર્યવદર્શન કાઇં ન કહી ? ડચ્ચતે — મન:પર્યવજ્ઞાન પહિલઉં લગઇ મન-તણા વિશેષિઇં જિ લેવાયોગ્ય હુઇ, પુણ સામાન્ય-પણઇં ન લિઇ તેહ કારણ તે દર્શન ન હુઇ તેહ કારણિ આરિ જિ આવરણ. હિવ નિદ્રા પાંચ તે કિસી ? પહિલી નિદ્રા, બીજી નિદ્રા-નિદ્રા, ત્રીજી પ્રયલા, ચઉથી પ્રયલા-પ્રયલા, પાંચમી સ્ત્યાનદ્વી એ પાંચઇ કિમ ઊલખીઇ ? સુખિઇં, અલ્પસંચલિઇં જે જાગઇ તે નિદ્રા કહીઇ. દુ:ખિઇં, કલેશિઇં, ઘણઇ ઉપક્રમઇં જે જાગઇ તે નિદ્રા-નિદ્રા કહીઇ. ઊભા, બઇઠાં, જિમતાં જે ઉંઘ આવઇ તે પ્રયલા કહીઇ. ઊજાગરાવિણુ જે હીંડતા, ચાલતાં ઉંઘ આવઇ તે પ્રયલા-પ્રયલા કહીઇ. જં ⁷⁵કાંઈ જાગતાં ચીંતવિઉં હુઇં, દુર્ઘટ કાજ કરવા તે રાત્રિ નિદ્રા-માહિં ઊઠી-નઇં હેલા-માત્રિ કરી અનઇ વલી પાછઉ આવી સૂઅઇ તે પાંચમી થીણદ્ધિ નિદ્રા કહીઇ. એહ નિદ્રાના પ્રમાણ થિકઉ વાસુદેવના-પાહિં અઘઉં બલ હુઇ અનઇ એ નરકગતિ ગામી-હૂઇં મહાપાપ કર્મના ઉદય-થિકઉં હુઇ, અનઇ જાગ્યા પૂઠિઇં નિદ્રા-માહિં જં કાંઇ કીધુ હુઇ તે દોહિલઉં સાંભરઇ, તતકાલ ન સાંભરઇ.

યત :

સુહપડિબોહા નિદ્વા નિદ્વાનિદ્વા ય દુક્ષપડિબોહા ।

પયલા ઠિઓવવદ્ધિસ્સ પયલાપયલા ય ચંકમઓ ॥

દિળચિંતિઅત્યકરણી થીણદ્ધી અદ્ધચક્કી અદ્ધબલા ।

ભાવાર્થ :

સુખપૂર્વક જાગે અર્થાત્ સહેજ અવાજ થતાં જાગી જાય તે નિદ્રા, દુ:ખપૂર્વક જાગે અર્થાત્ ઘણાં પ્રયત્ન પૂર્વક જાગે તો નિદ્રા-નિદ્રા, બેઠાં-બેઠાં કે

PI/75 જે કાંઈ કાજ દીહઇ કરિવા વાંછિઉ હોઇ તે રાત્રિ નિદ્રા-માહિં ઊઠી નઇ કરઇ તે પાંચમી થીણદ્ધિ નિદ્રાં કહીઇ. એ નિદ્રાના વિશેષ થકો વાસુદેવનું અઘ બલ હોઇ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૮૯

ઊભા-ઊભા ઉંઘ આવે તો પ્રયલા, ચાલતા-ચાલતા ઉંઘ આવે તો પ્રયલા-પ્રયલા. દિવસે ચિંતવેલ કપરું કાર્ય રાત્રે કરનાર અને વાસુદેવ કરતાં અડધા બલવાળી નિદ્રાને થિણાઈ નિદ્રા જાણવી.

આરિંઠં આવરણ નઈ પાંચ નિદ્રા એ નવ ભેદે દર્શનાવરણીકર્મ કહીયં. એ પ્રતીહાર = દ્વારપાલ સરીખઉં. જિમ લોક રાજા-પ્રતિષ્ઠ ભેટિવા ઉત્કંઠિઆ હૂતા પ્રતીહારના મેહલિયા પાખઈ ભેટી ન સકઈ, તિમ જીવ સર્વ પદાર્થ દેખણહાર, જોણહાર હૂતા દેખી ન સકઈ તે દર્શનાવરણીકર્મ-નઉં પ્રમાણ જાણવઉં. પાંચજ્ઞાન, પાંચઅંતરાય, નવદર્શનાવરણીના ભેદ, એવં ૧૯ ભેદ હૂઆ. હવઈ વીસમઉ ભેદ - નીઝ = નીચૈગૌત્ર. જેહ કર્મના ઉદય-થિકઉ⁷⁶ નીચકુલિ, અધમકુલિ, લોક નિંદનીચકુલિ ઊપજઈ તે નીચગોત્ર કર્મ કહીયં અનઈ એ ગોત્રકર્મ કુંભકાર સરીખઉં જાણિવઉં, જિમ કુંભકાર ભાંડ ઘડતઉં તેહવોઈ પૂર્ણ કલશાદિક ઘડઈ, જેહવઉં મંગલીક હેતુ⁷⁷ સહૂ કો અંગીકાર કરઈ. એક તેહવોઈ ઘડઈ મદ ભૂભલાદિક જેહવું ઉત્તમલોક હાથિ ન લિઈ તિમ એ કર્મ ઉત્તમકુલિ ⁷⁸આણઈ જીવ-હૂઈ અનઈ અધમકુલિ ઊપજાવઈ અસાયં = અસાતાવેદનીચકર્મ તે કહીયં જે ચિહુગતિ દુઃખ ભોગવઈ, પુણ ઘણઉં એ કર્મ પ્રાહિઈ નારક, તિર્યચ-હૂઈ ઉદય આવઈ. અનઈ એ કર્મ મધુલિપ્ત-ખડૂગધારા સમાન જાણિવઉં, જિમ ખડૂગધારા-નઉં મધુલિહન કરતાં જિહૂવા છેદાઈ અનઈ મધુ-નઉં રસ તેહઈ વેઈ, તિમ એ કર્મ મધુરસ સમાન સુખવેદનીચ હુઈ, જિહૂવાભેદ સમાન દુઃખ વેદનીચ હુઈ. સુખ વેદનીચ તે પુણ્યતત્ત્વ-માહિ કહિઉં અનઈ અસાતાવેદનીચ તે ઈહાં પાપ-માહિ જાણિવઉં.

મિચ્છંતં = મિથ્યાત્વ તે ⁷⁹જે જિનમત-થિકઉં વિપરીતમતિ. દેવ, ગુરુ ધર્મ-નઈ વિષઈ ઊપરાઠી બુદ્ધિ. થાવરદસ = થાવરદશક કેહઉં કહીયં ? યથા -

થાવર-સુહમ-અપજ્જં સાહારણમથિરમશુમદુમ્મગાણિ ।

દુસ્સરણાહજ્જાહજસ થાવરદસગં વિવજ્જત્થં ॥

PI/76 ઉદય થકો જીવ પાડૂએ અધમકુલે જે લોક.

PI/77 નિમિત્ત હોઈ એક.

PI/78 આવઈ અનઈ અધમકુલિ આવઈ.

PI/79 જે જિનવચનથી ઊફરાઠી બુદ્ધિ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૯૦

ભાવાર્થ :

સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, અપર્યાપ્તનામ, સાધારણનામ, અસ્થિરનામ, અશુભનામ, દુર્ભગનામ, દુઃસ્વરનામ, અનાદેયનામ, અપયશનામ આ દશપ્રકૃતિઓ સ્થાવરદશક કહેવાય છે. અને તે ત્રસદસકથી વિપરીત છે.

બાલાવબોધ :

એહઇ એ અંતરગાથા કર્મગ્રંથ માહિલી. એ દશક વખાણઇ છઇ. થાવર ભણીઇ થિર રહઇ. ⁸⁰છેદ, તાપ, તાડનઇ, ખંડન, પીષણાદિક ભય ઊપનઇ હૂતઇ જે નાસી ન સકઇ, હાલવા ચાલવા-નઇ વિષઇ અક્ષમ તે થાવર કહીઇ. તઉ તે પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાઉ, વનસ્પતિરૂપ એ પાંચ નિકાય-માહિ થાવરનામકર્મ-નઉ ઉદય હુઇ, તઉ જેણઇ કર્મિ કરી તે થાવર-પણું લાભઇ તે થાવર. અનઇ ⁸¹વાયુ નઇ અગ્નિ-નઉ ચલન હુઇ છઇ તે તેહ-નઉ સ્વભાવ સ્વરૂપ જિ જાણિવઉ, પુણ ભયાદિક-થિકઉ ચાલઇ, હાલઇ, નાસઇ તે વાતઇ નહીં, તેહ કારણિ વાયુ નઇ અગ્નિ તેહૂ તે થાવર જિ માહિ જાણિવા. સુહમ = જીણઇ કર્મિઇ સૂક્ષ્મ-પણઉ પ્રામઇ-તે સૂક્ષ્મ. એ સૂક્ષ્મકર્મ પંચવિધ એકંદ્રિય-માહિ જાણિવઉ, પુણ કંથૂઆદિક ત્રસ-માહિ ન જાણિવઉ. અપજ્ઞ = અપર્યાપ્તકર્મ. જીણઇ કર્મિઇ કરી પર્યાપ્તિ પૂરી પુહુચાડી ન સકઇ, જં અપર્યાપ્તઉ જિ મરઇ. સાહારણ = જીણઇ કર્મિઇ કરી અનંતાઇ જીવ-હૂઇ મિલી-નઇ એક જિ દેહ જં હુઇ અનઇ સાથિહિ જિ આહાર, નીહાર, ઉચ્ચવાસ-નિશ્વાસાદિક સવિ હુઇ, નિગોદાવસ્થા તે સાધારણ હુઇ. અથિર = અસ્થિર નામ કર્મોદય-થિકઉ જીવના દંત, ગ્રીવા, જીભ, અસ્થિ, કણાદિક અવયવ અસ્થિર હુઇ તે અસ્થિરકર્મ. અશુમ = જેહ કર્મના ઉદય-થિકઉ જીવ-હૂઇ નાભિ હેઉ પગ⁸², પાલ્ની પ્રમુખ અંગ અશુભ હુઇ. અનઇ અશુભ-પણઉ ઇહાં દુરાકૃતિ-પણઇ ન લીજઇ, જેહ કારણ દુરાકૃતિ-પણઉ તે સંસ્થાન સ્વરૂપ કહિતાં તેહ-માહિ આગઇ પૂર્વિઇ કહિઉ, પુણ ઇહાં અશુભ-પણઉ ઇસિઉ જં પાલ્ની, પગ પ્રમુખ લાગે હૂતે, લગાડે હૂતે અનેરઉ રીસાવીઇ, તઉ જઉ તેહ અંગ-હૂઇ અશુભતા છઇ. તેહ કારણ પાલ્ની પ્રમુખ અશુભાંગ કહીઇ, અનઇ કામિની-નઇ વિલાસિઇ જં ન રીસાવીઇ તે મોહચેષ્ટા-તણઉ પ્રમાણ. દુમ્મગાણિ = દુર્ભગનામ કર્મના ઉદય-

PI/80 દાવાનલાદિક-નઇ ભય, દુઃખિ ઉપનઇ-થિકઇ હૂતઇ જે.

PI/81 જે વાય, અગ્નિ ઊંચા ઉચ્ચલઇ છઇ તે તેહનો.

PI/82 પાદ પાદાંગુલી પ્રમુખ અશુભાંગ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

થિકઉ જીવ-હિં ઊપગારીઇ હૂતઉ કલ્નઇલિ બઇઠઉ બોલતુ, ચાલતું કણહિ-
હિં ગમઇ નહીં. સર્વજન-હૂં અનિષ્ટ⁸³ હુઇ તે દુર્ભગ. દુસર = જેહ કર્મના
ઉદય-થિકઉ જીવ-હૂં કઠોર, ખાહલઉ⁸⁴ સ્વર હુઇ, કર્ણદ્વેગકારી તે દુઃસ્વર.
અણાહ્જ્જ = જેણઇ⁸⁵ કર્મિં જીવ ધનવંત હૂતુ અનભીષ્ટ વચન હુઇ, જે વચન
કોઇ ન માનઇ, સહૂ ઉપહાસ કરઇ તે અનાદેયનામ. અજસં = જેણઇ કર્મિં
જીવ-હૂં રૂડે, મોટેહે કર્તવ્ય કીધે હૂતે, દાનાદિક દેતાઇ જે યશકીર્તિ ન હુઇ,
અયશ બોલઇ સહૂકો તે અયશકર્મ. એ થાવરદશક ત્રસદશક-થિકુ ઊપરાટઉ
જાણિવઉ. એવં જ્ઞાનાવરણી પ્રમુખ બાવીસ પહિલી અનઇ થાવર દશક મિલી
બત્રીસભેદ હુઆ.

અથ નિરયતિગં = નરકત્રિક = નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી, નરકાયુ. જીણઇ
કર્મિં જીવ નરકગતિ લહઇ તે નરકગતિ. નરકાનુપૂર્વી⁸⁶ દેવાનુપૂર્વીની પરિઇં.
જે કર્મ નરગિ જીવ-હિં સાગરોપમાદિક નિશ્ચિત પ્રમાણ કાલ રાખઇ તે
નરકાયુ.

કસાય પળવીસ = સોલ કષાય, નવ નોકષાય બિહુ પ્રકારઇ મિલી
પંચવીસ કષાય હુઇ. તે સોલ કષાય કેહા ? ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ
ચારઇ ચિહુ ચિહુ ભેદિ — સંજવલનઉ, પ્રત્યાખ્યાનઉ, અપ્રત્યાખ્યાનઉ,
અનંતાનુબંધીઉ એ ચિહુ ના મિલી સોલ ભેદ હૂઆ.

સંજવલનાદિક ચિહુ ભેદ-નઉ અવસ્થાન કાલ કહઇ છઇ —

પક્ષં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાની માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકઃ વર્ષમ્ જન્માનંતાનુબંધકઃ ॥

ભાવાર્થ :

સંજવલનકષાયની સ્થિતિ એક પક્ષની, પ્રત્યાખ્યાનકષાયની સ્થિતિ
ચારમાસ, અપ્રત્યાખ્યાનકષાયની સ્થિતિ એકવર્ષ, અને અનંતાનુબંધીકષાયની
સ્થિતિ જન્માંતની છે.

P1/83 જન-નઇં અનિષ્ટ અલખામણો હોઇ.

P1/84 ખાહલો કર્ણ-રહઇ અનિષ્ટ ધ્વનિ ઊપજઇ તે.

P1/85 તેહ કર્મ-થકો જીવ લક્ષ્મીવંત, મહત્વવંત હુઓ હુંતો યુક્તિ સહિત બોલતઓ
અનાદેયવચન હોઇ, તેહનું વચન લોક કોઇ ન માનઇ, સહૂઇ કોઇ અવગણઇ તે.

P1/86 જેણી કર્મ પ્રકૃતિ જીવ-નઇં સાત નરક-માહિ આપણઇ ઊપાજિઇ સ્થાનકિ આકર્ષી-
નઇ લિઇ તે નરકાનુપૂર્વી નામ કર્મ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૯૨

ચાર કષાયની સ્થિતિ

બાલાવબોધ :

પનરદિન લગઇ રહઇ તે સંજવલન ચ્યારઇ કોધાદિક. પ્રત્યાખ્યાન કોધાદિક માસ ચતુષ્ટય લગઇ રહઇ. અપ્રત્યાખ્યાન કોધાદિક ચ્યારઇ વર્ષ લગઇ રહઇ. અનંતાનુબંધીઆ ચ્યારઇ કોધાદિક વર્ષ ઉપરિ રહઇ, આજન્માંત લગઇ રહઇ. એ અવસ્થાન કાલ કહિઉં.*

શિષ્ય પૂછઇ - પ્રભો ! એ અવસ્થાન કાલ વ્યવહારઇ માત્રિઇં કહીસિ, પુણ નિશ્ચયનય મતિઇં નહીં. જેહકારણ બાહુબલિ પ્રમુખ-હઇં પક્ષ, માસ અતિક્રમી-નઇં વર્ષાવધિ સંજવલનાદિક માન હૂઆ સાંભલીઇ ? ગુરૂ કહઇ - ઇમ નહીં. જેહ કારણ સંજવલનાદિક ચ્યારઇ કષાય પ્રત્યેકઇં ચિહુ ચિહુ પ્રતિભાગે હુઇ. તદથા - સંજવલનઉ સંજવલન પ્રતિભાગ, સંજવલનઉ પ્રત્યાખ્યાન પ્રતિભાગ, સંજવલનઉ અપ્રત્યાખ્યાન પ્રતિભાગ, સંજવલનઉ અનંતાનુબંધ પ્રતિભાગ. એવં માનાદિકઇ જાણિવા. પ્રતિભાગ ભણીઇ સરીખાઇ. તઉ અનંતાનુબંધીઆ ટાલી જીવ નરગિ ન જાઇ. જં શ્રેણિકાદિક ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવંતઇ અનંતાનુબંધીએ ક્ષિપે હૂતે નરકિ ગ્યા તે સંજવલન-હિં અનંતાનુબંધી પ્રતિભાગોદય-તુ જાણિવઉ. તિમ ઇહ બાહુબલિ પ્રમુખઇ-હિં સંજવલનમાન અપ્રત્યાખ્યાનઇ પ્રતિભાગિ હુઉ. હવઇ એ સોલઇ સિઉં સિઉં હણઇ તે કહઇ છઇ -

ચારે કષાય કયા ગુણનો ઘાત કરે છ ?

વીતરાગ-પણઉં હણઇ, કેવલજ્ઞાન ઊપજતઉ રાખઇ સંજવલન કોધ, માન, માયા, લોભ. પ્રત્યાખ્યાન કોધાદિક યથાખ્યાતચારિત્ર હણઇ. અપ્રત્યાખ્યાન કોધાદિક ચ્યારઇં દેશવિરતિ-પણઉં= શ્રાવક-પણઉં હણઇ. અનંતાનુબંધીઆ કોધાદિક ચ્યારઇં સમ્યક્ત્વ હણઇ.

ચાર કષાયના સદ્ભાવમાં કઇ ગતિ થાય ?

હવઇ⁸⁷ એહે છતઇ કિસી-કિસી ગતિ હુઇ ? સંજવલનઇ કોધ, માન, માયા લોભ છતઇ દેવગતિ હુઇ. પ્રત્યાખ્યાનઇ કોધાદિકે છતઇ મનુષ્ય-પણઉં લહઇ. અપ્રત્યાખ્યાનઇ કોધાદિકે તિર્યચ-પણઉં લહઇ. અનંતાનુબંધીઆ કોધાદિકે નરકગતિ લહઇ. અનઇ એ ગતિ આશ્રી કહિઉં પુણ શિષ્ય વલી

* અન્ય પ્રતમાં અવસ્થાન કાલ માત્ર ગાથા રૂપે કહ્યો છે.

PI/87 એ ૧૬ તે જીવ-નઇં કુણકુણ ગતિ લેઇ જાઇ તે કહઇ છઇ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

કહય - એહુ તે વ્યવહારિહિં જિ કહિઉં હુસિય, પુણ ⁸⁸એકાંતિ હિ નહીં. જેહ કારણ અનંતાનુબંધીઆ કોધાદિકવંત અભવ્યરૂપ મિથ્યાદૃષ્ટીય જિ સાધુ-હુઇં નઉમાઞ્ચેવેયક લગય ઉત્પત્તિ હૂતી સાંભલીય ? ઇહ પૃથ્થા - ઊત્તર એહુ પૂર્વલી પરિ જાણિવી. હવય એહ સોલહ કષાય-નઉં ઉપમાન કહય ઇય. કુણ કષાય કેહિ સરીખઉ ? કોધનું ઉપમાન યથા -

જલ-રેણુ-પુઢવિ-પવ્વય-રાઈ સરિસો ચઝવિહો કોહો ।

ભાવાર્થ :

પાણીની લીટી, રેતીમાં લીટી, પૃથ્વીમાં રેખા-તિરાડ, પર્વતની રેખા-ફાંટ સમાન ચાર પ્રકારનો કોધ જાણવો.

ચારે કષાયની ઉપમાઓ :

બાલાવબોધ :

સંજ્વલનઉ કોધ જલ-માહિં રેખા સરીખઉ. જિમ જલ-માહિ રેખા કાઢી હૂતી તિમ જિ મિલી જાઇ તિમ સંજ્વલનઉકોધ ઊપનઉ તિમ્હ જિ ઘટી, પુહર⁸⁹-માહિ ફીટી જાઇ, ઉત્કૃષ્ટઉ પનરદીસ લગય રહય. પ્રત્યાખ્યાનઉકોધ વેલૂ-માહિં રેખા સરીખઉ. જિમ વેલૂ-માહિં રેખા કાઢી હૂતી કાઢતાં આધી ન ભાજય, કણહઉ પગિ-સિઉં ભાજય અથવા વાઇં કરી કેતલીએક વેલાઉ-હૂં ભાજય તિમ જે કોધ ઉપનઉ તતકાલ ન ફીટય, ⁹⁰કુણહિ મનાવી-નઇં કોધ ફેડીય તઉ ફીટય અથવા આફણીઇં⁹¹ માસિં, બિહુમાસિં ફીટય, ઉત્કૃષ્ટઉ આરિમાસ રહય. ત્રીજઉ અપ્રત્યાખ્યાનઉકોધ પૃથ્વી-રાઇ સરીખઉ. જિમ⁹² ભૂમિ ફાટી હૂતી વરિસઇ દીસિ મેઘ વૂઠય હૂતય મિલય, બીજ પરિ કિમ્હય તે રાઇ ન મિલય, તિમ જે કોધ ઉપાયે કરી, મનામણા કરી-કરી વર્ષાંતિ ટલય તે ભૂમિ ત્રિસ સરીખુ અનંતાનુબંધીઉકોધ પર્વત-રાઇ સરીખઉ. જિમ પર્વતની રાઇ કિમ્હય ન મિલય, તિમ જે કોધ મરણાંતિ ન ટલય. તે પર્વત-રાઇ સરીખઉ. તિમ માનના આરિ ઉપમાન યથા -

P1/88 નિશ્ચય ન કહીય.

P1/89 પોહર દિન અરહઉ આપહણીય તતકાલ ફીટય ઉ.

P1/90 ફીટય, માસાંતરિ ફીટય ઉત્કૃ.

L2/91 અથવા આપહણી માસાંતરિ ફીટય ઉ.

P1/92 જિમ સૂકા તલાવની ભૂમિ ફાટી હૂતી વરસનઇ દીવસિં મેઘ વૂઠય હૂતય ટલય બી

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ભાવાર્થ :

નેતરની સોટી લાકડાનો સ્તંભ, હાડકાનો સ્તંભ અને પત્થરના સ્તંભ સમાન ચાર પ્રકારનો માન કષાય જાણવો.

બાલાવબોધ :

સંજ્વલનઉમાન નેત્રલતા⁹³ સમાન. જિમ પાતલી નેત્રની ⁹⁴કામઠી સુખિહિ નમઇ, તિમ સંજ્વલનઉમાન સુખિહિ નમઇ. પ્રત્યાખ્યાનઉમાન કાષ્ટ સરીખઉં. જિમ કાષ્ટ સુખિહિં નમઇ નહીં, તૈલાભ્યંગપૂર્વક, અગ્નિ તાપાદિક ઉપાયે કરી નમઇ, તિમ જે માન ઉપાયે કરી ટલઇ તે કાષ્ટ સમાન. અપ્રત્યાખ્યાનમાન અસ્થિ સરીખઉં. જિમ હાથીઆ-તણા દંતાદિક અસ્થિ ઘણઇ ઉપાયઇં કીઝઇ વલઇ. જિમ્હઇ તિમ્હઇ ન વલઇ. તિમ જે માન ઉપાયને સએ દોહિલઉ ટલઇ તે અસ્થિસરીખઉં. અનંતાનુબંધીઉમાન પાષાણસ્તંભ સરીખઉં. જિમ પાષાણસ્તંભ ઉપાયે ઘણે કિમ્હઇ ન વલઇ, તિમ જે માન મરણાંતિઇ ન ટલઇ.

માયા ઉપમાન ચ્યારિ —

માયાવલેહિં ગોમુત્તિ મિદ્ધસિંગ ઘણવંસિમૂલ સમા ।

ભાવાર્થ :

વાંસની છોલ, બળદની મૂત્રધારા, ઘેટાના શિંગડા અને કઠણવાંસના મૂલ સમાન ચાર પ્રકારની માયા છે.

બાલાવબોધ :

સંજ્વલનની માયા વંશછાલિ સરખી. વંશછાલિ તે કહીઇ — જે વાંસના કામઠાં મઠારતાં આછી છાલિ કુંડલી-નઇ આકારિ ઉતરઇ, જિમ તે વંસછાલિ સમાધિઇં સરલી કીજઇ તિમ સંજ્વલનની માયાની⁹⁵ વક્તા સમાધિઇં ફીટઇ. પ્રત્યાખ્યાની માયા ગોમૂત્રિકા સરખી. અનઇ ગોમૂત્રિકા તે કહીઇ જે બલદ-નઇ

L2/93 વેતલતા

P1/94 વેતલતા સુખઇં.

P1/95 માયાનું વક-પણઉ સ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

માર્ગે ચાલતા મૂત્રધાર વાંકી પડે, જિમ તે તતકાલ ન ફીટ, ⁹⁶તિમ તે માયાની વક્તા પરીચ્છવતા-પરીચ્છવતા ફીટ કાલિં. અપ્રત્યાખ્યાનીમાયા મીઠાના સીંગની પરિ. ⁹⁷જિમ મીઠાં ભણીય એડકાનું સીંગ. અતિ ઘણું ઉપાયિય કરી વક કેડીય, તિમ જે માયાની વક્તા ઉપાયે કરી વર્ષ પ્રાંતિ ટાલીય તે મીઠશ્રુંગ સરીખી. અનંતાનુબંધિનીમાયા ઘનનિવિડ વંશમૂલ સરીખી. જિમ નિવિડ વાંશીમૂલની વક્તા અગ્નિતાપાદિકિંદિં ન ટલય, તિમ જે માયા-નઉ વક-પણું મરણાંતિયં ન ટલય તે વંશમૂલ સરીખી. અથવા જિમ શંખની મધ્યની વક્તા સમાન. શંખના મધ્યની વક્તા-કૂટૂપણિ કુટિલતા ન ફીટ.

હવય લોભ ચિહું ઉપમાન -

લોહો હલિદ્દ સ્વંજળ કદ્દમ કિમિરાગસમાણો ॥

ભાવાર્થ :

હળદર, ગાડાની મળી, કાદવ અને કિરમજીના રંગ સમાન ચાર પ્રકારનો લોભ જાણવો.

બાલાવબોધ :

સંજવલનઉલોભ હરિદ્રા રંગ સરીખઉ. જિમ હલદ્ર-નઉ રંગ સૂર્યાતપ માત્રિયં લાગય ઊડય, તિમ જે કિસીય વસ્તુ ઉપરિ લોભ ઊપનઉ નય વલી તિમ્હ જિ ફીટ. પ્રત્યાખ્યાનઉલોભ ખંજણ સરીખઉ. ખંજણ ભણીય જે શકટની ધુરી-નઉ ધીસી ધીસી- નયં બલિઉ ઉંગણ. જિમ તે ખંજનની ચીકણી કાલિમા લૂગડય લાગી છૂતી ધોયા પાખય ન ફીટ⁹⁸, તિમ જે લોભ ઉપાયે કરી ટાલીય, માસ ચિહુ સમઉ તે ખંજનસમઉ. અપ્રત્યાખ્યાનઉલોભ કર્દમ સરીખઉ. જિમ લૂગડઉં તેલિયં ચીગટિઉં મલિયં ભરાય અનય ગાઢઉ ચીગસઉ મલ બયઠઉ તતકાલ ન ઊતરય, ધોયા પૂંઠિયં અનેક ખારે કરી ઊકાલવય કરી કર્દમ ઊતરય, તિમ જે લોભ દુઃખિયં ફીટ તે કર્દમ સમ. અનંતાનુબંધીઉ

P1/96 ફીટય સૂકા વિણ, પહર એક, બિ પહર પછિ સૂકાં પૂઠિં ફીટય તિમ જે માયાની વક્તા કષ્ટિ ટાલી સકીય તે માયા ગોમૂત્રિકા સરિખી કહીય.

P1/97 જિમ મીઠાનું શુંગ વાંકુ હોઈ તે અતિ ઘણય જ કષ્ટયં સમુ કીજય તિમ જે માયાની વાંકાય વર્ષાતરિ ઉપાય ના સય કરી-કરી ટાલીય.

P2/98 ન ટલય, દિન, બિંદિન રહય તિમ જે લોભ મસવાડે ત્રિહુ, ચિહું ટલય તે તે ખંજન સમઉ લોભ જાણવઉ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૯૬

લોભ ⁹⁹કૃમિરાગ સમઉ, જિમ બાબરકૂલદ્વીપવાસી લોક રક્તિઇં કરી પટ્ટકૂલ રંગઇ તે રંગ કિમઇ ન ઊતરઇ, અગ્નિહિં બાલ્યા હૂતાં રાખ તેહૂ તે રાતી હુઇ આગિઇં કરી રંગ ન જાઇ, તિમ જે લોભ મરણાંતિઇં ન ઊતરઇ તે કૃમિરાગ સમઉ. એ ઇસિ પરિઇં સોલકષાય-નઉં સ્વરૂપ કહિઉં.

હવઇ નવ નોકષાય-નઉં સ્વરૂપ કહઇ ઇઇ - હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાય કહીઇ. હાસ્ય તે કહીઇ - જીવ પ્રતિઇં કિસઇ કારણાઇ કરી અથવા કારણ પાખઇ જે હાસઉ આવઇ તે હાસ્યમોહનીય. રતિ તે કહીઇ - જીવ-હિં કિસીઇ વસ્તુ ઊપરિ અથવા કેણાઇ સ્થાનકિ જે મનિ પ્રમોદ હુઇ તે રતિમોહનીય. અરતિ તે કહીઇ - જે જીવ-હિં કિસીઇ વસ્તુ ¹⁰⁰ અનિષ્ટ પામીઇ અથવા અનિષ્ટ સ્થાનકિ મન-નઉં ઉદ્વેગ હુઇ તે અરતિમોહનીય. શોક તે કહીઇ - જેણાઇ કર્મિઇં અભીષ્ટ-નઇં વિયોગિં કરી શોક ઊપજઇ તે શોકમોહનીય. ભય તે કહીઇ - જે સકારણ અથવા નિ:કારણ ભય ઊપજિ તે ભયમોહનીય. ¹⁰¹જુગુપ્સા તે ક્ષીઇ - જે કાંઇ બીભત્સ વસ્તુ દેખી સૂગ કરઇ, નિંદઇ, ચુંકઇ તે જુગુપ્સામોહનીય. પુરુષવેદ તે કહીઇ - ¹⁰²જેણાઇ કર્મિ કરી સ્ત્રીસંભોગ ઊપરિ વાંછા ઊપજઇ તે પુંવેદ. સ્ત્રીવેદ તે કહીઇ - જે પુરુષ ઊપરિ અભિલાષ તે સ્ત્રીવેદ. નપુંસકવેદ તે કહીઇ - જેણાઇ કર્મિ પુરુષઈં સ્ત્રીઇ બિહુઇ ઊપરિ રાગ ¹⁰³ તે નપુંસકવેદ. પુરુષવેદ તે તૃણદાહ સરીખઉં. જિમ તૃણઉં બલતઉ વહિલઉં ઓહલાઇ તિમ પુરુષ-હિં કામ સેવતાં કામ વહિલઉં જિ નિવર્તઇ થોડીવેલાંઇ ઇચ્છા ¹⁰⁴ઉપશમઇ. સ્ત્રીવેદ તે કોઊ સમાન. જિમ કોઊ બલતી ઘણી ¹⁰⁵ વેલા રહઇ. અનઇ જિમ-જિમ હલાવીઇ તિમ-તિમ ઘણઉં ઘણરઉં

P2/99 લોભ તે રક્તપાડસૂત્રના રંગ સરીખઉં. જિમ રાતા પાડસૂત્ર - નઉં રંગ કિમ્ઇ ન જાઇ, અગ્નિ બલિયાં થિકાં રાખ તેહૂ તે રાતી હુઇ, આગિહિં કરી પટ્ટસૂત્ર-નઉં રંગ ન જાઇ તિમ જે લોભ મરણાંતિઇં ન જાઇ તે પટ્ટકૂલ રંગ સમઉ કહીઇ.

L2/100 વંસ્તુ ઊપરિ કીણાહ સ્થાનકિ મનોદ્વેષ ઊપજઇ તે.

P1/101-L2/101 દુગંઠા

P1/102-P2/102 જે સ્ત્રી ઊપરિ અભિલાષ.

P1/103 ઊપરિ વાંછા હોઈ / L2/103 ઊપરિ ભોગેચ્છા તે.

L2/104-P1/104 ઇચ્છા નિવર્તઇ.

P1/105 બલતી તતકાલ ન ઓહલાઇ, પુહરિ બિ પુહરિ, ઓહલાઇ અનઇ કોઊ જિમ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ધખઇ, તિમ સ્ત્રી-નઉ કામભિલાષ મઉડઉ નિવર્તઇ. અનઇ વલી પુરૂષિઇં સ્ત્રી જિમ-જિમ ¹⁰⁶ઘણઉ સેવીઇ તિમ-તિમ ઘણુ અધિકાધિક કામાભિલાષ સ્ત્રી-હૂં ઘીપઇ. અનઇ અણભોગવવાની અવસ્થા ઢાંકી કોઊની પરિ અંતરંગ દાઘ હુઇ જિ. તેહ કારણ કોઊ સમાન સ્ત્રીવેદ. નપુંસકવેદ તે નગરદાહ સરીખઉ. જિમ નગર બલતઉ મઉડઉ ઓલ્હાઇ, ઊકરડા પ્રમુખ મસવાડે ઓલ્હાઇ તિમ નપુંસક-નઉ કામાભિલાષ મઉડઉ¹⁰⁷ નિવર્તઇ. એક જીવ-હૂં એકિ ભવિં સાક્ષાત્કારિઇં એકહ જિ વેદે વર્તતા, પ્રદેશ-તુ ત્રિહુ વેદ-નઉ ઉદય હુઇ. સ્ત્રીવેદ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વાધિકઉ દેશોત્તરંસઉપલ્યજાણ હુઇ. પૃથક્ત્વ તે બિહુ-તઉ આરંભી-નઇ નવ લગિ કહીઇ. પુંવેદ સાધિકસાગરશતપૃથક્ત્વજાણ. નપુંસકવેદ અનંતાકાલ જાણ હુઇ. તત્ર દેવ-હિઇં પુંવેદ અનઇ સ્ત્રીવેદ હુઇ. ગર્ભજ મનુષ્યાદિક ત્રિસ્તિવેદ હુઇ. શેષ સંસારી-હિઇં નપુંસકવેદ જિ. જઘન્ય-તઉ સ્ત્રીવેદ, ક્લીવવેદ એક સમય. પુરુષવેદ અંતમુહૂર્ત. એતલઇ સોલકષાય નઇ નવનોકષાય એ પંચવીસઇ ભેદ મોહનીયકર્મના જાણિવા. પાંત્રીસ ભેદ પૂર્વિહિ કહિયા તે અનઇ પંચવીસ કષાય મિલી સાઠિભેદ પાપતત્વના હૂઆ.

હવઇ એકસઠિ બાસઠિમઉ ભેદ કહઇ છઇ - તિરિય ઢુગં = તિર્ય ઢિક = તિર્યગતિ, તિર્યઆનુપૂર્વી. જેણઇં કર્મિઇ તિર્ય ગતિ લહઇ તે તિર્યગતિ. તિર્યગાનુપૂર્વી જિમ પૂર્વિહિ આનુપૂર્વી કહી તિમ જિ જાણવી. એકઇ પુણ આમ કહઇ - જેણઇ કર્મઇં કરી જીવ પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિસૂક્ષ્મ - બાદર રૂપ અથવા ¹⁰⁸બેંદ્રિય, તેંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય, પંચેન્દ્રિય, જલચર થલચર, ખેચરાદિક ¹⁰⁹તિર્ય અનેકિં ભેદે છઇ, તે જં એકઇ કીણઇ નિજ ઊપાર્જિઇ નામસારિઇં ઠામિ જઇ ઊપજઇ તે તિર્યગાનુપૂર્વી કહીઇ.

હવઇ ઇગ્યાસ્મી ગાહાઇં બાસઠિ આઘા ભેદ કહઇ છઇ સૂત્રકાર -

ઇગ-બિ-તિ-ચડ-જાહુ કુખ્રગહુ ઉવઘાય હુંતિ પાવસ્સ ।

અપસત્થં વન્નચરુ અપદમસંઘયણસંતાણા ॥૧૧॥

- PI/106 જિમ સ્પર્શીઇ તિમ તિમ અધિક અભિલાષ ઊપજઇ અણ.
 PI/107 - લાષ અતિ ઘણી વેલાઇં નિવ.
 PI/108 અથવા ત્રસ - બેઇંદ્રિયાદિક, જલ.
 PI/109 ઢિક અનેક ભેદ તિર્યચને છતે હૂતે જે એકઇ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ભાવાર્થ :

એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય એ ચાર જાતિનામકર્મ, અશુભવિહાર્યાયોગતિ, ઉપધાતનામ, અશુભવર્ણયતુષ્ક, પ્રથમ સિવાયના પાંચ સંઘયણ અને પાંચસંઠાણ એ સર્વ મળી (૨૦ પ્રકૃતિ) પાપતત્ત્વની છે.

બાલાવબોધ :

જેણાં કર્મિંઇં એકેન્દ્રિયજાતિ લાભઇ, બેન્દ્રિયજાતિ, ત્રેન્દ્રિયજાતિ, ચૌરેન્દ્રિયજાતિ લાભઇ, તે એકેન્દ્રિયાદિનામકર્મ. કુચ્ચગઈં = જેણાં કર્મિં કુત્સિતગતિ ખર, ઉષ્ટ્રાદિકની પરિંઇં ચાલિવઉં તે કુખગતિ.

ઝવઘાય = જેહ કર્મના ઉદય-ચિકઉં જીવ-હૂં આપણાં અંગ-અવયવે કરી ગલકંઠિકા, પડજીભી, ચોરદંત પ્રભૃતિ કરી જે ઉપધાત ઊપજઇ, ¹¹⁰મરઇ તે ઉપધાત કર્મ. અપસત્થં વન્નચરૂ ઙ્ઠિ = વર્ણયતુષ્ક કલિતા આરિવાના લાભઈ. કેહા કેહા ? વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ આરઇ અપ્રશસ્ત લીજઇ ઇહા. અનઇ એહ ચિહુના થઈ વીસભેદ ઊપજઇ. યથા - વર્ણ પાંચ - કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, પીત, શ્વેત એ પાંચ વર્ણ. ગંધ બે - સુરભિ, દુરભિ એ બિહુ ગંધ. રસ પાંચ - તીખઉ, કડૂઉ, કસાઇલઉ, ¹¹¹આમ્લ, મધુરઉ એ પાંચઇ રસ. કિહાંઇ વલી છહૂઉ ક્ષારરસ = લવણરસ કલિવરાઇ, પણિ તે મધુરરસ-માંહિ જિ અંતભાવિઉં સંભાવીઇ. જેહ કારણિ સર્વ રસ-હૂં લવણરસઇં જિ કરી સુસ્વાદુ-પણઉં, માધુર્ય-પણઉ ઊપજઇ. જેહ કારણિ ક્ષારરસ મધુરરસ-માંહિ જિ અંતભવઇ. સ્પર્શ આઠ - ગુરૂ, લઘુ, મૃદુ, ખર, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ એ આઠસ્પર્શ. એવં પાંચવર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ સવિહુ મિલી ૨૦ ભેદ. વર્ણ પાંચઇ પ્રસિદ્ધાં, ગંધ બે પ્રસિદ્ધા, પાંચ રસ પ્રસિદ્ધા એ નથી વખાણીતા. પુણ આઠ સ્પર્શ તે અપ્રસિદ્ધા, તેહ ભણી વખાણીઇ છઇ - જે ભારિં કરી હાથઇં મેહલિઉં હેઠઉ જિ પડઇ તે ગુરૂ, એ ગુરૂસ્પર્શ લોહાદિક-માંહિ જાણિવઉં. જે પ્રાહિં ત્રીઇઉં, ઊંચઉ, ઊડવઉ જાઇ તે લઘુસ્પર્શ. એ અર્કતૂલાદિક-માંહિ જાણિવઉં. જે સુકોમલ અનઇ દેહ-હિં ¹¹²સુખકારણ તે મૃદુસ્પર્શ, હાંસરૂ પ્રમુખ માંહિ જાણિવઉ. જે કર્કશ અતિ

PI/110 ઇમ મરણ પામઇ તે.

PI/111-P2/111 ખાટઉ.

L2/112 સુખકારક તે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૯૯

ઘણાં દેહ-હું ઊદેગ કરઈ તે ખરસ્પર્શ, કંટકાદિક-માહિં જાણિવઉં. શીતસ્પર્શ હિમપિંડ-માહિં જાણિવઉં. ઉષ્ણસ્પર્શ અગ્નિ-¹¹³માહિં જાણિવઉં. સ્નિગ્ધસ્પર્શ ¹¹⁴ધી-માહિં જાણિવઉં. રૂક્ષસ્પર્શ ભસ્માદિક-માહિં જાણિવઉં. એ આઠ સ્પર્શ-માહિં મૃદુ, ખર, ગુરૂ, લઘુ બાદરસ્કંધે જિ હુઇ, સૂક્ષ્મે ન હુઇ. કિંતુ બીજા ચાર હુઇ. રક્ત, પીત, શ્વેતવર્ણ અનઇ સુરભિગંધ, મધુર, આમ્લ, કષાયરસ, મૃદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણસ્પર્શ એ અચારંઇ ભેદ શુભ તે પુણ્ય પ્રકૃતિ-માહિં લીધા છઇ. અનઇ કૃષ્ણ, નીલવર્ણ, દુર્ગંધ, તિક્ત, કટુરસ, ગુરૂ, ખર, શીત, રૂક્ષ સ્પર્શ એ નવ ભેદ અશુભ. અપસત્યં વન્નચડ કહિતા ¹¹⁵નવ ભેદ લીધા. ઇહ પણ નવે થઈ ભેદ આરિં જિ કહીઇ. અડસઠિ આગઇ કહિયા તેહ-માહિં નઇ આરિ એ મિલી ૭૨ ભેદ. અપદ્મસંઘયણ સંતાળા । પૂર્વિહિ છ સંઘયણ, છ સંસ્થાન કહિઆ. તેહ-માહિં પહિલઉં¹¹⁶ સંઘયણ નઇ પહિલઉં સંસ્થાન ટાલી બીજા દસ ભેદ ઇહાં પાપતત્વ-માહિં લેખા. ૮૨. એ બ્યાસી ભેદ કરી પાપતત્વ બોલિઉં.

તથા તત્વાર્થગ્રંથકર્તા ઇસિઉં કહઇ - સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, રતિ, પુવેદ એ ચારઇં પુણ્ય પ્રકૃતિ હુઇ, પણિ કર્મસ્તવાદિગ્રંથ ન કહઇ. મિથ્યાત્વ પુદ્ગલઇ જિ પરિણામ વિશેષિઇં કર્બુર કીધા હૂતા મિશ્રમોહનીય કહીઇ. ઉજ્જવલ કીધા હૂતા સમ્યક્ત્વમોહનીય કહીઇ. તેણઇ જિનતત્વ-તણી રૂચિ ન ઊપજઇ એહ કારણ તે મિથ્યાત્વ-તઉ જૂઆ ન કહિયા. તથા ઇહા બ્યાસી પ્રકૃતિ-માહિં મતિજ્ઞાનાવરણાદિક પાંચ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ભેદ, નિદ્રાપંચક અનઇ દર્શનાવરણીયચતુષ્ક એ નવદર્શનાવરણીયકર્મના ભેદ, કષાય પંચવીસ અનઇ મિથ્યાત્વ એ છવીસ મોહનીયકર્મના ભેદ, અનઇ લાભાંતરાદિક પાંચ અંતરાયકર્મના ભેદ, શેષ સાડત્રીસ નામકર્મના ભેદ જાણિવા. તથા પુણ્યપ્રકૃતિ અનઇ પાપપ્રકૃતિ થઈ ૧૨૪ ભેદ હુઇ.

L2/113 અગ્નિ મધ્યે જ્ઞેય.

PI/114 તે સ્થાન = થીણાધૃતાદિક-માહિં.

PI/115 કહતા જેતલા દુર્વર્ણ, દુર્ગંધ, દુષ્ટરસ, દુષ્ટસ્પર્શ એ સઘલાઈ ઇહા લીધા પણિ સવિહુ મિલી ભેદ આરિ જ કહીઇ.

PI/116 પહિલુ વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ અનઇ પહિલું સમચતુરસ સંસ્થાન એ પૂર્વિ પુણ્યતત્વ-માહિં કહિઆ છઇ. પાંચ સંઘયણ અનઇ પાંચ સંસ્થાન એ દશ ભેદ ઇહા પાપતત્વ-માહિં જાણવા.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

પુણ ઇહની મૂલપ્રકૃતિ આઠકર્મ. તેહ આઠકર્મ-માહિ આયુ, નામ, ગોત્ર, વેદનીયકર્મ એ ચારઇં શુભ નઇ અશુભઇં હુઇ. એ ચારઇ ભવોપગ્રાહી કહીઇ, કેવલીઇ-હૂંઇ હુઇ. જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, મોહનીય, અંતરાય એ ચારઇ અશુભઇં જિ હુઇ અનઇ ઘનઘાતી કહીઇ, તેહ-નઇ ક્ષયિ જિ કેવલજ્ઞાન હુઇ.

હવઇ પાંચમઇ આશ્રવતત્ત્વ કહઇ છઇ. યથા -

इंदिय-कसाय-अव्यय जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।

किरियाओ पणवीसं इमा उ ताओ अणुक्कमसो ॥१२॥

ભાવાર્થ :

ઇન્દ્રિય પાંચ, કષાય ચાર, અપ્રતપાંચ, યોગત્રણ અને ક્રિયા પચીસ આમ કુલ સર્વ મળી બેતાલીસ ભેદ આશ્રવતત્ત્વના જાણવા.

બાલાવબોધ :

આશ્રવ કહીઇ કર્મ લાગવવા-તણુ હેતુ. યત:- ‘આશ્રવો ભવ હેતુ: સ્યાત્ ।’ તિહના ભેદ યથા - ઈન્દિય = ઇન્દ્રિય પાંચ - સ્પર્શન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ધ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, કર્ણેન્દ્રિય.

પાંચ ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ :

¹¹⁷તત્ર પાંચઇ ઇન્દ્રિય દ્વિભેદ - દ્રવ્યેન્દ્રિય અનઇ ભાવેન્દ્રિય બિ ભિદિં કરી દ્રવ્યેન્દ્રિય તેહઇ તે બિહુ બિહું ભેદિં - નિવૃત્તિ¹¹⁸ દ્રવ્યેન્દ્રિય, ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય. તત્ર નિવૃત્તિ ભણીઇ આકાર નિષ્પત્તિ, તદ્દૂપ ઇન્દ્રિય નિવૃત્તીન્દ્રિય. તેહઇ દ્વિભેદ - આભ્યંતર નિવૃત્તીન્દ્રિય, બાહ્યનિવૃત્તીન્દ્રિય. તત્ર આભ્યંતર નિવૃત્તીન્દ્રિય સર્વ જીવ-હૂંઇ સરીખા. યથા - કર્ણ-માહિ દૃષ્ટિ અગોચર કદંબ કુસુમાકાર અંતરંગ નિવૃત્તિ કર્ણેન્દ્રિય છઇ. તિમ ચક્ષુ-માહિ દૃષ્ટિ અગોચર મસૂર ધાન્યાકાર અંતરંગ નિવૃત્તિદ્રવ્યેન્દ્રિય વર્તઇ. નાશિકા-માહિ અઇમુક્તા પુષ્પાકાર અંતરંગ નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છઇ. રસનેન્દ્રિય કુરપ્રાકાર અંતરંગ નિવૃત્તિદ્રવ્યેન્દ્રિય છઇ. સ્પર્શનેન્દ્રિય અનેકવિધાકારે તથા બાહ્ય નિવૃત્તિદ્રવ્યેન્દ્રિય તે તઉ પ્રત્યક્ષ

P1/117 અનઇ પાંચઇ બિહું બિહુ ભેદિં જાણવા.

P2/118 એક અંતરંગ દ્રવ્યેન્દ્રિય બીજી બાહ્ય દ્રવ્યેન્દ્રિય. અંતરંગ દ્રવ્યેન્દ્રિય તે કેહા કેહાં ? યથા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

દીસતાં કર્ણપર્પટી, અક્ષિગોલક, ઉચ્ચનાસિકા, માંસખંડમય રસના, રૂપ વિચિત્ર હુઇ પણ સ્પર્શનેદ્રિય નિષ્પત્તિ અભ્યંતર નઇ બાહ્ય સરીખી જિ હુઇ એ નિવૃત્તિદ્રવ્યેદ્રિય કહિઆ.

અથ ઉપકરણદ્રવ્યેદ્રિય તે કહીઇ — જે જિમ ખાંડાની ધાર-હૂં છેદ શક્તિ તિમ સ્વસ્થ પુદ્ગલમય કદંબપુષ્પાકારાઘાભ્યંતર નિષ્પત્તિ-તણી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વિષયતણી ગ્રહણશક્તિ, જે શબ્દાદિક ગ્રહણ કરઇ. કેતલા-હૂં અભ્યંતર નિષ્પત્તિ હૂતીઇ વિષય ગ્રહણશક્તિરૂપ ઉપકરણોદ્રિય-તણઉં અભાવ હુઇ. અથવા દ્રવ્યાદિક-થિકુ ઉપકરણોદ્રિય-તણઉં ઉપઘાત ઊપજઇ. સર્વ ઉપકરણોદ્રિય બાહ્યિઇ અંગુલાસંખ્યેય ભાગ માત્ર હુઇ, કિંતુ સ્પર્શનેદ્રિય શરીર-માહિં અનઇ બાહિરિં સર્વ ત્વચાસ્થિત-પણઇ વર્તઇ, પણ જાડપણિ અંગુલ-નઇ અસંખ્યાતમઇભાગિ છઇ. તથા વિસ્તારિ જિલ્વેદ્રિય આત્માંગુલનું અંગુલપૃથક્ત્વ હુઇ. બિહુ તુ નવ જાણ પૃથક્ત્વ કહીઇ. સ્પર્શનેદ્રિય શરીર વિસ્તાર. શેષ ત્રિણિ ઇંદ્રિય અંગુલ-નઇ અસંખ્યાતમઇભાગિ વિસ્તારિ હુઇ. એ ઉપકરણ દ્રવ્યેદ્રિય.

અથ ભાવેદ્રિય — ભાવેદ્રિય તેહુ દ્વિ ભેદ — લબ્ધિભાવેન્દ્રિય, ઉપયોગભાવેન્દ્રિય. તત્ર લબ્ધિ ભાવેદ્રિય તે કહીઇ — લબ્ધિ ભણીઇ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિય ગોચરં. તેહ તેહ ઇંદ્રિય-તણાં આવરણ-તણું ક્ષયોપશમ. જેણઇ જીવ-હૂં જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણીકર્મના ક્ષયોપશમ — થિકઉ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શની ગ્રહણશક્તિ ઊપજઇ ઇત્યર્થ: ઉપયોગભાવેદ્રિય તે કહીઇ — ઉપયોગ ભણીઇ જીવ-હૂં લબ્ધિ-તણિ અનુસારિઇ શબ્દાદિક નિજ-નિજ વિષય લેવા-તણું વ્યાપાર. જેહ ઉપયોગ પાખઇ જીવઇ પ્રત્યક્ષિ દીઠઉં, સાંભલિઉં કાંઇ વેઇ નહીં. એકેદ્રિયાદિક-પણઉં જીવ-હૂં દ્રવ્યેદ્રિય આશ્રયી જાણિવઉ, ન ભાવેદ્રિય તુ. યત: — ભાવેદ્રિય તુ એકેદ્રિયઇ પર્યેદ્રિય હુઇ. યથા — નૂપુર વાજતે, પુષ્પ કર્પૂરાદિક ગંધોપેત પન્થિની સ્ત્રી-તણા આલિંગન-થિકુ અનઇ મઘ-નઇ કલુગલઇ ઇાંટવા-થિકુ બકુલવૃક્ષ અકાલિં ફૂલીઇ. પંચ પ્રકાર ઇંદ્રિયાર્થ પ્રામી-નઇ હર્ષિઉ હૂતઉ તિમ પારઉ ? ઇમ બીજાઇ એકેદ્રિય-હૂં પર્યેદ્રિય-પણઉં કહીઇ. તથા ઉપયોગની ઉપેક્ષાઇ પર્યેદ્રિયઇ એકેદ્રિય હુઇ. જેહ કારણ જીવ-હૂં એકવારઇ એકિં જિ ઇંદ્રિય-તણાઉ ઉપયોગ હુઇ. જં એકવારઇ

અન્યપ્રતોમાં ઇંદ્રિયનું વર્ણન ટૂંકમાં અને અસ્પષ્ટ છે.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૦૨

ધણાં અવધાન પૂરતાં દીસઇ તે કાલ-તણાં સૂક્ષ્મપણા-તઉ ઉપયોગ પરાવર્ત હૂતઉ જાણીઇ નહીં, પુણ ઉપયોગ પરાવર્ત હુઇ જિ.

યત: — જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા । ઙ્ઙિતિ વચનાત્ ।

પાંચ ઇંદ્રિયનું ઉત્કૃષ્ટથી વિષય ગ્રહણ ક્ષેત્ર :

¹¹⁹તથા નાશિકા, જિહ્વા, શરીર ઉત્કૃષ્ટઉ આત્માંગુલ નિષ્પન્ન નવયોજન-તઉ આગત ગંધ, રસ, સ્પર્શ જાણઇ. નવયોજનાગત મેઘ, વાત, શીતોષ્ણાદિક અંગિ લાગઉ જાણીઇ. કર્ણ બાર યોજનાગત શબ્દ સાંભલઇ ગર્જિતાદિક-નઉ. ચક્ષુ અભાસુરરૂપ યોગ્ય દેશ સ્થિત સાધિકયોજનલક્ષ લગઇ દેખઇ. અનઇ સાધિક-પણઉ તે ઇસી પરિ જિમ કણહઉ વૈક્રિય વિકુર્વણાઇ કરી લક્ષયોજન પ્રમાણરૂપ કરઇ અનઇ તે આપણા પગ આગલિ ગર્તાદિક-તણઉ તલઉ અથવા તેહ-માહિં રહિઉં પાષાણા પ્રભૃત્તિ વસ્તુ દેખઇ, એહ ભણી ઝાઝેરઉ લક્ષયોજન કહિઉં. તથા ભાસુરરૂપ પ્રમાણાંગુલ નિષ્પન્ન સાધિક એકવીસલક્ષયોજન તું દેખઇ.

યત: ઉક્તં —

ઙ્ઙવીસ લક્ષ્ણ ચઙ્ઙવીસ સહસ્સ પંચસય સત્તાવીસાહિયા ।(૨૧,૨૪,૫૨૭)

ઙ્ઙય નયણવિસયમાણં મણુસુત્તરનિયહમણુઆણં ।।

માનુષોત્તર પર્વત આસન્ન મનુષ્ય સૂર્ય-તણાં તાપક્ષેત્ર બહુત્વ-તઉ એતલાં ક્ષેત્ર-થકઉ ઊગતઉ સૂર્ય દેખઇ.

PI/119 કર્ણેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટઉ બાર જોઅણ થકો આવિઉં મેઘાદિકનો શબ્દ સાંભલીઇ. ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટઉ સાધિક લક્ષ યોજન પ્રમાણ લગઇ વસ્તુ દેખઇ. સાધિક-પણઉ તે ઇસી પરિ જિમ કોઇક વિકુર્વણાઇ કરી રૂપ લાખ જોઅણાનું કરઇ અનઇ તે આપણા પગ આગલિ ગર્તાદિક અથવા તે-માહિં થકઉ પાષાણાદિક દેખઇ તેહ ભણી ચક્ષુરિન્દ્રિય નઇ લાખ જોઅણાનું દેખવું કહિઉં. બ્રાહ્મોન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટઉ નવ જોઅણ આવિઉં ગંધાદિક જાણઇ. રસનેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટઉ નવજોઅણ આગત રસ જાણઇ. દાઢ ગલઇ અથવા એલીયાદિક હલાવતાં વેગલાઇ રહિઆ મુખ કડૂઉથાઇ, જિલ્વા કટુક રસ વેઇ. સ્પર્શિ ઉત્કૃષ્ટઉ નવજોઅણ થકો મેઘ, વાત, શીત, ઉષ્ણવાય અંગિ લાગઇ. તો વેઇ સ્પર્શનેન્દ્રિય.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૦૩

પાંચ ઇન્દ્રિયનું જઘન્ય વિષયક્ષેત્ર :

જઘન્ય તુ ચક્ષુ અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ-થિકઉ દેખઇ. અતિ ઢૂકડું રહિઉં અક્ષમલ, અંજનાદિક ન દેખઇ. શેષ આરિ ઇંદ્રિય અંગુલના અસંખ્યાત્માભાગ-થિકઉ આગત ગંધાદિક જાણઇ. ❦❦

એ જઇ પાંચઇ ઇંદ્રિય પાપ-તણઇ વિષઇં પ્રવર્ત્તાવીઇ તુ પાપકર્મ લગાડઇ. જઇ પુણ્યકાજિ લગાડઇ તઉ શુભકર્મ ઊપાર્જઇ. પણ તુ તે વાત પ્રાય: કરી પ્રવાહિં પાપ હેતુ કાજિ હુઇ, તેહ કારણિ આશ્રવ-માહિ બોલયો.

इति पंचेंद्रियाणि ।

અથ કસાય = કષાય આરિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પૂર્વિહિ વખાણિયા તેહઇં લેવા તિમ્હ જિ.

અલ્પ્ય = અપ્રતિ. મહાપ્રત પાંચ તે પ્રસિદ્ધાં. તેહ ભણી તેહનું સ્વરૂપ નથી લખીતઉં. તેહઇ પાંચ મહાપ્રત-થિકઉં ઊફરાટાં હિંસા, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ તે પાંચ અપ્રત.

જોગ = યોગ તે કહીઇ - જે જીવનું વીર્ય, ઉચ્છાહ=વિશેષ સત્ત્વરૂપ હુઇ. તે યોગના ત્રિ¹²⁰ ભેદ - મનોયોગના આરિભેદ, વચનયોગના આરિભેદ, કાયયોગના સાત ભેદ એવં પનર ભેદ.

મનોયોગ ચિહુ ભેદે. યથા - સત્યમનોયોગ, અસત્યમનોયોગ, સત્યમૃષામનોયોગ, અસત્યામૃષા મનોયોગ. જં સાચઉં મન-માહિ ચિંતવઇ તે સત્યમનોયોગ. જં અસત્ય મનઇં ચ્યંતવઇ તે અસત્ય મનોયોગ. કેતલઉં સત્ય, કેતલઉં અસત્યં જં મનિ ચીંતવઇ તે સત્યમૃષામનોયોગ. સાચઉં નહીં અનઇ કૂડઉંઇ નહીં, ઘટ, પટ, દેવદત્ત ઇસિઉં જં ચીંતવઇ તે અસત્યામૃષામનોયોગ. તિમ વચનયોગ ચિહુ ભેદે - સત્યવચનયોગ, અસત્યવચનયોગ, સત્યમૃષાવચનયોગ, અસત્યામૃષાવચનયોગ. જં સત્ય બોલઇ તે સત્ય વચનયોગ. જં અસત્ય બોલઇ તે અસત્યવચનયોગ. કાંઈ સત્ય કાંઈ અસત્ય જં બોલઇ તે સત્યમૃષાવચનયોગ. જિમ કહીઇ એહ નગર-માહિ દસ બેટા જાયા. તઉ જે જાયા ઇસિઉં બોલિઉં તે સાચઉં પુણ જે દસ ઇસિ સંખ્યા વચન બોલિઉં

PI/120-L2/120ત્રિહુ પ્રકારે યથા - મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ એ ત્રિણહઇ મૂલ ભેદ જાણવા. એ ત્રિહુ જિ ના વલી પનરભેદ ઊપજઇ યથા મનોયોગ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૦૪

તે ફૂડી, જેહ કારણ ન જાણીઈ આઠ, નવ જાયા, ન જાણીઈ અગ્યાર, બાર જાયા, તઉ એ ત્રીજઉ સત્યમૃષાવચનયોગ. સાચઉઇ નહી નઇ ફૂડઉઇ નહી ઇસિઉ જે બોલઇ, દેવદત્તાદિક¹²¹ મુઘૈવ જે ઊચરઇ તે અસત્યમૃષાવચનયોગ. હવઇ કાયયોગના સાત ભેદ — ઔદારિકકાયયોગ, ઔદારિકમિશ્રકાયયોગ, વૈક્રિયકાયયોગ, વૈક્રિયમિશ્રકાયયોગ, આહારક કાયયોગ, આહારકમિશ્રકાયયોગ, કાર્મણકાયયોગ. એ¹²² સાતઇ યોગ વખાણઇ છઇ. ઔદારિક કાયયોગ મનુષ્ય નઇ તિર્યચ ણિ હૂં જાણિવઉં. જેહ કારણ મનુષ્યના અનઇ તિર્યચના દેહ ઔદારિક કહીઇ.

ઔદારિકમિશ્રકાયયોગ તેહૂ તે મનુષ્ય, તિર્યચ ણિ હૂં અપર્યાપ્તાવસ્થા જાણિવઉં. જેહ કારણ જા કાંઇ મનુષ્ય, તિર્યચ પૂરી પર્યાપ્તિ ન કરઇ તાં કાંઇ તેહ-નઉ દેહ ઔદારિક ન કહીઇ અનઇ કાર્મણઇ ન કહીઇ. કિંતુ ઔદારિકમિશ્રઇ જે કહીઇ. જિમ દહીં નઇ ગુલ એકઠાં ભેલિયાં દહીં ન કહીઇ અનઇ ગુલઇ ન કહીઇ, મિશ્ર જિ કહીઇ. તિમ ઔદારિકમિશ્ર કાર્મણકાયયોગિઇં ભેગઉં હૂતઉં કાર્મણ-માહિ કહી ન સકીઇ અનઇ ઔદારિક-માહિ કહી ન સકીઇ, ¹²³એકઇ-માહિ ન કહિવરાઇ. તેહ ભણી જા ઔદારિકદેહ પૂરઉં ન થાઇ તાં ઔદારિકમિશ્ર. પૂરઉં હૂઆ પૂઠિઇં ઔદારિક અનઇ કાર્મણ જૂ થિઉં. વૈક્રિયકાયયોગ દેવ, નારક-હૂં સદૈવ હુઇ અનઇ વૈક્રિયલબ્ધિવંત મનુષ્ય, તિર્યચ-હૂં જિવારઇ વૈક્રિયરૂપ કરઇ તિવારઇ હુઇ. વૈક્રિયમિશ્રકાયયોગ તે દેવ, નારકી-હૂં અપર્યાપ્તાવસ્થા હુઇ. પૂર્વલ્યા ઔદારિકમિશ્રની પરિઇં, અનઇ મનુષ્ય, તિર્યચ-હૂં આરંભવા-નઇ કાલિ અનઇ પરિત્યાગ-નઇ કાલિ વૈક્રિયમિશ્ર હુઇ. જેહ કારણ તિવારઇ તે ઔદારિક-સિઉ ભેગઉ વૈક્રિય ઇઇ. આહારકકાયયોગ ચઊદપૂર્વધર જિહૂં હુઇ. આહારકમિશ્રકાયયોગ તેહૂતે ચઊદપૂર્વધર જિહૂં આરંભવા-નઇ સમઇ અનઇ પરિત્યાગ-નઇ સમઇ હુઇ. જેહ કારણ તિવારઇ ઔદારિક-સિઉ ભેગઉ હુઇ દેહ, તેહ કારણિ આહારકમિશ્રઇ કહીઇ. સાતમઉ કાર્મણકાયયોગ તે અષ્ટપ્રકાર

- PI/121 દેવદત્ત, ઘટ, પટ, ઇત્યાદિ એણી પરિ જે વચન ઊચરઇ તે ચઇથઇ વચનયોગ.
 PI/122 એહ સાતઇ કાયયોગનું સ્વરૂપ કહઇ ઇઇ.
 PI/123 સકીઇ જિહાં લગઇ ઔદારિક દેહ પૂરું ન કરઇ તિહાં લગઇ તે એકઇ-માહિ ન કહિવરાઇ તે ઔદારિકમિશ્ર જ કહીઇ.

કર્મપિંડરૂપ કહીય અનય એ કાર્મણકાયયોગ જીવ-દુઃખ ભવાંતરિ જાતા અંદરાલગતિ અનય ઉત્પત્તિ સમય અનય કેવલસમુદ્ધાતની અવસ્થા જાણિવઉં. તેહ કારણિ એહે જે વેલાએ કેવલ કર્મપિંડ હુય. એવં પનર ભેદ યોગ કહિયા. પુણ એ પનરય ભેદ ત્રિહુ મૂલિભેદ જ માહિં અંતર્ભાવ્યા છય. તેહ કારણ સૂત્ર-માહિં જોગા તિત્તિ ઇસિઉં કહિઉં. તઉ જઇ કિમ્હય પાંચય ઇંદ્રિય અનય એ ત્રિણિય યોગ પાપ-તણાં વિષય પ્રવર્તાવીય તુ આશ્રવ હેતુ થાઈ, પાપકર્મ લગાડય. અનય જઈ પુણ્યકાર્મિ પ્રવર્તાવીય તઉ પુણ્યકર્મ આણઈ.

હવય કિરિયાઓ પળવીસમિત્તિ । પંચવીસ કિરિયા તે સૂત્ર-માહિ કમિહિ નામ-થિકઉ કહય છઈ.

કાઙય અહિગરણિયા પાડસિઆ પારિતાવળી કિરિઆ ।
 પાળાઙવાયરંભિય પરિગ્ગહિઆ માયાવત્તી અ ॥૧૩॥
 મિચ્છાદંસળવત્તી અપ્પચ્ચક્ષણ દિટ્ઠિ પુટ્ઠીઆ ।
 પાડુચ્ચિઅ સામંતોવળીઅ નેસથિ સાહત્થી ॥૧૪॥
 આળવળિ વિઆરણિયા અળભોગા અળવકંચપચ્ચઙા ।
 અન્નાપઓગ સમુદાળ પિજ્જ ડોસેરિયાવહિયા ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :

કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી, પારિતાપનિકી, પ્રાણાતિપાતિકી, આરંભકી, પારિગ્રહિકી, માયા પ્રત્યયિકી, મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી, દૃષ્ટિકી, સ્પૃષ્ટિકી, પ્રાતિત્યકી, સામંતોપનિપાતિકી, નૈશસ્ત્રકી, સ્વાહસ્તિકી, આજ્ઞાપનિકી, વૈદ્યરણિકી, અનાભોગિકી, અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી, પ્રાયોગિકી, સામુદાયિકી, પ્રેમિકી, દ્વેષિકી અને ઇર્ષ્યાપથિકી આ પચીસ ક્રિયાઓ છે.

બાલાવબોધ :

હવય એ પંચવીસ ક્રિયા વખાણય છય. ¹²⁴ક્રિયા ભણીય કર્તવ્ય. જે કર્મબંધહેતુ ચેષ્ટા-નઉં કરિવઉં તિ ક્રિયા. તે રપ. યથા —

PI/124 યથા ક્રિયા સી કહિય ? કર્મબંધન હેતુ ચેષ્ટાનું કરિવું તે ક્રિયા કહીય. તે ક્રિયા કિસી પરિ હુય તે કહય છય. કાઇય.

અન્યપ્રતોમાં પ્રથમ બે ક્રિયાના પેટાભેદનું વર્ણન નથી.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૦૬

કાયકી = કાયઠં-શરીરિઠં અજયણાઠં જે વ્યાપાર કીજઠ તે કાયકી ક્રિયા. તે દ્વિવિધ - અનુપરતકાયકી, અનુપ્રયુક્તકાયકી. પહિલી અવિરત-હ્રં હુઠ. બીજી અનુપ્રયુક્ત તે પ્રમાદવંત સાધુ-હ્રં હુઠ. અધિકરણકી તેહઠ દ્વિવિધ - સંયોજનકી, નિવર્તનકી. પહિલી ખડ્ગાદિક-તણી મુષ્ટિબંધ, ઊખલ મુસલાદિક સંયોજ મૂકવઠ કરી. બીજી શકટ, વસ્ત્રાદિક-તણાઠ નીપજાવિવઠ. જીવ અજીવ ઊપરિ જં દ્વેષ, મત્સર કીજઠ તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા. ¹²⁵ક્રોધાદિકિ કરી જં સ્વજીવ, પરજીવ પરિતાપવીઠ, ઊદેગીઠ તે પારિતાપનિકી ક્રિયા. ¹²⁶પ્રાણ= બાદર એકંદ્રિય, બેંદ્રિયાદિક સ્વ, પર હસ્તિં જં વિણાસઠ તે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા. જં કરસણ, પ્રવહણાદિકિ ¹²⁷કરી અથવા જીવ, અજીવ-નઠ વિષઠ સંઘટન, કુટ્ટનાદિકિ કરી આરંભ કીજઠ તે આરંભિકી ક્રિયા. ¹²⁸જં જીવ, અજીવાદિક-તણાઠ વિષઠ અનિર્વૃત્તિ મૂર્ચ્ઠા ભાવિં કરી ધન ધાન્યાદિક બહુ વસ્તુ-નઠ પરિગ્રહ કીજઠ તે પારિગ્રાહિકી ક્રિયા. માયાઠં કપટિં કરી જં બીજઠે પ્રતીજાવીઠ તે માયાપ્રત્યયકી ક્રિયા. જે જિનવચન સદહઠ નહીં અથવા જિનવચન-થિકઠ અધિકઠ, ઓહું ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપઠ તે મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયકી ક્રિયા. જં જીવ, અજીવ-નઠ વિષઠ ભક્ષ, અભક્ષ્યાદિકની નિવૃત્તિ ન કીજઠ, અવિરતિ જિં જં હુઠ તે અપ્રત્યાખ્યાનકી ક્રિયા. જં ¹²⁹અશ્વ, ગજ વ્યાઘ્રાદિક દેખી તેહની પ્રશંસા કરઠ અથવા કઠતિગ નાટ્યાદિક જોઠવા જાઠ તે દૃષ્ટિકી ક્રિયા. જં સંદેહાદિક પૂછીઠ તે પૃષ્ટકી ક્રિયા = પૃચ્છકીત્તિ વા । અથવા રાગ, સ્નેહાદિક-થિકઠ જં બાલાદિ હાથિઠં સ્પર્શીઠ તે સ્પૃષ્ટકી ક્રિયા. જં ¹³⁰જીવાજીવ આશ્રી રાગ-દ્વેષ કરી કર્મબંધ કીજઠ અથવા અનેરઠ સાવઘ કરતું દેખી જં સાવઘ કીજઠ તે પ્રાતીત્યકી ક્રિયા. જં ¹³¹આપણા આવાસ,

PI/125 ક્રોધાદિક થકો જે સ્વજીવનઠં તથા પરજીવનઠં પરિતાપ-ઉદેગ કીજઠ તે પરિતાપનિકી.

PI/126 જે એકંદ્રિય, બેંદ્રિયાદિક જીવ ઘાત કરઠ તે પ્રાણાતિ.

PI/127-L2/127 કરી આરંભ કરઠ તે આરંભિકી.

LI/128 જં ધાન્યાદિક બહુ વસ્તુ-નઠ પરિગ્રહણ કરઠ તે પારિ.

PI/129 જે કૌતુક જોઠઠ તે દૃષ્ટિકી.

PI/130 જે જીવ અજીવ આશ્રી કર્મબંધ કીજઠ તે પ્રાતીત્યકી.

PI/131 જે હાથી, વ્યાઘ્રાદિક જોવા લોક મિલિઠ દેખી હર્ષ કીજઠ અથવા તિહાં જઠ મિલીઠ તે સામંતોપનિપાતિકી.

ગજ, વ્યાઘ્ર, નાટકાદિક જોવા અનેક લોક મિલિઉં દેખી સમંત-તઉ સહુકો વખાણાતઉ દેખી હર્ષ કીજઇ અથવા તિહાં જઈ મિલઇ અથવા આપણી કૂડી, સાચી ઉક્ત તણી વાત અનેક લોક જણાવીઇ તેહ પાહિઆધી ચલાવીઇ તે સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા. જં અણઢાંકિઇં ભાજનિ મેહલવઇ કરી જીવ-નઉ નિપાત હુઇ તેહઇ સામંતોપનિપાતિકી ક્રિયા. જં રાજાદિક-તણા આદેશ-થિકઉ અથવા આપહણીઇં યંત્ર, ઢીકલી, ગોલક, શસ્ત્રાદિક તાણીઇ મુકીઇ તે નૈશસ્ત્રિકીક્રિયા. આપણઇ હાથિઇં ¹³²કરી જીવાદિક આહણીઇ અથવા શ્વાનાદિક જીવ-સિઉં સસા, ચિડા પ્રમુખ જીવ વિણાસાવઇ તે સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા. જીવ-હુઇં આજ્ઞા દેવઇ કરી અથવા જીવ, અજીવ જં અનેરા-પાહિ અણાવીઇ તે આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા. જીવ અનઇ અજીવ સ્ફોટન, વિદારણ કરિવઇ કરી તે વિદારણકી ક્રિયા. જં અત્યંત વિસ્મૃતિ લગઇ કાંઇ અવિધિં વસ્તુ લીજઇ, મૂકીઇ, શૂન્ય-પણઇ ગમનાગમનાદિ કીજઇ તે અનાભોગકી ક્રિયા. જં ઇહલોક, પરલોકિ વિરૂઢઉં આચરીઇ તે અનવકાંક્ષપ્રત્યયકી ક્રિયા. જં મન, વચન, કાય-નઇ દુષ્ટ-પણઇં કરી કાંઇ સાવઘ કીજઇ અથવા કરાવીઇ તે અન્યપ્રાયોગિકી ક્રિયા. અથવા કુંભકાર, સ્વર્ણકારાદિક પાહિં જં ¹³³ઘટ, મુકુટાદિક ઘડાવીઇ તેહઇ અન્યપ્રાયોગિકી ક્રિયા. જં ¹³⁴ઘણે જણે મિલિ પાપવ્યાપાર કીજઇ સમુદાઇં કર્મ ઊપાર્જઇ તે સામુદાયિકી ક્રિયા. જે પ્રેમઇં, સ્નેહઇં કરી માયા નઇ લોભ મિશ્રિત ક્રિયા અથવા રાગદીપક વચન કહિતાં જે ક્રિયા કીજઇ તે પ્રેમપ્રત્યયકી ક્રિયા. આપણ-હુઇં અથવા પર-હુઇં જે રોસ અથવા માન ઊપાર્જઇ અથવા કોઘ નઇ માનઇં કરી મિશ્રિત જે ક્રિયા કીજઇ તે દ્વેષિકી ક્રિયા. જં રાગ-દ્વેષ, કષાય રહિત કેવલી-પ્રતિઇં એક કેવલઇ કાયયોગઇં કર્મબંધ હુઇ તે ઇર્થાપથિકી ક્રિયા. ¹³⁵એ ક્રિયા ઉપશાંત મોહાદિક ત્રિહુ ગુણસ્થાનકે હુઇ. અથવા માર્ગઇં જાતાં આવતાં ચીંતવી પગ મૂકતાં જં અજાણતા જીવવિરાધના હુઇ તેહઇ ઇર્થાપથિકી ક્રિયા. એ પંચવીસઇ ક્રિયા વખાણી.

ઇંદ્રિય ૫, કષાય ૪, અવ્રત ૫, યોગ ૩, ક્રિયા ૨૫ એણી પરિં આશ્રવ ૪૨ ભેદ હુઇ. એ પાંચમઉ તત્ત્વ.

PI/132 કરી જે શ્વાન, સીંચાણાદિક પાહિ જીવસિઉં સસલાદિક જીવ વિણાસાવીઇ તે.

PI/133 જે ઘટ, પટાભરણાદિક કરાવીઇ તેહ નઇ અન્યપ્રાયોગિકી.

PI/134-L2/134 જે મેલાવઉં કરી પાપવ્યાપાર આચરઇ સમુદાય કર્મ ઊપાર્જઇ તે.

PI/135 અથવા માર્ગઇં જાતા આવતા અજાણતા જીવની વિરાધના હોઇ તેહઇ ઇર્થાપથિકી.

આઠકર્મનો આશ્રવ

અથ આશ્રવતત્ત્વ-માહિં આઠકર્મ-તણઉં આશ્રવ કલહ છઇ.

યથા —

(૧) જ્ઞાન નઈ જ્ઞાનવંત-તણી આશાતના કરતઉં જ્ઞાનાવરણીકર્મ ઊપાર્જઇ.

(૨) ચક્ષુદર્શનાદિક અણસદહિતઉં, અણદીઠઉં દીઠઉં ઇત્યાદિક કહિવઉં, બહુ નિદ્રા-ચિકુ દર્શનાવરણીકર્મ ઊપાર્જઇ.

(૩) હિંસા, શોક, ભયાદિકે અસાતાવેદનીયકર્મ ઊપાર્જઇ.

(૪) દયા, દેવપૂજા, દેશવિરતિ, અજ્ઞાનતપ, ક્ષમા, સરાગસંજમાદિકે સાતાવેદનીયકર્મ ઊપાર્જઇ.

(૫) અરિહંતાદિક-તણી અભક્તિઇં દર્શનમોહનીયકર્મ ઊપાર્જઇ. જેણઇં સમ્યક્ત્વ ન લહઇ.

(૬) તીવ્રકષાય, બહુમોહ, સર્વવિરતિ - દેશવિરતિ-હૂં અંતરાયકરણ. અચારિત્રગુણાખ્યાન, ચારિત્ર દૂષણાખ્યાન ઇત્યાદિકે ચારિત્રમોહનીયકર્મ ઊપાર્જઇ. જેણઇં શ્રાવક-પણઉં અનઇ દીક્ષા ન લહઇ.

(૭) સ્વદારસંતોષ, અમચ્છરતા, મંદકષાયિતા, ઋજુત્વાદિકે પુંવેદ ઊપાર્જઇ.

(૮) અનંગસેવા, ઉલ્કટકષાય, તીવ્રકામ, પાખંડિ, સ્ત્રીવ્રતભંગાદિકે નપુંસકવેદ ઊપાર્જઇ.

(૯) ચપલતા, શઠતા, વંચકતાદિકે સ્ત્રીવેદ ઊપાર્જઇ.

(૧૦) ગુણમત્સર, પરોચ્ચાટન, કુમતિ દાનાદિકે અરતિ મોહનીય ઊપાર્જઇ.

(૧૧) મિથ્યાત્વ, રૌદ્રધ્યાન, અનંતાનુબંધિકષાય, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત લેશ્યા, હિંસાદિક અવ્રત, ચંચલેંદ્રિયતાદિકે નરકાયુ ઊપાર્જઇ.

(૧૨) વિન્માર્ગ દેશના, માર્ગપ્રણાશ, ગૂઢચિત્તતા, આર્તધ્યાન, સશલ્યતા,

અન્ય પ્રતોમાં આઠકર્મનો આશ્રવ નથી વર્ણવ્યો.

સાતિચારશીલ, માયિત્વ, નીલ, કાપોતલેશ્યા, અપ્રત્યાખ્યાનકષાયાદિકે તિર્યચાયુ ઊપાર્જઈ.

(૧૩) અલ્પપરિગ્રહ, અલ્પારંભ, માર્દવાર્જવ, કાપોતલેશ્યા, પ્રત્યાખ્યાનકષાય, દાન દેવપૂજાદિકે અનઈ નિઃશીલઈ હૂતાં પૂર્વાલાપ, પ્રિયાલાપાદિક, મધ્યગુણે કરી મનુષ્યાયુ ઊપાર્જઈ.

(૧૪) સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામ બ્રહ્મચર્ય, અકામનિર્જરા, ધર્માનુરાગ, પાત્રદાન, પીત-પન્નલેશ્યા, સમ્યક્ત્વાદિકે દેવાયુ ઊપાર્જઈ. આયુઃકર્મ.

(૧૫) મન-વચન-કાય વક્તા, પરવિપ્રતારણ, ચલચિત્તા, પૈશૂન્ય, મૌખર્ય, કામણ, પરહાસ્ય, પરવિડંબન, પરકુતૂહલોત્પાદન, વૈશ્યાઘલંકારદાન, દાવાગ્નિદીપન, દેવપૂજાદિકમિશ્રિઈં ગંધાલંકારાદિક હરણ, તીવ્રકષાયતા, જાતિ, લાભાદિ ગર્વતા ઇત્યાદિકે અશુભનામકર્મ ઊપાર્જઈ.

(૧૬) સરલ-પણઈ, જિનપૂજાદિકે, નિગર્વતાદિક ભાવે શુભનામકર્મ ઊપાર્જઈ.

(૧૭) અરિહંત, સિદ્ધ, પવયણ ઇત્યાદિ વીસસ્થાનક-માહિં એકઈ કેણઈ બોલિઈં અથવા સર્વસ્થાનક સેવતાં તીર્થકરનામકર્મ ઊપાર્જઈ. નામકર્મ.

(૧૮) અરિહંતાદિકભક્તિં, સિદ્ધાંતરૂચિઈ, થોડઈગર્વિઈં, ગુણરાગિંકરી ઉચ્ચગોત્રકર્મ ઊપાર્જઈ.

(૧૯) જાત્યાદિક આઠમદ, પરનિંદા, સ્વોત્કર્ષ, પરગુણાચ્છાદન, અણહૂતાંગુણસ્થાપનાદિકે નીચગોત્ર કર્મ ઊપાર્જઈ. ગોત્રકર્મ.

(૨૦) હિંસાદિકે, જિનપૂજાવિઘ્ને અંતરાયકર્મ ઊપાર્જઈ.

એણી પરિં સામાન્યઈં આઠકર્મ-તણાં આશ્રવ જાણિવા. ❦❦

તથા લોકરૂઢિં જં પાપ, પુણ્ય પ્રસિદ્ધ વર્તઈ. તત્ર શુભઆશ્રવ અનઈં સંવર, નિર્જરા ભેદ રૂપ પુણ્ય. અશુભાશ્રવ ભેદરૂપ પાપ જાણિવઉં. એક આચાર્ય - જં શુભકર્મ તે શુભાશ્રવ. જં અશુભકર્મ તે અશુભાશ્રવ. એણી પરિઈં પુણ્યતત્ત્વ નઈ પાપતત્ત્વ આશ્રવતત્ત્વ-માહિં અવતારી-નઈ સાતતત્ત્વ માનઈ. ઉક્તં(ઃ) આશ્રવઃ ।

હવે છઠ્ઠું સંવરતત્વ ૫૭ ભેદે કહ્યું. પાપાશ્રવનિરોધઃ સંવરઃ । હુઠ
તેહના ૫૭ ભેદ યથા -

સમિઙ્ ગુત્તિ પરીસહ જઙ્ધમ્મો ભાવણા ચરિત્તાણિ ।

પણ તિગ દુવીસ દસ બાર પંચ ભેદિહિ સગવત્ત્રા ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :

સમિતિ પાંચ, ગુપ્તિ ત્રણ, પરીષદ બાવીસ, યતિધર્મ દસ, ભાવના બાર,
ચારિત્ર પાંચ આ સર્વ મળી સત્તાવનભેદ સંવરતત્વના છે.

બાલાવબોધ :

સમિતિ સિદ્ધં કહીયું ? જે ¹³⁶જૈનસિદ્ધાંત-નંદં અનુસારિયું મન, વચન,
કાય કરી એકાગ્ર-પણય શુભક્રિયા-નિ:પાપ ચેષ્ટા-નંદં કરવડે તે સમિતિ કહીયું.
તે પાંચ ભેદે - ઇયાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ,
આદાનનિક્ષેપાસમિતિ, પારિષ્ટાપનિકાસમિતિ.

ઇયા ભણીયું ¹³⁷માર્ગિ જાઇવડે તેણય કાલિ સાવધાનતા તે ઇયાસમિતિ.
યથા - જ્ઞાનાદિક-તણય આલંબનિ દીસંતો, લોકવાહિતમાર્ગિ જયણા-તણય
ઉપયોગ દેતાં, ધુંસર પ્રમાણ ભૂમિ દૃષ્ટિયું જોઈતા હીડવડે તેહની સમિતિ તે
ઇયાસમિતિ. ભાષા¹³⁸-તણય કાલિ સાવધાનતા જે હુઠ, હાસ્યાદિકિ કરી
અવ્યાક્ષિપ્ત-પણય મિત, અસાવઘ જે અવસરિ બોલિવડે તે ભાષાસમિતિ.
એષણા ભણીયું ભક્ત્તાદિ વાંછા-તણિ કાલિ સાવધાનતા તે એષણાસમિતિ. જે
મુનિ ૪૨ ભિક્ષાદોષ-નંદં જોઈવડે અનંદ તેહય દોષ-નંદં જે ટાલિવડે તે
એષણા તેહની સમિતિ તે એષણાસમિતિ. જિમ ભક્ત નિર્દોષ તિમ ઉપધિ,
ઉપાશ્રયાદિ નિર્દોષ જોઇયું. પહિલવડે દૃષ્ટિયું જોઈ પછય ૨જોહરણાદિકિ પુંજી
જે કાંઇ પાત્રાદિક લીજયું, મૂકીયું તે આદાનનિક્ષેપા કહીયું. તેહની જે સમિતિ
તે આદાનનિક્ષેપસમિતિ. ¹³⁹ઉચ્ચાર-પાસવણ-ખેલ-જલ-સિંધાણ પારિહાવણિયા

P2/136 જે જીવ સિદ્ધાંત-નંદં અનુસારયું શુભચેષ્ટા, શુભક્રિયા કીજય તે સમિતિ.

L2/137 માર્ગિ વિધિયું ગમાગમ કીજય તે ઇયાસમિતિ.

P2/138 ભાષા-નંદં નિરવઘ-નિ:પાપ બોલિવડે

L2/139 ક્ષેલ, જલ્લાદિક-તણય અથવા સદોષવસ્તુ-નંદં જે પરિઠવિવડે તે પારિષ્ટાપનિકી
કહીયું. એ પાંચસમિતિ કહીયું.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૧૧

સમિતિ. ઉચ્ચાર = વડિનીત, પ્રશ્રવણ = લઘુનીત, ખેલ = ગલા-નઉં શ્લેષ્મ, જલ્લ = શરીરમલ, સિંધાન = નાકશ્લેષ્મા, ઉપલક્ષણ-તઉં સદોષ વસ્તુ-તણઉં વિધિ પરિષ્ટાપન = ત્યજન તેહની સમિતિ તે ઉચ્ચારપારિષ્ટાપનિકાસમિતિ. એ પાંચ સમિતિ.

અથ ત્રિણિ ગુપ્તિ - મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ.

મનોગુપ્તિ ત્રિહુ પ્રકારઇ જાણવી. આર્તરૌદ્રવજ્જર્જ, માધ્યસ્થિકી, આત્મલીનતા.

આર્ત રૌદ્રધ્યાન હેતુક જે કલ્પનાજાલ-નઉં છાંડિવઉં તે ¹⁴⁰આર્તરૌદ્ર વજ્જર્જ.

ધર્મધ્યાન હેતુક મધ્યસ્થ¹⁴¹ પરિણામ-નઉં જે આશ્રયવઉં તે માધ્યસ્થિકી.

રૂડી નઇ વિરૂઇ જે મનોવૃત્તિ તેહ-નઇં રૂંધવઇ કરી, મોક્ષ જાવા-નઇ અવસરિ કેવલી-હૂઇ જે યોગનિરોધાવસ્થા તે આત્મલીનતા મનોગુપ્તિ.

વચનગુપ્તિ દ્વિધા - મૌનાવલંબી, અલ્પવાચિકી.

આક્ષિ, ભમહિ એવમાદિ કરી સંજ્ઞા-નઇં પરિહારિં કરી જે મૌનાવલંબ કીજઇ તે મૌનાવલંબિકી.

અનઇ કાજિકામિ મુખ આચ્છાદિ અલ્પવચન બોલીઇ તે અલ્પવાચિકી. ¹⁴²શિષ્ય પૂછઇ - ભાષાસમિતિ નઇ વચનગુપ્તિ-હૂઇં વિહરઉં કિસિઉં ? ગુરુઃ ભાષાસમિતિ તે નિરવઘ બોલિવારૂપ પ્રવૃત્તિ અનઇ વચનગુપ્તિ તે નિરવઘઇં બોલિવાની નિવૃત્તિરૂપ હુઇ.

કાયગુપ્તિ દ્વિધા - કાયોત્સર્ગિકી, ચેષ્ટા પરિહારકી.

ઉપસર્ગપ્રસંગેઽપિ [કાયોત્સર્ગજુષો મુનેઃ ।

સ્થિરીભાવઃ શરીરસ્ય કાયગુપ્તિર્નિગઘતે] ॥

P2/140 તે પહિલઉં પ્રકાર મનોગુપ્તિ નઉં.

P1/141-P2/141 મધ્યસ્થપણાની વૃત્તિ પરિણામનું જે આશ્રયવું તે બીજી મધ્યસ્થિકી મનોગુપ્તિ.

L2/142 કો પૂછઇ-ભાષાસમિતિ અનઇ વચનગુપ્તિ સિઉં વિહરો ? તદા ઉત્તર-ભાષા.

ભાવાર્થ :

કાયોત્સર્ગથી યુક્ત મુનિના દ્વારા ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ શરીરને સ્થિર રાખવું તે કાયગુપ્તિ કહેવાય છે.

બાલાવબોધ :

ઉપસર્ગોહિ હુંતે જં ¹⁴³કાયોત્સર્ગ ન પારઇ અથવા મોક્ષગમનાવસરિ યોગ નિરોધ કરવા જં સર્વથા શરીર ચેષ્ટા-નઉ પરિહાર કરઇ તે કાયોત્સર્ગિકી કાયગુપ્તિ.

શયનાસન નિક્ષેપાદાન [ચંક્રમણેષુ યઃ ।

સ્થાનેષુ ચેષ્ટાનિયમઃ કાયગુપ્તિસ્તુ સાઠપરા] ॥

ભાવાર્થ :

સૂવું, બેસવું, વસ્તુ લેવી, મૂકવી, ચાલવું વગેરે ક્રિયાઓમાં નિયંત્રણ કરવું તે બીજી કાયગુપ્તિ કહેવાય છે.

બાલાવબોધ :

¹⁴⁴અણપુંજિઇં હાથ-પગ ન હલાવઉં અનઇ રાત્રિ પહિલા પુહર અતિકમ્યા પૂઠિઇં જિ સૂવઉં. તિહાઇ હસ્ત પાદાદિક ઉહ્લા પહ્લાં ન લાંખઉં ઇત્યાદિક ચેષ્ટા-નઉં જં નિયમ તે ચેષ્ટાપરિહારકી કાયગુપ્તિ. એવં સાતભેદ ત્રિહું ગુપ્તિના પશિ મૂલભેદ ત્રિણિ જિ.

અથ પરીષહ ૨૨ - ક્ષુધા પરીષહ, તૃષા પરીષહ, શીત પરીષહ, ઉષ્ણ પરીષહ, ડાંસ મસા પરીષહ, અચેલ પરીષહ, અરતિ પરીષહ, ચર્યાપરીષહ, સ્ત્રીપરીષહ, નિષઘા પરીષહ, સિજ્યા પરીષહ, આકોશ પરીષહ, વધ પરીષહ, યાંચા પરીષહ, અલાભપરીષહ, રોગ પરીષહ, તૃણસ્પર્શપરીષહ, મલ પરીષહ, સત્કાર પરીષહ, પ્રજ્ઞા પરીષહ, અજ્ઞાન પરીષહ, સમ્યક્ત્વ પરીષહ.

મન-નઇ અનુદ્વેગિઇં જં ભૂખ સહીઇ તે ક્ષુધા પરીષહ. તૃષા સહીઇ તે તૃષ્ણા પરીષહ. જં મનઃ શુદ્ધિઇં ટાઢિ સહીઇ તે શીતપરીષહ. તાવડ = તાપ સહીઇ તે ઉષ્ણપરીષહ. ડાંસ, મસા, બગતરાં, જૂ, માંકણ, માખી પ્રમુખ જીવ-

L2/143-P2/143જે કાયોત્સર્ગ-નઉ અણપારિવઉ અથવા.

PI/144 રાત્રિ પહિલા પુહર અતિકમ્યા પૂઠિઇં જે સૂવું, અણપુંજિઇ જે હાથ-પગનું અણહલાવવું ઇત્યાદિક ચેષ્ટાનો જે નિયમ તે બીજઉ ભેદ કાયગુપ્તિનો.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હૂં દેહ પીડા કરતાં સહીય, તેહ ઉપરિ દ્વેષ જં ન કીજય તે દંશપરીષહ. માનોપેત વસ્ત્ર-નઉં જં પહિરવઉં અથવા જૂને મઈલે વસ્ત્રે દૈન્યપણા-નઉં અણકરિવઉં, ભલેવસ્ત્રે પહિરે હર્ષ-નઉં અણકરિવઉં તે અચેલ પરીષહ. ¹⁴⁵મોહનીય કર્મોદય-થિકઉં ચિત્તવિકારિ ઊપનય જં તપ, સંયમ, ચારિત્ર-નય વિષય અધૃતિ = મન-નઉં ઊદેગ તે અરતિ પરીષહ. જં ¹⁴⁶ગ્રામ, નગરાદિકે અપ્રતિબદ્ધ-પણય રતિ, અરતિ ભાવ છાંડી નિરંતર નવકલ્પિ વિહાર કરિવઉં જિ તે ચર્યા પરીષહ. જં ¹⁴⁷સ્ત્રીના રૂપ, અંગ, અવયવ જોવા-નઉં ભાવ ન કીજય, રૂપ દેખી ક્ષોભ ન થાય, સ્ત્રી-નય ગ્રહિ પડિયા હૂતાં જં શીલભંગ ન કરય. સ્ત્રીએ ક્ષોભવીય નહીં તે સ્ત્રી પરીષહ. ¹⁴⁸ઉપાશ્રય સંકીર્ણતાદિક ભાવિં કરી જિહાં શૂન્યગૃહાદિકે જઈ સજ્જાય કીજય તે નૈષેધિકી કહીય. તિહાં રહિઉં એકલઉં હૂતઉં ચિત્ત વિષય વિકલ્પ ન આણય અનય ભયિં કિસિઉં ન ચીતવય સ્વાધ્યાય-નઉં ભંગ જં ન કરય તે નિષઘા પરીષહ. સિજ્યા ભણીય ઉપાશ્રય. ભલય અથવા પાડૂં રહિતાં હૂતાં અનય સમી વિસમી ભૂમિકી સંચારતાં જં મન-નઉં ઊદેગ નહી, જં દુઃખસિજ્યા અહીઆસય તે સિજ્યા પરીષહ. જં અન્યાનલોકના શાપ, આકોશ, વૈભાષ્ય સહય તે આકોશ પરીષહ. જં ¹⁴⁹લોકના મારિયા કૂટિયા ક્ષમાઇં કરી સહય મન રૂડઉં જિ કરય તે વધપરીષહ. જં ¹⁵⁰મોટા કુલના ભણી વિહરતઉં લાજકાણિ ન કરય. માધુકરી વૃત્તિ = ભિક્ષાવૃત્તિ કરીય તે યાંચા (યાચના) પરીષહ. જં શુદ્ધમાન આહારાદિકની અપ્રાપ્તિઇં અથવા અણદેણાહાર ઊપરિ મનિ ખેદ ન આણય તે અલાભ પરીષહ. રોગ ¹⁵¹ઊપનય જં ચિત્તિ અસમાધિં નાણીય, જં રોગ અહીઆસીય ઔષધ પ્રતિકાર ન કરાવીય

* પ્રથમ પાંચ પરીષહ નામ માત્રથી જ વર્ણવ્યા છે.

P1/145-P2/145 તપ, સંયમ, ચારિત્ર-નય વિષય જે અરતિ તે અરતિ પરીષહ.

P1/146 જે નિરંતર નવકલ્પિ વિહાર કરવો તે ચર્યાપરીષહ.

L2/147-P1/147 જે સ્ત્રી ગ્રહ-નય સંકટિ પડિયા થિકાં સુદર્શનશ્રેષ્ઠિની પરિઇં શીલભંગ ન કરઈ તે સ્ત્રી પરીષહ.

P1/148 જે સ્વાધ્યાય ભૂમિ દુઃખિઇં રહિઆ થકાં આપણા સ્વાધ્યાયનો ભંગ ન કરય જં તે નિષઘા પરીષહ.

P2/149 જે લોકના કૂટિયા, મારિયા સહીય, ક્ષમા-પણિ કરી-નઇં તે વધ પરીષહ.

L2/150-P1/150 જે માધુકરી વૃત્તિઇં ભિક્ષાવૃત્તિ કરીય તે યાંચા પરીષહ

L2/151 જે રોગ અહીઆસીય સનત્કુમાર રાજર્ષિની પરય ઔષધ પ્રતીકાર ન કરાવીય તે રોગ પરીષહ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૧૪

તે રોગ પરીષદ. કાંટા, ડાભ, શીએ પગ ચીરાણે હૂતે અથવા તૃણ, દર્ભાદિક-
 તણાઇ સંથારઇ સંથારતા કેતીવારઇં દેહ ચીરાઇ તઉ હઇ તે મનઇ ઊદેગ નાણાઇ
 તે તૃણસ્પર્શપરીષદ. જં ઉષ્ણકાલઇં, શીતકાલઇ, વસ્ત્ર-તણાઉં, દેહ-તણાઉં મલ
 ન ટાલીઇ. સ્નાન, અંગોહલિ ન કીજઇ તે મલ પરીષદ. એક-¹⁵²હૂં સત્કાર,
 સન્માન, પૂજા, વિનાયાદિક ભક્તિ હૂતી દેખી-નઇં જં મનિ ખીજઇ નહી તે
 સત્કાર પરીષદ. જં ¹⁵³ઘણીઇં પ્રજ્ઞા હૂતીઇ ગર્વ-તણાઉ અભાવ અથવા એક-
 હૂં ઘણી પ્રજ્ઞા, શાસ્ત્ર પરિજ્ઞાન દેખી આપણ-પાહૂં એક ગાથા પાયામાત્રની
 પ્રજ્ઞા અણહૂતી દેખી-નઇં જં મન-માહિ ઊદેગ ચીંતવઇઆ પાખઇ જિ આપણાઉં
 અજ્ઞાન-પણાઉં અજ્ઞાનકર્મ અહીઆસઇ તે પ્રજ્ઞાપરીષદ. કેતીવારઇ કો પરમત¹⁵⁴-
 નઉ કુદર્શની આત્મસંબંધાદિક કારણીઇં કરી ચારિત્રભંશ કરિવા-નઇં કારણાઇં
 અથવા આપણિ ¹⁵⁵શાસનિ લેવા-નઇં કારણિ કહઇ, તરિ વંચિરિ, કૂડઇં ધર્મિઇ
 કરી બાપડા છાંડિ પરહઉ એ ધર્મ, ઇત્યાદિક પરદર્શનીને ઘણે કુબોધબોલે સાંભલે
 હૂતે જં અજ્ઞાનપણા-થિકઉ ધર્મભંશ ન ઊપજઇ જં સ્થિરધર્મ હુઇ તે અજ્ઞાન
 પરીષદ. જગ-માહિં ધર્મ નથી, જિન નથી, ઇલલોક-પરલોક નથી ઇત્યાદિક
¹⁵⁶કુદર્શનીને બોલિવે કરી જં સમ્યક્ત્વ જર્જર ન થાઇ અથવા સૂક્ષ્મ વિચાર
 સાંભલતા તેહ-તણી જં સદ્દહણ, પરતીર્થિક-તણાં પ્રભાવ, કલાદિક ભાવ દેખી
 અક્ષોભ્યચિત્તા હુઇ તે સમ્યક્ત્વપરીષદ. એ ¹⁵⁷બાવીસ પરીષદ.

સમિહ-ગુત્તિ-પરીસહ એ પદ વખાણિઉ.

PI/152 જે આદર મહત્વ પામીઇં હુતઇ હર્ષ ન પામઇ તે સત્કારપુરસ્કાર પરીષદ.

P2-152 એક-હૂં સત્કાર, સન્માન હુતા દેખી અનઇ આપણ પાહૂં સત્કાર સન્માન
 અણહુતા દેખી-નઇં જં મનિ ખીજઇ નહીં તે સત્કાર પુરસ્કાર પરીષદ.

PI/153 એક-નઇ ઘણી પ્રજ્ઞા દેખી-નઇ આપણ પારહઇ એક શ્લોક, એક પદની પ્રજ્ઞા
 અણદેખીનઇ જે મન-માહિ ઉદ્વેગ ચીંતવઇઆ પાખઇ જ જે આપણાઉ અજ્ઞાનકર્મ
 અહિયાસઇ તે પ્રજ્ઞાપરીષદ.

L2/154-P2/154 પરમત દર્શની ચારિત્ર.

PI/155-P2/155 આપણાઇ મતિ લેવા.

P2/156 ઇત્યાદિક પરદર્શનીને બોલિ કરી જં સમ્યક્ત્વ જર્જર ન થાઇ તે સમ્યક્ત્વ પરીષદ.

PI/157 એ ૨૨ પરીષદ જિમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન માહિ સવિસ્તર પ્રકાસિયા છઇ તિમ
 જાણિવા.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૧૫

હવઠ જઙ્ઘમ્મો = યતિધર્મો દશ ભેદઃ ।

યથા —

સ્વંતી અજ્જવ મદ્દવ મુત્તી તવ સંજમે અ બોધવ્વે ।

સચ્ચં સોઅં અકિંચણં ચ બંભં ચ જઙ્ઘમ્મો ॥

ભાવાર્થ :

ક્ષમા, નિરભિમાનતા, સરળતા, નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનતા અને બ્રહ્મચર્ય એ દસપ્રકારનો સાધુ ધર્મ છે.

બાલાવબોધ :

ક્ષાંતિ = ક્ષમા. જં ક્રોધ ત્યાગ. માર્દવ¹⁵⁸ = જં સર્વત્ર ગુરુ પ્રમુખ - હૂં વિનયકર્મ કરવઠ. માન, અહંકાર ત્યાગ તે માર્દવ. તેહ માર્દવ-હૂં બીજી વિનય ઇસિઉં નામ. આર્જવ = માયાત્યાગ. મુક્તિ = નિર્લોભતા. ભલીઠ વસ્તુની પ્રાપ્તિ હૂતી જં લોભ નહીં. તપ¹⁵⁹ = તપો દ્વાદશભેદં । જં નિયમ, અભિગ્રહ રૂપ. નિયમ તે કહીઠ જે જાવજીવ લગઠ લીજઠ. અનઠ કેતલાદિન લગઠ લીજઠ તે અભિગ્રહ. સંયમ = છજીવ નિકાય-તણી મન, વચન, કાય શુદ્ધિં જં દયા કીજઠ તે સંયમ. અથવા-

પંચાશ્રવાદ્ધિરમણં પઞ્ચેન્દ્રિયનિગ્રહજ્ઞ કષાયજયઃ ।

દણ્ડત્રયસ્ય વિરતિશ્ચેતિ સંયમઃ સપ્તદશભેદઃ ॥

ભાવાર્થ :

પાંચ આશ્રવોથી નિવર્તન, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ચાર કષાયો ઉપર વિજય. મન-વચન-કાયારૂપ ત્રિદંડની વિરતિ એ સર્વ મળી સંયમના સત્તરભેદ છે.

બાલાવબોધ :

સત્ય = સાચું વચન. શૌચ = અચૌર્ય, નિરતિચાર-પણું. અકિંચનતા = નિઃપરિગ્રહી¹⁶⁰-પણું. ¹⁶¹બ્રહ્મચર્ય = અષ્ટાદશભેદિ શુદ્ધશીલ. એ દશભેદે યતિધર્મ.

L2/158-P1/158-P2/158માર્દવ - માનત્યાગ.

P1/159-P2-159તપ બાર પ્રકારે. સંયમ ૧૭ ભેદિ..સત્ય. શૌચ.

L2/160-P1/160-P2/160નિઃપરિગ્રહીત્વં.

P2/161બ્રહ્મવ્રત. એ દશભેદે યતિધર્મ - સાધુધર્મ જાણિવો.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

અથ ભાવના બાર—અનિત્ય, અશરણ, ભવ, એકત્વ, અન્યત્વ, અશૌચ, આશ્રવ, સંવર, કર્મનિર્જરા, ધર્મસ્વાખ્યાત, લોક, બોધિ.

યત્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને [યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ।
નિરીક્ષ્યતે ભવેઽસ્મિન્ હી ! પદાર્થાનામનિત્યતા] ॥

ભાવાર્થ :

પ્રાતઃકાળે જે હોય છે તે મધ્યાહ્ને નથી હોતું અને જે મધ્યાહ્ને દેખાય છે તે રાત્રે હોતું નથી. માટે અફસોસ છે કે આ સંસારમાં સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે.

બાલાવબોધ :

એ લક્ષ્મી, યૌવન, આયુ, કુટુંબયોગ પ્રમુખ જં અનિત્ય ધ્યાઈઇ તે અનિત્યભાવના.

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्येते [यन्मृत्योर्यान्ति गोचरम् ।
अहो तदन्तकातंके कः शरण्यः शरीरिणाम् ?] ॥

ભાવાર્થ :

અહો ! ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર આદિ દેવો, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી જેવા મહાસત્તાધીશો પશુ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે તો મૃત્યુના આતંક સામે શરીરધારીઓને કોણ શરણરૂપ છે ?

બાલાવબોધ :

એણાઇ સંસારિ દુઃખ વારિવા જિનધર્મ ટાલી અનેરઉ સમર્થ કોઈ નહી ઇસી જં ચિંતા તે અશરણભાવના.

श्रोत्रियः श्वपचः स्वामी, [पतिर्ब्रह्मा कृमिश्च सः ।
संसारे नाट्ये नटवत् संसारी हन्त ! चेष्टते] ॥

ભાવાર્થ :

આશ્ચર્ય છે, આ સંસારરૂપી રંગમંચ પર નટની જેમ સંસારી જીવ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે. વિવિધ શરીરોને ધારણ કરતો જીવ ક્યારેક વેદપાઠી બ્રાહ્મણ થાય છે તો ક્યારે ચાંડાલ બને છે. ક્યારેક સ્વામી તો ક્યારેક સેવક, ક્યારેક બ્રહ્મા રૂપે તો ક્યારેક કીડા રૂપે જન્મ લે છે.

અન્યપ્રતોમાં દસયતિધર્મના વર્ણન પછી સંયમના સત્તરભેદની ગાથા લખેલી છે.

બાર ભાવનાના વર્ણનમાં શ્લોકનું પ્રથમપદ આપી ફક્ત નામ માત્રથી વર્ણન કર્યું છે.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

બાલાવબોધ :

એહ સંસાર-માહિં ભમતાં જીવ-હૂંઈ કુણ કુણ યોનિ ભલી, પાડૂંઈ નથી હૂંઈ ઇસિઉં જં ચિંતન તે ભવભાવના.

एक उत्पद्यते जन्तुरेक एव विपद्यते ।

[कर्माण्यनुभवत्येकः प्रचितानि भवान्तरे] ॥

ભાવાર્થ :

આ જીવ એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એકલો જ મૃત્યુ પામે છે. જન્મ-આંતરમાં પોતાના સંચિત કર્મોને એકલો જ ભોગવે છે.

બાલાવબોધ :

જીવ એકલઉ આવઇ, એકલઉ જાઇ, એકલઉઇ જિ આપણા ઊપાજ્યા કર્મ ભોગવઇ ઇસી જં ચિંતા તે એકત્વભાવના.

यत्राढन्यत्वं शरीरस्य वैसादृश्याच्छरीरिणः ।

[धन-बन्धु-सहायानां तत्राढन्यत्वं न दुर्वचम्] ॥

ભાવાર્થ :

શરીર અને આત્માની વિસદૃશતા જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યાં એવું કહેવું ખોટું નથી કે ધન, બંધુ, સ્વજનો, મિત્રો આદિ આત્માથી ભિન્ન-જુદાં છે.

બાલાવબોધ :

જીવ નિર્મલ અનેઇ કાયા સમલ ઇઇ, ઇત્યાદિક જીવ નઇ શરીર-તણાં જૂજૂઆં સ્વરૂપ-નઉં જં જં ચિંતન તે અન્યત્વભાવના.

रसाढसु-ग्मांस-मेदोढस्थि-मज्जाशुक्रान्त्रव-र्चसाम् ।

[अशुचीनां पदं कायः शुचित्वं तस्य तत् कुतः ?] ॥

ભાવાર્થ :

આ શરીરમાં આહાર કર્યા પછી તેનો રસ બને છે, રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી અસ્થિ, અસ્થિમાંથી મજ્જા, મજ્જામાંથી વીર્ય, વીર્યમાંથી આંત્ર, આંત્રમાંથી વિષ્ટા બને છે. આ પ્રમાણે આ શરીર અશુચિનું ભાજન છે તે પવિત્ર ક્યાંથી હોય ?

બાલાવબોધ :

શરીર-તણાં અપવિત્રપણા-નઉં ચિંતન તે અશુચિભાવના.

मनो-वाक्-काय-कर्माणि [योगाः कर्म शुभाशुभम् ।

यदाश्रवन्ति जन्तूनामाश्रवास्तेन कीर्तिताः] ॥

ભાવાર્થ :

મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવાય છે. આ યોગો દ્વારા

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

જીવમાં શુભાશુભ કર્મોનું આગમન-આશ્રવ થાય છે. માટે યોગો ને જ આશ્રવ કહ્યાં છે.

બાલાવબોધ :

જીવ જેહે-જેહે પ્રકારે કર્મ બાંધે તેહ-તેહ ભાવ-નઉ જે ચિંતન તે આશ્રવ ભાવના.

સર્વેષામાસ્રવાણાં તુ [નિરોધઃ સંવરઃ સ્મૃતઃ ।
સ પુનર્ભિચતે દ્વેધા દ્રવ્ય-ભાવવિભેદતઃ] ॥

ભાવાર્થ :

બધાં આશ્રવોને રોકવા તે સંવર કહેવાય છે. તે સંવર દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનો છે.

બાલાવબોધ :

પાપકર્મ લાગિવા-તણાં જે હેતુ છઇ તે નિવારવાનું ચિંતન તે સંવરભાવના.
સંસારબીજભૂતાનાં [કર્મણાં જરણાદિહ ।
નિર્જરા સા સ્મૃતા દ્વેધા સકામાકામવર્જિતા] ॥

ભાવાર્થ :

સંસારના બીજ - કારણભૂત કર્મોનું આત્મપ્રદેશોથી પૃથક્ થઈ જવું તે નિર્જરા કહેવાય છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે. સકામ નિર્જરા અને અકામ નિર્જરા.

બાલાવબોધ :

જેહે-જેહે પ્રકારે કર્મ ત્રોડીઇ તેહ-તેહ પ્રકારની જે ચિંતા તે નિર્જરાભાવના.
સ્વાસ્થ્યાતઃ સ્વલુ ધર્મોડયં [ભગવદ્ભિર્જિનોત્તમૈઃ ।
યં સમાલમ્બમાનો હિ ન મજ્જેદ્ ભવસાગરે] ॥

ભાવાર્થ :

જિનેશ્વર ભગવંતોએ આ ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેનું આલંબન લેનાર જીવ સંસારસાગરમાં ડૂબતો નથી.

બાલાવબોધ :

જે જિનધર્મ-તણાં ઉપકાર-તણઉ ચિંતન તે ધર્મભાવના.
કટિસ્થકરવૈશાસ્ત્ર - સ્થાનકસ્થ - નરાકૃતિમ્ ।
[દ્રવ્યૈઃ પૂર્ણ સ્મરેલ્લોકં સ્થિત્યુત્પત્તિ-વ્યયાત્મકૈઃ] ॥

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૧૯

ભાવાર્થ :

કમર ઉપર બંને હાથ રાખી, બંને પગ ફેલાવી ને ઊભેલા મનુષ્યની આકૃતિ સમાન આકૃતિવાળા અને ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્યાત્મક દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ લોકનું ચિંતન કરે.

બાલાવબોધ :

લોક ૧૪ રજ્જુપ્રમાણ, જીવાદિક ષટ્દ્રવ્યમય, ઉત્પત્તિ - વ્યય - સ્થિતિ ભાવિ કરી નિત્ય છઇ. તથા અધોમુખ વિસ્તીર્ણ શરાવસંપુટ, ઊપરિ લઘુ શરાવ સંપુટ એણઇ આકારિ ઊર્ધ્વ ૧૪ રાજ પ્રમાણ લોક છઇ.

સાતમઇ નરગિ વિસ્તાર રાજ સાત, તતઃ કમહિં ઊપહરાં આવતા રાજિ રાજિપૂટતઇ પહિલી પૃથ્વીઇં તિર્યગ્લોકિં એક રાજ વિસ્તાર, તતઃ કમિહિં વાઘતઇ વિસ્તારિ પાંચમઇ બ્રહ્મલોક મધ્ય પાંચ રાજ, તતઃ સાંકડતું લોક-નઇ અંતિ એક રાજિ વિસ્તારિ હુઇ. લોક-નઇ મધ્ય ૧૪ રાજ ઊર્ધ્વ લાંબી એક રાજ વિસ્તારિ ત્રસનાડી છઇ. ત્રસ જીવ એહ જિ-માહિ ઊપજઇ. તથા મેરૂ મધ્ય અષ્ટપ્રદેશ રૂચક છઇ તિહાં સમભૂતલ કહીઇ. તેહનું અધઊર્ધ્વ નવનવસઇ જોઅણ તિર્યગ્લોક હુઇ, તિર્યગ્લોક-તઉ હેઠાં સાધિક ૭ રાજ હુઇ, જેહ કારણ લોક-નઉ મધ્ય ધર્માપૃથ્વી-માહિ જોઅણ જઈ હુઇ તઉ સાધિક એકરાજ રત્નપ્રભા, શેષ શર્કરાદિ પૃથ્વી એકેકઉ રાજ તિર્યગ્લોક-થિકુ ઊપહરાં કિંચિ ન્યૂન ૭ રાજ. યથા — દઉઠ રાજિ સૌધર્મ, ઇશાન એ બે જમલા દેવલોક, અઢઇરાજે સનત્કુમાર, માર્હેદ્ર દેવલોક, પછઇ ઊપરિ-ઊપરિ ચ્યારિ દેવલોક છઇ, તત્ર ચઉથઉ રાજિ સહસ્રાર, પાંચમઇ રાજિ આનત, પ્રાણત જમલા અનઇ ઊપહિરા આરણ, અચ્યુત બે જમલા, છહઇ રાજિ ૯ ગ્રૈવેયક, સાતમઇ રાજિ અનુત્તર ૫, સિદ્ધશિલા. સિદ્ધ તે લોક-નઇ અંતિ હુઇ. તથા ૭ પૃથ્વી ધનોદધિ, ધનવાત, તનુવાત, આકાશે રહી છઇ. પાખલિ ધનોદધ્યાદિ વલએ કરી વીંટી છઇ. બિ, ત્રિણિ, ત્રિણિ દેવલોક કમિહિં ધનોદધિ, ધનવાત અનઇ વલી તદ્દુભયિ વીટિયા છઇ, ઊપિલ્યા ૪ આકાશ સ્થિત છઇ. ઇમ લોક સ્વરૂપ-તણઉ જં ચિંતન તે લોકભાવના.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૦

अकामनिर्जरारूपात् [पुण्याज्जन्तोः प्रजायते ।
स्थावरत्वात् त्रसत्वं वा तिर्यक्त्यं वा कथञ्चन] ॥

भावार्थ :

अकाम निर्जरारूपी पुण्यथी જીવ સ્થાવરપણામાંથી ત્રસપણાને પામે છે. અથવા તિર્યચગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

બાલાવબોધ :

જં આપણા અનાદિનિગોદ-તણા કાલ — તુ ચડતી પદવીઇ સમ્યક્ત્વરત્ન પામિઉં છિઇ તેહની જે ચિંતા કરવી તે બોધિભાવના. ¹⁶²એહે દ્વાદશ ભાવનાએ કરી મન રૂપીઉં પારૂ ભાવિઉં હલતુ સ્થિર રહઇ.

ચરિતાણિ । હવઇ પાંચ ચારિત્ર-નઉં સ્વરૂપ કહઇ છઇ —
સામાઙ્ગ્યત્થ પદ્મં છેઓવદ્ધાવણં ભવે બીયં ।
પરિહારવિશુદ્ધીયં સુદ્ધમં તહ સંપરાયં ચ ॥
તતો અ અહક્ષત્રાયં ।

ભાવર્થ :

પહેલું સામાયિકચારિત્ર, બીજું છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર, ત્રીજું પરિહારવિશુદ્ધચારિત્ર, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર અને ત્યારપછી યથાખ્યાતચારિત્ર આ પાંચ ચારિત્ર છે.

બાલાવબોધ :

સામાઇકચારિત્ર, છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધચારિત્ર, સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર, યથાખ્યાતચારિત્ર. તત્ર સમઉં = સંપૂરઉં, આય ભણીઇ પુણ્ય-નઉં લાભ તે સમાય. સમાય-છિ કહીઇ સામાઇક કહીઇ. તે ચતુર્વિધ સામાઇક — સમ્યક્ત્વસામાઇક, શ્રુતસામાઇક, દેશવિરતિસામાઇક, સર્વવિરતિસામાઇક.

PI/162-P2/162એ બારઇ ભાવનાશ્રી યોગશાસ્ત્ર-માહિં કહી છઇ જિમ તિમ સવિસ્તર જાણવી.

L2/162 એ દ્વાદશ ભાવના શ્રી યોગશાસ્ત્ર-માહિં જિમ કહીઇ છઇ અથવા ભવભાવના-માહિં જિમ સવિસ્તર કહી છઇ તિમ જાણવી.

* ચાર પ્રકારની સામાઇકનું વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૧

ત્ર સમ્યક્ = સાચું તેહનું ભાવ તે સમ્યક્ત્વ, તેહનું સમાય તે સમ્યક્ત્વસામાઠક. શ્રુત = સિદ્ધાંત તેહ-તણઉં ભણન તે શ્રુતસામાઠક. દ્વાદશવ્રતરૂપ શ્રાવકધર્મ તે દેશવિરતિ સામાઠક. પંચમહાવ્રતરૂપ સર્વવિરતિસામાઠક. એહ ચિહું-માહિં ઇહાં સર્વવિરતિસામાઠકિંઠ અધિકાર. સર્વવિરતિસામાઠકચારિત્ર તે બિહુ ભેદઈ — ઇત્વરસામાઠક, યાવત્કથિત સામાઠક. ઇત્વરસામાઠકચારિત્ર તે અલ્પકાલ પ્રમાણ હુઈ. અનઈ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવતક્ષેત્રે દસે જિ થાનકિ પહિલા અનઈ ચઉવીસમાઠ જિ તીર્થંકર-નઈ તીર્થઈ જેહ-રહઈ ઉપસ્થાપના રૂપ વ્રતારોપ નહી કીધઈ તેહ જિ હિં એ ચારિત્ર જાણિવઉં. યાવત્કથિત સામાઠકચારિત્ર તે યાવત્જીવ લગઈ હુઈ. અનઈ પાંચે ભરતે, પાંચે ઐરવતે વિચિલ્યા બાવીશ તીર્થંકર-નઈ તીર્થિ અનઈ મહાવિદેહ ક્ષેત્રિ સવિહિં તીર્થંકર-નઈ તીર્થિ સાધુ-હૂઈ હુઈ. જેહ કારણિ તેહ સાધુ-હૂઈ ઉપસ્થાપના ન હુઈ, તેહ કારણ યાવત્કથિત સામાઠકચારિત્ર જ હુઈ. પ્રથમ ચારિત્ર.

અથ બીજઉં છેદોપસ્થાપનીય તે કહીઈ — જં પૂર્વપર્યાય-નઉ છેદ અનઈ પાંચમહાવ્રતની ઉપસ્થાપના હુઈ, ઈહાં તેહ-ભણી છેદોપસ્થાપન નામ કહીઈ. એહઈ ચારિત્ર બિહુ ભેદિં — અનતિચાર, સાતિચાર. અનતિચાર ચારિત્ર તે ઇત્વરસામાઠક ચારિત્રવંત નવદીક્ષિત સાધુ-હૂઈ આરોપાઈ અથવા તીર્થાંતર સંક્રમ કરતાં યાવત્કથિત સામાઠકવંતઈ-હિંઈ આરોપાઈ. ¹⁶³જિમ શ્રી પાર્શ્વનાથ-થિકઉ કેસીકુમાર ગણધરની પરિ ચઉવીસમા તીર્થંકર-તણી ધર્મ પ્રતિપત્તિઈ પાંચ મહાવ્રતોચ્ચાર કીધઈ હૂતઈ હુઈ. સાતિચાર છેદોપસ્થાપનીય તે કહીઈ ¹⁶⁴જે પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂલગુણઘાતક સાધુ-હૂઈ પૂર્વપર્યાય છેદતઉ વલી પાંચ મહાવ્રત-તણઈ ઉચ્ચારિ હુઈ. એ બીજઉ ચારિત્ર.

હવઈ ત્રીજઉં પરિહારવિશુદ્ધિકચારિત્ર તે કહીઈ — પરિહાર ઇસિંઈ નામિંઈ તપોવિશેષ કહીઈ. તીણઈ તપોવિશેષિંઈ કરી આત્મા-હૂઈ શુદ્ધિ, નિર્મલતા હુઈ, એહ કારણ પરિહારવિશુદ્ધિ નામ કહીઈ. એ ચારિત્ર ધરઈ તે મહાત્માઈ પરિહારવિશુદ્ધિક કહીઈ. એહૂ તે બિહુ ભેદે — નિર્વિશમાનક, નિર્વિષ્ટકાયક. જેણઈ સમઈ એ ચારિત્ર સેવીતઉ હુઈ તેણઈ સમઈ

PI/163 જિમ શ્રી પાર્શ્વનાથતીર્થ-થકો કેસી ગણધર શ્રી વર્ધમાન-નઈ તીર્થઈ આવિઆ તિવહારઈ પંચમહાવ્રતારોપ કીધઈ શ્રી વીરઈ.

PI/164-P2/164 જે મૂલગુણઘાતક સાધુ-રહઈ આરોપીઈ તે બીજઉં.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલોવબોધ

નિર્વિશમાનક. આસેવીનઇ મેલ્હીતઉ હુઇ, મેલ્હીઉ હુઇ તઉ તે નિર્વિષ્ટકાયક કહીઇ. એ પરિહારવિશુદ્ધિ સેવતાં નવજણાં એક સરીખાઈ જિ જોઈઇ, તેહ નવ-માહિ આરિ પરિહારતપના આચરણહાર હુઇ. અનઇ બીજા આરિ તેહ-નઉ વૈયાવૃત્તિ કરતાં અપરિહારક હુઇ. અનઇ એક કલ્પસ્થિત ગુરૂ-નઇ સ્થાનકિ હુઇ. ઈસી પરિ રહિઆ-થિકાં તે નવઇ એ ચારિત્ર આરાધઇ. તેહ-નઉ તપ ઉષ્ણકાલઇ જઘન્ય ચતુર્થ, મધ્યમ છહ, ઉત્કૃષ્ટ અહમ. શીતકાલઇ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ છહ, અહમ, દસમ. વર્ષાકાલઇ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અહમ, દસમ, દુવાલસમ. ઈસી પરિ ત્રિહુકાલઇ જૂજૂઈ પરિં તપ તેહ ચિહું પરિહારક-નઉ જાણિવઉં, અનઇ પારણઇ આંબિલિ જિ. અનઇ આરિ અપરિહારક¹⁶⁵ અનઇ પાંચમઉ કલ્પસ્થિત ગુરૂ તે સદૈવ આંબિલિ જિ કરઇ. ઈસી પરિ છમાસ તપ આચરી-નઇ જે પરિહારક હુઇ તે વૈયાવૃત્ત્યકર થાઇં અનઇ જે વૈયાવૃત્ત્યકર હુઇ તે પરિહાર-પણઉ પડિવજઇ. તેહઇ તિસીઇ જિ પરિઇં પૂર્વલ્યાની પરિં આચરઇ છ માસ લગઇ. તિવાર પૂઠિઇં કલ્પસ્થિત આચાર્ય તેહૂ તે છમાસતપ આચરઇ એકલઉ. બીજા સવે પરિચારક હુઇ એ ચારિત્ર સેવતાં અઢાર માસ લગઇ. ઈણી પરિ તિવાર પૂઠિઇં પછઇ કઇ જિનકલ્પ પડિવજઇ. અથવા વલિ ગચ્છ-માહિ આવઇં તે નવઇ જણાં. અનઇ એ ચારિત્ર તીર્થકર કલ્નલિ અથવા એ ચારિત્ર ¹⁶⁶આસેવતાઇ હુઈ જે તેહ જિ કન્હલિ પડિવજઇ પુણ અનેરાં કન્હઇ ન પડિવજાઈ. એહ-હિઇં નવપૂર્વમાઠેરા શ્રુત જાણિવઉં. એહ-હૂઇં પર્યાય જઘન્ય-તઉ વીસવર્ષ, જન્મકાલ-તઉ ઓગણત્રીસ વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ-તઉ બિહુસ્થાનકિ દેશોનપૂર્વકોટિ. એહ પરિહારતપ વહિતાં તપ પ્રભાવિં કરી દેવાદિક ઉપસર્ગ અનઇ રોગવેદના ન હુઇ. જેહ-રહઇં રત્નાવલી પ્રમુખ તપ હુઆ હુઇ તે સાધુ એ તપ વહઇ. અનઇ જિમ જિનકલ્પી-હિં દેવ અનેથિ ન સંહરઇ તિમ એ તપ વહિતાં ન સંહરઇ. સ્ત્રીવેદ ટાલી બીજા વેદે એ તપ વહઇ. તપ દેતઉ ગુરૂ નિરૂપસર્ગાર્થિ કાઉસ્સગ્ગ કરઇ, શુભદિનિઇં દિઇ. પારિહારિક સાધુ વાયનાચાર્ય કન્હઇ વાંદણા પચ્યકૂખાણ કરઇ. વાયનાચાર્ય-તણઉ પૂછિઉં ઉત્તર દિઇ પુણ બીજા કુણાહિ-સિઉં વાત ન કરઇ, અક્ષિ મિલઇ પરહઉ ન કરઇ, પ્રાણાંતિઇં અપવાદપદ ન સેવઇ. ત્રીજઇ પુહરિ ભિક્ષા અનઇ વિહાર કરઇ,

PI/165-L2-165 આરિ પરિચારક અનઇ

PI/166 ચારિત્ર આરાધના હુઇ જે તેહ પાસિં પડિવજાઈ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૩

શેષ પ્રહરિ કાઉસ્સાગિ જિ રહઇ. નવઉં શ્રુત ન પઢઇ, પૂર્વાધિત જિ સ્મરઇ. એ ત્રીજઉં પરિહારવિશુદ્ધચારિત્ર.

ચઉથઉં સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર — તેહઇ બિ ભેદ — વિશુદ્ધમાનક, સંકલિશ્યમાનક. વિશુદ્ધમાનક તે ક્ષપકક્ષેણિં અનઇ ઉપશમશ્રેણિ¹⁶⁷ ધ્યાન બલિઇં યડતાં જીવ-હૂં ઘસમઇ સૂક્ષ્મસંપરાયગુણઠાણઇ વેદત્રય, હાસ્યષટ્ક, સંજવલનકષાયચતુષ્ક-તણઇ ઉપશમનિ અથવા ક્ષપણિ સંજવલનલોભ-તણઇ ચરમખંડિ અસંખ્યાતભાગિ કરી ઉપશમાવતાં અથવા ક્ષપતાં અંતર્મુહૂર્ત જાણ સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર હુઇ. સંકલિશ્યમાનક તે ઉપશમશ્રેણિ-ચિકઉં પાછા પડતા હુઇ. એ ચઉથઉં સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર.

પાંચમઉં યથાખ્યાતચારિત્ર તે ¹⁶⁸અગ્યારમઇ ઉપશાંતમોહગુણઠાણઇ અનઇ બારમઇ ક્ષીણમોહગુણઠાણઇ છન્નસ્થવીતરાગ-હૂં અનઇ કેવલી-હૂં હુઇ. છન્નસ્થ વીતરાગ તે બિહુ ભેદે હુઇ — એક ઉપશામક, બીજા ક્ષપક. ઉપશામક તે ઉપશમશ્રેણિં ઇગ્યારમઇગુણઠાણઇ યથાખ્યાતચારિત્રિ અંતર્મુહૂર્ત રહી પછઇ આઉખઉં પૂરી સર્વાર્થસિદ્ધિઇં જાઇ. અનઇ કુણહૂં એક વલી કિસાઈ હેતુ-ચિકઉં કષાયવૃદ્ધિ કરી પાછલે ગુણઠાણે આવઇ. કેતલઉં મિથ્યાત્વગુણઠાણઇ પણિ આવઇ, પણિ ક્ષપકશ્રેણિઇં ચડિઉં જીવ યથાખ્યાતચારિત્ર લાધા પૂઠિઇં અંતર્મુહૂર્ત કેવલી થાઈ. તુ તેહઇ બિહુ છન્નસ્થ - હૂં યથાખ્યાત હુઇ. કેવલીઇં બિહુ ભેદે - સયોગિકેવલી, અયોગિકેવલી. તેહઇ બિહું-હૂં યથાખ્યાતચારિત્ર હુઇ. એ ¹⁶⁹પાંચચારિત્ર કહિયા.

એતલઇ પાંચ ચારિત્ર, પાંચ સમિતિ, ત્રિણિ ગુપ્તિ, બાવીસ પરિષદ, ઘસ યતિધર્મ, બારભાવના એવં સત્તાવન ભેદે સંવરતત્ત્વ બોલિઉં છહૂં.

હવઇ સાતમઉં નિર્જરાતત્ત્વ બારે ભેદે કહઇ છઇ —

બારસવિહં તવો નિજ્જરા ય બંધો ચડવિગળ્લો અ ।

પગ્ગ-ટિર્ઠ-અણુભાગ-પ્પણ્ણસમેણિં નાયલ્લો ॥૧૭॥

P1/167 શ્રેણિ ચઢતા હુઇ. બીજું સંકલિશ્ય.

P2-168 તે છન્નસ્થ વીતરાગ-રહઇ અનઇ કેવલજ્ઞાની-પ્રતિઇં હુઇ.

P1/169-P2/169 ઇસિ પરિ પાંચઇ ચારિત્ર સંક્ષેપઇ કહિઆ. સવિસ્તર તો આવશ્યકાદિક થકો જાણવા.

ભાવાર્થ :

બાર પ્રકારનો તપ તે નિર્જરાતત્વ છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશના ભેદથી બંધતત્વ ચાર પ્રકારનું જાણવું.

બાલાવબોધ :

બારે ભેદે જિ તપ તે નિર્જરા કહીય. બાર ભેદ તે કેહા ? યથા — છ બાહ્ય, છ અભ્યંતર

બાહ્યભેદ :

અણસણમૂળોઅરિઆ વિત્તિસંઘ્રેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીણયા ય બજ્ઙ્ઙો તવો હોહ્હ ॥

અભ્યંતર :

અનશન = ઉપવાસ આદિ કરવા, ઊનોદરી = ઓછું ખાવું, વૃત્તિસંક્ષેપ = ઇચ્છાઓને રોકવી, રસપરિત્યાગ = વિગયનો ત્યાગ કરવો, કાયકલેશ = શરીર દ્વારા કષ્ટસહન કરવા, સંલીનતા = ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. આ છ બાહ્યતપ છે.

બાલાવબોધ :

અનશન તે બિહું ભેદે - એક ઇત્વર, બીજું યાવત્કથિક. ¹⁷⁰ઇત્વર તે જં દેશ-તઉ કેતલઇ વેલા અથવા કેતલાઈ દિવસ ચઉથ, છહ, અહમ પ્રમુખ તપિ ભોજન-નઉ ત્યાગ તે ઇત્વર અનશન કહીય. એજાઇ તપિ એક પાણી ટાલી બીજું આહાર ન કલ્પઇ. તથા ચતુર્થિ તપિ નવ પાણી કલ્પઇ. તદ્ધથા—

ઉસ્સેહ્મં સંસેહ્મં ચાહ્લોદગં તિલ તુસ જવાણં ।

આયામં સોવીર સુદ્ધવિયહં જલં નવહા ॥

PI/170-P2/170 પહિલું ઇત્વર તે ચઉથ, છહ, અહમાદિ. બીજું યાવત્જીવ લગઇ તે યાવત્કથિક.

L2/170 ઇત્વર તે થોડી વેલાં હુઇ. ચઉથ, છહ, અહમાદિ. યાવત્ કથિત જાવજીવ લગઇ જાણિવઉં.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૫

ભાવાર્થ :

લોટનું ધોવણ, શાક - ધાન્ય બાફીને ઓસાવેલું પાણી, ચોખાના ધોવણનું પાણી, તલના ધોવણનું પાણી, ભુંસાનું ધોવણ, જવનું ધોવણ, ઓસામણ, છાશની આછ અને શુદ્ધ ઉકાળેલું પાણી આ નવ પ્રકારના પાણી ઉપવાસમાં કલ્પે છે.

ઉપવાસમાં કેવા અને કેટલાં પ્રકારનું પાણી કલ્પે ?

બાલાવબોધ :

છઠ્ઠિ તપિ આઘ ત્રિણિ પાણી વર્જી તિલોદક પ્રમુખ છ પાણી કલ્પઇ.

અઠ્ઠમિતપિ આઘ છ પાણી વર્જી આયામાદિક અંતિમ ત્રિણિ પાણી કલ્પઇ.

અઠ્ઠમિ ઊપરિઇ તપિ અનઇ બીજઇ યાવત્કથિક અનશનિ એક ઊકાલિયા પાણી ટાલી અનેરઉ જલ ન કલ્પઇ. ❦❦

યાવત્કથિક અનશન તે યાવજ્જવ પ્રમાણ ભોજન ત્યાગ.

ઊનોદરતા — પનર કવલ-થિકઉ પ્રતિદિન એકેકઉ કવલ ઉછઉ કીજઇ, પનરદિન પૂઠિઇ વલી એકેકઉ કવલ પ્રતિદિન ચડાવીઇ તે ઊનોદરી કહીઇ. ઇત્યેવમાદિક ઘણી પરિ ઊનોદરી હુઇ. વૃત્તિસંક્ષેપ — જં ¹⁷¹શ્રી વીર જિનની પરિઇં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ આશ્રયી ચતુર્વિધ નિયમ લીજઇ તે વૃત્તિસંક્ષેપ. અથવા દાતિ, એકલધરા પ્રમુખ પર્યક્રમાણ જં કીજઇ. રસત્યાગ — ¹⁷²જં સરસ વસ્તુ અનઇ વિકૃતિ-નઉં રસાદિક-નઇ ત્યાગ તે રસત્યાગ. કાયકલેશ — જં લોચ, આતાપના, શીતાદિક કષ્ટ-નઉં સહિવઉં, આસન-તણઉં કરણ તે કાયકલેશ. સંલીનતા — તે ચિહું ભેદે — ઇંદ્રિય સંલીનતા, કષાયસંલીનતા, યોગસંલીનતા, વિવિક્તચર્યાસંલીનતા. ઇંદ્રિયસંલીનતા તે કહીઇ — જં પાંચઇ ઇંદ્રિય પ્રસારતાં ગોપવીઇ, સંકોચીઇ. કષાય સંલીનતા તે કહીઇ — જે ચિહું કષાય-નઉં પ્રસર હુતુઇ જિ વારીઇ યોગસંલીનતા તે કહીઇ — જં મન, વચન, કાય પ્રસરતાં ગોપવી રાખીઇં. વિવિક્તચર્યાસંલીનતા તે કહીઇ — જં સ્ત્રી,

P1/171-P2/171 જે શ્રી વર્ધમાનની પરિં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, આશ્રી કરી નઇં નિયમ લીજઇ તે વૃત્તિસંક્ષેપ કહીઇ.

P1/172-P2/172 જે વિકૃતિ-રસાદિકનો ત્યાગ કીજઇ તે રસત્યાગ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

તિર્યગી સહિત ઉપાશ્રય-નઉં વર્જવઉં. ઇસીપરિં છ ભેદિં બાહ્યતપ કહીઇ બાહ્ય¹⁷³ તે ઇસ્યા ભણી જિહ કારણ જિનમત-થિકઉં બાહ્યમિથ્યાત્વી તેહઇ એ છ બોલ તપોરૂપ-પણઇ જાણઇ, માનઇ એહ કારણ બાહ્ય કહીઇ અથવા બાહિરિ લોક-માહિં એ તપ કીજતઉ જાણીઇ એહ કારણ બાહ્ય.

હવઇ આભ્યંતર તપ છએ ભેદે યથા —

પાયચ્છિત્તં [વિણઓ વેયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઙાઓ ।

ઙ્ઙાણં ઉસ્સગ્ગોઽવિ અ અચ્છિંતરઓ તવો હોઙ્ઙ] ॥

ભાવાર્થ :

પ્રાયચ્છિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ એ છ પ્રકાર આભ્યંતર તપના છે.

બાલાવબોધ :

પ્રાયચ્છિત્ત ભણીઇ પ્રાયો=બાહુલ્યિ ચિત્ત નિર્મલ થાઇ તે. પ્રાયચ્છિત્ત દસ ભેદે યથા -

આલોચણ પઢિક્કમણે મીસ વિવેગ તહેવ ઉસ્સગ્ગે ।

તવ-છેઅ-મૂલ અણવહુપ્પા ય પારંચિણ ચેવ ॥

ભાવાર્થ :

આલોચના, પ્રતિક્રમણ, મિશ્ર (તદુભય), વિવેક, ઉત્સર્ગ, તપ, છેદ, મૂલ, અનવસ્થાપ્ય અને પારંચિક આ પ્રાયચ્છિત્તના દસ પ્રકાર છે.

બાલાવબોધ :

¹⁷⁴જે અતિચાર સિદ્ધાંત-તણાં જાણ ગુરુ આગલિ કહિતાઇં જિ પાપ ઘૂટીઇ તે આલોચણ પ્રાયચ્છિત્ત. જે અતિચાર વલી નહી કીજઇ ઇસિઇ ભાવિ P1/173 બાહ્ય સ્યા ભણી કહિવરાઇ ? જેહ કારણ બાહ્ય મિથ્યાત્વી તેહઇ તે એ છએ ઇં બોલ તપોરૂપ પણઇ માનઇ એહકારણ બાહ્ય તપ કહીઇ.

L2/173 બાહ્ય સ્યા ભણી કહીઇ ? જેહ કારણિ બાહ્યમિથ્યાત્વી તેહે તપ છઇ બોલ તપોરૂપ પણઇ જાણઇ માણઇ એહ કારણ બાહ્ય કહીઇ. અથવા બાહ્યદ્રવ્યની અપેક્ષા કરઇ એહ કારણ બાહ્યતપ.

P1/174-P2/174-L2/174એ દશ પ્રાયચ્છિત્ત સ્વરૂપ છેદગ્રંથના જાણ ગુરુ જાણઇ.

* નોંધ : દસ પ્રાયચ્છિત્તના નામ ગાથારૂપે જ આવ્યા છે વર્ણન કર્યું નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૭

પ્રતિક્રમી, નિવર્તી મિચ્છામિદુક્કં દેતાઈ જિ છૂટીઈ તે પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત. જે અતિચાર ગુરૂ-હિ આલોચણ આલોઈ અનઈ શુદ્ધઈ મનિઈ મિચ્છામિદુક્કં દેઈ સૂઝીઈ તે આલોચના પ્રતિક્રમણ બિહું ભાવિ કરી મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત. જેણઈ અસૂઝતઈ આહારાદિક અજાણતાં લીધઈ, જાણ્યા પૂઠિઈં તેહ પરિઠવતાં સુદ્ધિ હુઈ તે વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત. દુઃસ્વપ્ન, સ્ખલિતાદિક અતિચાર તઉ કાઉસ્સગિ છૂટીઈ તે વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત. જે અતિચારિં તપ કરી સૂઝીઈ તે તપ પ્રાયશ્ચિત્ત. જેણઈ અતિચારિં પાછિલઉ વ્રત પર્યાય છેદીઈ તે છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત. જેણઈ અતિચારિ વલી નવઉ વ્રતોચ્ચાર કરાવીઈ તે મૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત. જેણઈ અતિચારિં વિશિષ્ટઉં, મોટઉં તપ કરીતઉ વલી વ્રતારોપ યોગ્ય હુઈ તે અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત. જેણઈ અતિચારિં લિંગ, તપ, કાલ-તણઈ પારિઅંચઈ જાઈ અનઈ દીક્ષા કરી તપિ કરી કેતલઈ કાલિ ન સૂઝઈ. ઇત્યર્થઃ પણિ બાર વરસિ સિદ્ધસેન દિવાકરની પરિ જિનશાસનિ પ્રભાવના કરઈ તુ સૂઝઈ તે પારાચિત પ્રાયશ્ચિત્ત. એ દસવિધ પ્રાયશ્ચિત્ત આભ્યંતર તપિ પહિલઉ ભેદ.

વિનયે સાતે ભેદે¹⁷⁵ — જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય, મનોવિનય, વચનવિનય, કાયવિનય, ઉપચારવિનય. પાંચ જ્ઞાનની જં સદ્દહણા, ભક્તિ વિશેષ તે જ્ઞાનવિનય. જં સમ્યક્ત્વ સદ્દહણા, સમ્યક્ત્વધારી ઊપરિ ભક્તિ તે દર્શનવિનય. પાંચચારિત્ર-નઉં જં સદ્દહણા, સમ્યગ્ચારણાદિકિ કરી તે ચારિત્રવિનય. આચાર્યાદિક, ગુરૂ ઊપરિ જં મનની ભક્તિ તે મનોવિનય. ગુરૂ સ્તુત્યાદિક-નઈં કરિવઈ તે વચન વિનય. ગુરૂ પ્રતિઈં અભ્યુત્થાનાદિકિ કરી તે કાયવિનય. કન્હલિ બઈસવઈ, ઇંદાનુવર્તના, દુઃખ પ્રતિક્રિયા, સુખ પૃચ્છા, દેશકાલાનુરૂપ આચરવઈ કરી, ઉપચારવઈ કરી તે ઉપચારવિનય. અથવા અરિહંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય, શ્રુત, ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સંઘ, દર્શન. ઇહ દસ-હૂઈં ભક્તિ, પૂજા, સારસંભાલ, સ્તુતિ કીજઈ. અવર્ણવાદ, આશાતના કરતાં લોક વારીઈ એ દસવિધ વિનય. આભ્યંતર તપ-નઉ બીજઉ ભેદ.

વૈયાવૃત્ય દસ પ્રકારઈં —

આચરિય ઉવજ્ઞાયે તવસ્સિ સેહે ગિલાણ સાહુસુ ।

સમણુન્ન સંઘ કુલ ગણ વૈયાવચ્ચં હવહ્ઠ દસહા ॥

P1/175 વિનય તે સાતે પ્રકારે.

P2/175 વિનય તે સાતે પ્રકારે.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૨૮

ભાવાર્થ :

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શિષ્ય, ગ્લાન, સાધુ, સમનોજ, સંઘ, કુલ, ગણ એ દસ વૈયાવૃત્યના ભેદ છે.

બાલાવબોધ :

¹⁷⁶આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, નવદીક્ષિતશિષ્ય, ગ્લાન=માંદા-નઉ, પંચમહાવ્રતધારક સાધુ યદ્વા સ્થવિર એહ-નઉ વૈયાવૃત્ય. સમગુન્ન તે જે ગુણે કરી મનોજ, ઉત્કૃષ્ટા હુઇ તે સાધર્મિક જાણવા તેહનું વૈયાવૃત્ય તે સમનોજ વૈયાવૃત્ય કહીઇ. સંઘ = ચતુર્વિધ સંઘ તેહનું વૈયાવૃત્ય તે સંઘવૈયાવૃત્ય કહીઇ. સંઘ વૈયાવૃત્ય તેહના પ્રૌઢકાર્ય કરિવા તણઉ જાણિવઉ.

કુલ = ચંદ્રકુલાદિક, જં એક આચાર્યની પરંપરા તે કુલ કહીઇ, તેહ-નઉ વૈયાવૃત્ય તે કુલવૈયાવૃત્ય. ગણ = જં ઘણા કુલ-નઉ સમુદાય તે ગણ કહીઇ તેહ-નઉ વૈયાવૃત્ય તે ગણવૈયાવૃત્ય. તત્ર આચાર્યાદિક સાત-હ્રં તેરે ભેદે વૈયાવચ્ચ જાણિવઉ. ભાત, પાણી, આસન, વસ્ત્ર, ઔષધ-તણઉ દાન, ઉપકરણ-તણી પરિલેહણા, ઉપાશ્રયાદિકિ આવતાં દંડક ગ્રહણ, ચરણ પ્રમાર્જન, માર્ગ સાહાય, દુષ્ટ ચોરાદિક-તઉ રક્ષણ, કાયકીમાત્રક, ઉચ્ચારમાત્રક, શ્લેષ્મમાત્રક ત્રય-તણઉ અર્પણ. એ દસે ભેદે વૈયાવૃત્ય. ત્રીજઉ આભ્યંતરતપ.

સ્વાધ્યાય પંચ ભેદ — વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા, ધર્મકથા. વાચના તે — જં ગુરુ કન્હઇ સિદ્ધાંતાદિક-તણઉ વાંચિવઉ. પૃચ્છના તે — જં ગુરુ કન્હઇ અર્થ પૂછીઇ. પરાવર્તના તે — જં સિદ્ધાંત¹⁷⁷ ગણીઇ. અનુપ્રેક્ષા તે — જં મનિ સિદ્ધાંત-તણઉ સૂત્ર, ¹⁷⁸અર્થ ચીંતવઇ. ધર્મકથા તે — ¹⁷⁹જં પુણ્યપાપના દૃષ્ટાંત પર-હ્રં પ્રકાસીઇ. એ ચઉથઉ આભ્યંતર તપ.

ધ્યાન ચતુર્ભેદ — આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાન. નિર્જરા હેતુ છોહલ્યા બિં ધ્યાન હુઇ. એ પાંચમઉ આભ્યંતરતપ.

PI/176-P2/176-L2/176 વૈયાવચ્ચં હવઙ્ગ દસહા । આચાર્ય.

* અન્યપ્રતોમાં વૈયાવચ્ચના તેર ભેદ બતાવ્યા નથી.

PI/177-P2/177-L2/177 સિદ્ધાંત નિરંતર ગુણીઇ.

PI/178 સૂત્રાર્થ ધ્યાઇઇ, ચિંતવઇ. / L2/178 સૂત્રાર્થ ધ્યાઇઇ.

PI/179-P2/179 જે ધર્મ હેતુ પુણ્ય-પાપના દૃષ્ટાંત પ્રકાસીઇ.

L2/179 જે પુણ્ય હેતુ પુણ્ય પાપ દૃષ્ટાંત પ્રકાસીઇ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ઉત્સર્ગ બિહુ ભેદે — દ્રવ્યોત્સર્ગ, ભાવોત્સર્ગ, દ્રવ્યોત્સર્ગ તે — જે બાહ્યવસ્તુ, દેહ, પરિગ્રહ, ભક્તાદિક-નઉ જે ત્યાગ તે દ્રવ્યોત્સર્ગ. ભાવોત્સર્ગ તે — કોધાદિક જં સર્વ પાપસ્થાનક છાંડીય તે ભાવોત્સર્ગ. એ ¹⁸⁰છહુઉ ભેદ આભ્યંતરતપ-નઉ.

એણઇ એકેકઇ બોલિ કેવલજ્ઞાન ઊપાર્જઇ. એહ-હિં અંતરંગ-પણઉ સ્યા ભણી ? ¹⁸¹જેહકારણ એહ તપની વાર્તા મિથ્યાત્વી લોક ન જાણઇ. એણઇ હેલા માત્રિ કર્મ ક્ષપાઇ. જિનમતઇ જિનઇ મધ્ય એ બોલ મોક્ષાંગ ભણી માનીઇ. અથવા અંતરંગ ભણીઇ મન તેહ-નઉ વ્યાપાર ઇહાં પ્રધાન હુઇ તે અંતરંગ.

એહે બારેભેદે નિર્જરા = કર્મક્ષપણ હુઇ. તે નિર્જરા બિહુ ભેદે— સકામનિર્જરા, અકામનિર્જરા. સંયમી-હુઇ જાણી-નઇ કષ્ટ આદરી કર્મ ક્ષપતાં સકામ નિર્જરા. જે અવિરત, તિર્ય્યાદિક-હુઇ મનની અણવાંછા કષ્ટ સહિતાં કર્મક્ષપઇ તે અકામનિર્જરા. એ બારેભેદે નિર્જરાતત્ત્વ વખાણિઉં.

હવઇ આઠમઉ બંધતત્ત્વ કહઇ ઇઇ — બંધો ચઝવિગ્મ્નો ય = બંધશ્ર્વતુર્વિકલ્પઃ । બંધ તે કહીઇ- ¹⁸²જે સકષાયાદિકપણા-થિકઉં જીવ-હુઇ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલ-નઉ અંગીકરવઉં. જીવ-હુઇ કર્મ-સિઉં અગ્નિ-લોહ, ક્ષીર-નીરની પરિ જે સંયોગ તે બંધ કહીઇ. તે બંધ ચિહુ ભેદે યથા — પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ, પ્રદેશબંધ. એહ ચિહુ પ્રકૃત્યાદિક-તણઉં અર્થ કહીઇ ઇઇ. પ્રકૃતિ¹⁸³ ભણીઇ આઠકર્મ-તણઉં આપણઉં-આપણઉં સ્વભાવ. સ્થિતિ ભણીઇ

L2/180-P1/180-P2/180એ ઇએ ભેદે અંતરંગ તપ કહીઇ. અંતરંગ-પણઉં સ્યા ભણી કહીઇ ?

P1/181 જેહ કારણ મિથ્યાત્વી લોક એહ ડ બોલ પ્રતિ મોક્ષાંગ-પણઉં ન જાણીઇ, જિનમતી જ એ ડ બોલ જાણીઇ મોક્ષ પ્રાપ્તિ હેતુ એહ ભણી અંતરંગ એ તપ કહીઇ. એ બારે ભેદે નિર્જરાતત્ત્વ વખાણિઉં.

L2/181 જેહકારણ મિથ્યાત્વી લોક એહ ડ બોલ પ્રતિઇ મોક્ષાંગ-પણઉં ન જાણીઇ, જિનમતી જ એ બોલ મોક્ષ પ્રાપ્તિ હેતુ માનીઇ અથવા મનોવ્યાપાર-નઉ પ્રધાન્ય-પણઉં હુઇ ઇહાં, અથવા બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા ન કરઇ એહ કારણિ અંતરંગ તપ કહીઇ. એ બારે ભેદે નિર્જરાતત્ત્વ વખાણિઉં.

P1/182 જે જીવ કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલ અંગીકરઇ. હવઇ પ્રકૃતિબંધ તે કિસિઉં કહીઇ ?

P1/183-L2/183 જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, વેદની, મોહની, અંતરાય, આઉખું, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ એ આઠઇ કર્મ જીવઇ જૂજૂઆં-જૂજૂઆં બાંધીઇ તે પ્રકૃતિબંધ. અનઇ આઠઇ કર્મ જૂજૂઆં-જૂજૂઆં બોલ પ્રતિ ઉપહણઇ.

આઠકર્મ-તણાઉં અવસ્થાનકાલ. અનુભાગ¹⁸⁴ ભણીઇ આઠકર્મ-તણાં શુભ-અશુભરસ. પ્રદેશ¹⁸⁵ ભણીઇ કાર્મણવર્ગણા-તણાં દલિક. જં પરિણામ વિશેષિઇં કર્મદલિક લેઇ પ્રયત્ન વિશેષિઇં અહ્ણવનસઉં પ્રકૃતિરૂપ પરિણામાવિવઉં તે પ્રકૃતિબંધ. કર્મ-તણી કાલસ્થિતિ-તણાઉં કરિવઉં તે સ્થિતિબંધ. આઠકર્મ-નઉં શુભ-અશુભ, તીવ્ર-તીવ્રતર રસ-નઉં કરિવઉં તે રસબંધ. જં જીવને પ્રદેશે-પ્રદેશે આઠકર્મના કર્મવર્ગણાદલાદિક સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત દલસંચય-તણાઉં બાંધિવઉં તે પ્રદેશબંધ. એ આરઇ પ્રકાર મોદક-નઇ દૃષ્ટાંતિ ભાવિવા.

જિમ ¹⁸⁶કણાહઉં મોદક વાતઘ્ન હુઇ, કો પિત્તઘ્ન હુઇ, કો શ્લેષ્મા-હૂઇં હણાઇ, કો અપરરોગ-હૂઇં હણાઇ. તિમ કુણાહુ કર્મ જ્ઞાન-હૂઇં હણાઇ, કુણાહુ કર્મ દર્શન-હૂઇં હણાઇ, કુણાહુ લાભ-હૂઇં હણાઇ ઇત્યાદિ એ પ્રકૃતિ આશ્રી. એક મોદક પક્ષ રહઇ, એક મોદક માસ રહઇ, કો દઉઠ માસ રહઇ, કો બિ માસ રહઇ એ સ્થિતિ આશ્રી. કો મોદક મધુર હુઇ, કો ચરકઉ, કો કડઉ, કો કસાયલઉ તિમ વલી કેહા એક-નઉં બિમણાઇ, ત્રિમણાઇ અધિકુ અધિકેરઉ મધુર કડુકાદિક રસ હુઇ એ રસ આશ્રી. પ્રદેશે દલસંચય । એક મોદક પાસેર-નઉં હુઇ, કો અધશેર-નઉં હુઇ, કો સેર પ્રમાણ હુઇ એ પ્રદેશ આશ્રી. એણી પરિં કર્મ તેહુ તે જાણિવઉં, તઘથા -

જિમ નિર્મલીઇ દૃષ્ટિ પરિઇં આવરી હૂતી કાંઇ દેખઇ નહી તિમ જેણાઇ કર્મિ આવરિઉં જીવ જ્ઞાનમય હૂતુ કાંઇ ન જાણાઇ તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ. જ્ઞાનઘ્ન કહીઇ. દર્શનાવરણીકર્મ પ્રતિહાર સરિખઉ. જેહ-નઇં પ્રતિહાર ન મ્હેલલઇ

PI/184-P2/184રસબંધ તે કહીઇ જે તેહઇ આઠહ કર્મ-નઉ તીવ્ર વિપાક આપણાઇ-આપણાઇ આવરણ પ્રકારઇં કરી તીવ્ર-તીવ્રતર દુઃખાદિક દેવા-નઇં સ્વરૂપઇં જે હોઇ તે રસબંધ કહીઇ.

PI/185-P2/185જે જીવ-નઇં પ્રદેશ-પ્રદેશે આઠહ કર્મ પ્રદેશ-નઉં એતલાં-એતલાં એક પ્રદેશ પ્રમાણ-નઉં બાંધવું તે પ્રદેશ બંધ કહીઇ. એ આરઇ પ્રકાર મોદક.

PI/186-P2/186કેહઉ એક મોદક વાય-પ્રતિ હણાઇ, કેહઉ એક પિત્ત-પ્રતિઇં હણાઇ, કેહઉ એક શ્લેષ્મા-નઇં હણાઇ, ઇમ કેહઉ એક બીજા રોગ-પ્રતિં હણાઇ તિમવલી એક-મોદક પક્ષ, દિવસ રહઇ.

* અન્ય પ્રતોમાં આઠકર્મના ઉપમાન તથા તે કર્મ કયા ગુણનો ઘાત કરે તે વાત નથી.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૩૧

તેહ-નઇં જોવાવા છતાંઇ હૂતા રાજા-તણાઉં દર્શન ન હુઇ. તિમ જેણઇ કર્મિઇં આવરિઉં લોચનિ દેખઇ નહીં, બીજે ઇંદ્રિયે વિષય ન લહઇ, અવધિદર્શન ન લહઇ, ઊંઘ ઘણી લહઇ તે દર્શનાવરણીકર્મ. દર્શન-હૂઇં ઘાતક.

જિમ મધુખરડી ખાંડાની ધાર લિહીતી હૂતી મધુર-પણાઉ દેખાડઇ અનઇ જિલ્વા છેદ કરઇ તિમ જે કર્મ સુખ-દુઃખ દિઇ તે વેદનીયકર્મ.

જિમ મઘ પીઘઉં ચેતના ફેડઇ તિમ જે કર્મ જીવ-હૂઇં સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર ચેતના ટાલઇ તે મોહનીયકર્મ. સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-હૂઇં ઘાતક.

જિમ કોઈ હેડિઇં પડિઉં હેડિ ભાગી વિણ ન છૂટઇ તિમ જેણઇ કર્મિઇ જીવ એક ભવિ રહઇ તે આયુકર્મ હેડિ સરીખઉં.

જિમ ચિત્રકાર ચીતરતુ સવિ ગજ, તુરંગ, નર-નારી પ્રમુખ પદાર્થ આપણે-આપણે ભાવે, વર્ણિ, આકારિ ચીતરઇ. તિમ જેણઇ કર્મિ આપણે-આપણે ભાવે સવિ નીપજઇ તે નામકર્મ ચિત્રકાર સમાન.

જિમ કુંભકાર ઉત્તમ કલશાદિક અનઇ અધમ ભૂંભલી પ્રમુખ કરઇ. તિમ જે કર્મ રૂડઉં, પાડઉં ગોત્ર કરઇ તે ગોત્રકર્મ કુંભકાર સમાન.

જિમ ભંડારી-નઇં અણદીઘઇ રાજા દેઈ-લેઈ, ભોગવી ન સકઇ. તિમ જેણઇ કર્મિઇ જીવ દાનાદિક કરી ન સકઇ તે અંતરાયકર્મ. ભંડારી સરિખઉં.

એ આઠ મૂલપ્રકૃતિ. તત્ર જ્ઞાનાવરણી ૫ ભેદે, દર્શનાવરણી ૯ ભેદે, વેદનીય ૨ ભેદે, મોહનીય ૨૮ ભેદે, આયુ: ૪ ભેદે, નામ ૧૦૩ ભેદે, ગોત્ર ૨ ભેદે, અંતરાય ૫ ભેદે એવં ૧૫૮ = અઠ્ઠાવનસઉ પ્રકૃતિ.

તત્ર ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિ, ૮૨ પાપ પ્રકૃતિ એવં ૧૨૪ પ્રકૃતિ બિહું તત્ત્વ-માહિં વખાણી. અનઇ શુભ, અશુભ વર્ણયતુષ્ક સ્થાનકિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ-તણાં વીસ ભેદ વખાણ્યા. તેણઇ કરી છત્રીસસઉ પ્રકૃતિ હૂઇ તથા ૧૫ બંધન તથા ૫ સંઘાતન એ વીસ ભેદ પંચદેહરૂપ નામકર્મ-તણી પુણ્ય પ્રકૃતિજિ માહિં અંતર્ભવઇ. તથા મિશ્ર અનઇ સમ્યક્ત્વ એ બિલ્લિ પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વમોહનીય-માહિં જિ અંતર્ભવઇ. એવં પૂર્વોક્ત ૧૩૬ પ્રકૃતિ અનઇ બાવીસ એ મેલી હૂતી ૧૫૮ ઉત્તર પ્રકૃતિ હુઇ. જીવે બાંધીઇ અવસરિ-અવસરિ પુણ સમકાલિ ન બાંધીઇ, ઇત્યાદિ પ્રકૃતિ બંધ ઉક્ત: ।

* અન્ય પ્રતોમાં ઉત્તરપ્રકૃતિ ગણાવી નથી.

187 અથ સ્થિતિબંધ — સ્થિતિબંધ તે પુદ્ગલરચના વિશેષવંત સ્થિતિરૂપ. તત્ર પહિલઇ સમઇ બહુ પ્રદેશ રચના, બીજઇ થોડા તણી, ત્રીજઇ થોડેરા તણી ઇત્યાદિ.

આઠકર્મની સ્થિતિ તથા અબાધાકાલ :

સ્થિતિ દ્વિ ભેદ: — ઉત્કૃષ્ટ અનઇ જઘન્ય. તત્ર જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ કોડાકોડિસાગર, જઘન્ય એકઅંતર્મુહૂર્ત. વેદનીય ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસકોડાકોડિ, જઘન્ય બારમુહૂર્ત, સૂક્ષ્મસંપરાયાદિક ગુણસ્થાનવર્તી રહઇ બિ સમય. મોહનીય ઉત્કૃષ્ટ સત્તરિકોડાકોડિ, જઘન્ય એક અંતર્મુહૂર્ત. આઊખઉં તેત્રીસ સાગરોપમ, જઘન્ય-તઇ ક્ષુલ્લકભવગ્રહણ રૂપ અંતર્મુહૂર્ત. નામ, ગોત્ર ઉત્કૃષ્ટ વીસકોડાકોડિ જઘન્ય આઠમુહૂર્ત. અંતરાય ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસકોડાકોડિ, જઘન્ય એકઅંતર્મુહૂર્ત. જિમ-જિમ કષાય વૃદ્ધિ તિમ-તિમ સર્વ કર્મસ્થિતિ ગરૂઇ થાઇ. જિમ-જિમ કષાય તુચ્છ તિમ-તિમ કર્મસ્થિતિ લઘુ થાઇ. જેહ કર્મ-રહઇં જેતલી કોડાકોડિ સાગર માન સ્થિતિ કહીઇ તેહ કર્મ-હિં તેતલા વર્ષ શત પ્રમાણ બંધ પૂઠિં ઉદય યોગ્યતા-તણઉં અંતરકાલ રૂપ અબાધાકાલ હુઇ. યથા — જ્ઞાનાવરણીયાદિક-હિં ત્રીસસઇંવર્ષ. મોહનીય-હઇં સત્તરિસઇંવર્ષ. નામ, ગોત્ર-હઇં વીસસઇંવર્ષ. તથા આયુ-તણી ઉત્કૃષ્ટ અબાધા પૂર્વકોડિ-નઉં ત્રીજઉ ભાગ. આઠ કર્મ-તણી જઘન્ય અબાધા અંતર્મુહૂર્ત. તીર્થકર, આહારકનામ-હઇં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડાકોડિસાગર-માહિં અસંખ્યાતમઇભાગિ હીન જાણિવી, અબાધા ઉત્કૃષ્ટઇ, જઘન્યઇ અંતર્મુહૂર્ત.

P1/187 હવઇ સવિહુ કર્મનો અવસ્થાન કાલ પ્રમાણ કહઇ છઇ —

P2/187-L2/187 નાણે દંસણાવરણે વેયળીએ ચેવ અંતરાય ય ।

તીસં કોડાકોડી અયરાણા દ્વિઈં ડ વ્કોસા ॥૧॥

સત્તરિ કોડાકોડી મોહળીએ વીસ નામ ગોએ અ ।

તિત્તીસં અયરાઈં આઠઉઈં બંધ વ્કોસા ॥૨॥

બારસ મુહૂત્ત જહન્ના વેઅળીએ અદ્દ નામ ગોએસુ ।

સેસાણં તુ મુહૂત્તં એયં બંધ દ્વિઈંમાણં ॥૩॥

એ એણી પરિં આઠમું બંધતત્ત્વ કહિઉં.

L2/187 એ ઇસિ પરિ આઠમઉ બંધતત્ત્વ ચિહું ભેદે કહિઉં.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૩૩

બીજી પ્રકૃતિ-તણી સ્થિતિ અનઇ અબાધા શતકાદિક ગ્રંથ-થિકઉ જાણિવી. સર્વ કર્મ અબાધાકાલ પૂઠિઇ ઉદય યોગ્ય થાઇ પછઇ સામગ્રી પામી યથાવસર ઉદઈઇ પણિ ઇમ નહીં જં અબાધકાલ પૂઠિ નિશ્ચિઇં ઉદઇઇ જિ. શતકવૃત્તો ઁક્તઃ સ્થિતિબંધઃ । 卐卐

અથ અનુભાગ બંધ — અનુભાગ ભણીઇ રસ. તેહ-તણાઉ બંધ તે રસબંધ. તે દ્વિવિધ — શુભ પ્રકૃતિ સંબંધી તે શુભ, અશુભ પ્રકૃતિ સંબંધી તે અશુભ. દુગ્ધરસ નઇ નિંબરસની પરિઇં. અધ્યવસાય વિશેષ-તઉ કર્મપુદ્ગલ વિચિત્રરસ હુઇ અનઇ એ કર્મ જેણઇ કર્મ તીવ્ર, તીવ્રતર, મધ્ય, મંદ, મંદતર ભાવિં કરી જિસિઇં રસિઇં બાંધઉ તે તિસિઇં જિ પ્રકારિ ભોગવીઇ. કો બિ મણઇ, કણહઉ કર્મ ત્રિમણઇ અધિક, અધિકતર સુખદુઃખાદિક રસ દેવા-નઇ પરિણામિઇ પરિણામઇ અથવા કદાચિત્ શુભઉ કર્મ અશુભ-પણઇ અનુભવીઇ, અશુભઉ શુભ-પણઇ અનુભવીઇ, ઇમઇ હુઇ. જેહ કારણ જીવ ઘણી પ્રકૃતિ-માહિં થોડી પ્રકૃતિ સંકમાવઇ તથા કેતલીઇ ઉત્તરપ્રકૃતિ-રહઇં પરસ્પરિઇં સંકમણ હુઇ, પુણ મૂલ પ્રકૃતિ-હ્ઇં સંકમણ ન હુઇ. સંકમણ તે કહીઇ — જં એક પ્રકૃતિ બીજી પ્રકૃતિ-માહિં ભિલઇ. એવમાદિક પરિં અનુભાગ બંધ જાણિવઉં.

અથ પ્રદેશબંધ — જે આત્મા-સિઉં કર્મપુદ્ગલ-તણાઉ સંયોગ તે પ્રદેશબંધ કહીઇ. તત્ર જીવ સઘલાઇ લોકાકાશ જેવડાં ઇઇ વિસ્તારિ-પણઇ કરી, પણિ કર્મ યોગિં કરી સાંકુડ્યા ઇઇ. જીવ-તણઇ પ્રદેશ પ્રદેશિઇં અનંતા કર્મપુદ્ગલ લાગા ઇઇ. પિતા નઇ પુત્ર-નઇ દૃષ્ટાંતિ, અંકુરા નઇ બીજ-નઇ, દિવસ નઇ રાત્રિઇં, ફૂકડી નઇ ઇંડા-નઇ દૃષ્ટાંતિઇં કરી સરીર-હ્ઇં તૈજસ કાર્મણ સરીર-સિઉં સંયોગ અનાદિ જાણિવઉં. તેહે શરીરે કરી અમૂર્તઉ હૂતઉ ધુર ન હુઇ અનાદિ સંસાર, અનાદિ જીવાદિક ઇઇદ્રવ્ય ઇઇ. તથા સુવર્ણ અનઇ પૃથ્વી-તણાં સંયોગ-નઇ દૃષ્ટાંતિઇં જીવ-હ્ઇં તૈજસ કાર્મણ શરીર-સિઉં સંયોગ અનાદિ જાણિવઉં. તેહે શરીરે કરી અમૂર્તઉ આત્મા મૂર્તઉ હૂઉ, પછઇ જીવ-હ્ઇં અનાદિકાલ - તુ સમઇ-સમઇ અનંત કર્મપ્રદેશ-તણાઉ બંધ હુઇ, પણિ ભવ્ય-હ્ઇં સેલેસીકરણ જાણ હુઇ પછઇ ન હુઇ. અભવ્ય નઇ જાતિભવ્ય

* અન્ય પ્રતોમાં અબાધાકાલ તથા અનુભાગબંધનું વિશેષ વર્ણન નથી.

* પ્રદેશબંધનું વિશેષ વર્ણન અન્યપ્રતોમાં નથી.

દ્રુઇ અનાદિઅનંત કર્મબંધ. ચરિદ રજવાત્મક લોક-માહિં સર્વત્ર કર્મયોગ્ય અનંત પુદ્ગલ છઇ પણ એકઇ સ્થિતિ પરિણત છઇ. તત્ર જિમ ચોપડઇ શરીરિ રજ લાગઇ તિમ કર્મણશરીરિ રાગાદિક-તણઇ સ્નેહિ કરી જે કર્મના પ્રદેશ સ્થિતિ પરિણત છઇ તે લાગઇ. ગતિ પરિણત પુદ્ગલ વેગતઉ જાતાં આત્મા-સિઉં મિલઇ નહીં. જેતલાં આકાશપ્રદેશ વ્યાપી રહિઉં હુઇ જીવ તેહ આકાશ પ્રદેશ-માહિં જે કર્મ પુદ્ગલ છઇ બંધ-તણી વેલા તેહ જિ લિઇ. અનેરાં થાનક ન લિઇ. પણિ એક હસ્તાદિક અવયવિ ચેષ્ટા કરતું સવિ હું જીવ પ્રદેશે કર્મ પુદ્ગલ લિઇ અનઇ તે લીધાં પુદ્ગલ સંઘાતનામકર્મ-તઉં કર્મણ દેહયોગ્ય રચના વિશેષિઇં સ્થાપઇં અનઇ તે સ્થાપ્યા પુદ્ગલ યોગિણી સમાન બંધનનામકર્મ-તઉં મેલી અવિહડ રહિવઇ. તથા સકર્મકજીવ-તણાઉં વીર્ય તે યોગ કહીઇ. એક જીવ-તણા યોગસ્થાન અસંખ્યાતાઇ જિ હુઇ, અનંતા ન હુઇ. તત્ર યોગ-તણઇ પ્રમાણિ કર્મ-તણી પ્રકૃતિ અનઇ કર્મ-તણાં પ્રદેશ બંવાઇ. આત્મા-રહઇં કર્મ લેવા યોગ્ય વીર્ય યથાસંભવ મન-વચન-કાય-તણઇ બલિઇં કરી આત્મા-દ્રુઇ પ્રદેશબંધ-તણા વિશેષબંધ હુઇ. અનઇ સર્વજઘન્ય યોગ નિગોદ-માહિં અપર્યાપ્તાવસ્થા હુઇ અનઇ સર્વોત્કૃષ્ટ પર્યાપ્તા સંજી-દ્રુઇ હુઇ. તીત્ર મંદાદિક યોગ વિશેષે કરી આત્મા-દ્રુઇ પ્રદેશબંધ-તણાં વિશેષ ધણી હુઇ તથા એકેંદ્રિકજીવ-દ્રુઇં દ્રવ્યમન પાખઇ ભાવમનિઇં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય પરિણામે કરી અનઇ કાયયોગિઇં કર્મ બંધાઇ. મન બિહુ પ્રકારે - ભાવ મન, દ્રવ્યમન. ભાવમન તે જ્ઞાન. દ્રવ્યમન તે મન:પર્યાપ્તિ નિષ્પત્ત તેણઇ-તેણઇ મનોવર્ગણાના પુદ્ગલ લેઇ ચીંતવઇ. તથા કર્મબંધ સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિઘત્ત, નિકાચિત ભેદિ કરી ચિહું ભેદે હુઇ. તત્ર સૂકઇ વસ્ત્રિં રજ લાગિવા સરીખઉં સ્પૃષ્ટબંધ. ભીનઇ વસ્ત્રિં રજ લાગિવા સરીખઉં બદ્ધબંધ. ચીગાટેઇ વસ્ત્રિં રજ લાગિવા સરીખઉં નિઘત્તબંધ. ગુલી સરીખઉં નિકાચિતબંધ. એ આઠમઉં બંધતત્ત્વ બોલિઉં.

હવઇ નઉમઉ¹⁸⁸ મોક્ષતત્ત્વ નવે ભેદે યથા —

સંતપયપરૂવણયા દવ્વપમાણં ચ સ્વિન્ત-ફૂસણા ય ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવે અપ્પાબહું ચેવ ॥૧૮॥

PI/188-P2/188હિવ નઉમઉ મોક્ષતત્ત્વ તેહ-નઉ સ્વરૂપ પ્રકાસઇ છઇ. એ મોક્ષતત્ત્વ સ્થાપવા-નઇં કાજિઇં પહિલઉં નવ બોલ કહઇ છઇ. સંતપય.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૩૫

ભાવાર્થ :

સત્પદ પ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાલ, અંતર, ભાગ, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ એ નવદ્વાર = નવભેદ મોક્ષતત્ત્વના છે.

બાલાવબોધ :

સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાલ, અંતર, ભાગ, ભાવ અલ્પબહુત્વ. મોક્ષતત્ત્વ વિચારીતઇ દૂતઇ એ નવે ભેદે મોક્ષ જાણિવઉં. એ નવઇ બોલ વખાણીઇ છઇ. — મોક્ષપદ અનઇ મોક્ષપદિ રહિયા છઇ જે સિદ્ધ તેહ-તણી સત્પદપ્રરૂપણા ભણીઇ સત્તા = છતાં-પણઉં તે પ્રરૂપસિઇ ઇ પહિલઉં. બીજઉં દ્વષ્પમાણ — સિદ્ધરૂપ દ્રવ્ય-નઉં પ્રમાણ કહિસિઇ. ચિત્ત — ક્ષેત્ર તણી અવગાહના. સિદ્ધે જેતલઉં ક્ષેત્ર વ્યાપવઇ કરી રૂચિઉ છઇ તે અવગાહના કહીઇ. તે અવગાહનાક્ષેત્ર-નઉં પ્રમાણ કહિસિઇ. ફુસણા ય — જેતલઉં ક્ષેત્ર સિદ્ધ પાપાદિ સ્પર્શિઉં છઇ તે સ્પર્શના. તેહ-નઉં સ્વરૂપ કહઇસિઇ. કાલો — સાદિ અનંત. ¹⁸⁹દ્રવ્યાદિક સિદ્ધ-નઉં કાલ સ્વરૂપ કહિસિઇ. અંતર — સિદ્ધ સિદ્ધ-દિ પરસ્પરિઇ અંતરુ વિચાલઉં તેહ-નઉં સ્વરૂપ કહિસિઇ. ભાગ — બીજા સંસારી જીવ-નઇ કેતમઇ ભાગિ સિદ્ધ છઇ તે સ્વરૂપ કહિસિઇ. માવે — ક્ષાયિકભાવ, ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકાદિ ¹⁹⁰ છહ ભાવ-માહિ સિદ્ધ કેહઇ ભાવઇ છઇ? તે સ્વરૂપ કહિસિઇ. અપ્પાઘહું — નપુંસક સિદ્ધ ઘણાં કઇ સ્ત્રી સિદ્ધ ઘણા કઇ પુરુષ સિદ્ધ ઘણા ? ઇત્યાદિ અલ્પબહુત્વ કહિસિઇ. એહે નવે બોલે સિદ્ધસ્વરૂપ કહઇ છઇ. ¹⁹¹શિષ્ય પૂછઇ — હે પ્રભો ! મોક્ષતત્ત્વ કહિવઇ સિદ્ધસ્વરૂપ કહિવઉં અયુક્તઉં ? ઉચ્ચતે — જેહકારણિ સિદ્ધ નઇ મોક્ષ જૂજૂઆ નથી તેહ કારણ સિદ્ધસ્વરૂપ કહિતાં મોક્ષતત્ત્વ આપહણીઇ કહિવરાસિઇ તેહ ભણી અયુક્ત નહીં. નવબોલ-માહિ પહિલઉં બોલ સત્પદ પ્રરૂપણા = મોક્ષપદ સ્થાપનાઇ હુઇ, તેહ ભણી તેહની સ્થાપના તર્કવાદઇ કરી કરઇ છઇ સૂત્રકાર —

સંત સુદ્ધપયત્તા વિજ્જંતં ચ્ચકુસુમં વ્વ ન અસંતં ।

મક્કચ્ચ ત્તિ પયં તસ્સ ડ પરુવણા મગ્ગણાઈહિં ॥૧૬॥

PI/189-L2/189 અનંત ઇસિઉં સિદ્ધ-નઉં.

L2/190 ક્ષાયોપશમિકભાવ એહિ ત્રિહુ ભાવ-માહિ.

PI/191 યથા તે નવઇ સિદ્ધ નઇ મોક્ષ જૂઆ કાંઈ નથી તેહ કારણ સિદ્ધ સ્વરૂપ કહિતાં મોક્ષતત્ત્વ આફણીઇ કહિવરાસિઇ.

L2/191 અનઇ મોક્ષતત્ત્વ કહિવઇ સિદ્ધ સ્વરૂપ કહિવઉં અયુક્તઉં નહીં. જેહ કારણિ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

ભાવાર્થ :

મોક્ષ એ શુદ્ધપદ = એકપદ વાચ્ય હોવાથી સત્ એટલે વિદ્યમાન છે પરંતુ આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ = અવિદ્યમાન નથી. તે મોક્ષપદની પ્રરૂપણા માર્ગણા દ્વારોથી કરવામાં આવે છે.

બાલાવબોધ :

મોક્ષ ઇસિઉં પદઇં સંતં ભણિઇ છતઉં છઇ સ્યા ચિકઉં ? સુદ્ધપયત્તા = શુદ્ધપદત્વાત્ । શુદ્ધપદ-થિકઉં. શુદ્ધપદ તે જે એકઇં શબ્દિ ઊચરીઇ અનઇ ઇસિઉં એક પદિઇં ઊચરવા-પણા-થિકઉં એ હેતુ અનઇ જે જે વસ્તુ શુદ્ધ પદિ ઊચરાઇ તે તે છતઉં જાણિવઉં. જિમ ઘટ, પટ, આત્મા, આકાશાદિક. અનઇ જે નામ વસ્તુ અશુદ્ધ પદિઇ ઊચરાઇ, બિહુ શબ્દે કરી ઊચરીઇ તે વસ્તુ અછતી જાણિવી. જિમ ખકુસુમ = આકાશપુષ્પ, તુરંગશ્રૃંગ ઇત્યાદિ. તઉ મોક્ષ ઇસિઉં વસ્તુ એકપદ વાચ્ય ભણી છતુ છઇ, પુણ ખકુસુમની પરિઇં અછતું નથી. એ મોક્ષપદની સત્તા સ્થાપી.

તસ્સ ડ પરૂવણા મગ્ગણાઈંહિં ઇતિ તુ પુનઃ । તસ્સ ભણીઇ તેહ મોક્ષપદની પ્રરૂપણા સ્થાપના દસે પ્રકારે માર્ગણા દ્વારે કરી કરઇ છઇ. પહિલઉં ચઊદ માર્ગણા દ્વાર કહીઇ છઇ —

ગઈં ઇંદિણ ય કાણ જોણ વેણ કસાય નાણે અ ।

સંજમ દંસણ લેસા ભવ સમ્મે સન્નિ આહારે ॥

ભાવાર્થ :

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ (ચારિત્ર), દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજી, આહારક આ પ્રમાણે ચૌદ મૂલ માર્ગણા છે.

બાલાવબોધ :

એહ ચઊદ બોલ-માહિં મોક્ષ જિહાં હુઇ અનઇ જિહાં ન હુઇ તે કહિવઉં. તેહ ભણી એહ ચઊદ બોલ માહિંથી જેહે બોલે મોક્ષ હુઇ તે સૂત્રકારિં દસ દ્વાર ટાલી જૂઆ લીયાં. બીજા ચ્યારિ સૂત્રકારિં ન લીયા. યથા —

નરગઢ પળિદિ તસ ભવ્વ સન્નિ અહવ્વચાય ચ્હઈંઅસમ્મત્તે ।

મુક્કોડણાહાર કેવલ-દંસણનાણે ન સેસેસુ ॥૨૦॥

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૩૭

ભાવાર્થ :

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય, ત્રસકાય, ભવ્ય, સંજી, યથાપ્યાતચારિત્ર, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, અનાહારક, કેવલદર્શન, કેવલજ્ઞાન એ દસ માર્ગશામાં મોક્ષ થાય છે. બાકીની ચાર માર્ગશામાં મોક્ષ હોતો નથી.

બાલાવબોધ :

ગતિદ્વાર આશ્રી ¹⁹²વિચારતાં ચિહ્નું ગતિ-થિકઉં અતીત જે પાંચમી મોક્ષગતિ તિહાંઈ સિદ્ધ છઈ પણ બીજી ચિહ્નું ગતિ-માહિં સિદ્ધ નથી. અનઈ જાવા આશ્રી નરગઢ = મનુષ્યગતિઈં જિ થિકઉં મોક્ષ¹⁹³ જાઈ, પુણ બીજી ત્રિહુ = દેવ, તિર્યંચ, નારકીની ગતિ-થિકઉં ન જાઈ એ ગતિદ્વાર. હવઈ ઇંદ્રિયદ્વાર— સિદ્ધ તઉં અનિંદ્રિય. જેહ કારણ સિદ્ધ-નઈં દેહ નથી અનઈ દેહ-નઈં અણહવઈ ઇંદ્રિય નથી. અનઈ જાવા આશ્રી તઉં પર્ણિદિ = પંચેંદ્રિયની જાતિ-થિકઉં મોક્ષ જાઈ, પણિ એકેંદ્રિય અનઈ વિકલેન્દ્રિય-માહિં-થિકઉં મોક્ષિં ન જાઈ. હવઈ કાયદ્વાર — પુઢવિ, અપ, તેઉં, વાયુ, વનસ્પતિ, ત્રસ એ ષટ્કાય-માહિં સિદ્ધ-હૂઈં એકઈ નિકાય-પણઉં નથી. જેહ કારણ ‘અસરીરા સિદ્ધા’ ઙ્ઙિતિ સિદ્ધાંતવચનં । અનઈ જાવા આશ્રી તઉં તસ = ત્રસકાયઈ જિ થિકઉં મોક્ષિ જાઈ, પુણ પૃથ્વ્યાદિક પાંચ નિકાય-થિકઉં ન જાઈ જિ. હવઈ ભવ્યદ્વાર — ભવ્ય તે કહીઈ જે મોક્ષિ¹⁹⁴ જાસિ અનઈ અભવ્ય તે કહીઈ જે કહીઈ¹⁹⁵ મોક્ષિ નહી જાઈ. તઉં સિદ્ધ ભવ્ય ન કહીઈ અનઈ અભવ્ય ન કહીઈ. યતઃ-સિદ્ધાંતવચનં ‘સિદ્ધે નો ભવ્વે નો અભવ્વે’ ઙ્ઙિતિ । અનઈ જાવા આશ્રી તઉં ભવ્ય જિ સિદ્ધ હુઈ, પુણ અભવ્ય સિદ્ધ ન હુઈ. હવઈ સંજીઆદ્વાર — સંજા ભણીઈ દીર્ઘકાલિકી વિચારણા. જં ત્રિકાલ વિષઈઉં સ્મરણાજ્ઞાન તે જ્ઞાનવંત જીવ તે સંજીઆ કહીઈ. તેહ-થિકઉં ઊફરાટા તે અસંજીયા કહીઈ. તઉં સિદ્ધ¹⁹⁶ સંજીઆ ન કહઈ અનઈ અસંજીયાઈ ન કહીઈ. યતઃ - ‘સિદ્ધે નો સત્ત્રી ના અસત્ત્રી’ ઙ્ઙિતિ । અનઈ જાવા આશ્રી સંજીઆઈ જિ જીવ મોક્ષ જાઈ, પુણ અસંજીઆ ન જાઈ.

P1/192 આશ્રી પાંચહગતિ-માહિં જે મોક્ષની પાંચમી ગતિ તિહાંં જઈ જ સિદ્ધ છઈ બીજી.

P1/193-P2/193 થકો સિદ્ધિ જાઈ પણિ બીજી ત્રિણિ - દેવ.

P1/194-P2/194 સિદ્ધિ પુહચિસિઈ અનઈ.

P1/195-P2/195 જે સિદ્ધિં નહીં પુહુચઈ તો સિદ્ધ.

P1/196 સિદ્ધ સંજિયાઈ અસંજિયાઈં એકઈ-માહિં નહીં કહીઈ. યતઃ

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હવે સંયમદ્વાર — સંયમ કહીય ચારિત્ર. તે પાંચ ભેદ - સામાયક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહારવિશુદ્ધિક, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત. એ પાંચચારિત્ર પૂર્વિહિ સંવરતત્ત્વ-માહિં વખાણ્યા. તઉ સિદ્ધ એ પાંચય ચારિત્ર-માહિં એકય ચારિત્ર નથી. કાંઈ ? જેહ કારણ ચારિત્ર ક્રિયા રૂપ દેહની અવસ્થા હુઇ, અનઇ સિદ્ધ તું દેહ રહિત છઇ તેહકારણ એકહ ચારિત્ર નથી. યત: - 'સિદ્ધે નો ચરિત્તા નો અચરિત્તા' ઇતિ । અનઇ જાવા આશ્રી યથાખ્યાત ચારિત્રવંત જિ સાધુ મોક્ષિ જાઈ, પુણ ચિહુ ચારિત્ર-નઉ ઘણી મોક્ષિ ન જાઈ જિ. હવે

સમ્યક્ત્વદ્વાર — સમ્યક્ત્વ પાંચ — ક્ષાયિક, ક્ષયોપશમિક, ઔપશમિક, સાસ્વાદન, વેદક રૂપ એ પાંચ સમ્યક્ત્વ-ચિકઉં બિ ઊપરાંઠા એક મિથ્યાત્વ અનઇ બીજઉં મિશ્ર. તઉ¹⁹⁷ એહ સાતહ-માહિં સ્વરૂપ સમ્મત્તે । પહિલઇ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વિ જિ સિદ્ધ હુઇ. બીજે છએ છતે સિદ્ધ - પણઉ ન હુઇ જિ. અનઇ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તે બિહુ તેદે ----- એક શુદ્ધ, બીજઉં અશુદ્ધક્ષાયિક. શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તે ભવસ્થકેવલી-હુઇ અનઇ સિદ્ધ-હિં હુઇ. અનઇ અશુદ્ધ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ તે શ્રેણિકાદિકની પરિઇ જાણિવઉં. જેહકારણ અશુદ્ધ-પણઉં નરગિ જાવા-નઇ અંતર્મુદ્ધત્તિ કિંચિન્માત્ર મિથ્યાત્વ. તઉ સિદ્ધ-હુઇ મોક્ષિ ગ્યા હૂતા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ ગિઉં નથી, જેહ કારણ એ સમ્યક્ત્વ સર્વકષાય, મિથ્યાત્વાદિક-નઇ ક્ષયઇ કરી ઊપજઇ છઇ એહકારણ. હવે આહારદ્વાર — આહાર ત્રિહુ પ્રકારિઉં — ઓજાહાર, લોમાહાર, પ્રક્ષેપાહાર. ઓજ ભણીઇ તૈજસ દેહ. તેણઇ જે જીવ આહાર લિઇ તે ઓજાહાર કહીઇ. ઉત્પત્તિકાલિ પહિલું સવે જીવ ઓજાહાર જિ હુઇ, ઉત્પત્તિસ્થાનકિ ઊપના હૂઆ જીવ જાં શરીર પર્યાપ્તિ પૂરી ન કરઇ તાં કાંઈ તૈજસદેહ અનઇ કાર્મણદેહ ઔદારિકાદિક મિશ્રદેહ કરી આહારઇ તે ઓજાહાર. શરીર પર્યાપ્તિ હૂઈ પૂઠિઇં લોમાહાર હુઇ. ત્રસ-હિં લોમાહાર અનઇ પ્રક્ષેપાહાર હુઇ. તથા ગર્ભ-માહિં જીવ-હિં લોમાહાર હુઇ, નીહાર ન હુઇ. જે ત્વચા અનિ સ્પર્શિ અનઇ મનિ આહાર હુઇ તે લોમાહાર. જે મુંઢઇ ઘાતીઇ તે પ્રક્ષેપાહાર. અનઇ ઉપવાસ ઊચરિઇ હૂતઇ પ્રક્ષેપાહાર જિ તણું પરિહાર હુઇ પુણ લોમાહાર-નઉં ન હુઇ.

PI/197 તો એક ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ટાલી બીજે છેહલે સમ્યક્ત્વે છએ છતે સિદ્ધ ન હોઇ.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વઇં જે છતઇ સિદ્ધ-પણઉ હોઈ. અનઇ.

અન્યપ્રતોમાં આહારના ત્રણ પ્રકારનો અર્થ બતાવ્યો નથી તેમજ જીવો કયા સમયે કયા પ્રકારનો આહાર કરે તે વર્ણન નથી.

उक्तं च —

ओआहारा सच्चे [अपज्जत्त पज्जत्तलोमआहारा ।
सुर-निरय-इग्गिदि विणा, सेसा भवत्था सपक्खेवा] ॥

ભાવાર્થ :

સર્વ જીવો અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઓજ આહાર કરે છે અને પર્યાપ્તાવસ્થામાં લોભઆહાર કરે છે. દેવ, નારકી અને એકેન્દ્રિય સિવાયના જીવોને પ્રક્ષેપાહાર (કવલ આહાર) હોય છે.

તત મુક્ક્રોડણાહાર ઇતિ । એહ ત્રિહુ આહાર-માહિં એકઇ આહાર નથી. સિદ્ધ અણાહાર જિ હુઇ. યત: —

વિગ્ગહર્ગ્ગમાવન્ના કેવલિણો સમુહયા અજોગી ય ।
સિદ્ધા ય અણાહારા સેસા આહારગા જીવા ॥

ભાવાર્થ :

વિગ્રહગતિમાં રહેલાં જીવો, કેવલીસમુદ્દઘાત કરતાં કેવલી, અયોગીકેવલી અને સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત જીવો અણાહારી છે. બાકીના જીવો આહારક = આહાર લે છે.

હવઇ કેવલદંસણદાર — દર્શન ચિહું ભેદે — ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવલદર્શન. તુ કેવલદંસણ ત્તિ । એહ ચિહું દર્શન-માહિં કેવલદર્શનિ મોક્ષ હુઇ, પહિલે ત્રિહું દર્શને મોક્ષ ન હુઇ અનઇ જાવા આશ્રી પહિલાં ત્રિણિ દર્શન સિદ્ધ-હૂઇ નથી. યુથું કેવલદર્શન છઇ. એ નુમઉં દર્શન દાર કહિઉં. હવઇ જ્ઞાનદાર ઇલાં કેવલ શબ્દ જોડીઇ. કેવલણાણે । જ્ઞાન પાંચ — મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન. એહ પાંચહ-થિકઉં ત્રિણિ ઊપરાઠાં તે અજ્ઞાન કહીઇ. મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતાજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન. એહ આઠહ-માહિં કેવલજ્ઞાનિ મોક્ષ હુઇ, બીજે સાતે જ્ઞાને મોક્ષ ન હુઇ. અનઇ જાવા આશ્રી સિદ્ધ-હૂઇ એક કેવલજ્ઞાન છઇ, પુણ બીજા સાત જ્ઞાન નથી.

નરગઢ્ડ પર્ણિદિ. ઇત્યાદિક દશે દારે વિચારણાં કરતાં ઇસી પરિં સિદ્ધ-પણું હુઇ. ઇસી પ્રરૂપણા કહી. ન સેસેસુ ઇતિ ।

ગઢ્ડ ઇંદિયકાણ. ઇત્યાં ચઊદ દાર પૂર્વિહિ કહિયાં, તેહ ચઊદ દાર-માહિં

નવતત્ત્વ પ્રકરણ ભાલાવબોધ

ન સેસેસુ ઇસિઉ કહિતાં જોણ વેણ કસાય લેસાસુ । એહે ચિહું દારે સિદ્ધ નહી, તેહ-ભણી એહે ચિહુ દારે સિદ્ધની પ્રરૂપણા ન કીધી. તે ચાર દાર કેહાં હોય? યથા — યોગદાર, વેદદાર, કષાયદાર, લેશ્યાદાર. યોગ ત્રિહુ પ્રકારિ - મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ. એકંદ્રિયજીવ-હ્રિંઠં કેવલઉ કાયયોગ જિ હુઇ, અનઇ ¹⁹⁸વિકલેંદ્રિય-હ્રિંઠં, અસંજીયાપંચેન્દ્રિય-હ્રિંઠં કાયયોગ, વચનયોગ બિ હુઇ, પર્યાપ્તાસંજીયા પંચેન્દ્રિય-હ્રિંઠં મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ ત્રિસ્નિઇ હુઇ. તઉ એહ ત્રિહુયોગ-માહિં સિદ્ધ-હ્રિંઠં એકઇ યોગ નથી. સિદ્ધ અયોગી કહીઇ. એ યોગદાર કહીઉં. બીજઉં વેદદાર — વેદત્રિણિ - સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસકવેદ. એહ ત્રિહુંવેદ-માહિં સિદ્ધ-હ્રિંઠં એકઇ વેદ નથી. જેહ કારણ વેદ શરીર-નઇ સદ્ભાવિં હુઇ. અનઇ સિદ્ધ તુ અસરીરિ ઇઇ, એહ કારણ અવેદ. હવઇ કષાય દાર — પંચવીસ ભેદ કષાય-પણઉં નથી સિદ્ધ-હ્રિંઠં. જેહ કારણ કષાય તે મોહનીયકર્મના ભેદ અનઇ સિદ્ધ તઉ સર્વકર્મ રહિત ઇઇ. હવઇ લેશ્યા દાર — લેશ્યા ઇ. કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા, શુક્લલેશ્યા. લેશ્યા તે કહીઇ - જે જીવના દુષ્ટ-અદુષ્ટ મન: પરિણામ વિશેષ. અનઇ એ ઇઇ લેશ્યા સંસારીજીવ-નઇ હુઇ, સિદ્ધ-હ્રિંઠં ન હુઇ. જેહ કારણ સર્વલેશ્યા-તણઇ અભાવિ મોક્ષ હુઇ, તેહ કારણ સિદ્ધ અલેશ્ય કહીઇ.

ઇ લેશ્યાનું સ્વરૂપ :

ઇ લેશ્યા સ્વરૂપ ¹⁹⁹દૃષ્ટાંતિઇં કરી કહીઇ ઇઇ — ઇ ચોર ગામ લૂસિવા-ભણી નીકલ્યા. તેહ-માહિં એકઇ કહિઉં — જં કાંઈ ઢોર, મનુષ્ય²⁰⁰ દેખઉં તે તુમ્હે મારિજ્યોઇ જિ, ઇસિઉં જેણઇ બોલિઉં તે રૌદ્ર પરિણામ

P1/198-P2/198 અનઇ બેંદ્રિય, ત્રેંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય, અસંજીયા પંચેન્દ્રિય-પ્રતિઇં કાયયોગ.

P1/199-P2/199-L2/199 સ્વરૂપ સંક્ષેપઇં કહીઇ ઇઇ - યથા - ઇ પુરુષ વચરીના ગામ ભણી નીકલ્યા.

P2/200 મનુષ્ય આડઉ આવઇ તે.

કૃષ્ણલેશ્યાવંત જાણિવઉં. બીજઇ કહીઉં — પશુ બાપડાં કાઇ મારીઇ ? પુણ નાન્હા, મોટાં, બાલ, સ્ત્રી રૂપ મનુષ્ય જિ મારજ્યો, ઇસિઉં જેણઇ કહિઉં તે પહિલાં અધ્યાવસાય-થિકઉં લગારેક ચોખઉં અધ્યવસાય તે નીલલેશ્યાવંત. ત્રીજઇ કહિઉં— બાલ, સ્ત્રી કાઈ મારીઇ ? ²⁰¹પુણ પુરૂષ જિ હણજ્યો, જેતલા પુરૂષ દેખઉં તે મ મેહલસિઉં, ઇસિઉં જેણઇ બોલિઉં તે વલી બીજા-થિકઉં ચોખેરઉં અધ્યવસાય, તેહ-હૂંઠં કાપોતલેશ્યાવંત. ચઉથઉં કહઇ — સવે પુરૂષ કાંઇ મારીઇ? પુણ જેતલાં હથીઆર ધરઇ તેહ જિ મારજ્યો, ઇસિઉં જેણઇ કહિઉં તે તેજોલેશ્યાવંત. પાંચમઇ કહિઉં — જેતલા હથીઆર ધરઇ તે સઘલાં કાંઈ મારીઇ? પુણ જે આપણ-હૂંઠં મારઇ, આપણ-સિઉં ઝૂઝ કરઇ તેહ જિ મારીઇ, ઇસિઉં જેણઇ કહિઉં તે પચલેશ્યાવંત. છઠ્ઠઉં કહઇ— ²⁰²કણહું મારશુ મા, આપણઇં દ્રવ્યઇં કાજ છઇં તે દ્રવ્ય લીજઇ. જેહપાખઇ વર્તીઇ નહીં, પણિ બીજઉં કાંઇ ન કીજઇ ઇસિઉં જેણઇ બોલિઉં તે અતિનિર્મલ અધ્યવસાયવંત તેહ-હૂંઠં શુક્લ લેશ્યા જાણિવી. એહ છહ ²⁰³લેશ્યા-હૂંઠં જિસ્યા નામ તિસ્યા વર્ણ પુદ્ગલે નીપની જાણિવી. તિમ રસનિબાદિક-તઉં અનંત ગણઇ કડૂઉં રસ કૃષ્ણલેશ્યા-નઉં. ઇમ નીલલેશ્યા ત્રિગડૂ-થિકઉં કટુ. કાપોતલેશ્યા ક્યરી પ્રમુખ થિકઉં તિક્ત. તેજોલેશ્યા પાકા આંબા-થિકઉં ગવિલ. પચલેશ્યા મધુ-થિકઉં મધુર. શુક્લલેશ્યા સાકર-થિકઉં મધુર. ગંધ પહિલી ત્રિહુ લેશ્યા-તણઉં શ્વાનકલેવર-થિકઉં અનંતગુણ અધિકુ દુર્ગંધ. આગિલી ત્રિહુ લેશ્યા-તણઉં કસ્તૂરી પ્રમુખ થિકઉં અનંતગુણ સુગંધ. તિમ સ્પર્શ કર્વતાદિક સમાન જાણિવઉં. 卐卐

P2/201 જેતલાં પુરૂષ તેતલા જિ સવે મારિજ્યો ઇસિઉં જાણં બોલિઉં તે વલી પૂર્વિલા-થિકઉં ચોખેરઉં.

PI/202-L2/202-P2/202કહિઇં મારિઆ પાખઇ જ આપણઇં દ્રવ્યઇં કાજ છઇ તે દ્રવ્ય લીજઇ બીજું કાંઇ ન લીજઇ ઇશું જેણઇ.

P1/203-P2/203 એહ ૬ લેશ્યા ના વર્ણ, ગંધ, રસાદિક સર્વઇ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન-માહિં કહિઉં છઇ તિહાંથી સવિસ્તર જાણવું. ઇતિ લેશ્યા દ્વાર કહિઉં.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૨

એ ચઉથુ લેશ્યા દ્વાર કહિઉ. તઝ ન સેસેસુ । ઇસિઉં કહિતઇ ચિહું માર્ગશા દ્વારે સત્તા નિષેધી. એ ઇસી પરિ સવિહૂ દ્વારે કરી મોક્ષપદ સત્તા પ્રૃષ્ઠી. સંતપયપરુવળયા એ પહિલઉ ભેદ મોક્ષતત્વ-નઉં.

હવઇ 204 દ્વપમાણં —

દ્વપમાણે સિદ્ધાણં જીવદ્વવાણિ હુંતિઁગંતાણિ ।

લોગસસ અસંચિજ્જે ભાગે ઇગો અ સવ્વે વિ ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :

બીજા દ્રવ્યપ્રમાણ દ્વારમાં સિદ્ધજીવોની સંખ્યા અનંત છે. અને ત્રીજા ક્ષેત્રદ્વારમાં એક સિદ્ધ પરમાત્મા અને સર્વ સિદ્ધ લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં છે.

બાલાવબોધ :

સિદ્ધ જીવદ્રવ્યની સંખ્યા કેતલી ? સિદ્ધ કેતલાં છઇ ? ઇસિઇ વિચારીતઇ ઇસિઉ ઊત્તર — જીવ દ્વવાણિ અગંતાણિ । જં સિદ્ધ જીવદ્રવ્ય તે અનંતા. એ મોક્ષતત્વ-નઉં બીજઉ ભેદ. અથ ચિત્ત ઇત્તિ = ક્ષેત્ર કહિતાં સિદ્ધ-નઉં ક્ષેત્રાવસ્થાન કહઇ છઇ — લોગસસ અસંચિજ્જે ભાગે ઇગો ય સવ્વે વિ = લોક-નઇ અસંખ્યાતમઇભાગિ એક સિદ્ધની અવગાહના = વ્યાપ્તિ છઇ. અથવા સઘલાઈ સિદ્ધની અવગાહના તુહઇ લોક-નઇ અસંખ્યાતમઇભાગિ જિ. અનઇ એક સિદ્ધની અવગાહના-નઉ જે ભાગ તે લઘુ જાણિવઉ અનઇ સર્વસિદ્ધની ઇ અવગાહના-નઉ ભાગ તે 205 પંચતાલીસ લાખયોજનરૂપ વિસ્તીર્ણ કોસ-નઉ છહૂઉ ભાગ ઉર્ધ્વ રૂપ મોટેરઉ જાણિવઉ, જેહ કારણ અસંખ્યાતઉ અસંખ્યાતે ભેદે કહિવરાઇ, તેહ કારણ એકઇ સિદ્ધની અનઇ અનંતાઇ સિદ્ધની ક્ષેત્રાવગાહના લોકાસંખ્યેયભાગિ જિ જાણિવી. એ મોક્ષ-નઉ ત્રીજઉ ભેદ. હવઇ ફુસણા ય ઇતિ।

ફુસણાઅહિઆ કાલો ડગ સિદ્ધ પડુચ્ચ સાહુઓગંતો ।

પહિવાયાભાવાઓ સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૨૨॥

P1/204 હવઇ સિદ્ધ-નઉ પ્રમાણ બીજો ભેદ કહઇ છઇ.

P1/205 તે મોટઉ જાણવો. જેહકારણ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૩

ભાવાર્થ :

સિદ્ધના જીવની સ્પર્શના પોતાની અવગાહના કરતાં અધિક છે. એક સિદ્ધની અપેક્ષાએ સાદિ-અનંતકાળ છે અને સિદ્ધને પ્રતિપાતના અભાવથી સિદ્ધના જીવોમાં અંતર નથી.

બાલાવબોધ :

સિદ્ધની સ્પર્શના કહણ છઇ — ²⁰⁶ફુસણા અહિઆ = સિદ્ધની સ્પર્શના અધિકેરી. શિષ્ય પૂછઇ — સિદ્ધના ક્ષેત્ર નઇ સ્પર્શના-નઉ વિહરઇઉ કિસિઉ? ઉચ્ચતે — ક્ષેત્ર તે કહીઇ — જં સિદ્ધને જીવે જેતલઉ આકાશ આત્મપ્રદેશે કરી વ્યાપિઉં હુઇ. અનઇ સ્પર્શના તે કહીઇ — જં સિદ્ધને જીવે જેતલાં ક્ષેત્ર રહિવઇ કરી અવગાહિઆ પૂઠિઇં પાખતીઉં ફિરતુ તાં ઊર્ધ્વ, અધ, તિર્યગુ જેતલા આકાશપ્રદેશ સ્પર્શા હુઇ તે સ્પર્શના²⁰⁷ કહીઇ. તેહ કારણ ક્ષેત્ર-પાહિઇં સ્પર્શના અધિકેરી છઇ. યથા — જેતલઇ ક્ષેત્રઇ એક સિદ્ધ અથવા સવે સિદ્ધ રહિયા છઇ, તેહ ક્ષેત્ર-થિકઉં પાખતીઉં ²⁰⁸સવેહુ ²⁰⁹ગમે એકેકુ આકાશ પ્રદેશ સિદ્ધે સ્પર્શિઉં છઇ, તેહકારણ સિદ્ધના ક્ષેત્રાવગાહ-થિકુ સ્પર્શના સવિહુ ગમઇં ઇકેકઇ પ્રદેશિઇં અધિકેરી જાણિવી. એ ચઉથઉ ભેદ. અથ કાલ = ઇગ સિદ્ધ પદુચ્ચ સાર્હાઝળંતો । એક સિદ્ધ પદુચ્ચ ભણીઇ આશ્રયી કાલ વિચારીઇ તુ સાદિ-અનંત = આદિ સહિત અનઇ અંતરહિત કહીઇ. પુણ જઇ કિમ્હઇ સવિ હુ સિદ્ધની કાલ વિચારણા કીજઇ તઉ અનાદિ-અનંત જાણિવઉં, સર્વ સિદ્ધના કાલની આદિઇ નથી અનઇ અંતઇ નથી. એ પાંચમઉ ભેદ મોક્ષ-નઉ. અંતરં = સિદ્ધ સિદ્ધ-હૂં ક્ષેત્ર આશ્રયી અનઇ ઉત્પત્તિ ચ્યવન આશ્રયી આંતરૂ કહઇ છઇ - પહિવાયામાવાઓ સિદ્ધાણં અંતરં નથિ । પ્રતિપાત ભણીઇ ચ્યવન. તેહના અભાવ-થિકઉ સિદ્ધ-હૂં ચ્યવન નથી. જિમ દેવ-રહઇં ચ્યવન અંતર હુઇ

P1/206 છઇ ક્ષેત્ર અનિ સ્પર્શના-નઉ વિહરઉ તે કિશું ? યથા - ક્ષેત્ર તે.

P1/207 ક્ષેત્રસ્પર્શના જાણવી તઉ પછઇ તે સિદ્ધની સ્પર્શના કેતલી છઇ ? અહિઆ અધિકેરી છઇ યથા .

P1/208 પાખતીઆ સઘલીએ.

P1/209 દિસે એકેકુ.

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

તિમ. કો પૂછ્યું — એક સિદ્ધ-થિકઉ કેતલઇ કાલિં બીજઉ સિદ્ધ ચવઇં ?
 ઇસી વિચારણા કરતાં સિદ્ધ-ઇઇં ચવનકાલિં અંતર નથી. એહ જિ ઉત્તર
 દેવઉ. તિમ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર-હિ અંતર નથી, જેહ કારણ જિહાં એક સિદ્ધ છઇ
 તિહાં અનંતા સિદ્ધ છઇ. યત: ઉક્તં —

जत्य य एगो सिद्धो तत्थ अणंता भवक्खयविमुक्का ।

अनुन्नसमोगाढा पुड्ढा सच्चे अ लोगंते ॥

ભાવાર્થ :

જ્યાં એક સિદ્ધ રહેલ છે ત્યાં ભવનો નાશ થવાથી મુક્ત થયેલાં અનંત
 સિદ્ધો રહેલાં છે. તેઓ અન્યોન્ય એકબીજાને અવગાહી રહેલાં છે. પણ
 એકબીજાને સ્પર્શતા નથી અને સિદ્ધો લોકના અંતે રહેલાં છે.

બાલાવબોધ :

તેહ કારણ સિદ્ધ સિદ્ધ - ઇઇં ક્ષેત્રિહિં આંતરું કાંઈ નથી. એતલઇ સિદ્ધ-
 ઇઇં ક્ષેત્ર અનઇ ચવન આશ્રયી આંતરઉ કાંઈ નથી. પુણ ઉત્પત્તિ આશ્રયી
 આંતરઉ છઇ જિ. યથા - જઘન્ય-તઉ એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ-તઉ છ માસ. એ
 છહઉ ભેદ મોક્ષ-નઉ.

अथ भाग —

सव्वजीवाणमणंते भागे ते तेसिं दंसणं णाणं ।

खइए भावे पारिणामिए अ पुण होइ जीअत्तं ॥२३॥

ભાવાર્થ :

સિદ્ધ જીવોના અનંતમાં ભાગે છે. તેઓના દર્શન અને જ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે
 છે અને જીવતત્ત્વ પારિણામિક ભાવે છે.

બાલાવબોધ :

અભવ્ય-થિકઉ અનંત ગુણઇ સિદ્ધ અધિકાઈ હૂતા પુણ જિવારઇ સર્વ
 જીવ આશ્રયી જોઈઇ તિવારઇ સર્વજીવ-નઇ અનંતમઈ ભાગિ સર્વસિદ્ધ છઇ.

यत उक्तः—

नवतत्त्व प्रकरणा बालावबोध

चउह अणंताजीवा उवरि उवरिं अणंतगुणिआ उ ।

अभविआ सिद्धा भविआ जाईभव्वा चउत्था य ॥

ભાવાર્થ :

અનંત સંખ્યા ધરાવતાં જીવો ચાર પ્રકારના છે. તેમાં આગળ—આગળના ક્રમશઃ એકબીજા કરતાં અનંતગુણા છે. અભવ્યજીવો અનંતા છે. તેનાથી અનંતગુણા સિદ્ધના જીવો છે. તેનાથી અનંતગુણા ભવ્યજીવો છે. તેનાથી અનંતગુણા જાતિભવ્ય જીવો છે.

બાલાવબોધ :

જીવ ઊપરા-ઊપરિ ચિહ્નું ભેદે અણંતગુણા હુઇ. યથા - પહિલઉં અભવ્ય અનંતા, તેહ-તઉં સિદ્ધ અનંતગુણા, તેહ-તઉં ભવ્ય અનંતગુણા, તેહ-તઉં જાતિભવ્ય અનંતગુણાઇ અધિકા. જાતિભવ્ય તે કહીઇ— જે મુક્તિયોગ્ય છઇ પુણ વ્યવહારરાસિઇં કહીંઇ નહીં આવઇ, તેણઇ કરી મુક્તિ નહીં જાઇ. તથા—

जइया होही पुच्छा तइआ एअं च उत्तरं दिज्जा ।

इक्कस्स निगोअस्स य अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥

ભાવાર્થ :

જ્યારે પણ (કેવલજ્ઞાનીને) પૂછવામાં આવે છે ત્યારે આ જ ઉત્તર આપે છે કે એક નિગોદમાં રહેલા જીવોનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષમાં હોય છે.

તથા ચ—

सामग्गिअभावाओ ववहारिअरासिअण्णवेसाओ ।

भव्वा वि ते अणंता जे सिद्धिसुहं न पावति ॥

ભાવાર્થ :

સામગ્રીના અભાવથી જેઓ વ્યવહારરાશિને પામતા નથી તેવા ભવ્યજીવો પણ અનંતા છે. તેઓ સિદ્ધિસુખને પામતા નથી.

અન્ય પ્રતોમાં આ વર્ણન નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૬

એતલઇ સઘલાઈ સિદ્ધ શેષ જીવ-તણઇ અણંતમઇ ભાગિ જાણિવા. એ ભાગરૂપ સાતમઉ ભેદ મોક્ષતત્ત્વ-નઉં. અથ ભાવ = સિદ્ધ કેહઇ ભાવિં છઇ ? તે કહઇ છઇ — ભાવ બિહું ભેદે યથા — એક ક્ષાયિકભાવ, બીજઉં પારિણામિકભાવ. ²¹⁰જે કર્મ-તણઇ ક્ષયિં કરી ઊપનઉ તે ક્ષાયિકભાવ. જીવ નઇ અજીવ-હૂં આપણા-આપણા સ્વભાવ-નઉં જં પરિણામ તે પારિણામિકભાવ. ક્ષાયિકભાવ તે વલી નવે ભેદે યથા — દાનલબ્ધિ, લાભલબ્ધિ, વીર્યલબ્ધિ, ભોગલબ્ધિ, ઉપભોગલબ્ધિ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન રૂપ લવભેદ ક્ષાયિકભાવ-તણાં. તઉ એહ નવલભેદ-માહિં આઘ સાતભેદ મોક્ષાવસ્થા ન હુઇ, તેહ કારણ સૂત્રમાં કહિઉઇ નહીં અનઇ કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન રૂપ બિ ક્ષાયિકભાવ સિદ્ધ-હૂં હુઇ. તેહ કારણ સૂત્રમાંહ — ઢંસણ-નાણે સ્વજ્ઞે ભાવે । ઇસિઉં કાંહતઇ હૂતઇ એહં જિં બિ ભાવ લીધા, ક્ષાયિકભાવના ધુરલ્યા સાત ભાવ તે સૂત્રકારિઇં મુક્યા. બીજઉં પારિણામિકભાવ તે ત્રિહુ ભેદે યથા — ભવ્યભાવ, અભવ્યભાવ, જીવત્ત્વભાવ, એ ²¹¹ત્રિણિઇ ભાવ અનાદિ-અનંત કાલ લગઇ પરિણામિયા છઇ અનઇ ઇસિઇ જિ પરિણામ્યા રહિસિઇં. કીણહ કાલિ અભવ્ય ફીટી ભવ્યભાવ નહી થાઈ, અનઇ ભવ્ય ફીટી અભવ્ય નહી થાઈ, જીવ ફીટી અજીવ નહી થાઈ અનઇ અજીવ ફીટી જીવત્ત્વ પરિણામિ કહી નહી પરિણમઇ. એતલઇ જે જિસિઇં પરિણામઇં છઇ તે અનાદિ-અનંતકાલ લગઇ તિસિઇ જિ પરિણામઇં રહિઇસિઇ. તઉ સિદ્ધ-રહઇં પારિણામિક ભાવિ ભવ્ય અનઇ અભવ્ય એ બિ ભાવ નથી, પુણ ત્રીજઉ જીવત્ત્વ પરિણામ છઇ. જેહ કારણ મોક્ષઈ ગિઆ થિકા જીવત્ત્વ પરિણામ જાઈ નહી, તેહ કારણ સૂત્ર-માહિં કહિઉં — પારિણામીએ અ પુણ હોઈ જીઅત્તં । પારિણામિક ભાવ-માહિં એક જીવ-

P1/210-P2/210 ભાવ. પહિલો ક્ષાયિકભાવ તે વલી નવે ભેદે.

L2/210 ભાવ, ક્ષાયિકભાવ તે નવભેદે.

P1/211-P2/211 ભવ્યભાવ તે કહીઇ - જે જીવ-નઇં ભવ્યપણાનું સ્વરૂપ. અનઇ.

અભવ્યભાવ તે કહીઇ - જે જીવ-નઇં અભવ્યપણાનું સ્વરૂપ. અનઇ.

જીવત્ત્વભાવ તે કહીઇ - જે જીવપણાનો ભાવ. એ ત્રિણિઇભાવ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૭

પણઉં જિ લીધઉં સિદ્ધ-હૂં, પુણ ધુરલ્યા બિ ભાવ મુક્યા સૂત્રકારિં. એ ભાવરૂપ આઠમઉ ભેદ મોક્ષતત્ત્વ-નઉ. અથ નવમઉ ભેદ અલ્પબહુત્વ રૂપ કહઇ છઇ—

થોવા નપુંસસિદ્ધા થી-નર-સિદ્ધા કમેણ સંઝગુણા ।

इय मुखतत्तभेअं नव तत्ता लेसओ भणिआ ।।२४।।

ભાવાર્થ :

સર્વથી થોડા નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા છે. તેનાથી સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થએલા સંખ્યાતગુણા છે તેનાથી પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલાં સંખ્યાતગુણા છે. એ મોક્ષતત્ત્વ કહ્યું. એ પ્રમાણે નવે તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહ્યું.

બાલાવબોધ :

સવિ હુ સિદ્ધ આશ્રયી²¹² જિવહારઇં કેહાં ઘણાં સિદ્ધ અનઇ કેહા થોડા સિદ્ધ ? ઇસી વિચારણા કીજઇ તિવહારઇં નપુંસકસિદ્ધ થોડા. જે નપુંસક-પણઇ વર્તતા સિદ્ધ હઉઆ તે નપુંસકસિદ્ધ. તેહ પાહિઇં સ્ત્રીસિદ્ધ તે સંખ્યાતગુણાઇ અધિકા. સ્ત્રી સાતમઇ નરગિં અનઇ સર્વાર્થસિદ્ધિ ન જાઇ પુણ મોક્ષિ જાઇ. અનઇ સ્ત્રી સિદ્ધ-થિકઉ પુરુષસિદ્ધ તે સંખ્યાતગુણાઇ અધિકા જાણિવા. એ મોક્ષતત્ત્વ-નઉ નઉમઉ ભેદ અલ્પબહુત્વ. એતલઇ નવે ભેદે નઉમઉ મોક્ષતત્ત્વ બોલિઉં. નવ તત્તા લેસાઓ ભણિઆ । એ ઇસી પરિં નવઇતત્ત્વ સંક્ષેપઇં પ્રકાસિયા.

जीवाइ नव पयत्ये जो जाणइ तस्स होई सम्मत्तं ।

भावेण सदहंतो अयाणमाणेअवि सम्मत्तं ।।२५।।

ભાવાર્થ :

જીવાદિ નવ પદાર્થોને જે જીવ જાણે તેને સમ્યક્ત્વ થાય છે. અથવા ભાવથી શ્રદ્ધા કરનાર અજ્ઞાની જીવને પણ સમ્યક્ત્વ થાય છે.

PI/212 આશ્રી જિવહારઇં વિચારીઇ તિવહારઇં ઘણાં કેહાં સિદ્ધ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૮

બાલાવબોધ :

²¹³એ જીવાજીવાદિક નવ પદાર્થ જે જાણાઇ તેહ-હ્રં સમ્યક્ત્વ હુઇ અથવા અજાણતાઇં જઉ ભાવિ સદહઇ તુહઇ તેહ-હ્રં સમ્યક્ત્વ હુઇ.

સવાહં જિણેસર-ભાસિયાહં વયણાહં નન્નહા હંતિ ।

इय बुद्धी जस्स मणे सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥२६॥

ભાવાર્થ :

સર્વ જિનેશ્વરોના કહેલાં વચનોમાં એક પણ વચન અસત્ય ન હોય એવી બુદ્ધિ જેના મનમાં હોય તેને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ હોય.

બાલાવબોધ :

એ નવતત્ત્વ અથવા અનેરાઇં સવે જિનેશ્વર-તણાં ભાષિત વચન નિશ્ચયં ન અન્નહા હંતિ । અન્યથાઇં ન હુઇ જિ. ઈસિ જેહ-નઇ મનિ બુદ્ધિ તેહ-નઇ સમ્યક્ત્વ નિશ્ચય જાણિવઉં.

अंतोमुहुत्तमित्तंपि फासियं जेहिं हृज्ज सम्मत्तं ।

तेसिं अवट्ठपुग्गलपरिअट्ठो चेव संसारो ॥२७॥

ભાવાર્થ :

જે જીવોએ અંતમુંહૂર્ત માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ્યુ હોય તે જીવોને નિશ્ચયથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર જ બાકી રહે છે.

બાલાવબોધ :

જેહં જીવે સમ્યક્ત્વ અંતમુંહૂર્ત માત્રઇં સ્પર્શિઉં, ભણિઉં, મનિ આણિઉં, ²¹⁴તેહ જીવ-હ્રં અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત-માહિં જિં સંસાર હુઇ નિશ્ચયં.

L2/213 સુગમા.

L2/214 તેહ-રહઇ અનંતાનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર કેટી અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત હુઇ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૪૯

प्रशस्ति :

(वंशस्थ ७६)

तपागणे श्रीगुरुसोमसुंदर-क्रमाब्जभृंगो गणिहर्षवर्धनः ।
विचारसिंधौ नवतत्त्वसूत्रे, बालावबोधं रचयांचकार ॥१॥
उत्सूत्रमत्राखिलमस्ति किंचित् राभस्यतो वा धिषणाविमोहात् ।
संशोधनीयं करुणां विधाय शुद्धाशयैस्तद्विबुधैः प्रसद्य ॥२॥
इति नवतत्त्वबालावबोधः समाप्तः

पुष्पिका :

श्रीचन्द्रगच्छमंडन बृहत्तपागणालंकार, श्रीदेवसुंदरसूरि
पट्टालंकरण, युगोत्तमभट्टारक प्रभु गच्छाधिराजश्रीसोमसुंदरशिष्य
हर्षवर्धनगणिकृतः ॥

अनुष्टुप ७६ :

नवतत्त्वस्य सद्भार्ता सार्धसप्तदशीमिता ।
कृता बालावबोधार्थं हर्षवर्धनसाधुना ॥१॥

ग्रंथाग्र संख्या १७५० श्रीरस्तु । शुभं भवतु लेखक-पाठकयोः । दीर्घार्युर्भवतु ।
श्री ! ॐ । इति नवतत्त्वबालावबोधः संपूर्ण । विबुधैः वाच्यमानश्चिरानंदतु । श्री
गुरुराजाय नमः । श्री । ॐ ।

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

(અ)

પારિભાષિક શબ્દો

- અકર્મભૂમિ - અસિ, મસિ, કૃષિ આદિ કાર્યથી રહિત સ્થાન તે અકર્મભૂમિ. ભોગભૂમિ. મોક્ષને અયોગ્યક્ષેત્ર.
- અગ્રબીજ - જે વનસ્પતિમાં અગ્રભાગમાં બીજ હોય તેવી વનસ્પતિ. જેમ કે - કોરંટ વગેરે.
- અંગુલપૃથક્ત્વ - અંગુલ એટલે પ્રમાણનું એકમ. આઠ યવ = એક અંગુલ. પૃથક્ત્વ એ વિશિષ્ટ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે. તે બેથી નવની સંખ્યા સૂચિત કરે છે.
- અંગોપાંગ - ઉપાંગ નામકર્મનો ઉદય પ્રથમના ત્રણ શરીરમાં હોય છે. મસ્તક, ઉર, ઉદર, ભુજા વગેરે મુખ્ય અંગો છે. આ અંગો સાથે જોડાયેલા આંગળી વગેરે નાના અવયવોને ઉપાંગ કહે છે અને તે ઉપાંગના પણ રેખા, પર્વ વગેરેને અંગોપાંગ કહે છે.
- અઘાતિકર્મ - જે કર્મ આત્માના મુખ્યગુણોનો ઘાત ન કરે, હાનિ ન પહોંચાડે તે અઘાતિકર્મ. તે ચાર છે - વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર. અઘાતિકર્મ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ બની શકે નહિ.
- અજ્ઞાન - જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન અથવા મિથ્યાત્વથી મલિન જે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી વસ્તુના સ્વરૂપનો વાસ્તવિક બોધ ન થાય તે.
- અણંતાણુક - અનંત અણુઓનો સમુહ.
- અંતરકરણ - જીવ પોતાના પરિણામવિશેષથી (શુદ્ધ

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

અધ્યવસાયથી) મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે ભાગ કરે છે તે અંતરકરણ. તેમાં એક અંતર્મૂહૂર્ત સમય પ્રમાણમાં ભોગવી શકાય તેટલા મિથ્યાત્વના કર્મદલિકોનો વિભાગ કરવામાં આવે છે.

- અંતરદ્વીપ** - અંતરે - અંતરે આવેલા દ્વીપ તે અંતરદ્વીપ. લઘુહિમવંતપર્વત અને શિખરી પર્વતની ચારે વિદિશામાં લવણસમુદ્રની અંદર ૩૦૦ યોજન પછી સો સો યોજનના આંતરે સાત-સાત દ્વીપ આવેલા છે તે અંતરદ્વીપ.
- અંતર્મૂહૂર્ત** - સમયનું એક વ્યવહારિકમાપ. તેમાં આંખના પલકારા જેટલા સમયથી માંડીને ૪૮ મિનિટ સુધીનો સમય આવે છે. તેને બે ઘડીનો સમય પણ કહે છે.
- અતિચાર** - પોતે સ્વીકારેલ વ્રતનો અજાણતા અંશથી ભંગ થાય તે અતિચાર.
- અદ્વા** - સમય. જે સૂર્ય, ચંદ્ર આદિની ગતિ દ્વારા પરિલક્ષિત થાય છે. તથા વસ્તુનું પરિવર્તન થવામાં નિમિત્ત રૂપ બને છે.
- અનાકારોપયોગ** - જેમાં વિશિષ્ટરૂપે આકાર જણાતો નથી અર્થાત્ જાતિ, લિંગ, ગુણ, ક્રિયા રહિત સામાન્યમાત્રથી જ્ઞેયપદાર્થનો જે અવબોધ તે અનાકારોપયોગ.
- અનાહારક** - આહર = શરીરના બંધારણયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને અવસ્થા વિશેષમાં તેનું ગ્રહણ ન કરનાર જીવો તે અનાહારક. જેવાકે — વિગ્રહગતિઅવસ્થાવાનુ, અયોગીકેવલી, કેવલીસમુદ્ઘાતાવસ્થા અને સિદ્ધાવસ્થાના જીવો.
- અનિકાચિતકર્મ** - કાચા કર્મો. તે કર્મો જીવને નિયત રીતે લાગેલા હોતા નથી આથી તે કર્મ પુદ્ગલોમાં રસ, પ્રદેશ,

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સ્થિતિ બદલાઈ શકે છે અર્થાત્ તેમાં ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, સંક્રમણ આદિ શક્ય બને છે.

- અનિવૃત્તિકરણ** - સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્યાંથી જીવ નિવૃત્ત થતો નથી અર્થાત્ પરમ વિશુદ્ધિ વડે મિથ્યાત્વગ્રંથિનું ભેદન કરી સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.
- અનુત્તરવિમાન** - વિમાનવાસીદેવોમાં જેમના વિમાન બધાથી પ્રધાન-શ્રેષ્ઠ છે તે અનુત્તરવિમાન. તે પાંચ છે અને તે વિમાનો બારદેવલોક, નવગ્રૈવેયકના વિમાનોની ઉપર આવેલા છે.
- અનેકાન્ત** - એકપદાર્થમાં પરસ્પર વિરોધી અને વિવિધ એવા ધર્મો હોય છે અને તે અપેક્ષા ભેદથી પ્રધાન, ગૌણ હોય છે એવું કથન કરવું તે અનેકાન્ત.
- અપર્યાપ્તા (જીવો)** - જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરી શકે તે જીવો.
- અપૂર્વકરણ** - જીવને પૂર્વે ક્યારેય પણ પ્રાપ્ત ન થયા હોય તેવા પરિણામ થાય તે અપૂર્વકરણ. આ પરમ વિશુદ્ધ પરિણામથી આત્મા દુર્ભેદ એવી રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિને તોડે છે.
- અબાધાકાલ** - કર્મ બંધાયા પછી જેટલા સમય સુધી બાધા ન કરે, તેટલો સમય અર્થાત્ ત્યાં સુધી ઉદયમાં આવતા નથી.
- અભવ્ય** - જેના મિથ્યાત્વનો ક્યારેય નાશ થતો નથી અને તે જીવને ક્યારેય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તથા તે ક્યારેય મોક્ષમાં જતાં નથી તેવા જીવ.
- અભિગ્રહ** - દૃઢસંકલ્પ. કરેલ સંકલ્પ જ્યાં સુધી પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

- અમૂર્ત - જે દ્રવ્યને સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ, શબ્દ હોતા નથી તે અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે તે.
- અલ્પબહુત્વ - એક-બીજાની અપેક્ષાએ વધુ-ઓછાપણું.
- અલોક - જ્યાં લોક નથી અર્થાત્ જ્યાં ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનો અભાવ છે તે અલોક. ચૌદ રાજપ્રમાણ લોકની બહાર જે અનંત આકાશ તે અલોકાકાશ.
- અવ્યવહારરાશિ - જે જીવો વ્યવહારની ગણતરીમાં આવ્યા નથી એટલે કે અનંતકાળથી જે જીવોએ ક્યારેય નિગોદનું સ્થાન છોડ્યું નથી તે અવ્યવહારરાશિના જીવો છે.
- અવગાહના - દેહમાન, શરીરની ઊંચાઈ.
- અવર્ણવાદ - ગુણવાન મનુષ્યના દોષો બતાવવા, નિંદા કરવી તે.
- અવસર્પિણીકાલ - ઊતરતો કાળ. સમયચક્રનો અડધોભાગ કે જેમાં ધરતીના રસ, કસ, જીવોના શરીરનું બળ, આયુષ્ય આદિ ક્રમશઃ ઘટતા જાય છે તે હીયમાન સમય.
- અવિરત - જેણે હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ કર્યો ન હોય, પાપોથી જે વિરમ્યો ન હોય તે અવિરત.
- અવ્રત - અસંયમ, અવિરતિ. વ્રત / ત્યાગનો અભાવ તે અવ્રત.
- અસ્તિકાય - દ્રવ્યોના પ્રદેશોનો સમૂહ. તે પાંચ પ્રકારના છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય.
- અસંજી - જે જીવો ને સંજ્ઞા = મન ન હોય તે અસંજી.
- આત્માંગુલ - ભરત - ઐરવતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ ત્રિન્ન-ત્રિન્ન

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

સમયવર્તી મનુષ્યોના અંગુલ પ્રમાણને આત્માંગુલ કહે છે.

- આનુપૂર્વી** - જીવની સ્વાભાવિક ગતિ શ્રેણિ અનુસાર સીધી હોય છે પરંતુ એક શરીરને છોડી જીવ બીજા શરીરને ધારણ કરવા માટે જ્યારે સમશ્રેણીથી જવા લાગે ત્યારે આનુપૂર્વીનામકર્મ જીવને વિશ્રેણીમાં રહેલા તેના નિયત ઉત્પત્તિ સ્થાન પર ખેંચીને લઈ જાય છે.
- ઇન્દ્રિય** આત્માને ઓળખવાના સાધનને ઇન્દ્રિય કહેવાય. જ્ઞાનનું બાહ્યસાધન તે ઇન્દ્રિય. આત્મા સ્પર્શાદિ કાર્યો ઇન્દ્રિયોની મદદથી કરે છે તેથી તેને કરણ પણ કહે છે.
- ઉત્સર્પિણીકાલ** - ચડતો કાળ. કાલચક્રનો વૃદ્ધિ પામતો અડધોભાગ કે જેમાં જીવોનું આયુષ્ય, ઊંચાઇ, શરીરનું સામર્થ્ય, ધરતીના રસ, કસ આદિ કમશઃ વધતા રહે તે વર્ધમાનસમય.
- ઉત્તરવૈક્રિયશરીર** - દેવો પોતાના મૂળ શરીરને છોડ્યા સિવાય જે બીજું વૈક્રિય શરીર બનાવે કે અન્ય રૂપો વિકુર્વે તે ઉત્તરવૈક્રિય.
- ઉપધિ** - સંયમધર્મની સાધનામાં ઉપયોગી વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ પદાર્થો તે ઉપધિ.
- ઉપશમશ્રેણિ** - જીવના અધ્યવસાયની મંદપરિણતિ દ્વારા જ્યાં ચારિત્રમોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ.
- ઊદીરણા** - કર્મસ્થિતિનો પરિપાક થયા પહેલા તપ આદિ દ્વારા કર્મ ઉદયમાં લાવવા તે.
- ઓજાહાર** - ઉત્પત્તિ સમયે તૈજસશરીર વડે કાર્મણયોગ દ્વારા જીવ જે આહાર ગ્રહણ કરે છે તે ઓજાહાર.

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ
૨૫૫

- ઔપપાતિક** - આપોઆપ ઉત્પત્તિ. ઉત્પત્તિયોગ્ય સ્થાનવિશેષમાં જે જીવો ગર્ભમાં રહ્યા વિના પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઔપપાતિક.
- ઔપશમિકભાવ** - દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયકર્મના શાંત થવાથી જીવમાં કષાયની શાંતિ = ઉપશમભાવ થાય તે ઔપશમિકભાવ.
- ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ**- જીવના કષાયોની તીવ્રતા નાશ પામે અને મિથ્યાત્વ દૂર થાય અર્થાત્ અનંતાનુબંધીકષાયચતુષ્ટ અને દર્શનમોહનીયત્રિક એ સાત પ્રકૃત્તિનો સર્વથા ઉપશમ થવાથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં પરિણામ વિશેષને ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ કહે છે.
- કર્મ** - આત્માના ગુણોને આચ્છાદિત કરનારી પૌદ્ગલિકશક્તિ તે કર્મ. તે આઠ પ્રકારના છે.
- કર્મભૂમિ** - જ્યાં કર્મ = આજીવિકા ચલાવવા માટે વ્યાપાર આદિ કાર્યો થાય તે ક્ષેત્ર.
- કલ્પ** - નીતિ, સાધુજીવનની આચારસંહિતા.
- કલ્પાતીત** - કલ્પ = મર્યાદા. જે દેવોમાં સ્વામી-સેવક, મોટાનાનાનો ભેદ નથી તે કલ્પાતીત દેવ. નવ શ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા દેવ કલ્પાતીત હોય છે.
- કષાય** - આત્મામાં જે કલુષિતતા - મલિનતા ઉત્પન્ન કરે તે કષાય. કષ = સંસાર, આય = પ્રાપ્તિ. જેનાથી સંસારની પ્રાપ્તિ-વૃદ્ધિ થાય તે કષાય.
- કાર્મણવર્ગણા** - સમાન જાતિવાળા પુદ્ગલસમુહને વર્ગણા કહેવાય છે. જે પુદ્ગલ સમુહથી કાર્મણશરીરની સંરચના થાય તે કાર્મણવર્ગણા.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૫૭

- કુલ - એક આચાર્યનો જે શિષ્ય પરિવાર તે કુલ. જેમકે - ચંદ્રકુલ.
- કિલ્વિષિક - દેવોમાં જે અંત્યજ = શુદ્ર સમાન હોય તે કિલ્વિષિક. તેમનું કાર્ય અંત્યજ જેવું ઢોલ વગાડવા વગેરેનું હોય છે.
- કેવલી - ચારઘાતી કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી આત્મામાં જે સર્વકાલીન, સંપૂર્ણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે કેવલજ્ઞાનના ધારક મહાન આત્માને કેવલી કહે છે.
- કેવલ સમુદ્ઘાત - કોઈક કેવલી ભગવંતનું અંતર્મૂર્ત આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે અંતર્મૂર્તથી વધુ સ્થિતિવાળા વેદનીયકર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મને આયુષ્યની સમાન સ્થિતિવાળા કરવા માટે આત્મપ્રદેશને ચૌદરાજ લોકવ્યાપી કરવા પડે છે. આ પ્રક્રિયા ને કેવલસમુદ્ઘાત કહે છે તે આઠ સમય પ્રમાણ છે.
- કૃષ્ણરાજ - પાંચમાદેવલોકની ઊપર અને લોકાંતિકદેવોના વિમાનને ફરતી કૃષ્ણવર્ણના પુદ્ગલની આઠ રેખાઓ છે તે કૃષ્ણરાજ. તે આઠે સ્વસ્તિક જેવા આકારે ગોઠવાયેલી છે.
- ગતિ - ગમન. એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં જવું. જીવનું એક જન્મ ભવમાંથી બીજા ભવમાં ગમન તે ગતિ.
- ગણ - જુદા-જુદા આચાર્યોના પરસ્પર સમાન વાચનાવાળા શિષ્યોનો સમુહ તે.
- ગણધર - ગણની વ્યવસ્થા કરે તે ગણધર. તીર્થકરના પ્રધાન શિષ્ય, જે તીર્થકરના ઉપદેશને સૂત્રરૂપમાં ગુંથિત કરે છે. દરેક તીર્થકર ભગવંતના ગણધરોની સંખ્યા જુદી-જુદી હોય છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૫૭

- ગર્ભજ - ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવા-વાળા જીવો. મનુષ્યો, પ્રાણીઓ વગેરે.
- ગુણસ્થાનક - શુદ્ધતા, મલિનતાના પ્રકર્ષ, અપકર્ષ દ્વારા આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોની તરતમતા દર્શાવતી ચૌદ અવસ્થાઓ.
- ગુપ્તિ - માનસિક, વાચિક, કાયિક ક્રિયાઓનું આત્માએ સ્વતઃ કરેલું નિયંત્રણ તે ગુપ્તિ. તે ત્રણ પ્રકારની છે.
- ગ્રંથિભેદ - મિથ્યાત્વની ગાંઠને તોડવી તે. રાગ-દ્વેષની નિબિડ ગાંઠને ભેદવી તે ગ્રંથિભેદ.
- ઘનવાત - એક પ્રકારનો કઠિનવાયુ. અધોલોકની પૃથ્વીઓને ધારણ કરે છે તે ઘટ્ટવાયુ.
- ઘનોદધિ - જામેલું પાણી. ઘનવાતની નીચે આવેલું બરફ જેવું થીજી ગયેલું પાણીનું પડ.
- ચારિત્ર - આત્મગુણમાં વિચરવું તે ચારિત્ર. અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડી શુભ કાર્યો દ્વારા આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવી તે. આત્મવિશુદ્ધિ માટે કરાતી પ્રકૃષ્ટ સાધના તે ચારિત્ર.
- ચૌદપૂર્વધર - જૈનાગમોમાં મુખ્ય અંગસૂત્રો બાર છે. તેમાં બારમા અંગસૂત્ર દૃષ્ટિવાદના ચૌદ વિભાગ છે તેને પૂર્વ કહે છે. જે મહાત્મા આ ચૌદપૂર્વોનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય તેમને ચૌદપૂર્વધર કહે છે. તેઓને શ્રુતકેવલી પણ કહે છે.
- છન્દસ્થ - આત્માના અનંતજ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણોને ઢાંકનાર છન્દ = કર્મ છે, તે કર્મયુક્ત જે જીવ તે છન્દસ્થ. કર્મના આવરણ સહિત જીવ તે છન્દસ્થ.
- જઘન્ય - ઓછામાં ઓછું. અલ્પતમ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૫૮

- જયણા - યતના. ખાવું, પીવું, ઊઠવું, બેસવું, હરવું, ફરવું વગેરે દરેક ક્રિયામાં સાવધાની રાખવી.
- જલચર - જલ=પાણીમાં રહેનારા પ્રાણીઓ. માછલી, મગર, કાચબો વગેરે.
- જાતિ - જે નામકર્મના ઉદયથી જીવના એકેન્દ્રિય આદિ વિભાગ થાય તે જાતિ નામકર્મ.
- જાતિભવ્ય - જે જીવ મોક્ષ જવા યોગ્ય છે પરંતુ મોક્ષને યોગ્ય સામગ્રી ન મળવાથી મોક્ષે જઈ શકતો નથી તે જાતિભવ્ય.
- જિનકલ્પી - જિનેશ્વરની જેમ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટસાધના કરનાર. રાગ-દ્વેષ, પરીષદ-ઉપસર્ગને જિતનાર સાધક.
- જોઅણ - યોજન. ચાર કોસ અથવા ચાર હજાર કોસનું એક યોજન થાય.
- તનુવાત - પાતળો વાયુ. જે ઘનવાતની જેમ રહેલ છે.
- તપ - શરીર અને ઇન્દ્રિયને જે તપાવે તે તપ. જે કર્મોને સંતપ્ત કરે, નષ્ટ કરે તે તપ. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર.
- તમસ્કાય - ગાઠ અંધકારનો સમૂહ. આ અંધકાર દેવોથી પણ ભેદી શકાતો નથી.
- તિર્યંગ્લોક - તિરછોલોક. ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણનો મધ્યલોક, જેમાં જંબુદ્વિપથી લઈ સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર પર્યંતના અસંખ્યાતા દ્વીપો અને સમુદ્રો આવેલા છે.
- તિર્યચ - જે પ્રાયઃ આડા ચાલે તે તિર્યચ. સિંહ, હાથી, કૂતરા વગેરે પ્રાણીઓનું ચાલવાનું અને કબૂતર, પોપટ, ચકલી વગેરે પક્ષીઓનું ઊડવાનું તિરછું = આડા રહીને થાય છે તેને તિર્યચ કહે છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૫૮

- તીર્થંકર** - જે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે તે. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ જંગમ તીર્થના પ્રવર્તક.
- તેજોલેશ્યા** - તપથી પ્રાપ્ત થતી એક પ્રકારની વિશિષ્ટ લબ્ધિ કે જેમાં સાધક પોતાના મુખમાંથી અગ્નિ સમાન પ્રચંડ તેજજ્વાળા કાઢે છે. તેના દ્વારા યોજનો સુધી દૂર રહેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.
- ત્ર્યણુક** - ત્રણ અણુ-પરમાણુઓનો સમુહ.
- ત્રસરેણુ** - સૂર્યપ્રકાશમાં જે રજકણો ત્રાંસા કે હાલતા-ચાલતા દેખાય છે તે ત્રસરેણુ. જૈનદર્શન માન્ય એક માપ પણ છે.
- થલચર** - સ્થલચરપ્રાણી. જે સ્થલ = પૃથ્વી પર ચાલે છે તે સ્થલચર. જેવા કે - ગાય, ભેંસ, ઘોડા વગેરે.
- દર્શન** - જગતના કોઈપણ પદાર્થનો સામાન્યબોધ થવો અર્થાત્ આકાર, ગુણ, રંગ આદિ વિકલ્પોરહિત જોવું તે.
- દ્વયણુક** - બે પરમાણુઓનો સમુહ.
- દૃષ્ટિવાદિકીસંજ્ઞા** - સંજ્ઞીજીવની સંજ્ઞાનો એક ભેદ. જેમાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન દ્વારા સમ્યક્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.
- દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા** - સંજ્ઞીજીવની એક સંજ્ઞા. જેમાં અતીતની સ્મૃતિ, અનાગતનું ચિંતન ઘણાં લાંબા સમય સુધી કરી શકાય છે.
- દેવ** - ચારગતિમાં ભમતા જીવોનો એક ભેદ. જેને દિવ્ય-શરીર અને દિવ્યકાન્તિ હોય, જેનું શરીર વૈકલ્યપરમાણુઓનું બનેલું હોય તથા જેને અમુક ચોક્કસ પ્રકારના ઉચ્ચસુખો ભોગવવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે દેવ.

- દેશ - સ્કંધ અર્થાત્ અખંડ દ્રવ્યનો બુદ્ધિ કલ્પિત અંશ તે દેશ.
- દેશવિરતિ - દેશ = અલ્પઅંશે, વિરતિ = ત્યાગ. અલ્પાંશે ત્યાગ કરનાર, વ્રતોને સ્વીકારનાર જીવ તે દેશવિરતિ. તેને શ્રાવક પણ કહે છે.
- દેશોનકોડાકોડિ - કોડાકોડિ એટલે કરોડને કરોડથી ગુણતા જે સંખ્યા આવે તે. તેમાં કંઈક ન્યૂન હોય અર્થાત્ કોડાકોડિ કરતાં કંઈક ઓછી હોય તેને દેશોનકોડાકોડિ કહે છે.
- ધ્યાન - કોઈ એક વિષયમાં મનને એકાગ્ર કરવું અથવા મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિઓને સ્થિર કરવી તે ધ્યાન.
- નરક - જીવોને ઉત્કૃષ્ટતમ દુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન. નારકીના જીવો જ્યાં રહે છે તે નરક.
- નિકાચીત - જે કર્મનું ફળ નિશ્ચિત સ્થિતિ અને અનુભાગ અનુસાર ભોગવ્યા વિના છુટકારો થતો નથી તે નિકાચીત. ચીકણા કર્મ. જેમાં અપકર્ષણ, સંક્રમણ, ઉદ્વર્તન ન થાય તે.
- નિગોદ - જે અનંતાનંત જીવોને રહેવાનું સ્થાન છે તે. સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં એક શરીરમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનંતજીવો રહેતા હોય છે. આ અનંતજીવોને રહેવાનું જે એક શરીર છે તે સમ્પાન = સહિયારું છે માટે તેને સાધારણ વનસ્પતિકાય પણ કહેવાય છે.
- નિર્ગ્રંથ - બાહ્ય-આભ્યંતર ગ્રંથિ (ગાંઠ)થી રહિત હોય તે. જેની મોહની ગાંઠ છૂટી જાય તે નિર્ગ્રંથ.
- નોકધાય - સંસારવર્ધક એવા કોધાદિ અધ્યવસાય તે કધાયો,

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૩૧

તેમાં સહાયક મનોવૃત્તિઓ તે નોકપાય. કષાયો કરતાં તેનું બળ ઓછું હોય છે અર્થાત્ તે અલ્પકષાય છે.

- પરમાણુ** - પુદ્ગલનો નાનામાં નાનો ભાગ, અવિભાજ્ય અંશ તે.
- પર્યાપ્તિ** - જીવોની સ્વયોગ્ય જીવનશક્તિ તે પર્યાપ્તિ. આત્મા પોતાને યોગ્ય જીવન શક્તિ ચલાવવાના સાધનો પ્રાપ્ત કરે તેને પર્યાપ્તિ કહે છે.
- પર્વબીજ** - જે વનસ્પતિમાં ગાંઠમાં બીજ હોય તે પર્વબીજ. જેમકે - ઇશુ વગેરે.
- પરીષદ** - શારીરિક અને માનસિક પીડાને સ્વેચ્છા અને સમભાવ પૂર્વક સહન કરવી તે પરીષદ.
- પલ્યોપમ** - પલ્ય = પાલો. એક વિશેષ પ્રકારનું માપ. તેની ઉપમા દ્વારા જે સમયની ગણના કરવામાં આવે છે તે પલ્યોપમ કહેવાય છે. સંખ્યા દ્વારા તે સૂચિત કરી શકાતો નથી પરંતુ તેને સમજવા માટે એક કલ્પના કરવામાં આવી છે કે — એક યોજનનો લાંબો-પહોળો ફૂવો હોય, સાત દિવસનું જન્મેલું યુગલિક મનુષ્યના બાળકના વાળના અગ્રભાગથી ખીચોખીચ ભરવામાં આવે અને ત્યારપછી સો સો વર્ષ બાદ એકેક વાલાગ્ર કાઢતાં જેટલો સમય લાગે તે કાળને પલ્યોપમ કહેવાય છે.
- પારિણામિકભાવ** - જીવાદિ દ્રવ્યોનું સ્વાભાવિક રૂપે પરિણામન=પરિવર્તન થવું તે પારિણામિક ભાવ, તેમાં કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેતી નથી.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૬૨

- પુદ્ગલ** - પૂરણ-ગલન સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય. રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શથી યુક્ત અચેતન દ્રવ્ય.
- પુદ્ગલપરાવર્ત** - આ વિશ્વમાં જેટલા પુદ્ગલો છે તે સમસ્ત પુદ્ગલોને કોઈ એક જીવ દ્વારા ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, મન, વચન આદિરૂપે ગ્રહણ કરવા અને મૂકવા, આ રીતે જીવનું પુદ્ગલમાં સમગ્રપ્રકારે ભ્રમણ તે પુદ્ગલ-પરાવર્ત. કોઈ એક જીવ સમગ્ર પુદ્ગલોનું આવું પરાવર્તન જેટલા સમયમાં કરે તે સમયને પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે.
- પ્રત્યેક** - જુદું-જુદું. એક શરીરમાં એક જીવ રહે તે અર્થાત્ પોતપોતાના શરીરમાં દરેક જીવ સ્વતંત્ર રહે તે પ્રત્યેક જીવ.
- પ્રભાવના** - જિનશાસનની ઉન્નતિ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી, સંયમચર્યાના વિષયમાં ભ્રાંતિને દૂર કરી તેનું મહત્ત્વ વધારવું તે પ્રભાવના.
- પ્રમાણાંગુલ** - ક્ષેત્ર પ્રમાણનો એક ભેદ.
- પ્રાયશ્ચિત્ત** - સ્વીકારેલ વ્રત - નિયમમાં આવેલી અશુદ્ધિને દૂર કરવા માટે કે અનુચિત આચરણની વિશુદ્ધિ માટે ગુરૂ એ બતાવેલ યથોચિત અનુષ્ઠાન કરવું તે.
- પ્રક્ષેપાહાર** - ક્વલ આહાર. તે આહાર મુખથી ગ્રહણ કરાય અથવા બાહ્ય સાધનો દ્વારા શરીરમાં પ્રક્ષિપ્ત કરાય છે.
- બંધન** - બંધાવું. શરીર રૂપે નિષ્પન્ન પુદ્ગલોમાં નવા પુદ્ગલો આવીને ભળે તે, જૂના અને નવા પુદ્ગલોનું પરસ્પર મિશ્રણ થવું = બંધાવું તે બંધન.

- બાદર** - સ્થૂલ, ચક્ષુગ્રાહ્ય. આત્માને સ્થૂલરૂપમાં જે મૂકે છે, એક જીવ હોય તો પણ જે દેખી શકાય તે બાદર.
- બીજરુહ** - બીજથી ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિ.
- ભવનપતિ** - એક પ્રકારની દેવજાતિ. જે દેવો પાતાળમાં ભવનોમાં રહે છે તે ભવનપતિ.
- ભવ્ય** - જેનામાં સમ્યગ્દર્શન આદિ ભાવ પ્રગટ થવાની સંભાવના છે તે ભવ્ય. મોક્ષ પામવાને યોગ્ય તે ભવ્ય.
- ભવસ્થકેવલી** - દેહધારી કેવલી. જે કેવલીના આ ભવની આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ ચાલુ છે તે.
- ભવોપગ્રાહી** - જેની પ્રાપ્તિમાં ભવવિશેષ કારણરૂપ છે તે ભવોપગ્રાહી. દેવ અને નારકીના જીવોને વૈક્રિયશરીર અને અવધિજ્ઞાન ભવવિશેષથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે અન્યજીવોને તે પ્રયત્ન વિશેષથી પ્રાપ્ત થાય છે.
- ભાવના** - તાત્વિક ઊંડું ચિંતન. સંસારની અનિત્યતા આદિની અનુપ્રેક્ષા.
- મદ** - પોતાના ગુણ, જાતિ, કુલ, જ્ઞાન, સમૃદ્ધિ આદિનો ગર્વ કરવો તે મદ.
- મનુષ્યક્ષેત્ર** - મનુષ્યો જ્યાં નિવાસ કરે છે તે ક્ષેત્ર. અદ્વીદ્વીપ = જંબુદ્વીપ, ઘાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરદ્વીપ તથા બે સમુદ્ર = લવણસમુદ્ર અને કાલોદધિના પ્રમાણયુક્ત ઠપ લાખયોજનવિસ્તૃત મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે.
- મિથ્યાત્વ** - તત્ત્વોની અરુચિ કે વિપરીત માન્યતા કે કદાગ્રહપણું.
- મૂલગુણ** - સંયમના પ્રધાનગુણ. અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય =

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બ્રાહ્મવબોધ

અદનાદાન, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આ પાંચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠું રાત્રિભોજનત્યાગ આ છ મૂલગુણ કહેવાય છે.

- મૂલબીજ** - મૂલ એજ જેનું બીજ છે તેવી વનસ્પતિ. કમલકાકડી વગેરે.
- યથાપ્રવૃત્તિકરણ** - સમ્યક્ત્વને અનુકૂળ એવા આત્માના પરિણામ વિશેષ તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ. ત્યારે જીવ રાગદ્વેષની દુર્ભેદ ગાંઠને ભેદવા માટે તેની નજીક પહોંચે છે.
- યુગલિયાં** - યુગલિક મનુષ્ય = જોડિયા ભાઈ-બહેન. વ્યવહાર અને ધર્મના પ્રવર્તનની પૂર્વે પ્રાચીન સમયમાં આ મનુષ્યો થતા હતા. તેઓ એક માતાની કુક્ષિએ જન્મતા અને માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી પતિ-પત્ની તરીકે જીવતા અને સંતાન (એક યુગલ)ને જન્મ આપ્યા પછી છ માસ બાદ મરીને સ્વર્ગમાં જતાં.
- યોગ** - મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ મન, વચન, કાયા દ્વારા આત્મપ્રદેશોનું પરિસ્પંદન થવું.
- યોનિ** - જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન. તે ૮૪ લાખ ગણાય છે.
- લબ્ધિપ્રત્યય** - તપવિશેષ દ્વારા જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે લબ્ધિ અને તે લબ્ધિ જેની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ બને અર્થાત્ વિશિષ્ટ લબ્ધિના કારણે જે સિદ્ધિ મળે તે લબ્ધિપ્રત્યયં.
- લેશ્યા** - કષાયથી અનુરંજિત જીવના શુભ-અશુભ ચિત્તપરિણામ તે લેશ્યા. તેને કારણે કર્મ આત્મા સાથે ચોંટે છે.
- લોક** - જેમાં જીવ-અજીવ આદિ દ્રવ્યો રહેલાં છે તે લોક.
- લોકાંતિક** - એક પ્રકારના વૈમાનિકદેવો. તેઓના વિમાનો

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

- પાંચમાંસ્વર્ગના અંતે કૃષ્ણરાજીની રેખાઓના અંતરાલમાં હોય છે તેઓ એકાવતારી હોય છે.
- લોમાહાર** - શરીરના રોમ દ્વારા, બાહ્યત્વચા દ્વારા જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય તે લોમાહાર.
- વાચનાચાર્ય** - જે સાધુ વાચના આપવામાં કુશળ હોય તે વાચનાચાર્ય. આ સાધુને ઉપાધ્યાયજી વાચના આપવાનો અધિકાર આપે છે.
- વાસુદેવ** - ૬૩ શલાકા (ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ) પુરુષમાંના એક મહાપુરુષ. તેઓ ત્રણખંડ પૃથ્વીના અધિપતિ હોય છે. સાત ઉત્તમરત્નોના માલિક હોય છે. તેમના મોટાભાઈ 'બલદેવ' કહેવાય છે.
- વિકલેન્દ્રિય** - જે જીવોને ઇન્દ્રિયોની વિકલતા = ઓછાપણું છે તે વિકલેન્દ્રિય. બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો. તેને બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઇરિન્દ્રિય જીવો પણ કહેવાય છે.
- વિશુદ્ધમાનક** - ક્ષપકશ્રેણિ કે ઉપશમશ્રેણિ ચઢતા સાધકનું ચારિત્ર, કારણ કે શ્રેણિમાં ચઢતાં સાધકના પરિણામો વિશુદ્ધ હોય છે.
- વિરાધના** - ભગવાનના વચન વિરુદ્ધ આચરવું. જ્ઞાનાદિનું સમ્યક્ પાલન ન કરવું.
- વિહાયોગતિ** - વિહાયસૂ = આકાશ, તેમાં ગમન કરવું તે વિહાયોગતિ. તે નામકર્મનો એક ભેદ છે. તેના કારણે ત્રસજીવોને ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.
- વેદ** - પોતાનાથી વિજાતીય એવા સ્ત્રી/પુરુષ પ્રત્યે મોહ-મિથુનભાવ જાગે, આકર્ષણની લાગણીનું સંવેદન થાય તે વેદ.
- વેદકસમ્યક્ત્વ** - સમ્યક્ત્વી જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વમોહનીયના પુદ્ગલોના રસનો અનુભવ-સંવેદન કરે તેને

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેનું નામ અધિગમ સમ્યક્ત્વ પણ છે.

- વેદિકાંત** - દ્વીપના અંતે આવતી જગતી (કિલ્લો)ના દ્વાર ઉપર જગતી જેટલી પહોળી પીઠિકા હોય છે. તે પીઠિકા ને વેદિકા કહે છે. વેદિકાનો અંત ભાગ તે વેદિકાંત. તે. ૧૬,૫૦૦ ધનુષ્ય ઊંચી હોય છે.
- વૈમાનિકદેવ** - વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા, રહેનારા દેવ તે વૈમાનિક. તેના ૧૨ દેવલોક, ૯ લોકાંતિક, ૯ શ્રૈવયક, ૫ અનુત્તર વિમાન, ૩ કિલ્વિષિક એવા પેટા પ્રકારો છે.
- વ્યંતરદેવ** - જે સદા ભમતાં, ફરતાં રહે છે એવા દેવોની એક જાતિ. તેઓ કુતૂહલ અને કીડા પ્રિય છે.
- શૈલેસીકરણ** - મેરૂપર્વતની જેમ સ્થિર-નિષ્પ્રકંપ થવું અર્થાત્ આત્માની યોગ નિરોધાવસ્થા. તે અવસ્થા ચૌદમાગુણસ્થાનકના અંતિમસમયે પાંચ નિમેષપ્રમાણ સમયની હોય છે.
- પટ્કાય** - કર્મયુક્ત (સંસારી) જીવોનો છ પ્રકારનો સમુહ તે છકાય. પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય.
- સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ** - જેની દૃષ્ટિ સમ્યક્ = પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા જોવા સમજવાની ક્ષમતા ધરાવે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ.
- સમિતિ** - સંયમજીવનના નિર્વાહ માટે આવશ્યકકાર્યોની વિવેકપૂર્વક સમ્યક્પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ.
- સર્વવિરતિ** - સર્વ પાપોની વિરતિ. હિંસા આદિના સર્વાંશે ત્યાગરૂપ પાંચમહાવ્રતો સ્વીકારવા તે સર્વવિરતિ.
- સંક્રમણ** - રૂપાંતર. આત્માના પ્રયત્નવિશેષથી કર્મોની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ અન્ય ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં પરિવર્તિત

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૬૭

થઈ જાય તે સંક્રમણ કહેવાય. મૂલ આઠ પ્રકૃતિમાં સંક્રમણ = બદલાવ થતું નથી. દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનું પરસ્પર પરિવર્તન તથા આયુષ્યકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થતું નથી. ટૂંકમાં એક કર્મપ્રકૃતિનું પોતાની સજાતીય બીજી કર્મપ્રકૃતિમાં બદલાઈ જવું તે.

- સ્કંધબીજ - થડ જેનું બીજ છે તે વનસ્પતિ. સલ્લકી આદિ.
- સંકલિશ્યમાનક - જેના ચિત્તના અધ્યવસાયો સંકલેશ પામી રહ્યા છે તેવો સાધક. ઉપશમશ્રેણિ કરનાર સાધક મોહનીયનો ઉપશમ કરે છે, સર્વથા ક્ષય કરતો નથી. આ શ્રેણિમાં એક સમય પછી જીવના ચારિત્રના વીર્યોલ્લાસ ઘટે છે અને ઉપશાંત થયેલ મોહ પ્રબળતાથી ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તે જીવના પરિણામો સંકલિષ્ટ બનતા હોય છે.
- સંખ્યાતવર્ષાયુષ્ક - સંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા જીવો.
- સંઘયણ - સંહનન. શરીરમાં અસ્થિઓનું બંધારણ. તેના છ પ્રકાર છે. આમાં અસ્થિના છેડાઓ પરસ્પર અત્યંત મજબૂત રીતેથી લઈ ક્રમશઃ અતિ શિથિલ રીતે જોડાયેલ હોય છે.
- સંઠાણ - સંસ્થાન. શરીરની આકૃતિ. તે છ પ્રકારના છે. શ્રેષ્ઠથી માંડીને ક્રમશઃ કનિષ્ઠ આકાર હોય છે.
- સંમૂર્ચ્જ - બીજ વગર ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિ. પૃથ્વી-પાણીના સંયોગથી પ્રયત્નવિશેષ વિના સ્વયં ઉત્પન્ન થતી વનસ્પતિ. સેવાળ વગેરે.
- સંમૂર્ચ્છિમજીવ - નર-માદાના સંયોગ વિના સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થનારા જીવો.
- સરાગસંજમ - રાગસહિતનો સંયમ. દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યેના રાગપૂર્વક જે સંયમ તે સરાગસંજમ.
- સાકારોપયોગ - આકાર સહિતનો જે બોધ તે સાકારોપયોગ. જે

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ કે પદાર્થના ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, રૂપ આદિ વ્યક્ત-સ્પષ્ટ જણાય તે વિશિષ્ટબોધને સાકારોપયોગ કહે છે.

- સાગરોપમ** - સાગરની ઉપમા દ્વારા જે કાળને જાણી શકાય તે. અસંખ્યપલ્લોપમ જેટલો સમય તે સાગરોપમ. તેની ગણના દેવ, નારકીનું આયુષ્ય, કર્મોની સ્થિતિ અને કાલચક્ર માપવામાં થાય છે.
- સાધારણ** - સહિયારું. અનંતજીવોનું આશ્રયસ્થાન એક શરીર હોય તે સાધારણ.
- સાસ્વાદાનસમ્યક્ત્વ-ઉપશમસમ્યક્ત્વથી** પતિત થઈ જીવ મિથ્યાત્વ તરફ ખેંચાતા જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી વચ્ચેના સમયમાં આત્માના અધ્યવસાય કે જે માત્ર સમ્યક્ત્વના આસ્વાદનરૂપ હોય છે તે સાસ્વાદાનસમ્યક્ત્વ.
- સૂક્ષ્મ** - ચક્ષુ અગ્રાહ્ય એવા જીવો, જે કોઈના દ્વારા પ્રતિઘાત - બાધા પામતા નથી.
- સ્વાધ્યાય** - આત્માનું હિત થાય તેવા પ્રકારનું અધ્યયન કરવું તે સ્વાધ્યાય. જ્ઞાન મેળવવાનો કે મેળવેલા જ્ઞાનને સ્થિર કરવાનો નિર્મળ પ્રયત્ન તે સ્વાધ્યાય.
- સંજ્ઞા** - વેદનીય અને મોહનીયકર્મના ઉદયથી તથા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી ભિન્ન-ભિન્ન અભિલાષા કે અભિરૂચિ થાય તે સંજ્ઞા અથવા જેના દ્વારા સમ્યગ્ પ્રકારથી જાણી શકાય કે 'આ જીવ છે' તે પણ સંજ્ઞા.
- હેતુવાદિકીસંજ્ઞા** - જેનાથી તત્કાળ ઇષ્ટ - અનિષ્ટ પદાર્થને જાણીને તેમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થાય છે તે હેતુવાદિકી સંજ્ઞા.
- ક્ષપણશ્રેણી** - મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરી આઠ, નવ, દશ

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૬૯

ગુણસ્થાનોમાં આગળ વધે તે ક્ષપકશ્રેણી. ચિત્તના અતિ વિશુદ્ધઅધ્યવસાયોને કારણે મોહનો સર્વથા ક્ષય કરી આત્મા દશમાગુણસ્થાનથી સીધો બારમાગુણસ્થાને જાય છે. આ શ્રેણિ આરૂઢ જીવ ક્ષપક કહેવાય છે.

- ક્ષાયિકભાવ** - કર્મના સર્વથા ક્ષયથી આત્મામાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષાયિકભાવ. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન વગેરે
- ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ** - મોહનીયકર્મની અનંતાનુબંધીકષાય વગેરે સાતપ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્માને થતો અનુભાવ - પરિણામ વિશેષ તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ. આ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી નષ્ટ થતું નથી.
- ક્ષાયોપશમિક ભાવ** - કર્મના ક્ષયોપશમથી જે શુભાશુભ ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષાયોપશમિકભાવ.
- ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ** - દર્શનમોહનીયકર્મનો ક્ષય અને ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ એ બંનેથી થતાં જીવના પરિણામ વિશેષ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ.

બાલાવબોધમાં આવતા વિશિષ્ટનામો

(બ)

અચ્યુત	- એક દેવલોકનું નામ. બારમા નંબરનું સ્વર્ગ.
અદ્રમ	- જૈનધર્મ માન્ય એક પ્રકારનું તપ વિશેષ. તેમાં ત્રણ ઉપવાસ લાગલગાટ= એક સાથે કરવાના હોય છે.
અતિમુક્તપુષ્પ	- માધવીપુષ્પ = મોગરાનું ફૂલ
અરિષ્ટપ્રતર	- પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકમાં આવેલું સ્થાન વિશેષ.
અરૂણાવરદ્વીપ	- જૈનદર્શનમાન્ય એક દ્વીપનું નામ. જે આ જંબુદ્વીપથી અસંખ્યાત યોજનો પછી આવેલો છે.
અરૂણાવરસમુદ્ર	- અરૂણાવરદ્વીપ પછી આવેલો સમુદ્ર.
અસુરકુમાર	- દેવ વિશેષ. ભવનપતિ જાતિના દેવોનો પ્રથમ ભેદ.
આકતૂલ	- અર્કતૂલ. આકડાનું રૂ
આણત	- એક દેવલોકનું નામ. નવમું સ્વર્ગ.
આંબિલ	- જૈનધર્મમાન્ય એક વિશિષ્ટતપ. જેમાં લુખો, રસકસ વિનાનો આહાર એક જ વાર લેવામાં આવે છે.
આયામ	- અનાજને બાફીને ઓસાવેલું પાણી. ઓસામણ.
આરણ	- એક દેવલોકનું નામ. ૧૧મું સ્વર્ગ.
આશીવિષ(લબ્ધિ)	- તપ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ શક્તિ તે લબ્ધિ. જે વિશિષ્ટ શક્તિ દ્વારા ઉગ્ર ઝેર પણ અસર કરતું નથી તે.
ઠંગાલ	- અંગારા. તેઉકાયના જીવોનો એક પ્રકાર.
ઠન્દ્રકવિમાન	- ઠન્દ્રનું વિમાન ? મુખ્ય વિમાન ?
ઠશાન	- એક દેવલોક વિશેષ. બીજું સ્વર્ગ
ઉચ્ચારમાત્રક	- જૈન સાધુઓનું ઉપકરણ.
ઉત્કલિકા	- ચક્રની માફક જે વાયુ ગોળ ફરે તે.

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

ઉલ્કા	-	વીજળી, તેજઃકણો. તેઉકાયના જીવોનો એક પ્રકાર.
ઉસ્સેઈમ	-	લોટનું ધોવણ
એકલધરા	-	નિયમવિશેષ. એક જ ઘેરથી જે મળે તે આહાર લેવાનો અભિગ્રહ.
ઐરવતક્ષેત્ર	-	જંબુદ્વીપના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું અંતિમક્ષેત્ર. કર્મભૂમિનું નામ.
કદંબપુષ્પ	-	એક ફૂલ વિશેષ. જે વરસાદ આવે ત્યારે ખીલીને ગોળ દડા જેવું થાય છે.
કંથૂઆ	-	જંતુ વિશેષ. તેને શરીર, જિલ્લા અને નાક એમ ત્રણ ઇન્દ્રિય હોય છે.
કર્મગ્રંથ	-	એક ગ્રંથનું નામ. જેમાં કર્મનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કર્મગ્રંથના કર્તા શીવસુંદરસૂરિ અને નવ્ય કર્મગ્રંથના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ છે.
કર્મપ્રકૃતિ(ગ્રંથ)	-	એક ગ્રંથ વિશેષનું નામ 'કમ્મપયડી' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.
કર્મસ્તવ	-	દેવેન્દ્રસૂરિ વિરચિત દ્વિતીય કર્મગ્રંથ.
કસ્તૂરી	-	અતિ કિંમતી સુગંધી દ્રવ્ય વિશેષ.
કાયકીમાત્રક	-	જૈનસાધુના ઉપકરણ માંહેનું પાત્ર વિશેષ.
કેશીકુમાર	-	પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્ય. ગૌતમસ્વામી સાથે જેમનો મિલાપ - સંવાદ થયો હતો.
કોકનંદ	-	રક્તકમળ, લાલકમળ.
કોરંટ	-	એક વૃક્ષ વિશેષ. તેના પુષ્પો પીળા હોય છે.
ગદીઆણા	-	એક પ્રકારનું વજનનું માપ. ૪૮ ચણોઠી અથવા ૬ માસા બરાબર વજનનું માપ.
ચઉથ	-	ચતુર્થભક્ત ઉપવાસ. એક ઉપવાસ.
ચંદ્રકુલ	-	જૈન આચાર્યના ગચ્છનો એક પ્રકાર.
ચંદ્રમા	-	ચંદ્ર. જ્યોતિષી દેવોનો એક ઇન્દ્ર.

ચાઉલોદગ	-	ચોખાના ધોવણનું પાણી.
છક્ર	-	જૈનધર્મમાન્ય એક તપ. જેમાં બે ઉપવાસ એકસાથે કરવાના હોય છે.
જંબુદ્વીપ	-	મધ્યલોકના અસંખ્યાત દ્વીપમાંહેનો પ્રથમ દ્વીપ.
જવાણ	-	જવનું પાણી.
જૂ	-	એક જંતુ. તેઇંદ્રિયજીવ - ત્રણ ઇંદ્રિયવાળું જંતુ.
ઝંઝા	-	પ્રચંડ પવન, તોફાની વાયુ, વાયુકાયનો એક પ્રકાર.
તત્વાર્થગ્રંથકર્તા	-	વાચક ઉમાસ્વાતીજી
તારા	-	જ્યોતિષી દેવોનો એક પ્રકાર
તિલોદક	-	તલના ધોવણનું પાણી.
તુસ	-	બંટી, કોદરા, ચોખાના ભુંસાનું પાણી.
ત્રસનાડી	-	ત્રસજીવોને રહેવાનો પ્રદેશ. લોકની મધ્યમાં ૧૪ રાજ ઊંચી અને ૧ રાજ લાંબી પહોળી ત્રસનાડી છે.
દાંતિ	-	એક પ્રકારનું તપવિશેષ.
નાગકુમાર	-	એક પ્રકારના દેવતા. ભવનપતિજાતિના દસ પ્રકારના દેવોમાં બીજા પ્રકારના દેવ.
પરિસર્પ	-	એક પ્રકારના સાપ.
પાત્ર	-	જૈનમુનિઓનું એક ઉપકરણ. ત્મિક્ષાપાત્ર.
પારો	-	પારદ. રૂપાજેવી ચળકતી એક ભારે ધાતુ.
પ્રાણત	-	દશમું સ્વર્ગ. દેવલોક વિશેષનું નામ.
પાર્શ્વનાથ	-	ત્રેવીસમાં જૈનતીર્થંકર.
બકુલવૃક્ષ	-	બોરસલીનું ઝાડ.
બગતરાં	-	એક ક્ષુદ્ર જંતુ.
બ્રહ્મલોક	-	જૈનદર્શનમાન્ય પાંચમું દેવલોક, પાંચમું સ્વર્ગ.
બાબરકૂલદ્વીપ	-	બર્બરલોકો જ્યાં રહે છે તે દ્વીપ. (ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતાં લોકોની જાતિ બર્બર નામથી ઓળખાય છે.)

- બાહુબલી - પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના બીજા પુત્ર. ભરત ચક્રવર્તીના નાનાભાઈ.
- ભગવતી (સૂત્ર) - જૈન દર્શન માન્ય બાર અંગસૂત્ર માંહેનું પાંચમું અંગસૂત્ર.
- ભરતક્ષેત્ર - જંબુદ્વિપનો દક્ષિણ તરફનો એક વિભાગ. એક કર્મભૂમિનું નામ.
- મસા - મચ્છર, ક્ષુદ્ર જંતુ.
- મસૂર - એક પ્રકારનું કઠોળ.
- મહાવિદેહક્ષેત્ર - એક પ્રકારની કર્મભૂમિ. ત્યાં સદા તીર્થંકર પ્રભુ વિદ્યમાન હોય છે.
- માંકડ - ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળુ જંતુ. ખટમલ.
- માનુષોત્તરપર્વત - અર્ધપુષ્કરદ્વીપમાં આવેલો પર્વત. તે મનુષ્યક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરનાર પર્વત.
- માહેન્દ્ર - બાર દેવલોક માંહેનું ચતુર્થદેવલોક.
- મેરુ - જંબુદ્વીપની મધ્યમાં આવેલો એક લાખ યોજનનો શાશ્વતો પર્વત.
- રજોહરણ - જૈનસાધુઓનું એક ઉપકરણ. તે જીવરક્ષાના ઉદ્દેશ્યથી રખાય છે.
- રત્નાપ્રભા - એક પૃથ્વી, સાત નરક માંહેનું એક નરકસ્થાન.
- રત્નાવલી - જૈનદર્શનમાન્ય એક પ્રકારનું તપ.
- રુચક - મેરુની કર્ણિકા માંહેનો એક પર્વત.
- વજ્ર - એક અતિકઠણ મજબૂત હથિયાર (દધિચીઋષિના હાડકાનું બનાવેલું ઇન્દ્રનું આયુધ.)
- વીજ - વીજળી. અગ્નિકાયનો એક પ્રકાર.
- વીરજિન - શ્રી મહાવીરસ્વામી
- વૃષ્ટિચક્ર - વીંછી. ચાર ઇન્દ્રિયવાળુ એક ઝેરી જંતુ.
- શંખ - નદી અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનાર બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવ.

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

શતક	-	શ્રી શિવશર્મસૂરી રચિત ગ્રંથનું નામ.
શર્કરાપ્રભા	-	બીજી નરકભૂમિનું નામ. શર્કરા = કાંકરાની બહુલતાને કારણે તેનું નામ શર્કરાપ્રભા છે.
શલ્લક્ય	-	એક વનસ્પતિ વિશેષ. શરૂનું ઝાડ. શાલેકું.
શાલ્ય	-	ડાંગર, ચોખા.
સનત્કુમાર	-	બાર દેવલોક માંહેનું ત્રીજું દેવલોક.
સર્વાર્થસિદ્ધ	-	પાંચ અનુત્તરવિમાન માંહેનું પાંચમું સર્વ શ્રેષ્ઠવિમાન. ત્યાં રહેતા દેવો એકાવતારી હોય છે.
સંસેઈમ	-	પત્ર, શાક, ધાન્ય વગેરે બાફીને ઓસાવેલું પાણી.
સહસ્રાર	-	બાર દેવલોક માંહેનું આઠમું દેવલોક.
સારસ્વત	-	લોકાંતિકદેવનો એક પ્રકાર.
સિદ્ધશિલા	-	સિદ્ધજીવોને રહેવાનું સ્થાન. પિસ્તાલીસ લાખ યોજનની લાંબી, પહોળી છત્રાકાર પૃથ્વી.
સિદ્ધસેન દિવાકર	-	જૈનધર્મના મહાન પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી વૃદ્ધવાદિસૂરિના શિષ્ય.
સુદ્ધવિયઠ	-	શુદ્ધ ઉકાળેલું પાણી.
સેલડી	-	શેરડી, ઇશુ
શ્રેણિક	-	એક રાજાનું નામ. તેનું બીજું નામ બિંબિસાર હતું.
સોવીર	-	છાશની આછ.
સૌધર્મ	-	પ્રથમ દેવલોકનું નામ. જેના ઇન્દ્ર શક છે.
હરીયાલ	-	એક જાતનો ખનીજ પદાર્થ
હીંગલો	-	એક પ્રકારનો ક્ષાર. પારો અને ગંધક એ બેના મિશ્રણથી બને છે.
હીમ	-	બરફ, અપૂકાય - પાણીનો એક પ્રકાર.
શ્લેષ્મમાત્રક	-	જૈનસાધુઓના ઉપકરણ માંહેનું એક.

બાલાવબોધમાં આવતા શબ્દો

(ક)

શબ્દકોશ

અણઢાંકિઇ	-	ઢાંક્યા વિનાના, ખુલ્લાં
અણદીઠઉ	-	નહિ જોયેલું.
અણદેણાહાર	-	નહિ દેનાર, નહિ આપનાર
અણવાંછા	-	ઇચ્છાવગરનું, ઇચ્છારહિત
અણહવઇ	-	ન હોય
અણહુતા	-	ન હોય તેવા
અણાવીઇ	-	મંગાવી
અતીત	-	સિવાય, વિના
અદઢ	-	ઢીલુ
અધઉ	-	અડધુ
અધકીધી	-	અડધી કરેલી
અધિકેરઉ	-	કંઇક વધુ
અધિકેરી	-	કંઇક વધુ
અન્યાનલોક	-	અજ્ઞાની લોકો
અનઇ	-	અને
અનભીષ્ટ (સં)	-	અપ્રિય
અનેથિ	-	બીજાથી
અનેરા-પાહિં	-	બીજા પાસે
અનેરાં-હૂંઇ	-	બીજાને
અનુદ્વેગિઇ	-	ઉદ્વેગરહિતપણું
અનંગસેવા (સં)	-	વિષયની તીવ્રવાસનાથી ઉપાંગોનો ઉપભોગ ઇચ્છવો
અનિદ્રિય (સં)	-	ઇંદ્રિય રહિત, ઇંદ્રિય ન હોય

અનુષ્ઠા (સં)	-	ઉષ્ઠા ન હોય તેવું, શીતલ
અનિકાચિત	-	પ્રયત્નવિશેષથી નાશ પામે તેવા.
અપરિહારક	-	પરિહારતપની સાધના કરનાર સાધુની સેવા કરનાર
અપ્રતિબદ્ધ-પણાઇ	-	રાગના બંધન રહિત
અભ્યુત્થાન (સં)	-	વડીલોને ઊભા થઈને કરાતો આદર
અભ્રપટલ (સં)	-	વાદળાંનો થર
અભાસુર	-	નિસ્તેજ
અભીષ્ટ (સં)	-	ઇષ્ટ, અતિપ્રિય
અમચ્છરતા	-	માત્સર્યનો અભાવ, સરળતા.
અલ્પસંચલિઇ	-	થોડા અવાજ - સંચારથી
અલેશ્ય (સં)	-	લેશ્યારહિત
અવતારી-નઇં	-	સમાવેશ કરીને
અવધાન	-	એકાગ્રતા
અવ્યાક્ષિપ્ત-પણાઇ	-	વ્યાકુળતારહિત, સ્થિરપણે.
અવષ્ટંભ (સં)	-	આધાર
અવસ્થાન (સં)	-	સ્થિતિ
અવસરિ-અવસરિ	-	જુદા-જુદા સમયે, સમયાંતરે
અવહીલનીય	-	નિંદનીય, તિરસ્કૃત
અવિહડ	-	છૂટું પડ્યાં વિના, અખંડ
અસ્થિ	-	હાડકા
અસદ્દિહાંઇ	-	અશ્રદ્ધાથી
અસૂઝતઇં	-	સદોષ, દોષયુક્ત
અહીયાસીઇ	-	સહન કરે
અક્ષમલ (સં)	-	આંખનો મેલ
અક્ષિગોલક (સં)	-	આંખનો ડોળો

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૭૭

અક્ષોભ્યચિત્તા (સં)	-	સ્થિર-દૃઢચિત્તપણું
આઉખઉ	-	આયુષ્ય
આઉખા	-	આયુષ્ય
આકતૂલ	-	આકડાનું રૂ
આખિ પડયાં	-	આખું ભરાવા છતાં
આગઇ	-	આગળ
આચ્છાદિત (સં)	-	ઢંકાયેલું, ઢાંકેલું
આણઇ	-	લાવે
આપણ-સિઉં	-	આપણી સાથે
આપણ-પાહ્રઇં	-	પોતાની પાસે
આપણ-હ્રઇં	-	પોતાને
આપહણીઇં	-	પોતાની જાતે, પોતાની મેળે
આપહણી	-	પોતાની જાતે, પોતાની મેળે
આફણીઇ	-	પોતાની જાતે, પોતાની મેળે
આફહણીઇ	-	પોતાની જાતે, પોતાની મેળે
આલંબનિ	-	આલંબનમાં
આલોઈ	-	આલોચના કરે
આવરી હૂતી	-	ઢંકાયેલી હોય
આસેવીનઇં	-	આચરીને, પૂર્ણકરીને
આશ્રયવઉ	-	આશ્રય કરવો, રહેવું
આહણીઇ	-	હણે છે, મારે છે.
આહારઇ	-	આહાર કરે છે.
ઇકેકઇ	-	એકેકું, એક એક
ઇમઇ	-	એમ જ, આમ જ
ઇમ	-	આ પ્રમાણે
ઇમ્હઇ	-	આ પ્રમાણે

ઇયર	-	ઇતર, બીજું
ઇસિઇ	-	આ પ્રકારે
ઇસિઉં	-	આવું, આમ, આ રીતે
ઇસી	-	આવી, એવી.
ઇસીપરિ	-	આવી રીતે, આ પ્રમાણે
ઇશુ	-	આવું.
ઇસે	-	આવા
ઇહઇ	-	અહીં
ઇહાં	-	અહીંયા
ઇહથિકું	-	અહીંથી
ઇહાંથિકું	-	અહીંયાથી
ઉચ્ચાર	-	વડીનીત, મળ
ઉચ્છિત	-	ઉંચે ઉછળેલું
ઉદઇઇ	-	ઉદયે, ઉદયથી
ઉદંડવાએ	-	પ્રચંડ વાયુથી (વાવાઝોડું)
ઉનઇ	-	ઓછું
ઉન્માર્ગદેશના (સં)	-	ખોટા ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ
ઉપક્રમઇ	-	પ્રયત્નથી
ઉપગાર	-	ઉપકાર
ઉપજણાર	-	ઉત્પન્ન કરનાર
ઉપજતઉ	-	ઉત્પન્ન થતું
ઉપનઉ	-	ઉત્પન્ન થયેલું
ઉપરાઠી બુદ્ધિ	-	અવળી બુદ્ધિ, વિપરીત બુદ્ધિ
ઉપસ્થાપના	-	દીક્ષા વિધિનો એક પ્રકાર
ઉપહરાં	-	થી ઉપરનાં
ઉપહિરઉં	-	થી ઉપરનું

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૭૮

ઉપહિરાં	-	થી આગળનાં, ઉપર
ઉફરાટાં	-	અવળું, વિપરીત.
ઉવષ્ટંભ (સં)	-	ટેકો, આધાર
ઉષ્ટ્રાદિક (સં)	-	ઊંટ વગેરે
ઉકાલવઇ	-	ઉકાળી
ઉખલ	-	ખાંડણિયો
ઉથીણાં	-	ઓછું થીજેલું.
ઉનઇ	-	અને
ઉદ્દેગીઇ	-	ઉદ્દેગ પામે, દુઃખી થાય.
ઉપરિઇ	-	ઉપર
ઉપાર્જઇ	-	ઉપાર્જન કરે, મેળવે
એકઇ	-	કોઈ એક
એકગમા	-	એક બાજુ
એકઇ-માંહિ	-	કોઈમાં, શેમાં, કોઈ એકમાં
એકવારઇ	-	એક સાથે, એક સામટી
એકહ	-	એક જ
એકિઇ	-	એક જ
એડકા	-	ઘેટાં
એણઇ	-	એમાં
એણઇ-પરિ	-	એવી રીતે, એની જેમ
એણી-પરિ	-	એવી રીતે, એની જેમ
એણી-પરિઇં	-	એવી રીતે, એની જેમ
એતલઇ	-	એટલે, એટલા માટે
એવડઉ	-	એવડું
એહ	-	આ, એ
એહે	-	આ, એ

એહ-હ્રં	-	આને, એને
ઓલ્હાઈ	-	ઓલવાય, બુઝાય
ઓહલાઈ	-	ઓલવાય, બુઝાય
અંતર્ભવઇ	-	ની અંદર સમાય જાય
અંતર્ભાવ્યુ	-	ની અંદર સમાવ્યું.
અંદરાલ	-	વચ્ચે, મધ્યભાગ
અંગોહલિ	-	ઉપસ્નાન
કડઉ	-	કડવું
કણઉ	-	કોઈક
કણહઉ	-	કોઈક
કચરી	-	કેરડો
કર્ણપર્પટી (સં)	-	કાનપટ્ટી
કર્દમ (સં)	-	કાદવ
કર્બુર (સં)	-	કાબરચિતરું
કરવઉં	-	કરવું
કરસણ	-	ખેતી, વાવેતર
કરિવઇ	-	કરી ને
કલઇ	-	કળે, જાણે
કલાઈ	-	કાંડુ
કલીવવેદ (સં)	-	નપુંસકવેદ
કલુગલઇ	-	કોગળાં
કલેવર	-	મડદું
કલેશિઇં	-	કષ્ટપૂર્વક
કસાયલઉ	-	તૂરાં સ્વાદવાળું
કલ્નઇ	-	કને, પાસે
કલ્નલિ	-	કને, પાસે

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૮૧

કલ્નઇલિ	-	કને, પાસે
કહિ	-	કોના
કહિતઇ	-	કહેતાં
કહિનઇ	-	કોઈ ને પણ
કહીઇં	-	ક્યારે પણ
કંઠોકંઠિઇ	-	છલોછલ ભરેલું
કાઈ	-	કાંઈ, કોઈ
કાજિ કામિ	-	કામકાજ વાસ્તે
કામઠી	-	નાનુકામઠું, સાદું ધનુષ્ય
કાહી	-	કહી કહેવું
કિમ્હઇ	-	કેમે કરીને, કોઈપણ રીતે
કિલ્ષ્ટ પરિણામિ	-	સંકલેશવાળા ચિત્તના ભાવ
કિસી	-	કેવી
કિસ્યા	-	કેવા
કિસિઉં	-	કેવું, ક્યું ?
કિસિઉઇ	-	કોઈપણ
કિસાઇ હેતુ	-	શા માટે
કિહાંઇ	-	ક્યાંય, ક્યાંક
કીજઇ	-	કરાય
કીજતઉ	-	કરાતુ
કીણઇ	-	કોઈ
કુટ્ટન	-	કૂટવું
કુંડલી	-	કુંડાળું
કુણ-કુણ	-	કોણ-કોણ
કુણહિ	-	કોઈપણ, કોઈક
કુણહુ	-	કોઈપણ, કોઈક

કુન્સિત (સં)	-	નિંઘ, ગંદુ
કૂઉ	-	કૂવો
કૂડઉઘ	-	જૂહું પણા, ખોટું પણા
કેઘ	-	કેટલાક, કેટલાય
કેતલાઈ	-	કેટલાક, કેટલાય
કેતમઘ	-	કેટલામા
કેતલઉ	-	કેટલુક
કેતલી	-	કેટલી
કેતીવારઘ	-	કેટલી વારે, કેટલીયે વાર
કેવલઘ	-	માત્ર
કેહઘ	-	ક્યાં, કેવા
કેહઉ	-	કોને, કેવું
કેહાં	-	ક્યાં ?
કો	-	કોઈ
કોઉ [દેશ્ય]	-	છાણાનો અગ્નિ (અડાયાનો)
કૃમિરાગ (સં)	-	કિરમજીનો રંગ
ખર	-	કઠોર
ખર	-	ખરબચડો સ્પર્શ, બરછટ
ખરઉ	-	ખરું, સાચું.
ખાહલઉસ્વર	-	ઘોઘરો અવાજ, કાહલા જેવો સ્વર.
ખૂટતઈ	-	ઓછી થતાં
ખૂટતઉ	-	ખૂટતા
ખેલ	-	ગળાનો મેલ, કફ
ખંજન	-	કીલ - ગાડાના પૈડાંની મળી.
ખંડાણાઈ-હૂતઈ	-	ખંડિત થયે છતે, ટૂકડા થવા છતાં
ખાંડાની પાટી	-	ખડ્ગપટ્ટી-તલવારની પટ્ટી

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૮૩

ગંધ	-	સુગંધી દ્રવ્ય
ગમ્ય નહીં	-	સુઝ નહિ, સમજાય નહિ
ગ્યા છૂતા	-	ગયા છતાં
ગરૂઇ	-	મોટી
ગવિલ	-	ગળ્યા સ્વાદવાળી
ગલકંઠિકા (સં)	-	ગળાનો એક પ્રકારનો રોગ.
ગ્રહિ નાવઇ	-	પકડમાં ન આવે
ગુણમત્સર (સં)	-	ગુણોનો દ્વેષ
ગુણહુ	-	ગુણા, ગણા
ગુણાખ્યાન (સં)	-	ગુણ ગાવા, ગુણોની પ્રશંસા
ગુલ	-	ગોળ
ગૂઢચિત્તા (સં)	-	ન સમજાય તેવા ચિત્તપણું (મીઠો સ્વભાવ)
ગોચરી	-	ના વિષયમાં, ની બાબતમાં
ઘડી પુહરિ	-	ઘડી પહોર (થોડો સમય)
ઘન-નિવિડ (સં)	-	ઘણું ગાઢ, અત્યંત ગાઢ
ઘાતકારિઆ	-	ઘાતક, નાશકરનાર
ઘાતીઇ [દેશ્ય]	-	ઘાલવું, નાંખવું
ચટન-વિચટન	-	જોડાવું અને છુટા પડવું
ચડત-પડત	-	ચડતાં-પડતાં
ચંચલેંદ્રિયતા (સં)	-	ઇંદ્રિયોની ચંચળતા
ચરઈ	-	ચરે, વરે
ચરકઇ	-	સ્હેજ તીખું, તમતમુ, ચરકુ
ચલચિત્તા (સં)	-	ચિત્તની ચંચળતા
ચાપડી	-	ચપટી
ચાંપીઇ	-	ચાંપીને, દબાવીને

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૮૪

ચિડા	-	ચકલા
ચિહ્ન ગમે	-	ચારેબાજુથી
ચિહ્નપરિ	-	ચારે બાજુ
ચીગટિઉ	-	ચીકણું
ચીતર	-	ચિત્ર
ચીરાણે છૂતે	-	ચીરાવા છતાં
ચોખેરઉ	-	વધારે ચોખ્ખું
ચોપડઈ	-	ચોપડેલા, ચીકાશવાળા
ચોરદંત	-	દાંતની બત્રીસી ઉપર નીકળેલો દાંત
છઘ	-	છે.
છએ છતે	-	હોવા છતાં
છતા-પણાઉં	-	હોવા પણું, અસ્તિત્વ ધરાવતું
છેડડી	-	છેલ્લે
છેહડી	-	છેલ્લી, અંતે
છેહિલઉં	-	છેલ્લું
છેહલિછ	-	છેલ્લી
છેદતઉ	-	છેદતાં, ઓછી કરતાં
છેદેછ	-	છેદે છે.
છેહડઉ	-	છેડો, અંત
છેહડ	-	છેડો .
છેહડા	-	છેડા
છોડિવઉં	-	છોડવું
છોહિ	-	છોલ, છાલ
છાંડી-નઇ	-	છાંડી ને
જઈ	-	જો
જઉ	-	જે, જો

ઝમલા	-	ઝોડકા
ઝર્જર (સં)	-	ઝર્ણ
ઝહી-કહી	-	ઝ્યાં- ક્યાંય
ઝં	-	ઝે, ઝો
ઝાઈવઉ	-	ઝવું
ઝાણ	-	યાવત્, સુધી
ઝાતઇ	-	ભેદ, પ્રકાર
ઝાયા	-	ઉત્પન્ન થયા
ઝાં	-	ઝ્યાં, ઝ્યાં સુધી, ઝ્યારે
ઝા	-	ઝ્યાં, ઝ્યાં સુધી, ઝ્યારે
ઝિ	-	ઝ, એવકાર વાચક
ઝિમણા	-	ઝમણા
ઝિમ્હઇ-તિમ્હઇ	-	ઝેમ-તેમ
ઝિલ્વારઇ	-	ઝ્યારે
ઝિસિઇ	-	ઝેવા
ઝિસ્યા	-	ઝેવા
ઝિસી	-	ઝેવી રીતે
ઝિહાં	-	ઝ્યાં
ઝવિં	-	ઝવે, ઝવ વડે
ઝવિતવ્ય (સં)	-	ઝવન
ઝૂ	-	ઝુદુ
ઝૂઆ	-	ઝુદા
ઝૂઈ	-	ઝુદી
ઝૂઉ	-	ઝુદું
ઝૂઝૂઆ	-	ઝુદા-ઝુદા
ઝૂઝૂઈ	-	ઝુદી-ઝુદી

જેણાઇ	-	જે
જેતલઇ	-	જેટલે, જ્યારે
જેવડઉ	-	જેવડું
જેહ	-	જે, જેને
જેહ-રઇ	-	જેનો
જેહે	-	જેવા
જોઇઇ તુ	-	જોઈએ તો, વિચારીએ તો
જોણહાર	-	જોનાર
જોઇવઉ	-	જોવું
જોઇવા	-	જોવા માટે
ઝૂઝ	-	યુદ્ધ
ટાલિવઉ	-	ટાળવું
ઠામ	-	સ્થાન
ઠાલઉ [દેશ્ય]	-	ખાલી, ઠાલું
ઢીંકલી	-	પથ્થર ફેંકવાનું યંત્ર
તઉ	-	તો, તેથી
તઉ	-	તો, તેથી
તઉહઇ	-	તો પણ
તઉ તે	-	તો પણ
તણઇ	-	ખજી વિભક્તિનો પ્રત્યય
તમોવણી (સં)	-	તાંબાવણી, રક્તવણી
તવખીર [સં. તવક્ષીર]	-	અબીલ
તાણીઇ	-	તાણીને, તૈયાર કરીને
તાવડ	-	તાપ, તડકો
તાં	-	ત્યાં ત્યાંસુધી
તિવારઇ	-	ત્યારે

તિસ્થા	-	તેવા
તિહના	-	તેના
તિહા-થિકુ	-	ત્યાંથી
તુ એ	-	તો પણ
તુહઇ	-	તો પણ
તુહઇ તુ	-	તો પણ
તુહિ	-	તો પણ
તુચ્છ	-	થોડું, અલ્પ
તેણઇ	-	તેથી
તેતલઇ	-	તેટલે, તેટલી
તૈલાભ્યંગ (સં)	-	શરીરે તેલનું મર્દન કરવું તે
ત્રડી	-	તિરાડ
ત્રિકટૂ	-	ત્રિકટૂ, એક ઔષધ વિશેષ
થાવર	-	સ્થાવરજીવો
થિઉં	-	થયું
થિકઉ	-	થી, થકી, માંથી
થકઉ	-	થી, થકી, માંથી
થિકુ	-	થી, થકી, માંથી
થિર	-	સ્થિર
થીણા ઘી	-	થીજેલું ઘી
દાઇ	-	દાહ, દાઝવું
દાવાગ્નિ	-	દાવાનળ
દિઇ	-	દે, આપે
દુહવાઈ	-	દુભાય, દુઃખી થાય.
દૂષણાપ્યાન (સં)	-	નિંદવું, દોષ દેવો
દેવઇ કરી	-	આપીને, દઈને

દૈન્યપણા-નઉં	-	દૈનપણાનો
ધખઇ	-	ધખે, બળે
ધણી-હૂંઈ	-	માલિકને
ધ્યાઇઇ	-	એકાગ્રતાથી જાણે
ધુર	-	આદિ, શરૂઆત
ધુરિલ્યા	-	આગળના
ધુંસર	-	ધોંસરી
નઇ	-	અને
નવઉ	-	નવું
નાણઇ	-	ન આણે, ન લાવે
નાણીઇ	-	ન આણે, ન લાવે
નાથ	-	પશુના નાકમાં પરોવેલી દોરી
નામસારિઉ	-	નામ અનુસાર
નાવઇ	-	ન આવે
નાન્હઉ	-	નાનું
નિર્ગવતા (સં)	-	ગર્વરહિતપણું
નિપાત (સં)	-	નાશ
નિભચ્ય	-	ઠાંસીઠાંસીને
નિર્ગમન (સં)	-	પસાર, વિતાવવું
નિયત	-	ચોક્કસ
નિરતીચાર (સં)	-	દોષ રહિત
નિરૂપસર્ગાર્થિ (સં)	-	ઉપસર્ગ ન આવે તે માટે
નીપજાવઇ	-	નીપજાવે, બનાવે
નીપજાવિવઇ	-	બનાવડાવે
નિ:શીલઇ	-	શલ્યરહિત
નીસરિઉ	-	નીકળ્યું

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૮૯

નુકરવાલી	-	નવકારવાળી, માળા
નુહિ	-	ન હોય
નેત્રલતા (સં)	-	નેતર, બરુ
પછઠઉ	-	પેઠો, પ્રવેશ કર્યો
પછસછ	-	પેસે, પ્રવેશે
પંચવિધ	-	પાંચ પ્રકાર
પછઈ	-	પછી
પટ્ટકૂલ	-	પટોળા
પડજીભી	-	ગળાની બારી આગળ જીભ ઉપર ઝૂલતો માંસપિંડ
પડિવજઈ	-	સ્વીકારે છે.
પડુચ્ય	-	આશ્રીને
પણિ	-	પણ, વળી, તો
પરતીનઈ	-	નાંખીને
પરકુતૂહલોત્પાદન (સં)-	-	બીજાને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થાય તેવું
પરગુણાચ્છાદન (સં)	-	બીજાના ગુણોને ઢાંકવા
પરવિડંબન (સં)	-	બીજાને દુઃખ આપવું
પરવિપ્રતારણ (સં)	-	બીજાને છેતરવું
પરસ્પરિઈં	-	પરસ્પરને, એકબીજાને
પર્વત રાઈ	-	પર્વતમાં પડેલી તિરાડ
પર-હઉ	-	દૂર થવું
પર હુ	-	દૂર, આગળ
પરાવર્ત	-	પરિવર્તન, બદલાવ
પરાવર્તઈ	-	પરિવર્તન કરવું, રૂપ બદલવું.
પરિચ્છવતા ?	-	ધીમે ધીમે ?
પરિચારક	-	સેવક

परिठवता	-	नांभता, त्याग करतां
परिषात	-	परिषाम पामेलुं, बढलावलु
परिषामिठं	-	परिषाम पामेलुं, बढलायेलुं
परितापवीछ	-	परिताप पमाडे, संतापे,
परिषामाविवठ	-	परिषामाववुं, बढलाववुं
परिमेडलीछ	-	भूके
परिहारक	-	परिहारतप करनार साधु
पवयस [प्रा.]	-	प्रवयन-सर्वज्ञवयन
परोय्याटन [सं]	-	बीजानुं बुडं करवुं, अछित करवुं
पाभतीठं	-	आजुभाजु, पासे
पाभलि	-	आसपास, यारे तरक
पाछठ	-	पाछण, पछी
पाछिलठं	-	पाछणनुं
पाटठ	-	पाटियुं
पाडूठ	-	जराब, डलकुं
पाथउछ	-	प्रतरमां (आकाश प्रदेशनी लांबी पछोणी पंक्ति)
पारिअंयछ	-	पारांयित नामनुं प्रायच्छित्त
पाडि	-	पासे
पाडिछ	-	ना करतां, पासे
पाडिं	-	ना करतां, पासे
प्राडि	-	ना करतां, पासे
पाडी-आधी	-	आधु-पाधुं
पित्तध्न (सं)	-	पित्तनो नाश करनार
प्रियावाप (सं)	-	भीठुं बोलवुं, भीठी वाणी
पीधठं	-	पीधुं

પુઠિં	-	પાછળ, પછી
પૂઠિંહિં	-	પાછળથી
પુદ્ગલચય	-	પુદ્ગલનો સમૂહ
પુહલઉ	-	પહોળું
પુહલી	-	પહોળી
પૂરઉ	-	પૂરું, ભરેલું
પૂર્વઘ	-	પહેલાં જ
પૂર્વલી	-	પહેલાની
પૂર્વલ્યા	-	પહેલાના
પૂર્વિહિ	-	પહેલાનું, આગળ
પૂર્વાધીત (સં)	-	પહેલા શીખેલું
પૂર્વાલાપ (સં)	-	અભિવાદન કરવું
પ્રતિજાવઘ	-	મોકલવું
પ્રતિપતિઘ	-	સ્વીકારીને, વિશ્વાસ કરીને
પ્રતિભાગ (સં)	-	દરેક ભાગમાં
પ્રત્યેકઠં	-	દરેકના
પ્રતિહાર	-	દ્વારપાલ
પ્રદેશહારિ	-	પ્રદેશની હાર, પ્રદેશ પંક્તિ
પ્રભૃતિ	-	વગેરે
પ્રમુખ	-	વગેરે
પ્રમાણિં	-	ને અનુસારે
પૃષ્ઠિ	-	પીઠ
પ્રૃઠ (સં)	-	રૂઠ થયેલું, માન્ય થયેલું
પ્રવહણ	-	જહાજ, વહાણ વગેરે
પ્રવાહિં	-	પ્રવાહમાં, વર્તમાન ધારામાં
પ્રામી-નઘ	-	પામીને

પૈશૂન્ય (સં)	-	ચાડી ચુગલી
પ્રૌઢકાર્ય (સં)	-	મહાન કાર્ય
ફીટી	-	નાશ
ફિરઘ	-	ફરે
ફેડીઘ [દિશ્ય]	-	દૂર કરીને, નાશ કરીને
બઘઠઉ	-	બેઠો
બઘઠા	-	બેઠાં
બઘસવઘ	-	બેસે છે.
બલતઉ	-	બળતું
બલિં	-	બળથી
બહુત્વતઉ	-	ઉત્કૃષ્ટથી
બાપડાં	-	ગરીબડાં, બિચારા
બારલી	-	બહારના ભાગની
બાહિરલી	-	બહારના ભાગની
બાહા	-	બાહુ, ભૂજા
બાહલ્યિઘં	-	પહોળાઈમાં
બાહલ્યિં	-	ઘણું કરીને
બાહુલ્યિ	-	ઘણું કરીને
બિઘએ	-	બીજા
બિહુ ગમે	-	બે બાજુ
ભણીઘ	-	કહે છે
ભક્ત (સં)	-	ભોજન
ભમહિ	-	આંખની ભ્રમર
ભયિં	-	બીકથી, ડરથી
ભવાંતરિ	-	બીજા ભવમાં
ભલે વસ્ત્રે	-	સારા વસ્ત્રમાં

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૯૩

ભાગી વિણ	-	ભાંગ્યા વિના
ભાજઇ	-	ભાંગે છે, તોડે છે.
ભાજનિ	-	વાસણમાં
ભાજિવા	-	દૂર કરવા, નષ્ટ કરવા
ભાંડાગારિક	-	ભંડારી
ભાર	-	વીસ તોલા કે બારમણનું વજન
ભાસુર	-	તેજસ્વી, પ્રકાશમાન
ભિલઇ [દેશ્ય]	-	ભળે છે.
ભીગી છૂતી	-	ભેગી થયેલ, ભળેલ
ભૂંભલી	-	ભુંભલા અર્થાત્ મદિરા વગેરે અશુભ દ્રવ્યનો ઘટ
ભેગઉ	-	ભેગુ મળેલું
ભેલિયા [દેશ્ય]	-	એકઠા કર્યા
મ	-	નહિ, મા
મઇ	-	મારા
મઉડઉ	-	મોડું
મધુખરડી	-	મધથી લેપાયેલી
મધુલિહન	-	મધ ચાટવું તે.
મણીડા	-	મણકાં
મઇલે	-	મેલા
મલિઇં	-	મેલથી
મવીતઉ	-	માપતા
મસવાડે	-	ઘણા સમય પછી
માઇ	-	સમાય
માવા	-	સમાવા
માછા	-	માછલી, મત્સ્ય

માઠેરા	-	ઓછાં
માઠેરી	-	ઓછી
માન	-	પ્રમાણ, માપ
માનિ	-	માપસર
માનોપેત	-	પ્રમાણોપેત, માપયુક્ત
માયિત્વ (સં)	-	કપટપણું
માર્ગપ્રણાશ (સં)	-	સન્માર્ગનો નાશ
મારિજ્યોઇ	-	મારજો
માહિ	-	ની અંદર, માં
માહિથઉ	-	માંથી
માહિથા	-	માંથી
માંગલ્ય-પણઉં	-	મંગલકારીપણું
મિલ્યા	-	એકઠાં થયા
મિસિઇં	-	બહાને
મુક્યા	-	મુકવું, છોડવું
મુખિઇં	-	મોઢામાંથી
મુઢઈ [દેશ્ય]	-	મોં, મોઢું
મુઘૈવ	-	ફોગટ
મુશલ	-	સાંબેલું
મુષ્ટાદિક બંધ (સં)	-	તલવારની મૂઠનો બંધ
મુલગઈ	-	મૂળ
મેલી	-	મેળવીને, ઉમેરીને
મેહલઇ	-	મૂકે, છોડે
મેહલવઇ	-	મૂકવું
મેહલિયા	-	મોકલ્યા
મોટ્ય	-	મોટાઈ, મોટાપણું

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૯૫

મોટેહા કર્તવ્ય	-	મોટા કાર્યો, સારા કાર્યો.
મૌખ્ય (સં)	-	વાચાળતા
રહિણાહાર	-	રહેનાર
રાઈ	-	તિરાડ, ફાટ
રૂડઉ	-	રૂડું, સુંદર
ઋજુત્વ (સં)	-	સરળતા
રૂંધિઉ	-	રોક્યું છે
રૂપીઆ	-	રૂપસહિત, મૂર્ત
રૂપિં	-	પણે, રૂપે
રેખા કાઢી	-	લીટી દોરી
રોઅઇ	-	રોવે છે, રડે છે
લગઇ	-	લગી, સુધી
લગારેક	-	થોડું
લઘુ	-	હળવું, ઓછું
લહિણાર	-	લેનાર
લહિસિઇ	-	પ્રાપ્ત કરશે, લેશે
લાગા	-	લાગેલા
લાજ કાણિ	-	લાજ, શરમ
લાખઇ / લાંખઉ	-	નાંખે છે, નાંખવું
લાધા પૂંઠિઇ	-	મળ્યા પછી, પ્રાપ્ત થયા પછી
લાધી	-	મળી
લિહીતી હૂતી	-	ચાટતા, ચાટવામાં આવતાં
લૂગડઇ	-	કપડાંને
લૂસિવા	-	લૂંટવા
લેખઇ	-	ગણાય
લેખવાઇ	-	ગણાય, મનાય

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૨૯૬

લોકરૂઢિ	-	લોકની પરંપરા, વ્યવહાર
વક્રદિશિં	-	વિદિશામાં
વખાણીતઉ	-	વિવરણ કરવું, સમજાવવું
વર્ત્તતઉ	-	રહેતાં
વસ્ત્રિં	-	કપડામાં
વર્ષપ્રાંતિ (સં)	-	વરસના અંતે
વહિલઉ	-	વહેલું, જલ્દી
વંચકતા (સં)	-	ઠગાઇ
વંશછાલિ	-	વાંસની છાલ
વાઇં	-	વાયુથી, પવનથી
વાટલઉ	-	વટલોઇ, જેનું મુખ સાંકડુ હોય તેવો ઘડો
વાધતઇ	-	વધતાં
વાત ઇ નહીં	-	વાત જ નહિ
વાતઘ્ન (સં)	-	વાયુનાશક
વાસકુંપી (સં)	-	(સુગંધી દ્રવ્યની કૂપી) ઝીણા તાંતણાનો બનાવેલો કૂચડો
વારિવા	-	ટાળવા, દૂર કરવા
વાંચિવઉ	-	વાંચવું
વિચ-માહિ	-	વચમાં
વિચિ	-	વચ્ચે
વિચિલ્યા	-	વચ્ચેના
વિચાલઉ	-	વચ્ચેનું
વિણસિસિઇ	-	નાશ પામશે
વિદ્દારણ	-	નાશ
વિમાસી	-	વિચારીને
વિરૂઇ	-	ખરાબ, ખોટું

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૯૭

વિશરાલ	-	નષ્ટ, નાશ
વિષદ	-	ના વિશે, માં
વિસંસ્થલભાવિ (સં)	-	આડી અવળી જગ્યાએ
વિહરઉ	-	અંતર, ભેદ
વૂઠઠ	-	વરસવું
વેઠ	-	વેદે, જાણે
વેગતઉ	-	વેગથી, ઝડપથી
વેઢઉ	-	વીંટાવું
વેલૂ	-	રેતી
વૈક્રિયપણાં	-	વક્રપણું
વૈભાષ્ય (સં)	-	ખોટા-વિપરીત વચન
વૈયાવૃત્યકર (સં)	-	સેવક
શરાવસંપુટ (સં)	-	સુપ્રતિષ્ઠિત સરાવલા, એકકોડિયુ ઊંધુ રાખી તેના ઉપર બીજું એક કોડિયું સવળું રાખી તેના ઉપર ત્રીજું કોડિયું ઊંધુ રાખવાથી શરાવસંપુટ બને છે.
શીએ	-	ઠંડીથી
સદહઠ	-	શ્રદ્ધા કરે
સંપૂરાં	-	પૂર્ણ
સમલ	-	મેલસહિત
સમા	-	સરખા
સમાઇઉ	-	સમાય
સમાધિઠ	-	સહેલાઈથી
સમાધિઠં	-	શાંતિપૂર્વક
સમેઠ	-	સમથે
સવિકહિ	-	સૌ કોઈ
સવે	-	સર્વે, બધા

સશલ્યતા (સં)	-	કપટ સહિત
સસા	-	સસલાં
સંક્રમ (સં)	-	પરિવર્તન
સંક્રમાવઘ	-	પરિવર્તન કરે
સંકીર્ણતા (સં)	-	સંકડાશ
સંઘટ્ટન (સં)	-	સંયોગ, એકત્રતા
સંથારઘ	-	પથારીમાં
સંભાવીઘ	-	ગણાય, થાય
સંયોજવઘ	-	ભેળવી
સંહરઘ	-	સંકેલવું, વિસર્જિત કરવું
સંહરણ (સં)	-	અપહરણ
સાકડ્યા	-	સાંકડા
સાંકુડ્યા	-	સાંકડા
સાંચરઘ	-	સંચરે, ચાલે
સાંચરતા	-	જતાં, ચાલતાં
સાતિચાર (સં)	-	અતિચાર સહિત
સ્થાનકિ	-	સ્થાને, ઠેકાણે
સામ્હ-સામ્હા	-	સામ-સામા
સાહમા	-	સામા
સાહતા	-	પકડતાં
સિઉં	-	સાથે
સિઉ	-	કોને, શું
સિંઘાન	-	નાકનો મેલ
સી	-	કોને, શું
સુઅઘ	-	સૂવે
સુકાવિણુ	-	સુકાયા વિના
સુખિંઠં	-	સુખપૂર્વક
સુખિહિ	-	સુખેથી, સહેલાઈથી

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૨૯૯

સુવિહિતયતિ	-	સુંદર આચારવાળા સાધુ
સૂચી	-	સોચ
સુગ્રીઈ	-	શુદ્ધ થાય
સૂવઉ	-	સૂવું
સૂહાલઉ	-	સુંવાળુ
સૂત્રધાર (સં)	-	સુધાર, શિલ્પી
સ્ખલાઇ	-	અટકે
સ્ફોટન (સં)	-	ફોડવું
સ્વોત્કર્થ (સં)	-	પોતાની ઉન્નતિ
હઉં	-	હું
હઉ	-	થયું
હઉઆ	-	થયા
હણજ્યો	-	હણજો, મારજો
હતુ હસિ	-	હોતુ હશે, થતો હશે
હરાઈ	-	હરણ થાય
હવઇ	-	છે, હવે
હવડા	-	હમણાં
હર્ષિઉ	-	ખુશ થવું, હરખાવું
હલૂઇ	-	હલાવીને
હલૂઉ ઇ	-	હલકું પણ
હાસઉ	-	હાસ્ય
હાંસરૂ [સં હંસરૂત]	-	આકડાનું રૂ
હીઉં	-	હૃદય
હીંડવઉ	-	ચાલવું
હીંડતા-ચાલતા	-	હાલતાં-ચાલતાં
હીંડઇ	-	ચાલે, પ્રવૃત્ત થાય.
હીનાંગ (સં)	-	ઓછા અંગ, લક્ષણ રહિત અંગ
હેઠઉ	-	નીચે
હેડિઇં	-	પગની બેડી

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

હેલામાત્રિં	-	રમતમાત્રમાં, ક્ષણમાત્રમાં
ક્ષપઇ	-	ખપાવે, નાશ કરે
ક્ષીણે દૂતે	-	ખપાવ્યા હોય
ક્ષુભઇ	-	ક્ષોભ-ભય પામે
ક્ષુરપ્રાકાર (સં)	-	ખુરપાનો આકાર
ક્ષુલ્લકભવ (સં)	-	નાના ભવ (જૈન પરિભાષા અનુસાર નાના ભવ)
ક્ષેપે	-	ખપાવવા
ક્ષેત્રિહિ	-	ક્ષેત્રથી, સ્થાનથી
ક્ષોભવીઇ	-	ક્ષોભ પમાડવો
જ્ઞાનઘ્ન (સં)	-	જ્ઞાનનો નાશ કરનાર

બાલાવબોધમાં આવતા સંખ્યાદર્શક શબ્દો

(5)

ઇકેકઇ	-	એક એક
એકઇ	-	એક
એકેકઇ	-	એક એક
દ્વિ (સં)	-	બે
બિઇ	-	બીજા
બીજઇ	-	બીજી, બીજા
બિ	-	બે
બીજઉ	-	બીજું
બિહ	-	બે
બિહિ	-	બે
બિસ્તિ	-	બન્ને
બિહુ	-	બે, બન્ને
તિય-તિય	-	ત્રણ ત્રણ
ત્રિણિ	-	ત્રણ
ત્રીજઇ	-	ત્રીજા
ત્રીજઉ	-	ત્રીજું
ત્રિસ્તિ	-	ત્રણ, ત્રણે
ત્રિસ્તિઇ	-	ત્રણ
ત્રિહુ	-	ત્રણ
ચઉથઇ	-	ચોથી
ચઉથી	-	ચોથી
ચઉથઉ	-	ચોથું
ચઉથું	-	ચોથું

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩૦૨

ચુંથું	-	ચોથું
આરિ	-	ચાર
આરઇ	-	ચાર
ચતુષ્ટય (સં)	-	ચાર
ચિહું	-	ચાર
પણા	-	પાંચ
પંચક	-	પાંચ
પાંચઇ	-	પાંચે
પાંચહ	-	પાંચ
પાંચમઇ	-	પાંચમાં
પાંચમઉ	-	પાંચમું
છઇ	-	છ
ષટ્	-	છ
છહું	-	છહું
સાતઇ	-	સાત
સાતહ	-	સાત
સાતમઇ	-	સાતમી
સાતમઉ	-	સાતમું
આઠહ	-	આઠ
આઠમઉ	-	આઠમું
સત્તમાષ્ટમ	-	સાતમા-આઠમાં
નઉમઉ	-	નવમું
નુમઉ	-	નવમું
લવ	-	નવ
દસઇ	-	દશ

પરિશિષ્ટ ૧ : શબ્દસૂચિ

૩૦૩

દસમઘ	-	દશમાં
દસમઉ	-	દશમું
ઇગ્યારમઘ	-	અગિયારમાં
અગ્યારમઘ	-	અગિયારમાં
બારમઘ	-	બારમાં
દ્વાદશ (સં)	-	બાર
તેરમઘ	-	તેરમું
ચઊદ	-	ચૌદ
પનર	-	પંદર
સોલઘ	-	સોળ
સોલહ	-	સોળ
સોલમઘ	-	સોળમું
સત્તરમઘ	-	સત્તરમું
વીસમઘ	-	વીસમું
ચઉવીસમાઘ	-	ચોવીસમાં
પંચવીસઘ	-	પચ્ચીસ
સાઢે આડત્રીસલવ	-	સાડા આડત્રીસલવ
બઘતાલીસ	-	બેંતાલીસ
સાઠિ	-	સાંઠ
એકસઠિ	-	એકસઠમો
બાસઠિમઘ	-	બાસઠમો
અડસઠિ	-	અડસઠ
સઉ	-	સો
સય-સય	-	સો-સો
એકોત્તરસઉ	-	એકસોએક

એકોત્તરસતસુ	-	એકસોએક
છત્રીસસં	-	એકસો છત્રીસ
અઠ્ઠાવનસં	-	એકસો અઠ્ઠાવન
બિહોત્તરસુ	-	બસો બે
બિસં છપ્પન	-	બસો છપ્પન
નવસં જોજન	-	નવસો જોજન
વીસ સં	-	વીસ સો = બેહજાર
ત્રીસ સં	-	ત્રીસ સો = ત્રણ હજાર
ત્રિણિ સહસ્ર સાત સં ત્રિહુત્તરિ -		ત્રણ હજાર સાતસો તોંતેર
સત્તરિ સં	-	સિત્તેર સો = સાત હજાર
સત્તરસં એકવીસાં	-	સાતહજાર એકવીસ
બઠતાલીસ સહસ્ર	-	બેતાલીસ હજાર
પંચતાલીસ લાખ	-	પિસ્તાલીસ લાખ
ચઉરાસી લક્ષ વર્ષ	-	ચોર્યાસી લાખ વર્ષ
એક કોડિ સતસઠિ લાખ સત્તરિ		
સહસ્ર બિસં સોલ આવલી	-	એક કોડ સડસઠ લાખ, સિત્તયોતેર હજારને બસો સોળ આવલિકા.

परिशिष्ट २
आलावभोधमां आयता उद्धरणो
(१)

१. जीवो ज्ञानमयः सुखदुःख भोक्ता स्वयंकृत कार्य संस्मारकः
इत्यादि चेतना स्वरूपः ।
२. जया मोहोदयो तिच्चो..... ।
३. अंगुल सेढीमित्ते ओसप्पिणीओ असंखिज्जा ।
४. पुगले नो पुगले ।
५. पुव्वी उदओ वक्के इति... ।
६. तित्थेण तिहुअणस्स वि पुज्जो से उदओ केवलिणो ।
७. मइसुओही मणपज्जव केवलावरणं... ।
८. आश्रवो भवहेतुः स्यात् ।
९. जुगवं दो नत्थि उवओगा ।
१०. पापाश्रवः निरोध संवरः ।
११. प्रदेशो दलसंचय ।
१२. सिद्धे नो भव्वे नो अभव्वे इति ।
१३. सिद्धे नो सन्नी नो असन्नी इति ।
१४. सिद्धे नो चरित्ता नो अचरित्ता इति ।

परिशिष्ट २

(२)

जालावजोधमां आवती गाथाओ

अकाम निर्जारुपात्	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. १०७
अणसणमुणोअरिआ	-	उत्त. सूत्र अ. ३०/गा. ८
अवगाहो आगासं पुगल	-	नवतत्त्वप्रकरण
आणवणि विआरणिया	-	नवतत्त्वप्रकरण
आयरिय उवज्जाये तवस्सि	-	-
आलयण पडिक्कमणे मीस	-	निशीथसूत्र. गा. ५३७
आहार सरीरिदिय पज्जती	-	भृ. संग्रहणी-३१२ गाथा
इग बि ति चउ जाई उ...	-	नवतत्त्वप्रकरण
इत्थि परिरंभणेणं....	-	-
इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्येते....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ५२
इंदियकसाय अव्वय	-	नवतत्त्वप्रकरण
उपसर्ग प्रसंगोऽपि....	-	योगशास्त्र प्र.१/श्लो. ४३
उस्सेइमं संसेइम...	-	-
एक उत्पद्यते जन्तुरेक	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ५८
एगिंदिय सुहुमियरा...	-	नवतत्त्वप्रकरण
ओआहारा सव्वे अपज्जत्	-	भृहदसंग्रहणी गा. १८२
अंतोमुहूत्तमित्तं पि....	-	नवतत्त्वप्रकरण
कटिस्थकर वैशाख.....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. १०३
काइय अहिगरणिया.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
खंती अज्जव मद्दव.....	-	-
गइ इंदिय काए जोए....	-	आव.निर्घु.गा.१४/ तृतीयकर्मग्रंथ गा.२
चउदस चउदस बायालीसा.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
चउदस वा पणिगिंदिय.....	-	-
चउह अणंता जीवा.....	-	-
चत्तारि अ वाराउ.....	-	-
जईया होही पुच्छा.....	-	-

परिशिष्ट २

३०७

जत्थय एगो सिद्धो.....	- -
जल रेणु पुढवि पव्वय.....	- कर्मग्रंथ भा.१/१८
जीवाजीवा पुन्नं.....	- नवतत्त्वप्रकरण
जीवाइ नव पयत्थे.....	- नवतत्त्वप्रकरण
तस बायर पज्जतं.....	- कर्मग्रंथ
थावर सुहुम अपज्जं.....	- कर्मग्रंथ
थोवा नपुंस सिद्धा....	- नवतत्त्वप्रकरण
दव्वपमाणे सिद्धाण.....	- नवतत्त्वप्रकरण
धम्मा धम्मा गासा....	- नवतत्त्वप्रकरण
धम्मा धम्मा पुगल.....	- नवतत्त्वप्रकरण
नरगइ पणिदि.....	- नवतत्त्वप्रकरण
नाणंतरायं दसगं....	- नवतत्त्वप्रकरण
नाहिए उवरि बीयं.....	- बृहदसंग्रहणी - १५२
पक्षं संज्वलनः प्रत्याख्यानी.....	- योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७
पंचाश्रवाद्विरमणं पञ्चेन्द्रिय.....	- प्रशरमति - १७२
पुढवि दग अगणि मारुय.....	- -
फुसणा अहिआकालो.....	- नवतत्त्वप्रकरण
बायालंपि पसत्था.....	- शतक. गा-७५
बारसविहं तवो निज्जरा.....	- नवतत्त्वप्रकरण
मनो-वाक् काय कर्माणि.....	- योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७४
माणे जुरइ रूअंती छायइ.....	- -
मायावलेहिं गोमुत्ति....	- कर्मग्रंथ भा. १/२०
मिच्छादंसण वत्ती....	- नवतत्त्वप्रकरण
मिच्छे सासण मीसे.....	- द्वितीयकर्मग्रंथ - गा. २
यत् प्रातस्त्रन् मध्याह्ने.....	- योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ५७
यत्रान्यत्वं शरीरस्य.....	- योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७०
रविणा संकोउ कमलाणं.....	- -
रसाशृग्मांस मेदोऽस्थि....	- योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७२
रुक्खाण जलाहारो.....	- -

वज्जरिसह नारायं.....	-	बृहद्संग्रहणी-गा. १५७
वन्न चउक्का गुरुत्तहु.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
विग्गहगइमावन्ना.....	-	बृहद्संग्रहणी, गा. १८७
विवरीयं पंचमगं.....	-	बृहद्संग्रहणी, गा. १७३
विवहारियर निगोया.....	-	-
शयनासन निक्षेपा.....	-	योगशास्त्र प्र.१/श्लो. ४४
समउ जहन्नामंतरा.....	-	-
समचउरंसे निग्गोह.....	-	बृहद्संग्रहणी गा. १७१
समयावली मुहुत्ता.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
समिइ गुत्ति परीषह.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
सच्च जीवाणमणंते भागे.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
सच्चाइ जिणेसर भासियाइ.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
स्वाख्यातः खलु धर्मोडयं.....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ८२
सर्वेषामास्रवाणां तु.....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७८
साउच्चगोअ मणुदुग.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
सामाइयत्थ पढमं.....	-	उत्तराध्ययन २८/३२
सुह पडिबोहा निद्रा.....	-	कर्मग्रंथ भा. १/११
संतपय परुवणया दच्च पमाणं....	-	नवतत्त्वप्रकरण
संतसुद्ध पयत्ता विज्जं.....	-	नवतत्त्वप्रकरण
संसारबीज भूतानां.....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ८७
श्रोत्रियः श्रवपचः स्वामी.....	-	योगशास्त्र प्र.४/श्लो. ७५

परिशिष्ट 3

नवतत्त्वविषयक हस्तलिखित साहित्यणी सूचि

क्रम	ग्रंथनुं नाम	रचना सं. के ले. सं.	कर्ता	भांशर
१.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	१५मी सदी	-	पा. है. ज्ञानमंदिर
२.	नवतत्त्व आलावबोध	१५४३	-	ला.द.भा.वि., अमदावाद
३.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	१५५३	-	पा. है. ज्ञानमंदिर
४.	नवतत्त्व आलावबोध	१५७८	-	ला.द.भा.वि., अमदावाद
५.	नवतत्त्व आलावबोध	१७मी सदी	-	ला.द.भा.वि., अमदावाद
६.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	१७मी सदी	सोमसुंदरसूरि	पा. है. ज्ञानमंदिर
७.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	१७मी सदी	मेधराज	पा. है. ज्ञानमंदिर
८.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	१७मी सदी	मणिरत्नसूरि	पा. है. ज्ञानमंदिर
९.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध सहित पंचपाठ	१७मी सदी	आला. पार्श्वयंद्र	पा. है. ज्ञानमंदिर
१०.	नवतत्त्व आलावबोध	१७०१	अज्ञात	पा. है. ज्ञानमंदिर
११.	नवतत्त्व आलावबोध	१७१७	पद्मयंद्र (भरतर)	-
१२.	नवतत्त्वप्रकरणा आलावबोध	१७२८	-	पा. है. ज्ञानमंदिर
१३.	नवतत्त्व आलावबोध	१७३८	विपि. कनकविलास	अभयशैल ग्रंथालय- बीकानेर
१४.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	२.सं.१७३८	मू. मणिरत्नसूरि आला. नयविमल	पा. है. ज्ञानमंदिर
१५.	नवतत्त्व सह अर्थ	१७४०	-	आ. डेवाससागर सूरि ज्ञानमंदिर
१६.	नवतत्त्वसह आलावबोध	१७४५	-	आ. डेवाससागर सूरि ज्ञानमंदिर

नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध

૧૭.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૪૮	-	જેસલમેર ભંડાર
૧૮.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૫૦	-	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા
૧૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૫૩	-	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા
૨૦.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૫૩	લિપિ. હસ્તિવિજય	જૈન વિદ્યાશાળા, અમદાવાદ
૨૧.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૬૦	-	લા.દ.ભા.વિ. અમદાવાદ
૨૨.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૬૧	-	લા.દ.ભા.વિ. અમદાવાદ
૨૩.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૨.સં. ૧૭૬૧	પરતરગચ્છીય	લીબડી ભંડાર
૨૪.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૬૩	-	વિ. દા., છાણી
૨૫.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૬૬	દીપસાગર શિષ્ય સુખસાગર	પ્ર.કા.ભં., છાણી
૨૬.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૭૭	-	મ. જૈ. વિ., મુંબઈ
૨૭.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૮૪	અજ્ઞાત	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૮.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૮૬	લિપિ. વર્ધનકુશલ	મ. જૈ. વિ., મુંબઈ
૨૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૮૮	લિપિ. વીરવિજય (હીરવિજયસૂરિ પરંપરા)	જૈનાનંદ ગોપીપુરા, સુરત
૩૦.	નવતત્ત્વ સહ બાલાવબોધ વ છદ્રવ્યરા ગુણપર્યાય	૧૭૮૮	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૩૧.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૭૮૯	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૩૨.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮મી સદી	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ

પરિશિષ્ટ ૩

૩૧૧

૩૩.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ બાલાવબોધ	૧૮મી સદી	-	પા. હે., જ્ઞાનમંદિર
૩૪.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૦૧	લિપિ. સુખહેમ (જ્ઞાનનિધાનશિષ્ય આનંદ ધીર શિષ્ય)	બીકાનેર
૩૫.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ બાલાવબોધ	૧૮૦૨	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૩૬.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૧૩	અજ્ઞાત	મ. જૈ. વિ., મુંબઈ
૩૭.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૨૦	-	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૩૮.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ બાલાવબોધ	૧૮૨૫	-	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૩૯.	નવતત્વ સહ બાલાવબોધ	૧૮૨૮	-	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૪૦.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૮	અજ્ઞાત	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા
૪૧.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૩૪	રૂપચંદ (ખરતર) (દયાસિંહ શિષ્ય)	-
૪૨.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૩૫	-	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૪૩.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૪૯	લિપિ. રૂપશેખર (હંસશેખર શિષ્ય)	મ. જૈ. વિ. મુંબઈ
૪૪.	નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ	૧૮૫૩	અજ્ઞાત	પ્ર.કા.ભં., છાણી
૪૫.	નવતત્વ બાલાવબોધ, દશેપ્રકારે મિથ્યાત્વ, અષ્ટકર્મદૃષ્ટાંત	૧૮૬૦	-	આ. કેલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૪૬.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૬૨	અજ્ઞાત	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા
૪૭.	નવતત્વ બાલાવબોધ	૧૮૬૩	લિપિ. વિવેકવિજય (ધર્મસૂરિશિષ્ય હેમવિજય શિષ્ય)	વિજાપુર

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૪૮.	નવતત્ત્વ સહ બાલાવબોધ	૧૮૬૭	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૪૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૬૮	-	લીંબડી ભંડાર
૫૦.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ	૧૮૬૯	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૧.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૭૪	લિપિ. ખર. મોતીચંદ્ર (ગોકલચંદ્ર શિષ્ય)	-
૫૨.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૭૫	-	મ. જૈ. વિ., મુંબઈ
૫૩.	નવતત્ત્વ સહ બાલાવબોધ	૧૮૭૭	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૪.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૭૮	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૫.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૭૯	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૬.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૮૬	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૭.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૮૭	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૫૮.	નવતત્ત્વપ્રકરણ બાલાવબોધ	૧૮૮૮	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૫૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૮૯૦	લિપિ. મુનિસુખસાગર	-
૬૦.	નવતત્ત્વપ્રકરણ બાલાવબોધ	૧૯મી	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૬૧.	નવતત્ત્વસહ બાલાવબોધ	૧૯મી	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૨.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ વિચારસંગ્રહ	૧૯મી	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૩.	નવતત્ત્વસહ બાલાવબોધ દંડક વ લઘુદંડક ભેદબોલ	૧૯મી	-	આ. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૪.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯મી	-	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ

પરિશિષ્ટ ૩

૩૧૩

૬૫.	નવતત્ત્વપ્રકરણ બાલાવબોધ	૧૯૦૪	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૬૬.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૦૫	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૭.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૧૧	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૮.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૧૪	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૬૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૩	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૦.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૫	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૧.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૫	કર્તા. વિધિપક્ષ અંચલગચ્છીય	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૨.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૫	-	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૭૩.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૨૮	-	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૭૪.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૩૪	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૫.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૪૩	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૬.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૪૪	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૭.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૪૫	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૮.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૪૯	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૭૯.	નવતત્ત્વ બાલાવબોધ	૧૯૫૧	-	આ. કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર

નવતત્ત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩૧૪

८०.	नवतत्त्व आलावबोध	१८५१	-	ला. द. ला. वि., अमदावाद
८१.	नवतत्त्व आलावबोध	१८५२	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८२.	नवतत्त्व आलावबोध	१८५१	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८३.	नवतत्त्व आलावबोध	२०भी	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८४.	नवतत्त्व आलावबोध	२०भी	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८५.	नवतत्त्व आलावबोध	२०भी	-	ला.द.ला.वि., अमदावाद
८६.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८७.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८८.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
८९.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
९०.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
९१.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
९२.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
९३.	नवतत्त्व सह आलावबोध व कुंडली -	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर
९४.	नवतत्त्व प्रकरणा आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानभंडिर

परिशिष्ट ३

३१५

८५.	नवतत्त्व प्रकरश आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
८६.	नवतत्त्व प्रकरश आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
८७.	नवतत्त्व प्रकरश आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
८८.	नवतत्त्व प्रकरश आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
८९.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१००.	नवतत्त्व सह आलावबोध	-	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१०१.	नवतत्त्वप्रकरशाभाष्य विवरश सहित	२.सं.११७४	भू. देवगुप्तसूरि भा. अमयदेवसूरि वि. यशोदेवसूरि	पा. डै. ज्ञानमंदिर
१०२.	नवतत्त्व वृत्ति	२.सं. १४२२	देवेन्द्रसूरि	ला.ड.भा.वि., अमदावाद
१०३.	नवतत्त्व सह विवरश	१६भी	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१०४.	नवतत्त्व वृत्ति	१६४०	देवेन्द्रसूरिकृत	ला. ड. भा. वि., अमदावाद
१०५.	नवतत्त्व प्रकरश भाष्य	१६५७	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१०६.	नवतत्त्व सह टीका व निगोदादिक विवरश गाथा	१६६१	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१०७.	नवतत्त्व सह टीका	१६८५	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१०८.	नवतत्त्व प्रकरश सह टीका	१७भी	-	आ. कैवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

नवतत्त्व प्रकरश आलावबोध :

૧૦૯.	નવતત્ત્વ સહ ટીકા	૧૭૦૩	આચાર્ય દેવેન્દ્ર- સૂરિકૃત	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૦.	નવતત્ત્વ ટીકા, કર્મગ્રંથ નિદ્રાલક્ષણ વ સંઘયણ ગાથા	૧૭૩૪	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૧.	નવતત્ત્વ કી ટીકા	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૨.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ વૃત્તિ	૧૮મી	-	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૧૩.	નવતત્ત્વ સહ ટીકા	૧૮૫૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૪.	નવતત્ત્વકી વૃત્તિ વ જીવવિચાર	૧૮૫૮	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૫.	નવતત્ત્વ સહવૃત્તિ	૧૮૮૧	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૬.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ ટીકા	૧૮૮૫	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૧૭.	નવતત્ત્વ વૃત્તિ	૧૮૮૬	સાધુરત્નકૃત	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૧૮.	નવતત્ત્વ વાર્તિક	૧૮૮૮	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૧૯.	નવતત્ત્વ ટીકા	૧૯મી	કર્તા. નેતૃસિંહમુનિ (ગુરુ મુનિ હર્ષદર્પણ)	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૨૦.	નવતત્ત્વ સ્વરૂપ પ્રકરણ સટીક	૧૯૫૩	-	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૨૧.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સાવચૂરી (પંચપાઠ) ૧૫૧૦ અવ.		ગુણરત્નસૂરિ	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૨૨.	નવતત્ત્વ ચૂર્ણિ	૧૫૩૪	લિપિ. મુનિશેખર	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૨૩.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ અવચૂર્ણિ	૧૬૩૩	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૨૪.	નવતત્ત્વ અવચૂરિ	૧૬૫૯	સાધુરત્ન	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ

પરિશિષ્ટ ૩

૩૧૭

૧૨૫.	નવતત્વ પ્રકરણ સાવચૂરિ, ત્રિપાઠ	૧૬૮૮	અવ. સમયસુંદર	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૨૬.	નવતત્વ પ્રકરણસહ અવચૂરિ	૧૭મી	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૨૭.	નવતત્વ સહ અવચૂરિ	૧૭૨૬	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૨૮.	નવતત્વ સહ અવચૂરિ	૧૮૫૫	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૨૯.	નવતત્વ સહ અવચૂરિ	૧૮૬૮	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૦.	નવતત્વ સહ અવચૂરિ	૧૮૭૩	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૧.	નવતત્વ સહ અવચૂરિ	૧૮૯૪	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૨.	નવતત્વ અવચૂરિ	૨૦મી	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૩૩.	નવતત્વ અવચૂરિ	-	જિનમેરૂ	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૧૩૪.	નવતત્વ વિચાર સહ સૂચિ	૧૭૪૫	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૫.	નવતત્વ વિચાર	૧૬મી	-	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૩૬.	નવતત્વ	૧૬૦૦	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૭.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૬૦૦	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૩૮.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૬૪૪	-	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૧૩૯.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૬૭૩	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૪૦.	નવતત્વ	૧૬૮૩	-	આ. કૈવાસસાગરચૂરિ જ્ઞાનમંદિર

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૧૪૧. નવતત્વ	૧૬૯૬	પાર્શ્વચંદ્ર	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૧૪૨. નવતત્વ વિચાર વિવરણ	૧૭મી	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૧૪૩. નવતત્વ પ્રકરણ	૧૭મી	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૧૪૪. નવતત્વ પ્રકરણ	૧૭મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૪૫. નવતત્વ	૧૭૨૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૪૬. નવતત્વ	૧૭૪૯	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૪૭. નવતત્વ	૧૭૭૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૪૮. નવતત્વ	૧૭૯૬	માનવિજય	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૧૪૯. નવતત્વ બોલ	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૫૦. નવતત્વ પ્રકરણ સ્વરૂપ	૧૮મી	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૧૫૧. નવતત્વ	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૫૨. નવતત્વ વિચાર વ ૧૨દેવ લોકના નામ, ૨૨ પરીષદ.	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૫૩. નવતત્વ ભાષા	૨.સં. ૧૮૦૭	નિહાલચંદ્ર (પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ)	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૫૪. નવતત્વ સંગ્રહ સાર	૧૮૧૨	જૈનશ્રાવક દલપતરાય	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૫૫. નવતત્વ પ્રકરણ	૧૮૩૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૫૬. નવતત્વ	૧૮૩૪	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર

પરિશિષ્ટ ૩

૩૧૯

१५७. नवतत्त्व	१८५८	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१५८. नवतत्त्व प्रकरणा	१८५८	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१५९. नवतत्त्व प्रकरणा	१८५९	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६०. नवतत्त्व प्रकरणा	१८५९	-	ला.द.भा.वि., अमदावाद
१६१. नवतत्त्व प्रकरणा	१८६२	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६२. नवतत्त्व विचार (नवतत्त्व वलतक्षिभ्यो)	१८६५	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६३. नवतत्त्व भोल	१८६६	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६४. नवतत्त्व प्रकरणा	१८८६	-	पा. डे. ज्ञानमंदिर
१६५. नवतत्त्वना भोल	१८८६	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६८. नवतत्त्व व पं.ज्ञोयषा विचार	१८८८	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६७. नवतत्त्व भोल	१८८८	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६८. नवतत्त्व प्रकरणा	१८९१	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१६९. नवतत्त्व विचार	१८९१	-	पा. डे. ज्ञानमंदिर
१७०. नवतत्त्व भोल	१८०२	-	पा. डे. ज्ञानमंदिर
१७१. नवतत्त्व विचार	१८०४	जैनश्रावक टिकमज्ज	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
१७२. नवतत्त्व भोल	१८०८	-	आ. डेवाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

नवतत्त्व प्रकरणा आलावभोध

३२०

૧૭૩.	નવતત્વ વિચાર ચૌદપૂર્વ વિષય લેખનપ્રમાણ	૧૯૧૮	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૭૪.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૯૨૦	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૭૫.	નવતત્વ વિચાર સંક્ષેપ	૧૯૨૪	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૭૬.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૯૨૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૭૭.	નવતત્વ ભાષા શબ્દાર્થ	૧૯૩૦	-	લા. દ. ભા. વિ., અમદાવાદ
૧૭૮.	નવતત્વ બોલ	૧૯૩૧	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૭૯.	નવતત્વ પ્રકરણ	૧૯૩૪	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૧૮૦.	નવતત્વ બોલ	૧૯૩૯	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૮૧.	નવતત્વ બોલ	૧૯૪૪	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૮૨.	નવતત્વ સ્વરૂપ પ્રકરણ	૨૦મી	અંબપ્રસાદ	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૧૮૩.	નવતત્વ પ્રકરણ	૨૦૦૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૮૪.	નવતત્વ ટબાર્થ	૧૬૧૩	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૮૫.	નવતત્વ સ્તબક	૧૬૬૮	અજ્ઞાત	નિ. વિ., ચાણસ્મા
૧૮૬.	નવતત્વ ટબાર્થ	૧૬૮૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૮૭.	નવતત્વ સ્તબક	૧૬૮૯	પં. પુણ્યકલશ (ધર્મમંદિરશિષ્ય)	જૈ. વિ.. અમદાવાદ
૧૮૮.	નવતત્વ સ્તબક	૧૬૯૧	દીપવિજય (દેવવિજય શિષ્ય)	જૈ. વિ., અમદાવાદ

પરિશિષ્ટ ૩

૩૨૧

૧૮૯.	નવતત્વ સ્તબક	૧૬૯૨	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૧૯૦.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટભાર્થ	૧૬૯૩	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૧.	નવતત્વ ટભાર્થ	૧૬૯૬	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૨.	નવતત્વ સહ ટભાર્થ	૧૬૯૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૩.	નવતત્વ સહ ટભાર્થ	૧૭૦૧	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૪.	નવતત્વ સહ ટભાર્થ	૧૭૦૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૫.	નવતત્વ પ્રકરણ સ્તબક	૧૭૦૫	વિ.પિ. મેટ્રોવિજય (શ્રીવિજય શિષ્ય)	સંઘ ભંડાર, રાધનપુર
૧૯૬.	નવતત્વ સહ ટભાર્થ	૧૭૦૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૭.	નવતત્વ ટભાર્થ	૨.સં. ૧૭૧૯	મુનિઉત્તમસાગર	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૮.	નવતત્વ જીવવિચાર ટભાર્થ	૧૭૨૨	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૧૯૯.	નવતત્વ પ્રકરણ સ્તબક	૧૭૨૩	-	પ્ર. કા. ભં.
૨૦૦.	નવતત્વ સ્તબક	૨.સં. ૧૭૩૧	મણિરત્નસૂરિ	લા. દ.ભા.વિ.,
		લે. ૧૭૭૨	સ્ત. નયવિજય	અમદાવાદ
૨૦૧.	નવતત્વ સ્તબક	૧૭૩૨	ભાવવિજય	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૦૨.	નવતત્વ સ્તબક	૧૭૪૩	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૦૩.	નવતત્વ સ્તબક	૧૭૪૪	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩૨૨

२०४.	नवतत्त्व प्रकरणा सह टभार्थ	१७४५	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२०५.	नवतत्त्व सह टभार्थ व श्लोकसंग्रह	१७४६	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२०६.	नवतत्त्व प्रकरणा सह टभार्थ	१७४८	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२०७.	नवतत्त्व स्तभक	१७५०	पार्श्वचंद्र	ला. द. भा. वि. अमदावाह
२०८.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७५५	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२०९.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७५६	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१०.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७६१	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२११.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७६२	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१२.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७६३	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१३.	नवतत्त्व प्रकरणा सह टभार्थ	१७६४	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१४.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७६७	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१५.	नवतत्त्व प्रकरणा सह टभार्थ	१७६८	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१६.	नवतत्त्व सह टभार्थ	१७७८	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१७.	" " " "	१७७९	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि
२१८.	" " " "	१७८३	-	आ. क्वाससागरसूरि ज्ञानभंदि

परिशिष्ट ३

३२३

૨૧૯.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૭૮૪	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૦.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૭૮૫	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૧.	નવતત્વ સ્તબક	૨.સં. ૧૭૮૬ લે. ૧૯૧૨	મણિરત્નસૂરિ	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૨૨.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૭૯૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૩.	નવતત્વ સ્તબક	૧૭૯૫	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૨૪.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૭૯૭	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૫.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૭૯૯	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૬.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૭.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૨૮.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮મી	-	પા. હે. જ્ઞાનમંદિર
૨૨૯.	નવતત્વ સ્તબક	૧૮મી	પાર્શ્વચંદ્ર	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૩૦.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૦૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૩૧.	નવતત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮૦૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૩૨.	નવતત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૦૩	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૩૩.	નવતત્વ સ્તબક	૧૮૦૪	જીવવિજય સ્ત. શાંતિવિજય	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૩૪.	નવતત્વ ટબાર્થ	૧૮૧૧	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩૨૪

			જ્ઞાનમંદિર
૨૩૫.	નવતત્ત્વ ટબાર્થ	૧૮૧૨	પં.માનવિજયગણિ આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૩૬.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮૧૮	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૩૭.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૨૧	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૩૮.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૮૨૨	માનવિજય લા.દ.ભા.વિ.,
			અમદાવાદ
૨૩૯.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૨૩	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૦.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૨૫	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૧.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૨૭	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૨.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૨૮	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૩.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૩૦	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૪.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૩૮	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૫.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮૪૮	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૬.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૫૪	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર
૨૪૭.	નવતત્ત્વ ટબાર્થ	૧૮૬૧	ગણિ શિવનિધાન આ. કેવાસસાગરસૂરિ
		(ગુરુ મુનિ હર્ષસાગર)	જ્ઞાનમંદિર
૨૪૮.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૬૨	- આ. કેવાસસાગરસૂરિ
			જ્ઞાનમંદિર

પરિશિષ્ટ ૩

૩૨૫

૨૪૯.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૬૩	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૦.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૬૫	મુનિરૂપચંદ્ર	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૧.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૬૬	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૨.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૮૬૯	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૩.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૮૭૪	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૫૪.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૭૮	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૫.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ વ શ્લોક	૧૮૮૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૬.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૮૮૯	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૭.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૯મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૮.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સહ ટબાર્થ	૧૯મી	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૫૯.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૯મી	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૬૦.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૯૦૦	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૬૧.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૯૦૫	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૬૨.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ ટબાર્થ	૧૯૧૦	-	પા. હૈ., જ્ઞાનમંદિર
૨૬૩.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૯૧૬	-	આ. કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર

૨૬૪.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૯૨૬	ઋદ્ધિસાગર	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૬૫.	નવતત્ત્વ સહ ટબાર્થ	૧૯૩૦	-	આ.કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૬૬.	નવતત્ત્વ સ્તબક	૧૯૩૩	-	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૬૭.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ સ્તબક	૧૯૪૭	મહિરત્નસૂરિ	પા.હૈ.જ્ઞાનમંદિર
૨૬૮.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૨.સં. ૧૫૭૫	ભાવસાગરસૂરિ શિષ્ય (અંચલગચ્છ)	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૬૯.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૨.સં. ૧૫૮૯	બ્રહ્મ	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૭૦.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૨.સં. ૧૬૦૯	કમલશેખર લાભશેખરશિષ્ય	મ.જૈ.વિ., મુંબઈ
૨૭૧.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૧૬૧૩	આનંદવર્ધનસૂરિ	આ.કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૭૨.	નવતત્ત્વ ચઉપઈ	૧૭૦૬	દેવચંદ્રજી (ભાનુચંદ્રગણિશિષ્ય)	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૭૩.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ (હિંદી)	૧૭૪૭	લક્ષ્મીવલ્લભ રાજ (ખર. લક્ષ્મીકીર્તિશિષ્ય)	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૭૪.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૨.સં. ૧૭૬૬	લે. વરસિંહ	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૭૫.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૨.સં. ૧૭૬૬	લે. ભાગવિજય (મણિવિજયશિષ્ય)	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૭૬.	નવતત્ત્વ ચોપાઈ	૧૮મી	ઋષિ જિનદત્ત	આ.કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૭૭.	નવતત્ત્વ ચતુષ્પદી	૧૮૪૬	દેવચંદ્રજી	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૭૮.	નવતત્ત્વ નવઢાલ	૨.સં. ૧૬૨૨	હર્ષસાગર તપા. લગભગ (વિજયદાનસૂરિશિષ્ય)	રાજકોટ મોટા સંઘ ભંડાર
૨૭૯.	નવતત્ત્વ રાસ	૨.સં. ૧૬૭૬	ઋષભદાસ કવિ	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૩૨૭

૨૮૦.	નવતત્ત્વ રાસ	૨.સં. ૧૭૧૮	માનવિજય તપા. (જયવિજય શિષ્ય)	વિજાપુર જ્ઞાનભંડાર
૨૮૧.	નવતત્ત્વજોડી અથવા રાસ	૧૮મી	વેલુમુનિ	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૮૨.	નવતત્ત્વરાસ	૧૯મી	સુમતિવર્ધન	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૮૩.	નવતત્ત્વ રાસ	-	દેવચંદ્રજી તપા.	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૮૪.	નવતત્ત્વ રાસ	-	ડુંગરમુનિ	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૮૫.	નવતત્ત્વ રાસ	૨.સં. ૧૮૦૭	પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ ધર્મચંદ્ર	આ.કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૮૬.	નવતત્ત્વ વિચાર સ્તવન	૨.સં. ૧૭૧૩	વૃદ્ધિવિજય	લા.દ.ભા.વિ., અમદાવાદ
૨૮૭.	નવતત્ત્વ સ્તવન	૨.સં. ૧૮૧૨	મતિલાભ/મયાચંદ્ર (ખર.વૃદ્ધિવલ્લભશિષ્ય)	બીકાનેર
૨૮૮.	નવતત્ત્વ સ્તવન	૨.સં. ૧૮૬૧	જ્ઞાનસાર	આ.કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૮૯.	નવતત્ત્વ સ્તવન	૨.સં. ૧૮૭૨	વિવેકવિજય તપા. (ડુંગરવિજયશિષ્ય)	આ.કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૯૦.	નવતત્ત્વ વિચાર ગર્ભિત સ્તવન	૧૮૭૨	વિવેકસુંદર	પા. હૈ. જ્ઞાનમંદિર
૨૯૧.	નવતત્ત્વ પદ્યાનુવાદ	૧૯મી	મુનિ ભવાનીદાસ	આ.કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
૨૯૨.	નવતત્ત્વ વર્ણનમય	૧૯૦૦	મુનિ જીવનવિજય	આ.કેવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

ક્રમ	ગ્રંથનું નામ	લેખક/સંપાદક	પ્રકાશક	પ્રકાશનવર્ષ (ઇ.સ.)
૧.	અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ, ભાગ ૧ થી ૭	લે. વિજય રાજેન્દ્રસૂરિજી મ. સા.	અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ પ્રકાશન સંસ્થા, અમદાવાદ	૧૯૮૬
૨.	આચારંગ સૂત્ર (વૃત્તિ)	શીલાંકાચાર્યજી	આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ	૧૯૧૬
૩.	આત્મસાધના સંગ્રહ	સંપા. મોતીલાલ માંડોત	અ.ભા.સં.રક્ષક સંઘ, બ્યાવર-રાજસ્થાન	૧૯૯૪
૪.	આનંદકાવ્યમહોદધિ, મૌકિતિક ૧-૩	સંપા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી	શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તક ફંડ, મુંબઈ	૧૯૫૩ (પ્ર. આ.)
૫.	આપણા કવિઓ	લે. કે. કા. શાસ્ત્રી	—	—
૬.	આવશ્યકસૂત્ર (વૃત્તિ)	આ. મલયગિરિજી	આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ	૧૯૩૨
૭.	ઉત્તરજઝયણાણિ	સંપા. યુવાચાર્ય- મહાપ્રજ્ઞજી	જૈન વિશ્વભારતી સંસ્થાન, લાડનૂ - રાજસ્થાન	૧૯૯૩
૮.	ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર	સંપા. મધુકરમુનિજી	શ્રી આગમ પ્રકાશન સમિતિ, બ્યાવર- રાજસ્થાન	—
૯.	ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (બૃહદ્વૃત્તિ)	શાંતિ આચાર્ય	શેઠ દેવચંદ લાલચંદ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર	૧૯૧૭
૧૦.	કાવ્યાદર્શ પ્રભાટીકા	ટી.પં. રંગાચાર્ય, રેડ્ડી શાસ્ત્રી	ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ. પૂણે.	૧૯૭૦

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૧૧.	ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ	લે. હરિવલ્લભ ભાયાણી	ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર	૧૯૮૮/૮૯
૧૨.	ગુજરાતી સાહિત્ય, ભા.૧, (મધ્યકાલીન)	લે. અનંતરાય રાવલ	ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ	૧૯૬૮
૧૩.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧ (મધ્યકાળ)	સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ	૧૯૭૩ (પ્ર.આ.)
૧૪.	ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ ૧ (મધ્યકાળ)	સંપા. જયંત કોઠારી, જયંત ગાપ્રીત	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ	૧૯૮૯ (પ્ર.આ.)
૧૫.	ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપ	લે. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	આચાર્ય બુક ડીપો, જ્યુબિલી બાગ પાસે, વડોદરા	૧૯૫૪ (પ્ર.આ.)
૧૬.	ગુર્વાવલી	લે. મુનિ સુંદરસૂરિ	શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાલા	૧૯૦૫
૧૭.	ગુરુગુણરત્નાકર	લે. સોમચારિત્ર- ગણિ	શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા	૧૯૧૧
૧૮.	ચત્વાર કર્મગ્રંથ	સંપા. મુનિ ચતુરવિજયજી	જૈન આત્માનંદ સભા	૧૯૩૪
૧૯.	જૈન ગુર્જર કવિઓ	સં. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ	૧૯૮૭
૨૦.	જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૩	લે. ત્રિપુટી મહારાજ	ચારિત્રસ્મારક ગ્રંથમાલા	૧૯૬૪
૨૧.	જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ	લે. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ	શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ ઓફિસ, મુંબઈ	૧૯૩૩

૨૨.	જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંત કોશ ભા. ૧ થી ૪	લે. જિનેન્દ્રવર્ણિજી	ભારતીય જ્ઞાનપીઠ	૧૯૭૦
૨૩.	તત્ત્વાર્થસૂત્ર	પં. સુખલાલજી	જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, ગુજ. વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	૧૯૭૭
૨૪.	તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ભાષ્ય)	સંપા. હીરાલાલ કાપડિયા	શેઠ દેવચંદ લાલચંદ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, સુરત	૧૯૩૦
૨૫.	દશવૈકાલિકસૂત્ર (ચૂર્ણિ)	સંપા. મુનિ પુણ્ય- વિજયજી	પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ	૧૯૭૩
૨૬.	દ્રવ્યાનુયોગ ભા. ૧	લે. મુનિશ્રી કન્હૈયા લાલજી (કમલ)	આગમ અનુયોગ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ	૧૯૮૪
૨૭.	નવતત્ત્વ વિસ્તારાર્થ	લે. વિજયઉદયસૂરિ	જૈન પ્રકાશક સભા, ભાવનગર	૧૯૨૩
૨૮.	નવતત્ત્વદીપિકા યાને જૈન ધર્મનું અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાન	લે. ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ	૧૯૭૨
૨૯.	નવતત્ત્વ પ્રકરણ (હિંદી વિવેચન)	હિરાલાલ દુગડ	આદિનાથ જૈન શ્વેતાંબર ટેમ્પલ, બૅંગલોર	૧૯૮૬ (પ્ર.આ.)
૩૦.	નવતત્ત્વસંવેદનપ્રકરણ (ટીકા)	પંન્યાસ બુદ્ધિસાગર ગણિ	જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, મુંબઈ	૧૯૫૧ (પ્ર. આ.)
૩૧.	નવ્યકર્મગ્રંથ, ભા. ૧	સંપા. પ્રભુલાલ બેચરદાસ પારેખ	જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા	૧૯૪૬ (તૃ. આ.)
૩૨.	નિશીથસૂત્ર (ચૂર્ણિ)	સંપા. ઉપા. અમરમુનિ કનૈયાલાલજી મહારાજ સાહેબ	સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા	૧૯૫૮

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૩૩૧

૩૩.	પટ્ટાવલી પરાગસંગ્રહ	લે. કલ્યાણવિજયજી	શ્રી કલ્યાણવિજયશાસ્ત્ર	૧૯૬૬
			સંગ્રહ સમિતિ, જાલોર,	
			રાજસ્થાન	
૩૪.	પ્રશમરતિ પ્રકરણ	લે. વાચક ઉમા- સ્વાતિજી	દે. લા. સા. દર્પણ, સુરત	૧૯૮૪
૩૫.	પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (વૃત્તિ)	મલયગિરિજી	આગમોદયસમિતિ, મુંબઈ	૧૯૧૮
૩૬.	પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ	સં. સી.ડી.દલાલ	ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ	૧૯૨૦
૩૭.	ભગવદ્ ગોમંડલ ભા. ૧-૯	લે. ભગવતસિંહજી	પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ	૧૯૮૬
૩૮.	મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકારો	લે. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	એન.એમ.ત્રિપાઠી પ્રા. લિ., મુંબઈ	૧૯૫૮ (પ્ર. આ.)
૩૯.	મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ	સંપા. જયંત કોઠારી	કલિકાલસર્વજ્ઞશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દિ સ્મૃતિ સંસ્કારશિક્ષણ- નિધિ, અમદાવાદ	૧૯૯૫
૪૦.	મરુધરકેશરીમુનિશ્રી મિશ્રીમલજી મ.સા. અભિનંદન ગ્રંથ	સંપા. પં. શોભાચંદ્ર ભારિલલજી	મરુધરકેશરી અભિનંદન ગ્રંથ પ્રકાશન સમિતિ, જોધપુર	૧૯૬૮
૪૧.	યોગશાસ્ત્ર	સંપા. જંબુવિજયજી	જૈનસાહિત્ય વિકાસ મંડળ, મુંબઈ	૧૯૯૭
૪૨.	વિશ્વરચનાપ્રબંધ	લે. ત્રિપુટી મહારાજ	ચારિત્રસ્મારક ગ્રંથમાલા	૧૯૨૭

નવતત્વ પ્રકરણ બાલાવબોધ

૩૩૨

૪૩.	વિશેષાવશ્યકભાષ્ય	વૃત્તિ હરિભદ્રસૂરિ સંપા. પં. હરગોવિંદદાસ	યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા	૧૯૧૧
૪૪.	શતક (બંધશતક)	લે. શિવશર્મસૂરિ	ભારતીય પ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન સમિતિ, પિંડવાડા	૧૯૭૦
૪૫.	શીલોપદેશમાલા (બાલાવબોધ)	સંપા. ભાયાણી સાહેબ, રમણીક- ભાઈ શાહ	એલ.ડી.ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઈન્ડોલોજી, અમદાવાદ	૧૯૮૦ (પ્ર.આ)
૪૬.	શ્રી રાજેન્દ્ર જ્યોતિ	સંપા. સૌભાગ્યમલ શેઠિયા વગેરે	અ.ભા.શ્રી રાજેન્દ્ર જૈન નવયુવક પરિષદ, મોહન- ખેડાતીર્થ (એમ.પી.)	૧૯૭૭
૪૭.	સચિત્ર નવતત્ત્વ (સહ અર્થ-વિવેચન)	સંપા. મુનિ હરીશ ભદ્રવિજયજી, વસંતલાલ એમ. દેશી	નવજીવન ગ્રંથમાલા, ગારિયાધર	૧૯૮૧
૪૮.	સ્થાનાંગસૂત્ર (વૃત્તિ)	અભયદેવસૂરિ	આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ	૧૯૧૬
૪૯.	સ્થાનાંગસૂત્ર (સાનુવાદ)	મુનિ કન્હૈયાલાલજી (કમલ)	આગમ અનુયોગ પ્રકાશન	૧૯૭૨
૫૦.	સમવાયાંગ સૂત્ર (વૃત્તિ)	અભયદેવસૂરિ	આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ	૧૯૧૮
૫૧.	સર્વાર્થસિદ્ધિ	સંપા. કૃલચંદ્ર શાસ્ત્રી	ભારતીય જ્ઞાનપીઠ (પર્મા આ.)	૧૯૯૧
૫૨.	સોમસૌભાગ્યકાવ્ય	લે. પ્રતિષ્ઠાસોમ	શ્રી જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ, મુંબઈ	૧૯૦૫
૫૩.	ષડાવશ્યક બાલાવબોધ	સંપા. પ્રબોધભાઈ પંડિત	ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ	૧૯૭૬

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૩૩૩

५४.	षष्टिशतकप्रकरण (त्रण बाबावभोध सहित)	संपा. लुोगीवाल सांडेसरा	महाराज सयाळराव विश्व विद्यालय, वडोदरा	१८५३
-----	--	----------------------------	---	------

अंकी

१.	अमरलारती	संपा. वीरेन्द्रकुमार सकलेया	सन्मतिज्ञानपीठ आग्रा	१८५५ (इंशु.)
२.	अमरलारती	संपा. वीरेन्द्रकुमार सकलेया	सन्मतिज्ञानपीठ आग्रा	१८५५ (भार्य)
१.	शरद	तंत्री यशवंत पंड्या	यशवंत सवाईवाल पंड्या, नर्मदा निवास दिवानपरा, भावनगर	१८३५

નવતત્ત્વ એટલે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર.

નવતત્ત્વ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાણ.

નવતત્ત્વ એટલે આત્મવિકાસનું દ્વાર.

નવતત્ત્વ એટલે પામરમાંથી પરમાત્મા બનવાની કળા.

નવતત્ત્વ એટલે આધ્યાત્મિક જગત અભિમુખ થવાની મંગલ દૃષ્ટિ.

નવતત્ત્વ એટલે શુદ્ધ વિચાર, ઉદાત્ત આચાર જેવા જીવનમૂલ્યોનું રહસ્ય.

નવતત્ત્વ એટલે પરમપદ પ્રાપ્તિમાં સાધક-બાધક તત્ત્વોનું વિવેચન.

નવતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન એટલે ભવરોગ નાશની અમોઘ ઔષધિ.

નવતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાનનો ઉજાસ.

એ નવતત્ત્વ વિષેનું સંશોધન આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ છે.

- સાધ્વી વિસ્તીર્ણાજી